

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

**ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
У ДИСКУРСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

*За науковою редакцією
доктора філософських наук, професора В. П. Бех*

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2011**

УДК 316.343
ББК 60.5
Г 87

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.)

За науковою редакцією професора В. П. БЕХА

Редколегія: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови), О. І. Аверіна, Т. І. Андрущенко, О. О. Беслоб'як, Ю. В. Бех, М. А. Бойчук, К. Ю. Галушко, Г. Я. Дідух, Л. С. Дубчак, Є. О. Ємельяненко, Т. А. Жижко, М. М. Калініченко, С. О. Коновалова, Н. В. Крохмаль, Я. М. Курган, В. Г. Лавриненко, М. В. Лаціба, С. А. Мирошніченко, М. В. Михайліченко, А. В. Найчук, Є. А. Нестеренко, О. П. Пашинок, Ю. Й. Поліщук, Л. І. Прудивус, О. Г. Рябека, Л. М. Семененко, І. Й. Снігур, І. М. Солоненко, Р. Б. Хорольський, О. М. Чижевська, Н. В. Шаповалова, Ю. Е. Щербакова.

Рецензенти: **Б. І. Андрусишин, доктор історичних наук, професор**
Г. І. Волинка, доктор філософських наук, професор
В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор

Г 87 Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за науковою ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.

ISBN

Монографія присвячена системному аналізу громадських організацій та їх впливу на розгортання процесів демократизації. Розкрито зміст етапів історичного розвитку феномену громадських організацій, сформовано діяльнісно-ментальний фундамент їх функціонування, уточнено поле законодавчої регламентації їх діяльності. Висвітлено особливості і приклади діяльності громадських організацій в основних сферах суспільної життєдіяльності. Розроблено узагальнюючу типологію громадських організацій та виявлено особливості функціонування їх основних форм під впливом глобалізації та інформаційної революції. Доведено що процес демократизації суспільства за участю громадських організацій породжує оригінальний продукт – систему державно–громадського управління.

Усе це дало можливість глибше проникнути в суть феномену і спроектувати механізм реалізації влади громадських організацій, окресливши можливості політичної участі на різних етапах прийняття державноуправлінських рішень. Запропоновано критерії оцінки ефективності впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства. В результаті пропонується модель системи державно–громадського управління в єдності основних принципів, атрибутів, засобів і моделей дорадчих органів.

Робота може бути корисною політикам – представникам органів влади і інститутів громадянського суспільства, науковцям, які вивчають закономірності саморозгортання громадянського суспільства, всім, хто цікавиться сучасними процесами демократизації в Україні і світі.

The monograph is devoted to the complex analysis of public organizations and their impact on the deployment of democratic processes. The content of the stages of historical development of the phenomenon of NGOs is shown, active–mental basis of their functioning is formed and the field of legislative regulation of their activities is highlighted in the monograph. The features and examples of NGO activities in key areas of public life are also shown in this work. A generalized typology of NGOs is developed and the features of their basic functioning of the forms under the influence of globalization and information revolution are shown in the monograph. Has been proved that the process of democratization of society with participation of NGOs gives birth to the original product – a system of state and civil management.

All this has enabled deeper insight into the essence of the phenomenon and to design a mechanism of implementation of the power of NGOs, outlining the possibilities of political participation at different stages of adoption of state administrative decisions. The criteria of evaluation of the impact of NGOs in the process of democratization of society is proposed in this work. As a result, a model of state and public administration in the unity of the basic principles, attributes and models of advisory bodies is proposed in this monograph.

The work can be useful to politicians – representatives of governments and civil society, scholars who study regularities of self–development of civil society and all those who are interested in contemporary processes of democratization in Ukraine and abroad.

УДК 316.343
ББК 60.5

ISBN

© Бех В. П., 2011
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011

Передмова

У кожній країні створюється та діє власна модель державного будівництва і його цілей, організації та функціонування вищих органів влади, розмежування повноважень між ними, громадянських прав і свобод, участі громадян у державному управлінні, судового розв'язання конфліктів, територіального устрою.

*Разом з тим сучасний демократичний державний устрій передбачає створення громадських об'єднань із метою захисту від небажаних дій державної влади з прийняття того чи іншого політичного, економічного або культурно-національного рішення. **Сукупність таких об'єднань отримала назву громадянського суспільства.** Воно включає велику кількість організацій, що утворюють його інституціональну інфраструктуру, становлячи важливі рамкові умови для громадянської активності населення країни.*

Демократизація суспільства – складний багатогранний процес. Громадські організації – теж, вочевидь, комплексні поліфункціональні утворення. Тому і причинно-наслідковий зв'язок між цими феноменами не може бути простим. Актуальна потреба в дослідженні цієї каузальної неоднозначності і стала причиною написання запропонованої монографії.

Формування в сучасній Україні самодостатнього громадянського суспільства з розвинутими параметрами зрілої демократичності суспільних відносин, свободи особистості, соборності, соціальної солідарності, владної зрілості і самодостатності, нарешті, державної або правової захищеності є надто складним, багатоаспектним і довготривалим процесом. Він має базуватися на усвідомленому виробленні принципово нового політичного мислення, нових норм поведінки та взаємодії громадян і її спільнот на засадах відчуття власної гідності, поваги до людей, взаємодопомоги, потягу до активізації своєї участі у вирішенні не тільки повсякденних, а й найбільш важливих стратегічних спільних проблем життєдіяльності територіальної громади і держави.

При цьому становлення України як демократичної держави потребує забезпечення реального народовладдя, створення дієвого й ефективного механізму участі різних соціальних груп в державному управлінні, регулювання суспільних відносин за кращими зразками і досвідом країн сталої демократії. Одним із ключових завдань на цьому шляху є сприяння розвитку громадянського суспільства як сукупності неполітичних відносин (економічних, національних, духовно–моральних, релігійних тощо), що мають потенції до самоорганізації і саморегуляції на засадах природного права.

Джерела проблеми, що покладена в основу цього дослідження, сформовані протягом довготривалого часу протистояння у бутті держави і громадянського суспільства, що

складається з громадських організацій, як із клітин складається тіло людини.

Термін “громадянське суспільство” в широкому розумінні включає участь у партіях, неурядових організаціях, у громадянських ініціативах або соціальних рухах, як і співучасть в інших корисних для суспільства об’єднаннях.

Таким чином, поняття громадянського суспільства прийнято використовувати в тісному взаємозв’язку із громадянською активністю. У сучасному світі чітко простежується тенденція до активізації діяльності громадських рухів та об’єднань. Вони роблять свій внесок у державне будівництво взагалі та організацію державної влади зокрема.

Отже, проблемна ситуація полягає в тому, щоб теоретично довести роль і місце громадських організацій у прийнятті державно-управлінських рішень, що ґрунтується на розподілі феномену влади між державою і громадянським суспільством, яке складається з багаточисельних і різноналаштованих громадських організацій.

Наскільки важливим є дослідження влади на корпоративному рівні нас переконує Гегель, який зазначає, що: по-перше, “якщо перша база держави – сім’я, то друга – це стани. Це тому так важливо, що приватні особи, хоча й егоїстично, мають необхідність перетворюватись на інших. Отже, тут корінь, через який егоїзм пов’язаний із загальним, з державою, турботою якої має бути те, щоб цей взаємозв’язок був якісним і міцним” [446, с. 72]; по-друге, ще “до сім’ї корпорація формує другий моральний корінь держави, який ґрунтується в громадянському суспільстві” [446,

с. 99]; нарешті, по-третє, “корпоративний дух, що зароджується у правоздатності особливих сфер, переходить сам у собі у дух державності, набуває у державі засобу збереження особистих цілей. У цьому полягає тайна патріотизму громадян і в цьому аспекті – вони знають державу як свою субстанцію, бо вона зберігає їх особливі сфери, їх правомоччя і авторитет, а також їх добробуття. Оскільки у корпоративному дусі утримується безпосереднє укорінення особливого у всезагальному, він є джерелом тієї глибини та сили, які держава набуває у умонастрої” [80, с. 330] народу країни. “Уявлення часто думає, що держава тримається на силі, але насправді основою цього є тільки почуття необхідності порядку, яким володіють усі” – в іншому місці слушно зауважує він.

Головна гіпотеза дослідження полягає в тому, що громадські організації є повноправними учасниками прийняття управлінських рішень у системі саморегуляції соціального організму країни, але роблять вони це не через інструменти насильницького характеру, що апріорі притаманні державі (армія, секретні служби, комітети/ради національної безпеки, поліція/міліція, розвідка і контррозвідка, митниця (деякою мірою), тюрми, виправні заклади тощо), а завдяки впливу, що ґрунтується на механізмі смислопородження і інноваційної діяльності (наука, захисні громадські ініціативи, наприклад, екологічні, антивоєнні, ресурсозберігаючі та ін.) і одночасно виконують функцію зворотної складової механізму реалізації владних повноважень державою.

Із цього приводу Е. Дюркгейм, наприклад, писав: “Коллективна діяльність завжди занадто складна,

щоб її міг виразити один єдиний орган – держава. Крім того, держава занадто далеко від індивідів, вона підтримує з ними занадто поверхневі і нестійкі відношення, щоб мати можливість глибоко проникнути в індивідуальні свідомості і внутрішнім образом соціалізувати їх. Ось чому там, де воно складає єдине середовище, в якому люди можуть готуватися до практики спільного життя, вони неминуче відриваються від неї, відділяються один від одного, а разом з тим розпадається і суспільство.

Нація може підтримувати своє існування тільки в тому випадку, якщо між державою і окремими людьми впроваджується цілий ряд вторинних груп, достатньо близьких до індивідів, щоб втягнути їх у сферу своєї дії, і, таким чином, втягнути їх у загальний потік соціального життя” [117].

Тому в родовій соціальній системі існує цілий клас таких соціальних організмів, які слід назвати первинними. Вони утворюють специфічний рівень в загальній соціальній системі. На їхню долю приходить функція підтримання процесу орґаноценоза в оптимальному режимі. У будь-якому випадку ми маємо справу з первинними соціальними організмами, що являють собою елементарну живу систему, здатну до самотійного існування, самовідтворення і розвитку. Такі організми є основою устрою і життєдіяльності всіх видів соціальних організмів. З них формується тканина соціального організму. Водночас вони існують і як самотійні організми, тоді ми називаємо їх найпростішими. Такими організмами є зокрема громадські організації.

У монографії ми подаємо не лише результати

системного аналізу цього соціального явища і відповідаємо на запитання, що лишилися без відповідей у роботах наших попередників, але й репрезентуємо абсолютно нову концепцію впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства. Її сутність полягає в тому, що процес демократизації суспільства шляхом залучення до державного управління громадських організацій створює оригінальний продукт – систему державно-громадського управління.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ЧИННИКА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Оволодіння будь-яким явищем не може відбуватись якісно та ефективно без формування науковцями світоглядно-методологічного фундаменту дослідження, що має забезпечити надійну базу для всієї концепції. Саме в цьому полягає конструктивна функція цього розділу. Для цього треба уточнити основні поняття роботи, сформулювати декілька ідеологем, що мають стати ефективними інструментами подальшого теоретичного аналізу участі громадських організацій у відправленні владної функції в структурі цілого – соціальному організмі країни, спроектувати логічну послідовність опрацювання висунутої гіпотези. Все це і складає зміст першого розділу монографії.

1.1. Термінологічне підґрунтя аналізу впливу громадських організацій на демократизацію суспільства *(В. П. Бех, М. А. Бойчук)*

Послідовно розглянемо зміст концепту “демократизація громадянського суспільства”. Аналіз почнемо з терміну “демократизація”, оскільки цей процес має бути головною

властивістю нового стану суспільства після завершення дії громадських організацій. А термін “суспільство” вимагає уточнення, оскільки учасниками проблемної ситуації є лише “держава” і “громадянське суспільство”.

Про третього учасника – *негромадянське суспільство*, що знаходиться у просторі соціального організму країни, ми подамо відомості пізніше, оскільки воно не є головним учасником процесу демократизації, а, навпаки, заважає йому, породжуючи мутантну форму цілого.

Демократизація – це процесуальна форма буття демократії. Саме на основі цієї ідеологемі ми маємо формалізувати і дослідити **низку атрибутивних характеристик процесу демократизації** соціального життя за допомогою вивчення місця і ролі громадських організацій у реалізації владних повноважень у соціальному організмі країни. Насамперед, має йтись про таке: форми, завдяки яким громадські організації долучаються до влади у суспільстві (пряма, представницька та ін.); рівні (наддержавний /наднаціональний, державний/ національний, територіальний /регіональний/місцевий); напрями, за якими просувається демократія у суспільство; співвідношення владних повноважень держави і громадянського суспільства; технології здійснення владних повноважень громадськими організаціями; реальний вплив громадських організацій на вирішення суспільних проблем; міру демократичності української держави; ступінь свободи, притаманний громадянам країни та їх добровільним об'єднанням.

Отже, для уточнення змісту терміну “демократизація” ми звертаємось до базової категорії “демократія” (з грец. – “народовладдя”, від “демос” – народ і “кратос” – влада) – форма організації суспільства, його державно–політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом *влади*, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [479].

Демократія вимагає, щоб влада цілком належала народові. Він здійснює її безпосередньо шляхом прямої участі у вирішенні державних і громадських справ (*референдуми, плебісцити, демонстрації, мітинги, збори громадян, народні ініціативи тощо*) або через обраних ним представників

(депутатів) у представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Через інститути *народних засідателів* і *присяжних* відбувається участь громадян у здійсненні судової влади. Представницькі органи і посадові особи у демократичній державі, переважно, обираються. Показником якості демократії, свідченням її дієвості є політична та економічна стабільність суспільства.

Реальний вплив демократії на розвиток суспільства оцінюється з погляду створення у ньому гідних людини засад життя і діяльності, забезпечення гарантій прав та свобод, честі і гідності людини та громадянина незалежно від соціального стану, статі, віку, національності і віросповідання, а також свободи визначення людиною своєї життєдіяльності в політичній, економічній, соціально–культурній, національній та інших сферах на основі різних форм власності, плюралізму думок, вільного волевиявлення особистості, її активної участі у суспільних процесах.

Реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення. Формула “народ є джерелом влади” стає не просто декларацією, а фактичним станом справ у суспільстві. Демократія передбачає поважання *права і закону*, наявність у суспільстві сталої законності і міцного правопорядку, послідовне здійснення принципу поділу державної влади за її функціональними формами на законодавчу, виконавчу й судову.

Демократії притаманні широкі асоціативні зв'язки на всіх рівнях суспільного життя, інституційний і політичний плюралізм: партії, профспілки, народні рухи, масові об'єднання, асоціації, спілки, товариства, які об'єднують людей за різноманітними інтересами і нахилами. Інтеграційні процеси слугують розвиткові державності, демократичних засад усього суспільного життя, а також свободи особи. Об'єднання громадян беруть участь в управлінні справами держави. Поряд із виконавчою владою на місцях утворюється паралельна система прямого представництва.

Громадські органи, крім активної участі у виробленні рішень, пропозицій і рекомендацій, здійснюють також реальний контроль за виконавчою владою. Участь народу в

управлінні справами суспільства і держави стає справді масовою. Складається ситуація, коли об'єкти і суб'єкти управління ніби збігаються. Здійснюючись з волі більшості, демократизація управління водночас враховує також інтереси меншості, використовуючи метод погодження рішень під час їх розробки.

У демократичній державі існує розподіл повноважень між центром і місцевими органами влади. Перші вирішують питання, від яких залежить існування всього суспільства, його життєздатність: екології, розподілу праці в міжнародному, регіональному і світовому співтоваристві, запобігання конфліктам тощо, другі – забезпечують вирішення питань місцевого самоврядування, економічного, соціального і культурного життя людей у містах, селах, селищах, а також в адміністративно–територіальних осередках, до яких ці населені пункти належать.

Таким чином знімається проблема концентрації і монополізації влади в державі й суспільстві. Демократія є об'єктивною умовою формування і функціонування *громадянського суспільства і правової держави*, вона сприяє процесам національного визволення, забезпечення *суверенітету* нації, утворенню і розвитку національної державності.

Демократія як суспільне явище пройшла складний і довгий шлях багатовікового розвитку. Історично вона має багато типів, форм, особливостей вияву (громадська, племінна, антична, буржуазна, постіндустріальна та ін.). Вчення про демократію свідчить, що, набуваючи різних форм, вона завжди залишається одним з методів організації і здійснення влади, знаряддям певних суспільних сил для проведення своєї політики. Немає і не може бути демократії “взагалі”, “чистої”, “надкласової”. Завжди були і є конкретними форми її вияву.

Однаковий режим може бути за різних форм правління та організації влади. Так, за формою правління Великобританія, Швеція, Норвегія, Данія – обмежені монархії, ФРН та Італія – парламентські республіки, США і Франція – президентські республіки, але державний, політичний режим у цих країнах один і той самий – демократичний.

Навпаки, в країнах з однаковою формою правління

політичний режим може бути різним. Парламентська республіка як форма правління утвердилась у багатьох країнах, але панівний у них політичний режим різний – від демократії в її класичному вигляді до звичайного *фашизму*.

У наш час демократія стає адекватною тим новим проблемам, що їх висуває перед людством сучасний стан цивілізації. Найповнішого розвитку вона набуває у процесі формування громадянського суспільства і правової держави. Правова демократична держава може існувати тільки за умов громадянського суспільства, забезпечуючи функціонування його демократичних інституцій.

Демократія є фундаментом правової держави і громадянського суспільства, вона стає реальним способом життя суспільства, показником його соціальної якості, катализатором ефективного суспільного розвитку, сприяючи активізації громадської активності людей, їх виробничої діяльності, подоланню байдужості до дій влади, утвердженню у громадян почуття обов'язку і відповідальної поведінки у всіх сферах суспільних відносин.

Для суспільства, що оновлюється, демократія є фактором утворення і розвитку справжньої колективності – важливої соціальної, культурної і політичної сили, яка формує суспільство і людину саме демократичного типу.

Сутність демократії в її соціальному, політичному та економічному виявах визначається її можливостями як морального й духовного чинника, домінуючого в суспільній свідомості. Основи демократії, її інститути, умови її утвердження і функціонування визначено в основному законі держави – конституції. У статті 1 Конституції України проголошено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [192].

Демократизм нашої держави і всього українського суспільства визначається республіканською формою правління, де громадяни мають право обирати Верховну Раду України – законодавчий орган, Президента України, вирішувати питання місцевого самоврядування тощо.

Про високий рівень демократії в Україні свідчить система закріплених в її Конституції прав і свобод людини. Всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи,

переважна більшість з яких є визначальними для розуміння України як демократичної держави. Далеко не всі, навіть демократично розвинені держави, мають закріпленими у своїх конституціях такі положення демократичного спрямування, які містяться у Конституції України. Проте ще не всі ці конституційні положення відображають реальність сучасного становища української й суспільства, багато з них є стратегічними завданнями, які мають бути вирішальними для формування в Україні послідовної і найповнішої демократії, яка б відповідала високим стандартам цивілізованого світу.

Отже, демократизація – це процес оволодіння громадянським суспільством як суб'єктом історичної дії владними повноваженнями для участі в управлінні власними (громадськими) справами в структурі соціального організму країни.

Далі є потреба проаналізувати іншу складову основного поняття дослідження, а саме – громадянське суспільство. Зазвичай дослідники виділяють, як відомо, “широке” і “вузьке” тлумачення поняття суспільства [36, с. 351–352; 65; 298]. У “широкому” розумінні суспільство розглядається як частина матеріального світу, яка відособилася від природи і яка являє собою форму життєдіяльності людей, що історично розвивається. У “вузькому” розумінні суспільство – це певний етап людської історії.

Нас у цьому дослідженні передусім цікавить широке трактування цього поняття, оскільки саме воно забезпечує застосування системного підходу до визначення суспільства, який дає можливість осмислити основні особливості влади як глобального соціального явища і її фундаментальну роль в найскладнішій соціальній системі, якою є все людське співтовариство загалом.

Системний підхід до осмислення суспільства почав своє формування у другій половині XIX століття (К. Маркс та ін.) і остаточно сформувався протягом XX століття (Н. Луман, Т. Парсонс та ін.). У рамках цього підходу суспільство розглядається і визначається як соціальна система, тобто як деяке соціально–матеріальне утворення, в якому зв'язок утворюючих його елементів сильніше за зв'язок останніх з елементами, що не входять в це утворення [14; 20; 439; 460].

Крім того, у визначенні суспільства спостерігається постійне суперництво двох взаємовиключних тенденцій у поясненні його походження і соціальності. Згідно з однією з них, суспільство – це природне утворення, згідно з другою, суспільство – це штучна побудова, штучний механізм, сконструйований людьми для блага індивідів. До тих, хто поділяє перший погляд відносяться, як відомо, О. Конт, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Етціоні, а до другого – Дж. Локк, Т. Гобс, Ж. Руссо та деякі інші.

Суспільство як соціальна реальність цікавило багатьох видатних учених, кожний з яких намагався дати йому своє тлумачення. Так, К. Маркс [241, с. 493] визначав його як “продукт взаємодії людей”. О. Богданов [34] вважав, що “суспільство – це економічна організація, що виникла стихійно”. Тобто К. Маркс і О. Богданов вважали, що суспільство є результатом виробничих відносин між людьми.

Т. Парсонс [298] визначав суспільство як соціальну систему, якій притаманна найвища самодостатність, що забезпечує функції цілепокладання, адаптації, інтеграції й відтворення зразка. Він писав: “У найбільш розповсюджених теоретичних уявленнях, якими оперує функціоналізм, суспільство взяте як система соціальних відносин, і спеціальних вузлів, низок таких відносин. Система організується в упорядковане і самозберігаюче ціле загальними зразками норм і цінностей, що забезпечують і взаємозв’язок частин і наступну інтеграцію цілого” [162, с. 238]. Тут для нас дуже важливим момент виділення Т. Парсонсом “зразків норм і цінностей”, до аналізу яких ми далі обов’язково повернемося, оскільки в цьому вбачаємо пояснення духовної природи влади. Поеднання системи норм, зразків поведінки з “регулюючими” їх цінностями Т. Парсонс називає лігітимізацією нормативної системи, завдяки якій остання інтегрується з культурною системою суспільства [297, с. 25–37].

Дж. Тернер [417], узагальнюючи базові ідеї теоретиків функціоналізму (Т. Парсонса, Р. Мертона та ін.), відзначає, що “суспільство, як самодостатня система, аналогічно організму, вочевидь, має певні базові потреби й нужди, задоволення яких необхідні для його виживання, збереження гомеостазу й рівноваги”.

На думку Ф. Гідінгса [9], суспільство – це особливого роду організація, що є частково продуктом “безсвідомої еволюції”, а частково – результатом “свідомого плану”.

Водночас Е. Шилз [473, с. 341–360] стверджує, що “суспільство – це не просто сукупність людей, що об’єдналися, а сукупність споконвічних і культурних колективів, що взаємодіють і обмінюються послугами одне з одним. Цим самим колективи утворюють суспільство в силу свого існування під загальною владою, що здійснює свій контроль над територією, визначеними кордонами, підтримує й насаджує більше або менше загальну культуру”.

За визначенням Г. М. Васильєва [45], суспільство – це “цілісність, що самоорганізується і керується колективним розумом”. При цьому “колективний розум виступає ядром процесів самоорганізації на рівні суспільства”.

Серед численних спроб визначення поняття суспільства як соціальної системи, на наш погляд, заслуговує на увагу підхід С. Крапівенського, який підкреслює, що суспільство у цілому як система має надскладний і ієрархічний характер [203]. І це цілком справедливо, враховуючи, що в об’єктивній реальності існує нескінченна безліч різних соціальних систем (сім’я, клас і ін.), які входять у більш складні соціальні системи (нація, населення країни і ін.), а ті, у свою чергу, утворюють єдину надскладну ієрархічну соціальну систему – людське суспільство у цілому. Ця надскладна ієрархічна соціальна система являє собою впорядковану, самокеровану цілісність безлічі різноманітних суспільних відносин, носієм яких є індивід і ті соціальні групи, в які він включений. Це визначення дає можливість сформулювати низку положень, які відображають основні характерні риси суспільства як соціальної системи і які мають принципово важливе значення для розкриття змісту поняття влади громадянського суспільства.

Отже, громадянське суспільство тяжіє до тих утворень, що виникли природним шляхом, тому воно й керується природним правом. Крім того, йому притаманна влада, але вона теж має не штучний, а природний характер, тобто вона виникає, функціонує і застосовується людьми не на тих засадах, що склалися у адміністративно–командній піраміді.

Визначальним моментом для оцінки місця і ролі громадських організацій у дискурсі подальшого саморозгортання соціального світу є розуміння суспільства та його співвідношення з державою в епоху глобалізації. Відповідь на це питання має дати соціологія, що має його за свій предмет.

Виявляється, що *теорія суспільства* [113] панувала у соціології не так як визначення її дослідницького поля, а як пояснювальний принцип, що пояснював сенс соціальної тотальності. Вона, теорія суспільств, виконує роль соціальної картини світу, горизонту розуміння, що задає сенс і орієнтацію усім без винятку теоретичним побудовам і емпіричним дослідженням.

Кінець ХХ століття і початок ХХІ століття в соціології як науці – і більш широко – в соціологічному аналізі історичного життя – являється в досить заплутаному і навіть парадоксальному вигляді. Ця парадоксальність і заплутаність обговорення проблем виникає з внутрішньої суперечності двох базових інтерпретацій тези глобалізму, який висунутий як головна теза для опису фундаментальних процесів сучасності.

Теза глобалізму існує в двох варіантах: у теоріях сучасності як пізнього модерна, що розвиваються “нормальною” (у сенсі Т. Куна) соціологією, з одного боку, і в теоріях постмодерна – з другого.

Для теорій пізнього модерна глобалізм – це повсюдна реалізація соціальних принципів, закладених в суспільствах модерна, в культурі епохи Освіти; це процес уніфікації територій і взаємодій. Завдяки цьому сучасність виступає як зрілий модерном, не позбавлений, проте, тенденцій, що фрагментують його.

Для постмодерністських теорій сучасність – це кінець модерна, кінець епістемології і соціального порядку модерна, це оформлення мережевих комунікативних систем, на основі яких оформляються глобальні системи взаємодії.

Глобалізація означає посилення зв'язаності, ущільнення територій, ослаблення меж, що історично склалися між різними територіями. Посилення зв'язаності, взаємозалежності, ущільнення взаємодії здійснюється на всіх соціальних рівнях і в різних сферах – економіці, політиці,

культури, науці, освіті. Глобалізація означає стиснення як простору, так і часу.

Процес глобалізації здійснюється через створення глобальної мережі культурних кодів і повідомлень. Мода, кінематограф, політичні події, природні катастрофи, терористичні акти, курси валют, проривні наукові технології – всі ці події, знаки і повідомлення існують одночасно, одразу для всіх, будучи всім однаково зрозумілі. Завдяки глобальним засобам масової інформації, глобальному мережевому суспільству всі живуть в одній системі подій і єдиній системі сенсів.

Глобалізація здійснюється як процес універсалізації, гомогенізації і уніфікації соціальних, політичних і економічних інститутів і процесів. Створюються формально схожі системи державного управління, політичних партій; системи фінансового контролю і управління; соціального і пенсійного забезпечення; аналогічні системи охорони здоров'я, освіти, підтримки науки і культури, спорту і так далі. Виникають загальні форми соціального протесту, соціальних почуттів і уявлень. Типізуються соціальні позиції, робочі місця і функції, системи соціальної стратифікації і споживання, оформляються транснаціональні еліти.

Сказане дозволяє вказати на фундаментальну проблему, яку породжує процес глобалізації. Цією проблемою є колосальний тиск, який випробовує сучасний національно-державний порядок як “зверху”, з боку “наддержавних” структур і процесів, так і “знизу”, з боку процесів регіоналізації і мультикультуралізації.

Виникає питання – що ж відбувається з суспільством? Адже суспільства модерна склалися і існували у формі національних держав. Деякі сучасні дослідники глобалізму – Дж. Уррі, І. Валлерстайн та ін. – заговорили у зв'язку з цим про “кінець “суспільства”. Спостережувана, нібито, неадекватність базових соціологічних категорій сучасним соціальним реаліям дозволяє поставити питання і про адекватність самої соціології як науки і запропонувати їй заміну у вигляді дисципліни під ім'ям “історична соціальна наука” (І. Валлерстайн) [532, с. 25–36]

На думку Джона Уррі, сучасність, що характеризується як

“виникаючий глобальний порядок – це порядок постійного безладу і порушення рівноваги” [531, с. 203]. Розвиток різних “мереж і потоків”, різних “переміщень розвиває ендогенні соціальні структури” суспільства. З огляду на це, завданням соціології повинно стати вивчення різних мобільностей – народів, предметів, образів, інформації і відходів, а також складних взаємодій між цими різними мобільностями і їхніми соціальними наслідками.

Йдеться, фактично, про новий “порядок денний” для соціології як “науки” і, головним чином, про характер і природу її предмету. Соціологія повинна стати, на думку Уррі, “дисципліною, організованою навколо мереж, мобільностей і горизонтальних потоків”. “Соціологія мобільностей” повинна замінити “соціологію соціального як суспільства”.

Отже, теза “кінця соціального” постмодерністській соціології 80-х – 90-х років ХХ століття трансформується в теорію “мережевого суспільства” у М. Кастельса і в “соціологію мобільностей” у Дж. Уррі. Нове бачення “соціального”, як затверджує Уррі, може бути реалізовано тільки за допомогою нового методу, що полягає у використанні метафор, на яких базується і в яких знаходить віддзеркалення наше розуміння соціального життя. Більше того, Уррі вважає, що “соціологічна думка, так само як і будь-яка інша форма мислення, не може реалізовуватися “неметафорично” [531, с. 21]. Такі метафори як “мережа”, “потік”, “мобільність” і покликані сприяти розробці теорій “глобалізації” і “глобального”. Саме ці метафори покликані створити нову соціальну топологію і метафорику “територій”, навколо яких, нібито, було організовано поняття “суспільство”.

Більшість сучасних співтовариств не припускають “географічної близькості” людей, що їх створюють . Йдеться про громадські організації, що існують у формі “груп самопомоги”, організації “прямої” дії, комунітаристські групи, етнічні, екологічні, групи відпочинку та ін., які утворюються на основі загального інтересу в політиці, спорті, культурі, любові до тварин, їжі, до альтернативної медицини і так далі.

Такі утворення складаються на основі вільного вибору. Люди швидко приєднуються до них і швидко їх покидають.

Кожна така група виявляє своєрідне поєднання принципів приналежності і рухливості. Багато хто є свого роду культурами опору, горизонтальним продовженням мереж громадянського суспільства, розташовуючись як усередині, так і за межами національних держав.

Новим баченням “соціального”, пропонованим М. Кастельсом, Дж. Уррі та іншими, фактично затверджується втрата соціологією своєї наочності, втрата поняттям “суспільство” свого змісту, як якогось впорядкованого або структурованого цілого. З огляду на це, виникає питання – про що йде мова: про неадекватність сучасних соціологічних понять і теорій або про реальні процеси руйнування старих суспільств?

Очевидність розгортання глобалізаційного процесу не викликає ніяких сумнівів. (І тому не випадково в шостому розділі цієї монографії ми приділяємо цьому аспектові поглиблену увагу). Проте не викликає сумнівів і те, що національно–державний порядок не пішов у минуле і присутній як на рівні міжнародного порядку, так і на рівні внутрішньодержавної політики.

Немає сумнівів і в тому, що сучасні суспільства втратили класичну класову структуру, яка репрезентувала себе в політичній дії класів, і є перш за все *масовими суспільствами*. Безумовно, масовість – це головна соціологічна характеристика сучасних суспільств, що характеризує як природу соціальних інститутів і соціального порядку, так і особливості систем соціальної стратифікації, тип соціального характеру і так далі

Більше того, очевидно, що і сучасні соціологічні теорії інформаційного суспільства, і постмодерністська соціологія як базова соціологічна модель співвідносяться саме з моделлю масового суспільства або мають її як основу. Наприклад, Жан Бодрійяр, один з головних авторів тез “кінця соціального”, “кінця порядку”, “кінця історії” в основу аналізу сучасності і обґрунтування своїх тез вважає саме критичну теорію масового суспільства, концепцію “маси” як “мовчазної більшості”. Решта всіх характеристик, такі як “інформаційне” або “мережеве”, характеризують це масове суспільство з погляду рівня його науково-технічного розвитку, фіксують використовувані ним

технологічні ресурси і засоби комунікації. Вони швидше є метафорами, ніж аналітичними соціологічними характеристиками, що, до речі, і визнається авторами цих концепцій.

Ситуація виглядає таким чином. Сучасні суспільства, поряд зі стійкими, типовими характеристиками, володіють цілими характеристиками, яких вони набули в процесі історичної трансформації. Ці характеристики мають кумулятивний характер, кожна з них з'являлася на якомусь певному етапі історичного розвитку, але не витісняла вже наявні характеристики, а швидше модифікувала їх і відсовувала на задній план історичного або теоретичного аналізу.

Наприклад, *розвиток третього сектора* в економіці і формування відповідних груп професій, типів діяльності, ціннісних орієнтації і систем організації не означало, що суспільства перестали бути промисловими, капіталістичними, масовими і так далі. Це просто було проявом ще однієї якості, що отримала назву “постіндустріального” (неологізму, що швидше затемняє, ніж процесу, що пояснює суть), яка модифікувала вже наявні якості, але не відмінила їх і навіть не пододала їх (хоча як компонент “пост” припускає саме подолання).

Крім того, аналіз різних соціологічних теорій суспільства дозволяє зробити висновок про те, що часто соціологія, фіксуючи нові соціальні процеси, що роблять трансформуючий вплив на сталий соціальний порядок, йде шляхом *використання метафорики, не вкоріненої в соціологічній поняттєвості, шляхом помітної журналістської фрази*. Результатом є нагромадження нових слів і термінів, що створюють видимість появи нової теорії і принципово нового соціального стану, тоді як мова йде тільки про прояв нового процесу, що вимагає свого осмислення і вписування в наявну соціологічну традицію. Метафора може виконувати роль інтелектуальної провокації, але не більше того. Типовим прикладом у цьому відношенні представляється метафорика “інформаційного” або “мережевого” суспільства.

Сучасні суспільства не втратили свого “капіталістичного” або “промислового” характеру, коли почали використовувати

інформаційні технології. Інформаційні технології зажадали зміни організаційних форм, управління, нових професій і так далі, але промислова якість суспільства не пішла в минуле, так само як і капіталістична система відносин, в рамках якої розвиваються нові інформаційні технології і комунікативні можливості.

Крім того, сучасні *суспільства є масовими суспільствами, що не втратили при цьому своєї національно–державної специфіки*. І не схоже, що вони втратять цю специфіку в майбутньому. Більше того, як показує досвід існування суспільств ХХ ст., перш за все, тоталітарних, масові суспільства породжують проблему регулювання соціального життя, у зв'язку з чим на передній план виступає держава як головна регулююча інстанція. Вже Карл Мангейм вказав на дві можливі стратегії соціального управління в масовому суспільстві – стратегію тоталітаризму і стратегію демократичного управління, що спирається на демократичні соціальні інститути, розвиток принципів народовладдя, а головне – на розроблену стратегію в області культури, освіти і виховання. Центральним моментом в розробці принципів демократичного управління суспільством було, на думку Карла Мангейма, формування відповідної системи демократичних цінностей, їх твердження в суспільстві і реалізація в сформованому соціальному порядку не без опори на державу.

Висновки, як представляється, очевидні. *Суспільство як впорядкована єдність, як національно–територіальна освіта існує і в осяжному майбутньому існуватиме в реальності, а значить суспільство як соціологічна категорія є необхідним засобом теоретичного аналізу*. Більше того, абсолютно очевидно, що сучасність вимагає серйозного соціологічного осмислення і створення соціологічної теорії сучасних суспільств, максимально звільненої від помітної несоціологічною метафорики. Аналітична ревізія соціологічної поняттєвості очевидно необхідна, але її слід починати не з поняття “суспільство”.

Якщо ж, намагаючись підвести деякий підсумок, перерахувати основні якості сучасних суспільств, спираючись на розглянуті теорії і процеси, то перелік виглядатиме, за

висновками Н. Полякової, таким чином [314, с. 376].

1) Сучасне суспільство – це суспільство, економічна, господарська підсистема якого описується сучасними теоріями інформаційного суспільства.

2) Його соціальна підсистема найадекватніше відбита теоріями масового суспільства.

3) Відповідна культурна підсистема може описуватися класичними теоріями масового суспільства і сучасними теоріями постмодерна.

4) Що стосується політичної підсистеми, сфери держави, то мова тут йде про національну державу, що є з погляду своїх внутрішніх функцій соціальною державою.

5) Процес глобалізації, який є головним фундаментальним процесом, що характеризує сучасність, означає повсюдне розповсюдження цих характеристик на всі сучасні суспільства, що, проте, не означає, що розгортання глобалізації має безконфліктний характер.

У цьому суперечливому сприйнятті сучасною соціологією суспільства, нас цікавить, у першу чергу, що додає до терміну “суспільство” прикметник “громадянське”, тобто, визначимо як в літературі сьогодні трактується термін “громадянське суспільство”, що має, за свідченнями Є. Бистрицького, 57 варіантів свого тлумачення [194, с. 14].

Тож, при всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства, переважна більшість дослідників сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і **має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства і держави**. Воно протистоїть і негромадянському суспільству. На наявність поза громадянським суспільством елементів звернув увагу у свій час ще Г. Гегель, який виходив не з природних прав, а з громадянства (членів общини і городян) як певної спільноти, цілісності, як із самодостатнього загального. У нього громадянське суспільство характеризується як таке, що уособлює результат диференціації між сім'єю й державою [80, с. 228].

Не вдаючись до особливої вигадливості, Г. Гегель називає, як відомо, елементами громадянського суспільства сім'ю і

стани (землероби, ремісники, фабриканти, торговці), які утворюють дві підвалини цього суспільства. Стани утримуються зсередини добропорядністю й становою честю. Чернь – паразитична асоціальна маса, позбавлена добропорядності й станової честі – випадає зі структури громадянського суспільства, однак утримується в суспільстві.

Індивід є, на думку Г. Гегеля, самоціллю в громадянському суспільстві. “Індивіди як громадяни є приватними особами, метою яких є їхній власний приватний інтерес” [80, с. 231]. Проте індивід не в змозі самотійно досягти всіх своїх цілей, не скориставшись результатами праці інших. Тобто індивід реалізується як самоціль, тільки вступивши в систему суспільних зв’язків. “Егоїстична мета, – пише Г. Гегель – зумовлювана у своєму здійсненні загальним, засновує систему універсальної залежності, так що засоби існування і благо одного і його правове буття переплетені із засобами існування, благом і правом усіх, ґрунтуються на цьому і лише завдяки цьому дійсні й забезпечені” [80, с. 231]. “Я, – пише Г. Гегель далі, – зобов’язаний орієнтуватися на іншого, що надає [індивідуальному] форму всезагальності. Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і тому повинен рахуватися з їхньою думкою. Але водночас я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Отже, одне переходить в інше: все приватне стає таким чином громадським” [80, с. 236–237].

Стани в розумінні Г. Гегеля – це щось на зразок об’єднань громадян, кожному з яких належить своє визначене місце в системі зв’язків. Доброчинність і станова честь вимагають, щоб індивід, причому за власним визначенням, перетворився на один з моментів громадянського суспільства завдяки своїй діяльності, становості і вмінню [80, с. 245].

Громадянство поза станами й суспільними зв’язками – це чернь. У черні “відсутня честь, яка змушує людину забезпечувати своє існування власною працею, і вона разом з тим претендує на забезпечення свого існування як на своє право” [80, с. 271]. Сам Г. Гегель вважав, що таким правом чернь наділяти не слід: суспільство, не знімаючи із себе відповідальності за надання індивідові громадських засобів існування, має водночас “захистити себе від себе самого. Мова йде не тільки про голодну смерть, але й про більш віддалену

проблему про перешкоду утворенню черні” [80, с. 269].

Послідовно відстоюючи тезу про недопущення будь-яких форм суспільного паразитизму й утриманства, Г. Гегель із сумом констатував: “ В Афінах діяв закон, який зобов’язував кожного громадянина звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважають, що це нікого не стосується” [80, с. 269].

Сьогодні поза громадянським суспільством і державою існують більш потужні суб’єкти, що не тільки прагнуть, а й фактично володіють владою. Йдеться про представників тіньового бізнесу та криміналітету. Тож воно, громадянське суспільство, має певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати із “людським суспільством” взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно.

Історично, громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації [294, с. 71], зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди, поширюючись у наш час на різні регіони і континенти. При цьому історичний аспект ми залишаємо без уваги, оскільки для цього немає часу.

Структурно, громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. У зародковому стані вона фактично присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться її розмірами (вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та за її якістю: рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей.

Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури [294, с. 78].

Інститутами громадянського суспільства, що здатні бути носіями або суб’єктами владних відносин, є:

- 1) добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади;

- 2) незалежні засоби масової інформації, що обслуговують

громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;

3) у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

4) залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (як-то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);

5) на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо–регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту;

6) неурядові організації.

Закон України “Про об’єднання громадян” [139], дає таке трактування поняття “об’єднання громадян”: *“Об’єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод”*. Об’єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до Закону визнається *політичною партією або громадською організацією* [139].

Одним із найтиповіших прикладів об’єднання громадян виступає територіальна громада, яка згідно із Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” [136] має таке визначення: територіальна громада – жителі, об’єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно–територіальними одиницями, або добровільне об’єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

В аспекті культури, охарактеризована вище підсистема суспільства може називатись громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто, *громадянське суспільство – це не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації, з притаманними їй якісними характеристиками, а саме: суб’єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні і рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі і*

великі справи в суспільстві; вони зорієнтовані на громадські справи, вболівають за суспільні проблеми; індивідуалізм та конкурентність у їх діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі і підтримки, з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян. Така культура не може сформуватися без наявності значного числа власників, які ні від кого не залежать матеріально, так само, як і без правової захищеності індивідів. Тому громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Тільки сукупність історичних, структурних і культурних рис громадянського суспільства дає нам його “нормативний образ”, розкриває сутність цього поняття як ідеального типу. З переходом на описовий рівень ми можемо встановити міру наближеності конкретних суспільств до визначеного в такий спосіб ідеалу, сказати, наскільки в ньому розвинені структури і культура, притаманні саме громадянському суспільству.

Із поняттям громадянського суспільства та твердженням про його наявність пов'язують: існування в суспільстві незалежних від держави громадських організацій, або як тепер прийнято говорити – “третього сектора”; в науковому відношенні, це координація дії всієї соціальної структури через низку добровільних асоціацій; присутність в державі фактору впливу на державну політику, тобто наявність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві.

Суспільство загалом стає громадянським, якщо у ньому розвинена названа вище система інститутів і взаємодій. Цей підхід розповсюджений у публіцистиці, але його вживають і науковці, маючи на це ті підстави, що у суспільстві з розвиненою мережею громадських організацій, громадянським спілкуванням тощо міняється тип політичної культури. Вона теж стає цивільною, громадянською і змінює спосіб

функціонування усіх суспільних інститутів. Його також ототожнюють з усією позаполітичною чи позадержавною сферою суспільного життя.

Кожне з цих тлумачень має свої підстави. Заперечити можна хіба що проти першого підходу як вузького (механістичного), та останнього, як формального, що не вказує на якісну специфіку феномена громадянського суспільства. Інші ж тлумачення цього явища мають право на існування як відображення певних сторін, аспектів громадянського суспільства, пов'язаних з виконанням ним своїх специфічних функцій.

Найголовніші **функції громадянського суспільства** є втіленням основних напрямів діяльності його інститутів та їх впливу на суспільне життя. По–перше, громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують “тягар проблем”, які їй доводиться розв'язувати.

По–друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою, формують “соціальний капітал” – ті невід'ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до кооперації та ефективних солідарних дій, користуючись довірою та авторитетом.

По–третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По–четверте, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс “бути почутою на горі” владної піраміди.

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії і як вияв свободи. Але

громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати названі функції, якщо відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів, до яких слід віднести: наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки; організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами; незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні; зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Соціологу–парсоністу із Каліфорнійського університету (США) Джері Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення цього феномена: “громадянське суспільство – це сфера людської солідарності”. Близьким до нього є погляд іншого американця – Майкла Уольцера, який описує громадянське суспільство як “простір непримусової людської асоціації”.

Отже, громадянське суспільство – це сфера добровільної взаємодії індивідів і тих груп та організацій, які вони утворюють. Однією з цілей взаємодії є формулювання, висловлення і захист індивідами та їх об'єднаннями своїх інтересів. Це той зріз суспільних відносин, коли громадські організації виступають як групи інтересів, що є посередниками в стосунках індивідів з владою та рештою суспільства.

Групи перебувають у стані перманентного протиборства. І якщо вони достатньо чисельні та впливові, то їх взаємне побоювання не тільки не підриває стабільність плюралістичної демократії, але й зміцнює її. Адже представникам заінтересованих груп доводиться постійно шукати шляхів до примирення, вести переговори, заключати союзи, тобто відмовлятися від політики силового тиску і формувати політичну культуру компромісів.

Суспільства, в яких визнання різноманітності групових інтересів поєднується з захистом індивідуальних прав особистості, функціонують як громадянські суспільства. В рамках таких суспільств люди об'єднуються в асоціації та

виходять з них, конкурують з іншими спілками та групами інтересів, а також заявляють про свої вимоги державі як рівні і вільні індивіди, права яких захищені конституцією і законами. Отже, поняття громадянського суспільства характеризує також плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових інтересів та їх стосунків із державою, який істотно відрізняється від двох інших типів – клієнтелізму і корпоратизму. У цьому аспекті, аналіз взаємодіючих групових інтересів є нічим іншим як емпіричним дослідженням громадянських суспільств.

Цікаво, що при наявності популярного визначення, яке стверджує, що громадянське суспільство – це плюралізм і організація інтересів незалежно від держави, дослідження громадянського суспільства і груп інтересів переважно проводиться окремо одне від одного. Причини такого парадоксального факту можна пояснити тим, що організовані групи інтересів існують у двох різних іпостасях. З одного боку, вони є осередками взаємодії, спілкування й солідарності, провадження власне громадського (публічного) життя та спільного (колективного) вирішення проблем. У цій іпостасі їх прийнято характеризувати в термінах громадянського суспільства і брати до уваги, насамперед, їх соціальну й соціалізуючу роль. У відриві від інших функцій вона часто відкриває шлях до ідеалізації громадянського суспільства.

З другого боку, ті самі групи прагнуть відстояти свої інтереси в межах усього суспільства, втручаються в політику, здійснюють тиск на владу. Як наприклад, це робили під час помаранчевої революції Молодіжна неполітична організація “Пора”, або Комітет виборців України. У цьому випадку їх, зазвичай, розглядають як групи інтересів та групи тиску, піддаючи критичним оцінкам. Проте саме завдяки цій діяльності члени організацій проходять політичну соціалізацію і стають повноцінними громадянами, здатними протидіяти спробам узурпації влади, захищати свої інтереси політичними методами тощо. Організаційний плюралізм здатний перетворити людей, що мають спільні групові інтереси на суб’єктів суспільного й політичного життя. Саме він забезпечує можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які є наступною ланкою

представництва специфічних групових інтересів та їх захисту політичними засобами.

Спрощеним є зображення громадянського суспільства сферою, вільною від політики. Але не менш однобокою є і його надмірна політизація, прирівнювання громадянського суспільства до політичної опозиції, ототожнення з радикальними рухами, спрямованими проти держави. В одних типах громадянських суспільств домінують соціальні функції громадських об'єднань, в інших, навпаки, головною є політична залученість та політична діяльність. Але ці типи можуть видозмінюватись, переходити з одного стану в інший, бо немає непрохідної стіни між політикою і громадянським суспільством.

Групи інтересів, що утворені зовсім з іншою, ніж тиск на владу, метою, несподівано для себе можуть зіштовхнутися з необхідністю діяти політичними методами, а отже, перетворюються на учасників політичного процесу. З другого боку, масові політичні рухи, що виступають з вимогою повалення недемократичних режимів, пізніше неминуче розпадаються, атомізуються і на їх основі утворюються помірковані, але більш стійкі організації. Масові рухи за означенням не є виявом розвинутого чи стійкого громадянського суспільства. Це є інший, специфічний спосіб взаємодії, адекватний кризовим періодам у житті окремих сфер суспільного життя або й цілого суспільства.

Як свідчать дослідження масових політичних рухів, така активність не може і не повинна бути тривалою. Тому затухання масових рухів у країнах Центральної і Східної Європи аж ніяк не може розглядатися як занепад чи криза громадянського суспільства. Рухи були проявом громадянської свідомості у політико-юридичному значенні громадянства (як *citizenship*). Їм на зміну мають прийти стійкі, організовані форми громадянського життя у соціальному сенсі (як *civil life*).

У громадянському суспільстві домінантними в публічній сфері є суспільні, громадські інтереси. З усвідомлення альтернативності шляхів їх захисту народжуються демократичні багатопартійні системи. Їх виникнення пов'язують з потребою встановлення стійких каналів зв'язку між багатоманітними структуризованими групами інтересів і

владними інститутами. Громадянське суспільство розглядається як підстава і опора демократії, а демократія, з її складовою – багатопартійною системою, як перенесення властивого громадянському суспільству соціального плюралізму на політичний рівень. Однак багатопартійна система ще не є наслідком утвердження громадянського суспільства.

В розвинених демократичних державах політичні партії безумовно є виразниками тих чи інших групових інтересів, хоч вони опираються не на окремі групи, а на їх конгломерати. Партії акумулюють групові інтереси, узгоджують їх з загальносуспільними інтересами та в узагальненому вигляді підводять під свої платформи. Якщо партії ведуть себе саме так, то вони є програмно–політичними партіями. Виборці в такому випадку голосують за певну партію, пов'язуючи з її перемогою свої надії або на загальне покращення становища в країні, або на врахування інтересів своєї групи в державній політиці разом з інтересами низки інших груп.

У перехідних системах, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли, інтегровані суспільні інтереси часто підміняються вузько груповими інтересами тих, хто об'єднався в партію. Така партія приваблює на свій бік тих виборців, які сподіваються на отримання певних особистих вигод внаслідок її перемоги. Так виникають клієнтельні партії (кланові, олігархічні), які нічого спільного із становленням громадянського суспільства не мають. Клієнтельські партії – це патронажні організації, які приділяють значну увагу організаційним аспектам роботи, і мають забезпечувати постійними ресурсами (“клубними благами”) свої членів і симпатиків, лояльність яких повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки.

Значно важче розбудувувати програмні партії, особливо в умовах невисокої громадянської свідомості. Їм нелегко нарощувати свій вплив серед виборців, особливо якщо вони не були при владі і не довели ділом соціальної спроможності своїх програм. Однак саме від цих партій найбільше залежить стабілізація демократичних режимів, формування партійних систем західного типу. І саме наявність таких партій свідчить про розвиненість громадянського суспільства.

Отже, громадянське суспільство – це, з одного боку, – об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно–територіальні різновиди. А з другого – це теоретична абстракція, “ідеальний тип” за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору.

І дійсність, і теорія еволюціонуючи в часі, зазнали змін, які було узагальнено під назвами “громадянського суспільством – I, –II та –III”. Це – часові або історичні моделі громадянського суспільства. Поряд з ними можуть бути виділені моделі, в яких враховані переваги тих чи інших функцій у життєдіяльності громадянських суспільств. Вони також властиві певним етапам його еволюції, або певним країнам. Варіантом такого “моделювання” є виділення Ненсі Розенблюм таких різновидів громадянського суспільства як “демократичне”, “посередницьке” та “виборче громадянське суспільство” [485].

“Демократичне громадянське суспільство” вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти роблять наголос на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). Головною справою громадянських об'єднань тут є прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Для цієї цілі, вони повинні внутрішньо бути ліберально–демократичними “міні–республіками” орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики” [455].

“Посередницьке громадянське суспільство” розглядається як агент формування таких чеснот як вихованість, “соціабельність”, здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості і відповідальності – якості, що тримають плюралістичну ліберальну демократію разом (за Токвілем). У посередницькому громадянському суспільстві “від асоціацій не очікують формування політичних вимог, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво”.

“Виборче громадянське суспільство” докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона найбільше відповідає умовам сучасності. Пропонуючи цю модель як найбільш перспективну, Н. Розенблюм посилається на Гегеля, який писав про суперечливість та обмеженість морального впливу громадянського суспільства, в якому переважають егоїстичні інтереси, вузько групова прив’язаність, бідність – риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають “різноманітних виправлень”. Про необхідність розвитку громадянського суспільства саме в цьому напрямі пишуть також теоретики сучасного егалітарного лібералізму та учасницької демократії (М. Вольцер, Б. Барбер та інші).

Простір громадянського суспільства наповнений специфічними формами влади.

Особливо багато прикладів недержавної влади ми знаходимо у працях В. Леніна. Наприклад у лекції “Про державу” 11 липня 1919 року він наводить такі приклади недержавної влади, як: “влада старійшин роду”, “влада жінок”, “влада рабовласників”, “влада одного”, “невиборна влада”, “влада меншості”, “влада поміщика”, “влада капіталу”, “влада грошей”, “влада купки мільярдерів”, “влада народу”, “влада загальнонародна”, “влада радянська” та ін. [227, с. 64–84].

Автори уже відомої нам монографії “Власть” до неполітичних, тобто недержавних, видів влади віднесли – сімейну, станову, статовікову, владу Вчителя, педагога або наставника, керівника – лідера у різних колективах, влада одного індивіда над іншим у ході міжособистісного спілкування та ін. [63, с. 57]. В. Халіпов, аналізуючи цей феномен влади, додає значну їх кількість. Назвемо тільки деякі з них, а саме: влада авторитету, влада засобів масової інформації, влада літератури і поезії, влада банків, влада бізнесу, влада шефа, влада партії, влада слів, влада аргументів, влада віри, влада умов, влада моди, влада громадської думки, влада традицій, влада ідеалів, влада ненависті та багато ін. [453, с. 120–137].

Особливим видом недержавної влади, що має потужний вплив на членів громадянського суспільства, є влада Бога,

релігії або церкви. У біблійних текстах записано: “Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога” (Рим. 13.1). Влада церкви полягає у здійсненні впливу на життя віруючих людей, їх свідомість, справи і поведінку. Для цього широко застосовуються церковна символіка, канони, ритуали, обряди, таїнства, свята, церковний одяг, манера поведінки, форма спілкування з людьми. Цей процес достатньо розвинутий і усвідомлений сучасною політологічною думкою [93; 461]. Крім того, за часи сучасної перебудови українського суспільства значно зріс інтерес до неї і тому нині ця форма влади набула у просторі громадянського суспільства значного поширення і розквіту.

Отже, дійсно, із літературних джерел випливає багато відомостей про існування достатньо розвинених форм недержавної влади, що наповнюють **простір громадянського суспільства владними відносинами ненасильницького характеру**. Ми тут свідомо не торкаємося, наприклад, руйнівної за характером влади маргінальної маси, мафіозних структур або суб’єктів тіньової економіки, що потужно протистоять, як державі, так і громадянському суспільству, оскільки вони є складовими **негромадянського суспільства**.

На основі всього вищевикладеного можна дійти висновку про те, що влада громадянського суспільства є відносно самостійним явищем, що виникла природним шляхом і спонукає індивідів у різні часи і епохи вступати у договірні стосунки, підкорятися один одному без наявності насильницького примусу, а згідно із здоровим глуздом і бажанням досягти конкретної мети на шляху реалізації своїх приватних інтересів. Вона охоплює усі сфери громадського життя, що збігаються зі структурою соціального організму країни, протистоїть державній владі і владі негромадянського суспільства, контролюється самими учасниками родового процесу за допомогою санкцій і моральних норм, що напрацьовані конкретним етносом, народом.

Таким чином, активність громадянського суспільства спрямовує соціальний розвиток всього соціального організму країни, а саме забезпечує творення і відтворення родового життя людей. Природа влади громадянського суспільства така

сама, як і природа державної влади – духовна. Її онтологію складають смисли (є смисли, що існують поза будь-яким суб'єктом історичної дії, а є смисли, що виробляють особистості чи колективні особистості, наприклад, Європейський Союз, політичні партії чи корпорації). Дві форми існування смислів, що утворюють онтологію влади, забезпечують на практиці два види підкорення. Ясно, що у першому випадку підкорення відбувається принципам свободи, справедливості, добра, щастя, або певного типу ідеології, нарешті, здоровому глузду і це притаманне саме громадянському суспільству, а у другому випадку – відбувається підкорення волі певного суб'єкта, що може бути спрямована проти розвитку особистості, носити насильницький характер, стримувати соціальний прогрес, бути людиноненависницькою ідеологією, наприклад, як фашизм, що притаманне державній владі.

Владні відносини у царині громадянського суспільства виникають і функціонують за принципом “суб'єкт – суб'єкт”. Влада тут предстає перед нами у вигляді сукупності норм і принципів угоди, що добровільно укладають між собою члени громадянського суспільства у присутності інституту свідків (зовнішній вимір) і як потяг до вільного розвитку, до свободи і демократії (внутрішній вимір). Влада громадянського суспільства має всі ті самі атрибутивні характеристики, що й державна влада, з тією різницею, що підкорююча сила полягає не у загрозі застосування у якості санкцій зовнішніх сил примусу, а впливає зі змісту практичного сенсу, якими керуються члени громадянського суспільства. Тут править не теоретично доведена істина, а інтуїтивно сприйнятий “сенси життя”, або так званий здоровий глузд.

Отже, **концепт “демократизація громадянського суспільства”** віддзеркалює процес наділення громадянського суспільства владними повноваженнями для легітимної або санкціонованої участі в управлінні соціальним розвитком. Громадські організації виступають тут агентами, інструментом або носіями управлінських впливів. Громадські організації мають природне право і природну силу впливу, оскільки вони є колективними носіями індивідуального або приватного інтересу, що посилюється за рахунок колективної взаємоусвідомлення і взаємодії її носіїв.

Таким чином, здатність громадянського суспільства бути вирішальним суб'єктом управління в демократичній системі управління зумовлена наявністю, за оцінкою М. Туленкова, насамперед двох його властивостей. “По–перше, станом відносної незалежності громадянського суспільства від держави, тобто його здатністю до організації власної життєдіяльності, а по–друге, можливістю справляти на державу повномасштабний управлінський вплив, який визначає стан і спрямованість діяльності держави (органів державної влади) в інтересах людей громадянського суспільства. Ці властивості є взаємопов'язаними, оскільки, з одного боку, управлінський вплив громадянського суспільства на державу зумовлений ступенем його незалежності від останньої, а з другого – це й ступінь відносної незалежності цього суспільства від держави, що підтримується за допомогою цього управлінського впливу. У громадянському суспільстві, як показує аналіз, будь–яка людина здатна реалізувати себе в усій своїй різноманітності.

Усі індивіди є один для одного об'єктом реалізації інтересу, а їхня взаємодія є не тільки засобом задоволення власних потреб, але й засобом постійного відтворення свого існування. Тобто самоврядний порядок організації відображає насамперед порядок зв'язків між людьми як об'єктами взаємного інтересу. За своєю сутністю цей порядок є сукупністю різноманітних самоврядних форм і способів стійкої взаємодії особливих і загального інтересів людей, що забезпечують задоволення їхніх нагальних потреб” [424, с. 7]

Слід підкреслити, що й закордонні дослідники теж вважають, що такі взаємозалежні соціальні групи за інтересами, які організовані на самоврядних засадах, забезпечують певний баланс влади, оскільки конкуруючи між собою, ці групи суттєво обмежують владу держави. Так Д. Трумен, досліджуючи роль і механізми функціонування соціальних груп, називає такі організовані групи (з тривалою взаємодією членів) групами за інтересами [529, с. 48–52]. Аналізуючи значимість організованих груп для політичної мобілізації людей, Р. Олсон, зокрема, визначає функції цих соціальних утворень як суб'єктів організації колективної дії [520, с. 66–73]. Отже, для розуміння механізмів відтворення

самоврядного порядку взаємодії людей в громадянському суспільстві необхідно насамперед розкрити ті соціальні ролі, які виконують ці самодіяльні утворення в організації взаємодії *особливих* інтересів індивідів і соціальних груп. Тож розглянемо *сутність і зміст соціальних ролей самодіяльних соціальних утворень громадянського суспільства в організації взаємодії особливих інтересів людей.*

1. Виявлення особливих інтересів. З погляду соціології, існування самодіяльних соціальних утворень є результатом виникнення сталих взаємодій між людьми з приводу досягнення загальної мети. Процес їх взаємодії – це співвідношення специфічних якостей індивідів, а також самовизначення кожного з них щодо інших людей з погляду реалізації своїх якостей. В ході взаємодії відбувається не тільки актуалізація та розвиток особистих якостей індивідів, але й їх прояв, пов'язаний з необхідністю здійснення спільних дій заради досягнення визначеної мети. Отже, взаємодія людей в рамках самодіяльних соціальних утворень є ключовим засобом самоусвідомлення, визначення спрямованості й змісту їхніх дій, в ході яких відбувається вибір соціальних об'єктів для реалізації своїх інтересів. Власне кажучи, кожний індивід у процесі соціальної взаємодії проходить усі стадії формування свого особливого інтересу, тобто його виявлення та усвідомлення.

2. Вираження особливих інтересів. Виявлення індивідами своїх особливих інтересів є початковим етапом соціальної самоорганізації громадянського суспільства, оскільки різноманітність соціальних якостей індивідів виявляється в різноманітності їх особливих інтересів. Процес взаємодії особливих інтересів припускає, таким чином, усвідомлення їх соціальної значимості для людей. Причому особливий інтерес є соціально значимим для індивіда тільки тоді, коли з ним пов'язаний не тільки зміст, але й спрямованість його дій, що є необхідним з погляду особливих інтересів інших індивідів.

Тобто особливий інтерес кожного індивіда немов усупільнюється і суб'єктом цього інтересу стає організована соціальна група, яка перетворює цей особливий інтерес кожного індивіда на особливий груповий інтерес.

Соціально значимий груповий інтерес є, таким чином, одним із основних інструментів самодіяльної організації людей. Цей інтерес, будучи результатом взаємодії індивідів, стає суттєвим чинником не тільки посилення, але й розширення цієї взаємодії. Залежно від ступеня соціальної значимості цього інтересу змінюється його групоутворююча роль, тобто чим більшою є соціальна значимість особливого інтересу, тим більшу кількість людей він “здатний” організувати (об’єднати) навколо себе, а також тим більшою мірою надати їхнім діям загальної спрямованості. Остання, у свою чергу, є важливим засобом “ретрансляції” особливого інтересу та подальшого його поширення в рамках певної соціальної системи.

Отже, цей процес є соціальним механізмом розширення масштабу взаємодії особливих інтересів окремих індивідів. А самодіяльні соціальні утворення людей є своєрідними “підсилювачами” їхніх особливих інтересів, а також важливим засобом розширення взаємодії людей в суспільстві, подолання обмежених можливостей окремих індивідів, зокрема їхньої “одиночності” тощо.

3. Узгодження особливих інтересів. Особливий інтерес кожного окремого індивіда є за своєю природою відображенням його специфічного становища в суспільній системі, а також пов’язаних з ним його особистих якостей. У сукупності вони впливають на формування змісту і спрямованості дій індивідів, а також на способи реалізації їх особливих інтересів, навіть якщо об’єкт цього інтересу є той самий. У рамках самодіяльних соціальних утворень відбувається, таким чином, процес пошуку загального й несуперечливого способу реалізації особливих інтересів індивідів. Цей спосіб є результатом взаємного пристосування змісту і спрямованості особливих інтересів окремих індивідів, коли кожний з них, залишаючись самим собою як особистість, не заважає розвитку іншої особистості. Отже, відбувається складний процес узгодження особливих інтересів індивідів.

Процес узгодження цих інтересів йде в суспільстві безупинно, тим самим, формуючи склад індивідів і характер їхнього зв’язку. Цей процес має позитивний результат у суспільстві тільки тоді, коли досягається необхідний рівень

узгодженості особливих інтересів індивідів, оскільки завдяки цьому відтворюється та розвивається не тільки їх стійка взаємодія, але й розширюються масштаби самих самодіяльних соціальних утворень. І навпаки, за негативного результату цього процесу стійка взаємодія індивідів порушується, що приводить до звуження масштабів функціонування самодіяльних соціальних утворень.

Однак як позитивний, так і негативний результат процесу узгодження особливих інтересів індивідів завжди присутній одночасно. Причому залежно від їхнього співвідношення самодіяльні соціальні утворення організаційно зміцнюються або руйнуються. Останнє призводить до зміни складу елементів і зв'язків у структурі самого громадянського суспільства, тобто до виникнення в ньому якісно нового типу – самоврядного порядку взаємодії індивідів.

4. Реалізація особливих інтересів. Виявлення, відображення й узгодження особливих інтересів людей необхідні не самі по собі, а для задоволення потреб існування й розвитку останніх у суспільстві властивими їм способами, а також за допомогою організації тих дій і взаємодій, що відповідають їхнім якостям. У цьому фактично й полягає сутність процесу реалізації особливих інтересів людей. Під ним, зокрема, розуміється не тільки задоволення специфічної структури їхніх потреб, але й той особливий зміст відносин і зв'язків між ними, завдяки яким найефективніше задовольняються їхні специфічні потреби та інтереси. Отже, ті зв'язки й відносини, що виникають у процесі тривалої і сталої взаємодії людей, є не чим іншим, як відображенням їхніх особистих якостей. Причому самодіяльні соціальні утворення громадянського суспільства формують прийнятне соціальне середовище, в якому найбільш ефективно реалізуються особливі інтереси індивідів.

5. Захист особливих інтересів. Узагалі індивіди, вступаючи у взаємодію з іншими індивідами з приводу реалізації своїх особливих інтересів, намагаються досягти результату не тільки шляхом узгодження, але й шляхом одностороннього чи взаємного придушення інтересів один одного. Кожний індивід прагне реалізувати свої особливі інтереси в найбільш сприятливий для себе спосіб, що якнайкраще

відповідає специфіці цих інтересів. Водночас способи (чи засоби), що використовуються для цього окремими індивідами, можуть не відповідати (частково або цілком) особливим інтересам інших індивідів, які є для перших об'єктом реалізації їхніх інтересів. Самодіяльні соціальні утворення не тільки формують соціальне середовище для реалізації особливих інтересів своїх членів, але й одночасно є важливим інструментом захисту цих інтересів: акумулюючи в собі всі соціальні й матеріальні ресурси, самодіяльні соціальні утворення забезпечують людям захист від впливу зовнішнього середовища і створюють їм можливість для реалізації їхніх особливих інтересів. Отже, самодіяльні соціальні структури створюють відповідні умови для взаємодії людей заради узгодження їх особливих інтересів.

6. Вплив особливих інтересів. Здатність самодіяльних соціальних утворень до акумуляції соціальних і матеріальних ресурсів, впорядкування дій і взаємодій окремих людей, а також до надання цим діям і взаємодіям певної спрямованості сприяє підсиленню впливу особливих інтересів людей на зовнішнє соціальне середовище. Тож здатність самодіяльних соціальних утворень до виконання управлінських функцій визначає можливість самого громадянського суспільства до самоорганізації власної життєдіяльності.

Остання буде тим ефективнішою, чим різноманітнішими є самодіяльні форми існування людей, та чим більше ці форми відповідають численним особистим якостям окремих індивідів, що дає можливість залучати до взаємодії все більше особливих інтересів людей і сприяє не тільки стійкості функціонування громадянського суспільства, але й його відтворенню. Головну роль у цьому, а також у формуванні самоврядних механізмів певного суспільства відіграють насамперед ті форми самодіяльної організації життєдіяльності людей, що забезпечують взаємодію їх особливих інтересів. Такими формами є соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні та інші, на основі яких у суспільстві й виникають самодіяльні соціальні утворення громадян [424, с. 11–15].

Подальший теоретичний аналіз атрибутивних властивостей громадських організацій буде торкатися

економічної, соціокультурної, правової, політичної, духовної, природоохоронної сфер соціального організму країни. Разом з міжнародними аспектами перелічені форми, що заповнюють відповідні горизонти соціального цілого, мають дати уяву про системність буття громадських організацій.

1.2. Світоглядно-ідеологічні основи дослідження місця і ролі громадських організацій у демократизації суспільства (В. П. Бех, О. Г. Рябека)

Оволодіння будь-яким явищем не може відбутися без формування дослідником чи колективом дослідників світоглядної призми на предмет дослідження. Для цього **треба сформулювати декілька ідеологем**, що мають стати ефективними інструментами подальшого теоретичного аналізу участі громадських організацій у відправленні владної функції у структурі цілого – соціальному організмі країни.

Перша ідеологема полягає у тому, що ми сприймаємо явище **влади як соціальний інститут**, що виник і стало функціонує у структурі соціального організму країни. На практиці виникла і інтенсивно формується специфічна наука про владу – кратологія (від грецького *kratos* – сила, влада, могутність, панування, перемога) [453; 454].

Це вкрай важливо, так як поширеною є думка про те, що влада довічно належить тільки державі і держава має на неї монопольне право. У такому сприйнятті перспективи демократизації суспільства виглядають дуже туманними, оскільки вони є залежними від волі держави, хоча провідну роль тут має відігравати саме народ. Тому далеко не випадково, що у Конституціях усіх країн записано, що саме народ є джерелом влади. Так, у Конституції України зазначено: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування” [192].

Отже, ми виходимо з того, що влада є соціальним

інститутом у тотальному соціальному процесі [366; 402, с. 432–434; 444; 452; 22; 225; 226, с. 4–29; 204], що однаковою мірою належить як державі, так і громадянському суспільству та його структурним елементам, наприклад, ЗМІ. Доведенню правомочності цього моменту були присвячені кандидатські дисертації М. Бойчука [37] і М. Калініченка [168], а також Б. Калініченка [167], що були успішно захищені вітчизняними дослідниками протягом 2006–2009 рр. Це нібито статусний аспект влади та її властивість бути належною різним суб'єктам культурно–історичного процесу.

Вітчизняними вченими, дослідниками з ближнього зарубіжжя були підготовлені і репрезентовані монографії, що містять елементи соціально–філософського аналізу феномену влади, словники з кратологічної тематики (С. Рябов, В. Халіпов), численні наукові статті в періодичних виданнях, що стосуються проблеми влади. Вийшли в світ на пострадянському просторі і літературні праці, в яких автори розглядають різні питання, пов'язані з проблемою влади. Тема влади (політичної влади) стала однією з ключових в курсі політології і отримала розробку в підручниках з політології як в Україні, так і в країнах ближнього зарубіжжя.

На сьогодні вітчизняними дослідниками і дослідниками ближнього зарубіжжя охоплено широке коло питань, які стосуються розробки загальної теорії влади, а саме:

- становлення і розвиток вчень про владу;
- природа, основні властивості влади, її функції;
- визначення поняття влади, розкриття його змісту;
- система і структура влади;
- характеристика окремих видів і форм влади;
- взаємообумовленості влади і культури;
- відповідальність влади;
- процес легітимації влади;
- засоби і методи влади;
- соціально–психологічні, ідейно–свідомі складові механізму влади;
- практичні аспекти реалізації влади.

Отже, у наявній літературі, насамперед довідниковій, ми знаходимо цілу низку визначень терміну “**влада**”. Так, В. Халіпов у роботі “Кратология – наука о власти” пише, що

влада, “є соціальним суспільно–політичним явищем, як важлива, невід’ємна ланка, що є визначальним структурним елементом у житті суспільства з усіма своїми перевагами, можливостями і недоліками, як система у суспільному організмі, що потребує постійного аналізу, розвитку і удосконалення” [452, с. 140]. Однак не можна не звернути увагу на те, що поряд з цим терміном він подає й інший термін, а саме: “**ІНСТИТУТИ ВЛАДИ**” до яких він відносить – “найважливіші структурні утворення, що складають систему влади (влад) як ціле (вищі, виконавчі, законодавчі, судові, контрольні органи та ін.) [452, с. 140].

Але найбільш опрацьованим є, на нашу думку, тлумачення цього терміну у кратологічному словнику “Власть” цього ж автора. Тут зазначено, що влада [452, с. 70–71]: (англ. право управління – *power authority*; панування – *rule*; грецьке – *kratos*; лат. – *austoritas imperium*; німені – *macht*; ісп. – *poder*; італ. – *dominio, potere*; португ. – *poderio*; фр. – *pouvoir*; есперанто – *potenco*) 1) здатність, право і можливість розпоряджатися будь–ким, будь–чим, здійснювати рішучий вплив на долю, поведінку і діяльність, вдачу і традиції людей за допомогою різного роду засобів – закону, права, авторитету, волі, суду, примусу; 2) політичне панування над людьми, їх спільнотами, організаціями, над країнами та їх угрупованнями; 3) система державних органів; 4) особи, органи, що наділені відповідними державними, адміністративними повноваженнями, або як такі, що володіють різного роду впливом, повноваженнями за звичаєм, або як такі, що привласнили їх собі.

У “Короткому енциклопедичному словнику”, що виданий у 2004 році колективом вітчизняних авторів, знаходимо більш ґрунтовно опрацьоване тлумачення цього терміну. Тут записано: “влада (слово грец. походження, означає панування, управління, володіння, володарювання) – право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Вона існує скрізь, де є стійке об’єднання людей: в сім’ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі” [445, с. 121].

Для визначення поняття влади таким чином, щоб воно успішно виконувало свою функціональну роль, найбільш

повно розкривало свій зміст і відображало загальні і суттєві ознаки явища, що розглядається, необхідно керуватися низкою принципів, які стосуються визначення цього поняття і розкриття його змісту. Виділимо чотири таких принципи: зміст поняття влади повинен бути унікальним; зміст поняття влади повинен бути відносно близьким до традиційного (буденного) значення слова “влада”; поняття влади повинне бути пов’язане і співвіднесене з іншими поняттями (категоріями); зміст поняття влади повинен включати основні сутнісні ознаки явища влади.

Застосування вищезгаданих принципів є ефективним за умови, що буде вироблена чітка послідовність дій при виведенні, визначенні поняття влади і розкритті його суті та змісту. Тому уявляється можливим спочатку приступити до поетапного розкриття суті та змісту поняття, що визначається, шляхом послідовного аналізу взаємопов’язаних понять (категорій), які в узагальненій формі відображають основні сутнісні ознаки влади громадських організацій.

Отже, сутність влади – це підкорення одного суб’єкта другому або одних суб’єктів іншим суб’єктам. Універсальний і загальний організаційний принцип влади – командування. У нашому випадку має бути встановлена певна межа між насиллям держави і впливом громадських організацій, встановитися більш демократична рівновага у організаційній взаємодії і вони разом мають перейти від “суб’єкт–об’єктних” до “суб’єкт–суб’єктних” відносин.

На основі вищевикладеного можна дійти до низки ***висновків, що детермінують умови, конфігурацію і зміст подальшого аналізу влади громадських організацій у кратологічному вимірі.***

По–перше, самопрояв влади громадських організацій є визнаним фактом, оскільки у суспільствознавчій науці, кратології, політології, соціології, соціальному управлінні, теорії журналістики і соціальній практиці вкорінена ідея про існування, наряду з законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, так званої “четвертої гілки влади”, що по силі протидії тотожна до них.

По–друге, влада громадських організацій представляє собою цілісний владний інституту у соціологічному значенні

соціальний, а у світоглядному – університет формування усіх видів індивідуальної свідомості, управління мисленням і поведінкою людей, їх колективів громадського або невиробничого призначення, етносів, націй і народів завдяки використанню семантичного тиску на людей та їх організаційні утворення.

Друга ідеологема пов'язана з визнанням феномену влади як параметра управління соціальним розвитком, тобто функціональною властивістю синергетичного походження здійснювати регуляцію суспільних відносин не залежно від того у чиїх руках вона знаходиться.

Громадянське суспільство і держава генетично, морфологічно і функціонально взаємопов'язані одне з одним і феномен влади має для формування громадянського суспільства двояке значення, а саме: як інструмент власного внутрішнього споживання, що нам відомо як саморегулююча діяльність і як інструмент зовнішнього, мається на увазі державного, регулюючого тиску, що відомий нам як організуюча роль держави.

“Відтак правовою держава може стати лише зі становленням правового суспільства. Це паралельні процеси. **Правова держава – це продукт громадянського суспільства.** Зникають, застарівають історично конкретні типи держави і модифікації громадянського суспільства, але не самі ці феномени як такі” – слушно зауважує І. Кресіна [58, с. 88].

Водночас на практиці розхожою є й зворотна думка, суть якої полягає у тому, що, навпаки, держава є джерелом формування громадянського суспільства, оскільки вона, державна влада, здатна впливати на процеси у суспільстві, зокрема на поведінку будь-яких соціальних груп та людей, за допомогою спеціальних органів та установ. При цьому наводяться шляхи та механізми такого впливу. Так, наприклад, В. Бакуменко зазначає, що “вплив держави на суспільство реалізується за такою схемою: держава – державна влада – державне управління – державно-управлінські рішення – державно-управлінські дії – суспільство” [23].

При цьому визначається, що передумовою і результатом становлення громадянського суспільства є демократичний державний (політичний) режим, який спирається на чинне

законодавство відповідної країни.

Еволюція соціальних систем проходить у певному просторі та часі, описується сукупністю деяких, що впорядковуються в так званому фазовому просторі [451]. Фазовий простір, який описує реальні системи, є багатомірним. Кількість змінних дуже велика і врахувати “щомиттеву” послідовну еволюцію всіх змінних дослідник (управлінець, проєктант) принципово не в змозі. Разом з тим є ситуації, області в фазовому просторі, де для того, щоб зрозуміти і передбачити майбутнє з визначеним ступенем достовірності, достатньо невеликої кількості параметрів. Мовою фазового простору ця теза формулюється так: існують ситуації, коли проєкція на підпростір меншої кількості змінних адекватно відображає тенденцію розвитку всього фазового простору. Такий підпростір отримав назву *русла* [172].

У синергетиці найбільш важливі змінні, які описують русло, отримали назву *параметрів порядку*.

Поняття параметрів порядку було введено в працях Хакена [451], щоправда, для опису стабільних мод колективних процесів. Там, де вдається визначити русло, складні системи описуються просто. Проте з часом невизначеності нелінійно накопичуються, колективні стани перегруповуються, попередній порядок деградує, енергія колективного стану розсіюється, кількість змінних, необхідних для опису розподілу енергії та матерії (ресурсів), нелінійно зростає – русло закінчується. Такі області у фазовому просторі отримали назву областей джокерів, а самі правила, за якими починає діяти система, – *джокерами* [172].

Таку назву вибрано під впливом традицій теорії імовірності, коріння якої лежить у теорії азартних ігор. Джокер, залучена назва гральної карти, за бажанням гравця перетворюється в будь-яку іншу. Наявність джокера в колоді набагато збільшує невизначеність та ускладнює ситуацію. У задачах еволюції фізичних та хімічних систем показано, що джокери зазвичай пов'язані зі зміною топології фазового простору: в деяких областях визначальними стають швидкі змінні, а в області русла його хід визначають повільні [172]. Джокер може бути пов'язаний з точкою біфуркації, коли малі флуктуації, випадковий “шум” можуть визначати хід процесу.

Суспільно–цивілізаційний процес через свою інерцію має програмований характер, зберігаючи самоорганізаційну сутність. Завдяки феноменам спеціалізації він набуває вигляду сукупності формалізованих русел – галузей та підгалузей: промисловості, торгівлі, науки. Формалізовані русла є рамками еволюції у деякому спеціалізованому (галузевому) напрямі, а формальні русла охоплюють розвиток певного проекту державного розвитку відповідно до деякої затвердженої державою (суспільством) процедури. Водночас існують неформальні русла – реальне або інформаційне об'єднання зародків неврівноваженого еволюційного зростання в певний колективний стан без офіційного затвердження цього стану. Якщо припустити, що русла розділені за існуванням у часі поетапно, встановлюється така генеалогія: деякі з неформальних русел відбираються та офіційно затверджуються. Таким чином вони стають формальними. Успішні формальні русла через певний час та після певної зміни включаються в структуру формалізованих.

Велику роль у цивілізаційному прогресі грає організація правильної взаємодії між формалізованими, формальними і неформальними руслами. Ускладнюється проблема організації через існування явища перетину русел: неформальні русла частково використовують ресурси формалізованих, а формальні русла об'єднують у собі компоненти і ресурси формалізованих.

Розглянемо деякі проблеми стратегічного державного управління за допомогою синергетичних образів русла та джокера.

Економіка, техніка, інтелектуально–інформаційна, владно–державна, ментально–культурна системи, система людських ресурсів розвиваються у постійній взаємодії між собою на підставі певної системної багатоманітності. Час від часу еволюційна потужність будь–якого власного розмаїття вичерпується і розвиток або зупиняється, або спотворюється. Ситуацію може виправити поява сторонніх впливів або джокера. Джокерами можуть стати технологічні відкриття, наукова інформація, психологічна енергія суспільно орієнтованих бажань та дій особистостей. Це еволюційно–позитивні джокери. Джокерами можуть стати і політичні

рішення, які бувають двох видів: а) в інтересах загалу та еволюції системи загалом; б) в інтересах вузького кола для здобуття конкурентних переваг.

Сучасні телекомунікації забезпечили високу щільність інформаційного перекриття галузевих русел. У такому випадку виникає достатній рівень нелінійності взаємодії. Нелінійність може викликати формування джокерів. Вона є джерелом невірноваженостей. Ті джокери, які дають новий поштовх поширенню інноваційних винаходів та технологічних циклів і, одночасно, можуть приводити до швидкого збагачення групи, яка інвестувала капітал (інтелектуальний, фінансовий або інший) в інновації, є позитивними. Вони підвищують можливості русла або дають початок новому руслу, в якому вдосконалюється соціум загалом і, відповідно, зміцнюється держава. Розгортання природної невірноваженості викликає природний перерозподіл економічних та політичних позицій між групами.

Встановити точний критерій природності джокера є нелегким завданням. Проте в певному наближенні можемо стверджувати, що природними позитивними джокерами є ті, що розширюють можливості деякої (деяких) підсистеми відкритої системи, не зменшуючи можливостей інших. Щодо соціальної системи це означає примноження багатства виділеної соціальної групи не за рахунок спекуляції з енергетичними, матеріальними чи фінансовими потоками, а завдяки організації інноваційних технологічних процесів. В абсолютно чистому вигляді діяльність жодної групи історично на теренах України ще не відбувалася. Завжди паралельно зі збагаченням одних груп ішло збідніння інших. Проте загальна тенденція чітко розділяє паразитичні і конструктивні процеси. Джокер, що є джерелом природної невірноваженості системи відкритого типу, приводить в своїй еволюції до природного розширеного відтворення та визначеного розподілу економічних та політичних позицій між соціальними групами. Такий перерозподіл не перешкоджає жодній складовій еволюційних русел, зберігає єдиний темпосвіт розвитку, прискорюючи його загалом. Механізмами регулювання такого еволюційного процесу виступають природна (некоригована монополюсно) конкуренція та державне (соціальне)

регулювання правовою та культурно-інформаційною системами. Неприродний (штучний) джокер, як правило, виникає у процесі реалізації планів вилучення багатств, цінностей, капіталів у загалу (громади, соціуму) або у груп конкурентів шляхом встановлення неправомірних конкурентних переваг.

Останнім часом широко розповсюдженим явищем стало застосування особливих штучних джокерів – технологій маніпулювання масовою свідомістю – як у руслі масового споживання (реклама), так і у владно-політичному руслі (PR-технологій). Для того, щоб примусити людей діяти всупереч своїм інтересам, які містяться в певному руслі розвитку, їх треба перевести в область джокера, дезорієнтувати хоча б тимчасово, особливо в тому, що стосується сенсу, цінностей, вибору, очікувань. На якийсь час у масовій свідомості виникає замість реального інше русло – віртуальне, саме те, на яке розраховують маніпулятори. Таким шляхом можна вирішити вузькогрупові інтереси. Проте, якщо генерувати штучних джокерів, руйнується або спотворюється область реальних джокерів, що звужує конус еволюції і перспективу. Управління з частим застосуванням штучних джокерів є управлінням блокуючого, зв'язувального типу, що суперечить державним інтересам і може створювати загрозу національній безпеці.

Стратегічне управління як складова має стратегічне планування, завданням якого є проектування русла еволюції. У будь-якому випадку воно здійснюється через взаємодію влади та соціуму. Якщо влада примушує соціум рухатись вздовж вибраного нею русла, швидкість досягнення еволюційних показників менша, ніж у випадку партнерських взаємин у виборі русла. Окрім того, в умовах монополізації владним режимом права оплати “суспільного замовлення” навіть за наявності двох або більше проектних груп виробництво по-справжньому альтернативних проектів є неможливим через природний егоїзм персоналу, що здійснює владу.

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку одним із найважливіших проявів владної функції є політичне керівництво, якість якого значною мірою визначає якість системи державного управління. З погляду синергетичної взаємодії “минуле – сучасне – майбутнє”, вибору русла

еволюції та затвердження його у формі стратегічного плану визначальними є дві підсистеми системи політичного керівництва: владна та опозиційна.

До влади в умовах демократичного розвитку віднесемо ті політичні структури (зокрема партії), які зуміли шляхом виборчого процесу легітимізувати право на управління державними інституціями, та адміністративні структури і їхній персонал, сформовані вищезазначеними політичними структурами.

До опозиції – ті політичні структури, які не легалізували право управління державно–адміністративними інституціями. Влада організовує реалізацію проекту русла, на який вона на певний строк отримала вотум довіри. Опозиція організаційно забезпечує розробку проекту альтернативного русла. Разом з тим лише опозиція може мати достатні організаційні ресурси контролю за процесом діяльності влади, насамперед у питаннях, пов'язаних із використанням організаційних та адміністративних можливостей державної машини на користь персоналу структур влади.

Відсутність опозиції з реальними організаційними можливостями означає безальтернативність розвитку, звуження еволюційного конуса можливостей, а також відсутність публічно висловленої альтернативної оцінки ефективності політичного керівництва та державного управління, без якої неможлива реальна об'єктивна оцінка цих процесів.

Отже, громадські організації, що створюють потужне **русло** у життєдіяльності соціального організму країни, є активними учасниками саморегуляційних процесів і здатні виступати у якості своєрідних **джокерів**, а несанкціонований доступ їх у цю сферу означає значне нарощування ентропії соціальної системи загалом або в її окремих сегментах, наприклад, економіці. Тому процесу демократизації громадянського суспільства, що за природою еволюційного процесу самостійно оволодіває владою, може відповідати протилежний процес, а саме наділення громадських організацій владою. Ця протилежна процедура в теорії управління відома як децентралізація і деконцентрація влади. Передача повноважень з центру на місця передається шляхом

децентралізації й деконцентрації влади, що дає змогу будувати демократію знизу догори [294, с. 281–321].

Боротьба цих процесів у сфері розподілу влади відома нам як суперечність між глобалізацією і регіоналізацією влади, концентрацією і децентралізація влади. По-іншому, недержавна і державна різновиди влади – здатні “переливатись” одна в одну шляхом децентралізації і деконцентрації, що веде на практиці, відповідно, до демократії або тоталітаризму.

Отже, влада громадянського суспільства, оскільки має однакову природу з державною владою, то вони можуть вільно переходити одна в одну шляхом централізації/децентралізації або концентрації/де-концентрації. З цього погляду нас не повинно бентежити те, що громадянське суспільство під тиском глобалізації перебирає на себе функції держави. Оскільки корінним чином зміниться характер регуляції соціального життя і це поставить проблему всезагального всеобучу населення майстерності управління у суспільстві.

Нам треба визначитись з функціями громадських організацій у механізмі державної влади. Цей аспект значно складніший за соціальний аспект, оскільки треба провести, з одного боку, більш глибокий аналіз розмежування держави і громадянського суспільства, а з другого – провести лінію між владою і громадянським суспільством і державою у складі соціального організму країни.

Законодавство може бути досконалим, відповідати всім нормам розвинених демократичних держав, але доки не буде узгодженості у діях гілок влади, доки вони не підпорядковуватимуться єдиній стратегії суспільного розвитку, громадянське суспільство з повним правом можна буде називати утопічним проектом для виправдання непослідовних дій політиків.

Окрім того, стратегічна складова відіграє чи не найбільш значущу роль у механізмі стимулювання суспільної активності. Публічно проголошена стратегія визначає життєві орієнтири громадян, дає їм можливість будувати своє життя з впевненістю у перспективі.

Відсутність стратегії є, на думку В. Баркова, чи не найголовніша з причин суспільної дезорганізації [58, с. 56].

Остання руйнує взаємодію громадянського суспільства і держави. Таким чином, відсутність адекватної стратегії держави відносно розподілу влади з громадськими організаціями, як наслідок фрагментарності спроб запровадити стратегічний підхід у державному плануванні та управлінні, є однією з найголовніших причин системної дезорганізації. Має бути розроблений підхід, який би дав змогу сформулювати пріоритети розвитку і побудувати взаємини між громадянським суспільством і державою так, щоб ці пріоритети не були тільки на папері, а сприяли суспільній солідарності, стали підґрунтям суспільного консенсусу і сумісного використання інституту влади.

Третя ідеологема полягає у визнанні провідної ролі державної влади у структурі соціального організму будь-якої країни. Це пов'язано з тим, що держава покликана здійснювати політичне керівництво соціальним розвитком на певній території. Тут термін “політичне” означає право держави визначати на свій власний розсуд пріоритети інтересів різних груп населення, аж до загальнонаціонального рівня.

Соціальний порядок сучасних суспільств фундаментальним чином залежить від держави і спирається на нього. Сучасна держава – це соціальна держава. Будь-яка соціальна держава виконує активну регулюючу і навіть формуючу суспільство функцію. У руках держави знаходиться право, його відправлення, системи правового контролю і примушення – прокуратура, поліція, пенітенціарна система.

Держава володіє можливостями контролю за економічними процесами, стимулюючи одні і обмежуючи інші. Держава контролює основні соціальні процеси – конфлікти між соціальними групами, здійснює процес перерозподілу багатства, підтримує нижчі класи, гарантує рівність життєвих шансів і громадянських прав всьому населенню. Держава здійснює контроль над національно-державною територією. У руках держави зосереджено найважливіше для сучасного суспільства джерело влади, контролю і впливу – армія.

Перелік цього, далеко не повного, списку державних повноважень дозволяє говорити про фундаментальну, конститууючу роль держави для сучасного суспільства. Держава – інстанція що конститує і контролює, особливо

такою є соціальна держава. Без підтримки соціальної держави не може існувати масове суспільство.

Глобалізація, мультикультуралізація, поява мережевої якості у більшості соціальних інститутів і процесів лише породжують додаткові проблеми і завдання, належні бути вирішуваними сучасною соціальною державою. Ці проблеми може вирішити тільки соціальна держава, що є і національною державою, тобто суспільством – українським, російським, американським, французьким, італійським тощо.

У кожному суспільстві, у кожній країні створюється та діє власна модель державного будівництва і його цілей, організації та функціонування вищих органів влади, розмежування повноважень між ними, громадянських прав і свобод, участі громадян у державному управлінні, судового розв'язання конфліктів, територіального устрою.

Для цього створюється *державний механізм країни*, завдячуючи якому реалізуються і регулюються всі сторони і сфери життєдіяльності суспільства. Проблеми дослідження механізму держави розглядалися багатьма авторами, серед яких варто відзначити О. Бандурку, А. Бикова, А. Губанова, В. Греченко, В. Лазарева [183; 193; 5; 1; 216; 416; 62; 215; 159; 457; 237; 215; 192] та ін.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі неодноразово зверталася увага на багатоаспектне розуміння поняття "*механізму держави*", який використовується в працях науковців з 50-х років ХХ століття. Це призвело до дискусій щодо правомірного застосування терміну "державний апарат". Адже до цього цих два поняття ототожнювалися.

Одним із перших намагався розмежувати ці дві категорії Ю. Козлов, який виходячи на той час з доктрини, що громадські організації (профспілки) відіграють значну роль в управлінні державою, то вони є також частиною механізму держави, а що стосується державного апарату, то ця категорія значно вужча оскільки включає в себе тільки державні формування [183].

Комплексне дослідження цієї проблеми було проведено В. Копейчиковим у праці "Механізм держави", опублікованій в 1968 р. Відповідно до його концепції, механізм держави складають державні органи, державні підприємства і

установи, одні з яких, керуючись державно–владними повноваженнями, управляють іншими, що здійснюють функції держави [193, с. 30] Таке формулювання було вірним в радянський період, коли більшість підприємств, установ і організацій, в тому числі промислових і комерційних становили державну власність, а громадські організації, по суті, були напівдержавні.

Особливу увагу слід приділити підходу С. Алексеева до цієї проблеми, в науковій праці “Держава і право”, де “механізм” розглядається не в статиці, а в динаміці. “Термін “механізм”, – пише він, – лише відтіняє цілісність апарату, його спрямованість на діяльність, на досягнення відомого результату” [5, с. 34].

В. Лазарев продовжує цю думку і виводить її на новий рівень “Дослідження механізму держави в статиці не дасть правильних результатів. Тільки його функціонування розкриє відповідні цілі, роль і значення окремих органів і його складових частин” [216, с. 57]. Термін “механізм держави” поділяється на два більш вузьких по значенню поняття: механізм держави – статика і “механізм функціонування держави” – динаміка.

Механізм держави в статиці – це сукупність органів, що здійснюють управління суспільством, реалізують основні напрямки державної діяльності [215, с. 38]. Виходячи з цього механізм держави складають законодавчі, виконавчі, судові та інші органи, а також “силові структури”, які в разі необхідності застосовують заходи примусу (армія, міліція, внутрішні війська, місця затримання і ін.) [215, с. 38].

“Під механізмом функціонування” В. В. Лазарев розуміє всю сукупність внутрішніх факторів, інститутів, засобів, що забезпечують діяльність складових частин держави в їх взаємодії” [215, с. 37]. Інакше кажучи, саме механізм функціонування забезпечує постійну, організовану діяльність всього механізму держави.

Враховуючи вищесказане, можна зауважити, що поняття “механізм держави” та “державний апарат” не тотожні. Під державним апаратом розуміємо єдину цілісну систему органів (включаючи і держаних посадовців), що наділені владними повноваженнями та забезпечують здійснення функцій

держави. Механізм держави – це державний апарат та інші державні підприємства і установи. Таке тлумачення терміну “механізму” не зовсім віддзеркалює усі аспекти “життя” держави. Поняття механізму повинно забезпечити можливість “бачити” державу як єдине, цілісне, соціальне явище, що безперервно функціонує в часі та просторі.

Звернемо увагу на те, що суспільство будь-якої демократичної країни можна розділити на дві категорії: перша (політична) – тією чи іншою мірою зайнята реалізацією функцій держави – публічна; *друга (громадська) – не зайнята реалізацією функцій держави, але бере участь в реалізації управлінських функцій в суспільстві – народовладдя.* Публічна влада не збігається із громадською, але виступає від імені всього народу. З такої позиції розглядається не просто механізм держави, а механізм здійснення публічної легітимної влади.

Таким чином, механізм держави – це регламентована нормами права діяльність легітимного державного апарату, державних підприємств і установ за допомогою засобів, способів, інститутів, що забезпечують постійну дію складових частин держави в їх взаємозв'язку для реалізації цілей та функцій держави на всій території країни.

Під легітимністю розуміється – прийняття влади населенням країни, признання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися. Легітимна влада характеризується наділенням державно-владних повноважень.

Отже, тут нас надзвичайно цікавить саме друга (громадська) складова суспільства, що не зайнята реалізацією функцій держави, але бере участь в реалізації управлінських функцій в суспільстві – народовладдя. Карл Маркс трактує, як відомо, історію громадянського суспільства як процес вивільнення суспільних індивідів з лабет всеохоплюючої держави. Громадянське суспільство, згідно з переконанням А. Грамши, є суспільство соціальним, сферою громадянських асоціацій, профспілок, церкви, засобів масової комунікації, прошарком між державою і економічною структурою.

Можливість громадських організацій брати участь в управлінні і розширювати народовладдя аж до повного

відмирання держави, на що вказували у свій час класики марксизму теоретично можна пояснити і через розведення процесів і відповідно понять: “державна політика”, “державне регулювання” і “державне управління”. Зробимо це на прикладі галузі освіти, оскільки вона, освіта, у знанневому суспільстві стає стрижнем і головною сферою застосування влади.

Наші висновки ґрунтуються на аналізі літератури спеціально присвяченій розмежування цих сфер організаційної діяльності. У спеціальній літературі представлені такі основні інтерпретації змісту поняття політичної влади [94, с. 24–25]:

- вольове відношення спонуки, насильства;
- діяльність суб’єктів цього відношення;
- сукупність суб’єктів цього відношення–діяльності;
- процес реалізації функцій влади;
- сукупність (система) інститутів влади, нормативно оформлених (не завжди і не тільки в законі і праві) суб’єктів політичної влади і механізмів їх дії;
- технологія реалізації функцій політичної влади (принципи, методи, прийоми, засоби).

Виділяють такі істотні властивості політичної влади:

- універсальність її як основ, умови і засоби життя суспільства;
- здатність проникати у всі сфери і види соціальних відносин;
- здатність функціонувати на всіх рівнях соціальної системи, встановлювати і відтворювати ієрархічність:
- полісуб’єктність;
- різноманіття матеріальних і духовних форм;
- різноманіття персоніфікованих і безособових форм;
- приймати різний соціальний масштаб;
- поліфункціональність;
- інституціоналізований характер;
- різноманіття ступенів формалізації, інституціоналізації і легалізації;
- різноманіття засобів здійснення.

Державне регулювання уже істотно відрізняється від державної політики, оскільки це явище характеризується у

таких категоріях:

- правила і процедури входження в ринок і виходу із нього суб'єктів господарювання, їх створення і ліквідації;

- дозвільна система на проведення певного виду господарської діяльності;

- правила та процедури, що регламентують певні види діяльності, які не підпадають під дозвільну систему;

- контроль за безпекою та якістю продукції;

- контроль за обов'язковими платежами до бюджетів та до державних цільових фондів;

- правила щодо обсягу та процедур подачі обов'язкової звітності;

- регулювання цін;

- антимонопольне регулювання;

- контроль та обмеження щодо грошових та товарних потоків (що стосуються також інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності);

- регулювання зайнятості та використання трудових ресурсів.

Отже, регуляторна політика держави охоплює зміст регуляторних актів та сферу адміністративних процедур, зокрема процедури погодження рішень органів влади, консультації з *неурядовими організаціями*, спостереження за виконанням ухвалених рішень, встановлення адміністративної відповідальності за порушення, в тому числі у сфері державної освітньої і інформаційної політики.

Для прикладу є сенс звернутись до визначення поняття “**управління освітньою діяльністю**”. Тут ми маємо попередньо зазначити, що виокремлюємо два види управління, а саме: державне і недержавне. Державне управління ми маємо розглянути зараз, щоб не порушувати логіку порівняльного аналізу, мається на увазі зіставлення понять “державна політика”, “державне регулювання” і “державне управління”.

Недержавне управління, в якому ми виділяємо також два підвиди: менеджмент освіти і педагогічний менеджмент – розглянемо далі, оскільки це потребує три різновиди інформаційного забезпечення. Останнє має управлінський, науковий і навчальний виміри.

Російські науковці, уточнюючи визначення системи

державного управління як реального об'єкту, що було дане Г. Атаманчуком, прийшли до висновку про те, що *сучасна система державного управління – це цілісність, що утворюється такими компонентами* [4, с. 28]:

- 1) інститутами державного управління;
- 2) професійною спільністю державних службовців;
- 3) професійною діяльністю державної служби;
- 4) процесами реалізації управлінських функцій;
- 5) технологією (методами, прийомами і засобами управлінської дії);
- 6) відносинами і зв'язками, що виникають між суб'єктами управління, провідне місце серед яких займають управлінські;
- 7) об'єднаними структурою, що є визначений спосіб поєднання компонентів і елементів.

Інтегруючи ці три підходи до встановлення взаємозв'язків головних понять предметного поля цього дослідження є сенс навести підсумкову думку науковців щодо розмежування явищ, про які вище йшлося. Політичний орган державної виконавчої влади, на думку російських вчених, володіє, на відміну від органу державного управління, низкою відмінностей [94, 34–35].

Серед останніх головними є те, що він, з одного боку, формується за політичною процедурою, а не в адміністративному порядку, а з другого – формується за політичними критеріями, а не за критеріями професіоналізму, кваліфікації, компетентності і досвіду і є носієм державного суверенітету, даного конституцією, а не організаційною автономією, як орган державного управління.

Відповідно відмінності функцій і повноважень політичні і адміністративні державні органи відрізняються технологією діяльності. Займаючись матеріалізацією політичних рішень, органи державної адміністрації широко застосовують засоби матеріальної дії на об'єкти своєї влади, тоді як політичні органи вважають за краще безпосередньо використовувати ідеологічні ресурси і приймати рішення по застосуванню матеріальної дії, усуваючись від його реалізації. Рідкісним виключенням є воєнно–політичні інститути, керівництво яких іноді безпосередньо бере участь в операціях.

Оскільки вказані відмінності не є вичерпними, вважаємо,

проте, що приведенний перелік дає можливість з'ясувати межу політичного рівня організації державної влади і адміністративного.

Отже, державна адміністрація (управління) є функцією політики, що виступає по відношенню до неї як “засновник”, аналогічно суб'єктам господарської діяльності. І, насамперед, в цьому сенсі можна говорити про політичну природу і характер діяльності державного управління.

Однак, аналізуючи зміст поняття “управління освітою”, слід мати на увазі, що воно є більш широким ніж поняття “державне управління освітою”, оскільки тут слід враховувати інші рівні менеджменту, що притаманні регіону або навчальним закладам. Це означає, що є потреба звернутись до інших джерел і уточнити цей аспект предметного поля дослідження.

Так, наприклад, В. Луговий у статті “Управління освітою”, що подана в “Енциклопедії освіти” констатує: “Управління освітою – цілеспрямована зміна її стану. Ефективне і результативне управління потребує знання природи об'єкта управління, наявності відповідної інформації для прийняття управлінських рішень, механізмів та ресурсів їх реалізації” [120, с. 944].

Для нас важливо, що цей автор розгортає структуру управління в якій присутні державні, корпоративні, додамо від себе, приватні корпоративні і громадські суб'єкти управління. “В Україні для управління освітою створюється, – пише він, – система органів державного управління, органів управління навчальних закладів й громадських органів, виділяються людські, фінансові, матеріальні ресурси. В основу управління освітою покладено державну освітню політику, яка фіксується в законодавстві та доцільно орієнтує управлінську діяльність” [120, с. 944].

Отже, громадські організації мають гарну перспективу долучатися до державного управління у тій частині, де йдеться про неполітичне керівництво, оскільки політичне – це монополія саме інституту держави. У всіх інших випадках держава, якщо вона проголошує себе демократичною, має потребу широкого залучення громадськості до відправлення функцій оперативного управління з оглядкою на стратегію

державної політики. Таким чином, ми теоретично визначились з топологією громадської активності у системі саморегуляції соціального організму країни.

Четверта ідеологема торкається визначення ролі громадських організацій у взаємодії держави і громадянського суспільства. Генетичний аналіз свідчить про те, що існує декілька підходів до пояснення походження громадських організацій. Так, наприклад, низка західних соціологів висуває на перший план біологічні та психологічні причини об'єднання людей у різноманітні спілки, асоціації, групи. Вчені підкреслюють роль у цьому процесі інстинкту самозбереження: індивід у громадському об'єднанні шукає захисту від страху буття. Не менш популярні й інші аргументи: інстинктивна потреба у спілкуванні, прагнення до самоствердження (особливо характерне для лідерів). Американський соціолог П. Плау висунув припущення про взаємозв'язок між виникненням громадських об'єднань і раціональним прагненням людини до певних вигод, досягнення яких можливе за умови соціальної взаємодії та суперництва.

Незважаючи на розбіжності у тлумаченні причин виникнення громадських об'єднань, сенс існування останніх визначається як спільна життєдіяльність людей, що передбачає їх взаємну залежність і потребу одне в одному, забезпечує збереження і розвиток соціального організму. Це життя людей безпосередньо у колективі, соціальній групі, де усі діють спільно, спілкуються, обмінюються послугами, користуються спільними речами і цінностями.

Отже, й виникнення громадських об'єднань – процес об'єктивний, закономірний, зумовлений потребою людей у колективній творчості, розвитку ініціативи, здібностей. Лише через об'єднання індивід досягає особистої свободи.

Громадські об'єднання пройшли тривалий шлях формування та еволюції. Вони є продуктом соціально-економічного та суспільно-історичного розвитку кожної країни. Серйозний відбиток на їхній характер накладають особливості соціокультурного розвитку, історичні традиції, демографічні й етнокультурні процеси, особливості релігії, інші чинники.

Однак у сучасних умовах співробітництво між громадськими організаціями та державними інститутами слабо виражене. Переважають недовіра, упередження та страх контакту. Проте, є ознаки, що колишня “опозиційна стратегія” організацій громадянського суспільства трансформується в стратегію критичної співучасті. ***Це відбувається через розуміння того, що шанси на реалізацію своїх власних прагнень залежать від доступу до державних інстанцій, які приймають рішення.***

Одним із головних конституційних прав громадян у демократичній державі є право на об'єднання (свобода спілок та асоціацій), тобто право вільно створювати різні об'єднання, входити до них і виходити з них. Майже у всіх країнах (включаючи країни тоталітарного соціалізму) йдеться про свободу об'єднання в політичні партії, культурні, спортивні та інші громадські організації.

Конституція України (ст. 36) гарантує громадянам нашої держави право на свободу об'єднання у політичні партії, громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Права людини – це не дарунок держави, уряду, політичної партії чи її лідера, а суверенний, не відчужуваний атрибут кожної людини, кожної особистості, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, віросповідання, політичних поглядів і переконань, соціального походження чи майнового становища. Не народ існує для держави чи уряду, а держава й уряд – для народу, не народ – для Конституції, а Конституція – для народу.

Саме через громадські об'єднання, громадсько–політичні рухи, політичні партії до активної державотворчої діяльності залучаються широкі верстви населення, реалізуються й захищаються політичні та економічні інтереси тієї чи іншої частини суспільства (народу, нації, соціальної групи).

Ці організаційні утворення є формою підтримки зв'язків між громадянським суспільством і державою. Посередництвом партій населення заявляє про свої групові вимоги. Правлячі структури теж використовують партії, щоб звертатися до народу за підтримкою у вирішенні тих чи інших питань. ***Громадські об'єднання не залежать від держави, вони здатні***

впливати на державні інститути і водночас захищати суспільство від необґрунтованого втручання держави в громадське життя.

У свій час Г. Гегель писав про те, що громадянське суспільство складає комплекс приватних осіб, класів, груп, корпорацій, станів, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом і які прямо не залежать від самої держави. Одночасно цей автор писав про те, що “поряд із сім’єю корпорація є другим існуючим у громадянському суспільстві моральний корінь держави” [80, с. 277].

Конституційне право на свободу об’єднання є юридичною основою для створення і діяльності громадських організацій, політичних партій та професійних спілок. Для здійснення такого права законами не передбачено якогось попереднього дозволу. ***Тобто встановлено реєстраційний, а не дозвільний (як в інших країнах), порядок утворення спілок.***

Ці організації можна було б назвати неполітичними організаціями громадян. Однак варто зауважити, що такі організації беруть активну участь у політичному житті. Їх головна відмінність від політичних організацій у тому, що основні завдання та орієнтири, які вони ставлять перед собою, зосереджені на інших проблемах. Це організації, які намагаються досягти економічних, просвітницьких, культурних та інших цілей, використовуючи для цього політичні засоби і методи.

Усвідомлення змісту діяльності громадських організацій та політичних партій, їхнього місця та ролі в суспільстві має не лише науково–пізнавальне, а й практичне значення. Ця теза ґрунтується на тому факті, що завдяки громадським організаціям так званий “середній клас”, що рядом дослідників розглядається не як цілісний соціальний клас, а як система шарів, страт, у соціальному організмі країни самовідтворюється. Без цього неможливо об’єктивно проаналізувати реалії нинішнього життя, виявити суперечності, які виникають у суспільстві.

Тому далеко не випадково у “середній клас” потрапляють, – як відзначає С. Капітонов, – “верстви населення, що займають проміжне положення між полюсами соціальної ієрархії і характеризуються зближенням позицій (середній

клас) за рівнем доходів, характером споживання, стилем життя, фундаментальними цінностями” [171, с. 105].

У вітчизняній літературі поняття “**громадські організації**” розуміють як добровільні формування громадян, створені у результаті їх вільного волевиявлення з метою вираження колективних інтересів і вирішення громадських питань та проблем. Визначення понять “спілки”, “асоціації” західними ученими зводяться до того, що їх називають неурядовими організаціями (*non-government organization*, або *NGO*). **Головними ознаками таких організацій є недержавність і неприбутковість.** Ці дві властивості беруться як критерій для розмежування з іншими можливими об’єднаннями громадян. Якщо *державне – отже, урядове* або пов’язане з певною державною установою. Якщо *прибуткове – то це сфера бізнесу.*

Таким чином, прийнято вважати, що є три основні типи громадських об’єднань: державні органи влади, управління і т.д.), прибуткові (фірми, підприємства) та усі інші недержавні й неприбуткові організації громадян.

У цьому дослідженні ми виходимо з того, що в Україні щодо складових громадянського суспільства вживані **синонімічні назви**: неурядова організація, громадська організація, неприбуткова організація, недержавна організація, організація громадянського суспільства, організація “**третього сектору**”. Здійснюючи свою діяльність на національному та місцевому рівнях, такі організації є ядром “третього сектору”. Це перший висновок.

Друга вихідна посилка стосується того, що громадські організації є **посередником між владою держави і владою органів системи місцевого самоврядування**, який скеровує розвиток територіальної громади. Регіональні органи управління, до яких входить територіальний орган державного управління і органи місцевого самоврядування разом можуть так жорстко виступати проти особистості або професійної групи, що потребує захисту з боку громадянських організацій.

Таким чином, ми теоретично визначились з топологією громадської активності у системі саморегуляції соціального організму країни.

1.3. **Методологічні основи дослідження місця і ролі громадських організацій у демократизації суспільства** (В. П. Бех, О. Г. Рябека)

Для плідного вивчення громадських організацій як чинника демократизації громадянського суспільства, треба мати такі *засоби гносеологічного аналізу, що дозволяли б вивчати дане явище як процес і як продукт ноосоціогенезу*. Останнє зауваження базується на тому, що еволюція починається як космогенез, з появою живої речовини вона переходить в біогенез, з появою людини – в антропогенез, а з виникненням суспільства здійснюється перехід в ноосоціогенез.

Першим кроком тут слід обґрунтувати **одиницю теоретичного аналізу** цього явища. Її вибір визначить контури теоретичного аналізу і сам його зміст. Аналіз напрацьованого у сучасній науковій літературі свідчить про те, що первинний рівень пізнання громадських організацій як суб'єктів світового соціального поля вже здійснено науковцями різних країн.

На сьогодні здійснено глибокий науковий розгляд типології громадських об'єднань, порядку їхнього створення, реєстрації, внутрішньої структури, їх ролі в суспільстві, а також порядку здійснення державного нагляду і контролю за їх діяльністю. Подано роль сучасної держави у нормативно-правовій регуляції їх життєдіяльності, оскільки держава не втручається у внутрішні справи громадських об'єднань. Однак, оскільки вони мають публічний характер, то формалізовано вплив законів на врегулювання деяких принципових моментів їхньої структури та діяльності, що важливі для суспільства у цілому.

Також розроблено для вивчення у вищих навчальних закладах юридичного профілю спеціальний курс – “Громадські об'єднання в Україні”. Цей курс має міжгалузевий характер та тісно пов'язаний з багатьма юридичними та суспільство-знавчими дисциплінами, а саме: з конституційним правом України та конституційним (державним) правом зарубіжних країн; міжнародним правом; політологією; релігієзнавством та ін. Актуалізація питання про викладання та вивчення курсу

“Громадські об’єднання в Україні” зумовлена політизацією суспільства, низьким рівнем знань у сфері суспільно–політичної теорії та необхідністю оволодіти загальноцивілізаційними цінностями, визначити шляхи подолання глибокої кризи між державними органами та громадськими формуваннями.

Завданням курсу є аналіз діяльності громадських об’єднань та політичних партій у сфері організації державного управління щодо реформування вищих і місцевих органів державної влади та самоврядування. Його автори вбачають своє завдання у висвітленні світового та європейського досвіду створення, правового регулювання та діяльності громадських об’єднань.

Об’єктом розгляду курсу є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування громадських об’єднань як елементу громадянського суспільства, *відносини між суспільними організаціями громадян, з одного боку, та органами державної влади, з другого.*

Предметом вивчення є правові основи створення громадських об’єднань в Україні, принципи їх діяльності, юридичний статус, місце і роль суспільно–політичних організацій у сфері взаємодії і взаємного впливу держави та людини. Автори роблять спробу класифікувати правові норми, які регулюють відносини особи та суспільних формувань між собою та державними органами.

Матеріал курсу побудовано з урахуванням численних нормативно–правових актів та міжнародних документів, до яких приєдналася й Україна. Це дає змогу проаналізувати проблеми відповідності вітчизняного законодавства про громадські об’єднання загальновизнаним світовим стандартам, прогнозувати напрями вдосконалення правового регулювання у сфері громадських об’єднань.

Авторським колективом викладачів Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ у складі: В. Бесчастний – начальник інституту, кандидат наук державного управління, доцент, заслужений юрист України; О. Філонов – начальник кафедри конституційного права та загальноправових дисциплін,

кандидат юридичних наук, доцент; В. Субботін – доцент цієї кафедри, кандидат історичних наук; О. Денисова – доцент цієї кафедри, кандидат юридичних наук; О. Кудлай – старший викладач цієї кафедри; С. Пашков – старший викладач кафедри правових дисциплін Горлівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом випущено навчальний посібник, що рекомендований Міністерством освіти і науки України для системи вищої освіти України [99].

У пропонованому посібнику з позицій права висвітлено створення та діяльність об'єднань в Україні, дані про напрями діяльності політичних партій, профспілок, молодіжних, жіночих, ветеранських організацій, козацьких формувань тощо. Відображено порядок створення недержавних організацій, прийому до них нових членів, умови припинення їх діяльності. Розгляд цих питань ґрунтується на аналізі численних нормативно-правових актів. У додатках розміщені дані довідкового характеру, які полегшують сприймання матеріалу. Він рекомендований для студентів, курсантів і викладачів вищих навчальних закладів.

Інший вітчизняний дослідник, О. Держалюк, спираючись на результати загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” 5–18 грудня 2007 року та інші джерела, робить евристичні узагальнюючі висновки про:

- зростання кількості громадських об'єднань в Україні;
- переважання громадських організацій місцевого і обласного масштабів;
- переважання громадських організацій професійного спрямування;
- домінуючі мотивації створення громадських організацій;
- групи клієнтів і діяльність громадських організацій;
- домінування представництва і захисту прав як найпоширенішого виду діяльності громадських організацій;
- прийнятність, але не сприятливість умов розвитку вітчизняних громадських організацій;
- діяльність неурядових аналітичних центрів;
- дефіцит громадянської активності населення та інші перешкоди, що гальмують розвиток неурядового сектору.

Також автор пропонує власну класифікацію громадських

організацій в Україні, розрізняючи такі їх групи:

1) організації “взаємодопомоги”, котрі об’єднують людей за принципом спільних проблем чи біди (наприклад, “Союз Чорнобильців”, “Українське товариство сліпих” та ін.);

2) організації чітко вираженої соціальної спрямованості (добродійні фонди та організації, орієнтовані на вирішення гуманітарно–соціальних проблем);

3) організації “клубного типу”, що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами;

4) організації, що мають має “суспільно–охоронний” характер, зосереджуючись на захисті навколишнього середовища в широкому сенсі, тобто діяльності з охорони не лише природи, але й культури, мови тощо;

5) правозахисні організації, що здійснюють нагляд за законністю діяльності виконавчої влади, зокрема її каральних структур, а також дотриманням передбачених законом процедур в ході виборчих кампаній і виборів тощо;

6) “інфраструктурні” неурядові організації, чия місія - сприяння діяльності інших неурядових організацій в найширшому сенсі. До цього класу відносяться і ті неурядові організації (їх можна умовно назвати організаціями громадських ініціатив), які ставлять за мету сприяння становленню громадянського суспільства в регіоні або партнерським відносинам суспільства і влади [110].

Загалом, О. Держалюк робить висновок, що для поліпшення участі громадських організацій в процесах демократичного розвитку мають завершитися два паралельні процеси: 1) громадські організації повинні довести свою необхідність для влади – розробляти такого рівня аналітичні матеріали та надавати такі послуги, які державні інституції зробити не можуть; 2) влада повинна визнати потребу в діяльності неурядових організацій, як ефективний засіб розширення потенціалу здійснення державної політики. На підставі цього висновку наводяться більш детальні рекомендації.

Американські дослідники подали, наприклад, найрозвиненішу мережу та найбільшу кількість союзів й асоціацій, що утворилася у США – 20 тис. Є обширні енциклопедії, що присвячені цим суспільним формуванням. У

деяких із них наводиться не менше 17 груп союзів і асоціацій, які включають безліч підвидів.

Приблизний перелік, або типова схема американських союзів і асоціацій, виглядає так.

1. *Організації промисловців, торговців і профспілкові (професійні) організації.* Ці союзи не комерційні та не призначені для отримання прибутку. Головне їх завдання – координація роботи, універсальний і спеціалізований захист та представлення інтересів їх членів у інших організаціях. Тобто це організації, що об'єднують реальних конкурентів і супротивників у сфері бізнесу, які виступають як одне ціле. Організації, що зазвичай конкурують між собою, об'єднуються в загальну гільдію, асоціацію, союз і разом відстоюють власні інтереси у боротьбі з конкурентами з інших країн, з державними урядовцями та ін.

2. Окремо виділяється група *організацій у галузі сільського господарства і сільського виробництва.* Вона включає як виробників сільськогосподарської продукції, так і переробників, і тих, хто займається дослідженням у цій галузі, – тобто всіх, хто пов'язаний із сільським господарством.

3. *Правові, проурядові об'єднання та організації військового типу.* їх також можна поділити на окремі підгрупи за ступенем причетності до держави, законів, державних структур. Сюди належать союзи міст, об'єднання з захисту навколишнього середовища міст і поселень, асоціації вивчення розвитку міського господарства. Ці організації створені для вивчення федерального законодавства, для допомоги місцевим державним органам; вони пов'язані з поліцією, податками, плануванням тощо.

4. Важливе місце займають *наукові, інженерні і технічні організації.* Вони включають організації різних напрямів, починаючи з літери "А": архітектура, астрономія тощо. Це об'єднання професіоналів, зайнятих у якійсь із цих сфер. Вони не можуть мати прибуткового характеру.

5. *Освітні організації* пов'язані зі шкільною, дошкільною, позашкільною, післяшкільною освітою. Наприклад, організації альтернативної освіти, іноземних студентів, абітурієнтів, аспірантів, організації дорослих людей, які здобувають освіту. У СІЛА є організації темношкірих студентів, іноземних

студентів, жіночі студентські організації тощо.

6. Група *культурних організацій* також численна. Сюди належать об'єднання художників, артистів, письменників, збирачів книг, композиторів, танцюристів, фольклористів, істориків. Є союзи, що займаються есперанто, екзотичними видами мистецтва (наприклад, індіанським), організації бібліотекарів, музейних працівників, філософів, поетів, діячів театру і т.д.

7. Дуже важливе місце займають *організації соціальної допомоги*. Це, можливо, найактивніша група організацій. Наприклад організації, що борються з алкоголізмом, наркотиками, займаються допомогою особам, які вийшли з місць позбавлення волі. Це також організації допомоги безробітним, організації допомоги в сімейному житті (жінкам, яких б'ють чоловіки, батькам, котрим не дозволяють бачитися з дітьми тощо), сексуальним меншинам, емігрантам, організації планування сім'ї, допомоги особам, схильним до самогубства. Ці організації можуть називатися добродійними, або організаціями соціальної допомоги. Вони надають моральну і матеріальну підтримку, утворюють спеціальні притулки, але ніколи не можуть одержувати прибуток, а якщо і мають його, то повинні використовувати ці доходи на вдосконалення своєї діяльності.

8. Велику групу організацій становлять *організації медичного та оздоровчого характеру*, які борються із різними серйозними захворюваннями (наприклад, із раком, серцево-судинними захворюваннями). Ці організації ставлять за мету допомагати людям, збирати гроші на дослідження. Є союзи професійного зразка, що об'єднують медиків певної сфери (терапевтів, дерматологів, радіологів). Тут є організації спеціального типу (ветеринарної науки, підтримки донорської служби, працівників лікарень, професійної медицини).

9. *Організації допомоги публічній службі*. Це об'єднання захисту цивільних прав, розвитку міст і районів, організації споживачів, допомоги вільному підприємництву, прав людини, міжнародних відносин, руху боротьби за мир. Як не дивно, сюди ж американці включають політичні партії. Тобто, на думку американських політологів і державознавців, політичні партії складають групу суспільних організацій. Також сюди

належать організації допомоги органам ООН, допомоги біженцям тощо.

10. Важливе місце займає група *національних (етнічних) організацій*: грецька, вірменська, українська та інші общини за кордоном. Сюди ж належать так звані братські організації та організації іноземних інтересів.

11. *Релігійні організації*. Тут можуть матися на увазі як безпосередньо конфесії, оскільки вони не виділяються в окрему групу, так і організації, пов'язані з цими конфесіями, які підтримують їх, захищають, вивчають релігійні течії, що проповідуються конфесіями. Наприклад, Організація релігійних реформ, екуменічні організації, групи, що об'єднують місіонерів, організації спіритуалістів, католиків, євангелістів. Але, насамперед, це організації світських людей, а не професійних служителів культу. Це так звані допоміжні заgonи конфесій.

12. Важливе місце посідають *ветеранські та патріотичні організації*. Сюди включають і генеалогічні організації (вивчення державної символіки). У ветеранських організаціях беруть участь ветерани війни, відставні офіцери. Патріотичні організації зі сприяння армії, авіації і флоту є практично в кожній країні.

13. Можливо, якнайменше пов'язані з політикою такі групи об'єднань, як *організації хобі і захоплень*. Вони охоплюють людей, котрі мають різні хобі і захоплення: від відомих і поширених організацій радіоаматорів, колекціонерів, садівників, любителів смачно готувати, нумізматів, любителів тварин, до досить екзотичних – любителів повітроплавання на повітряних кулях. Завжди вважалося, що нумізмати і філателісти – абсолютно безпартійні організації, і вони не можуть бути пов'язані з політикою. Проте у радянській практиці відомий цікавий приклад: коли формувалося представництво на з'їзд Рад СРСР, то воно було передбачене від усіх всесоюзних суспільних організацій. І оскільки товариство філателістів було всесоюзним, за законом про вибори, голова товариства філателістів СРСР – відомий космонавт В. Горбатко – був представлений на з'їзді як повноправний делегат.

14. Відомими та популярними є *любительські атлетичні*

спортивні організації. Сюди належать найрізноманітніші об'єднання любительського спорту (зі стрільби з лука, баскетболу, боксу, хокею), включаючи спортивне рибальство, гольф, бридж.

15. Разом із союзами підприємців виділяються *асоціації і федерації професійних союзів*. Це не окремі професійні союзи, а їх об'єднання ("об'єднання об'єднань"). У США такі великі союзи – дуже впливова сила, про яку йтиметься далі.

16. Окремо розглядаються *торгові палати і союзи підприємців*. Вони самі нічого не продають, а регулюють торгівлю, узагальнюють передовий досвід, спілкуються із закордонними колегами. Такі організації можуть бути національними, двосторонніми і міжнародними (багатосторонніми, інтернаціональними). Серед найвідоміших: Національна федерація незалежного бізнесу, створена в 1964 р., яка налічує понад 560 тис. членів, зі штатом 120 осіб; американська асоціація жінок–бізнесменів, у ній 100 тис. членів, у штаті 65 осіб, місцевих відділень – 1600. Є безліч організацій, які об'єднують промисловців і бізнесменів окремої галузі. Наприклад, Американська асоціація виробників м'яса, Алюмінієва асоціація. Таких асоціацій велика кількість. Близько 2 тис. організацій такого зразка є тільки у США. Найвідомішими асоціаціями підприємців Америки є: Національна асоціація промисловості, Торгова палата США. Відомо декілька десятків асоціацій банкірів, декілька сотень організацій у галузях промисловості, сільськогосподарські асоціації, які найчастіше об'єднуються на змішаній основі (Національний інститут яблук, Національна асоціація яловичини). Дуже впливові асоціації у сфері засобів масової інформації (реклами, радіо, телебачення, друку).

17. Найнезвичайнішою за назвою є група суспільних організацій, яку американці називають *організацією грецьких букв*. Пояснення досить несподіване – це студентські організації престижних університетів і ВНЗ. За традицією такі організації мають у своїй назві 2–3 грецькі букви (наприклад, еф, бета, капша, епсилон). За цими буквами і називаються студентські організації.

Окрім сімнадцяти основних, американці виділили і вісімнадцяту групу – *організації, які стоять окремо*. Такі

організації або точно не визначають своїх програм, але прилучаються до суспільних організацій, або це організації без точної адреси, тобто усі інші. У будь-якому разі наголошується: для того, щоб потрапити в цю групу союзів і асоціацій, необхідно, аби в назві або діяльності вони підкреслювали добровільний і неприбутковий характер. Хоча американці іноді відносять сюди навіть незвичайні державні або пов'язані з державою організації.

Важлива група – *асоціації у сфері науки управління*. Оскільки наука управління – це сфера діяльності, яка стосується не тільки управління сільським господарством або виробництвом, але й управління державним процесом. Застосовуються прийоми і методи менеджменту і в бізнесі, і в політиці.

Значне місце займають *фонди мільйонерів*. Найбільш відомі фонди Рокфеллера, Форда, Дюпона. Це найвідоміші і найстаріші фонди. Фонд Рокфеллера – утворений у 1913 р. Взагалі головна ідея фондів – збирання грошей на добродійні цілі. Первинним мотивом для утворення цих фондів було приховування грошей від податків. Оскільки переказ грошей на добродійні цілі не оподатковувався, мільйонери, засновники фондів, вважали за доцільне не виплачувати величезних сум до бюджету, а утворювати власні фонди і робити добрі справи від свого імені, а не від імені держави.

Нині при різних фондах є науково-дослідні центри, інститути політичних досліджень, інститути в галузі охорони здоров'я, медицини, техніки. Важливу роль у політичній сфері виконують науково-дослідні організації при цих фондах. Вони займаються вивченням державно-правової практики, проводять соціологічні опитування. Їх вплив у суспільному житті великий. Наприклад, щорічна наукова конференція одного з інститутів при фонді Рокфеллера “відкрила” і “рекомендувала” для Америки кандидата у президенти Джиммі Картера. Це був складний час в Америці (після Уотергейтського скандалу було підірвано засади державного механізму і зганьблено найважливіші інститути влади), тому знадобився бездоганний кандидат, який підходив би для широкої публіки за усіма параметрами. Фонд Рокфеллера поставив мету знайти таку людину, і ось Джиммі Картер –

майже нікому не відомий губернатор штату Джорджія – дуже швидко став відомою і популярною людиною, а в кінці того самого року він став президентом США.

Отже, ми повинні не відкривати вже набуті знання з цієї проблеми, що викладені навіть у навчальних посібниках, а знайти оригінальний дискурс висвітлення взаємодії громадських організацій, з одного боку, з державною владою, а з другого – з владою громадянського суспільства або системою органів місцевого самоврядування.

Рівні організаційної взаємодії громадських організацій з державною і місцевою владою, а також корпоративний рівень разом з проблемами суб'єктивного рівня, тобто відповідності кадрів громадських організацій проблемам ефективного використання влади у системі саморегуляції соціального організму країни утворюють оригінальну адміністративну вертикаль – координатну вісь подальшого аналізу предмету дослідження.

На нашу думку, елементарною **одиницею дослідження** процесу демократизації громадянського суспільства має стати **форма залучення громадських організацій до прийняття і реалізації управлінських рішень**. Для обґрунтування цієї тези достатньо вказати на те, що до форми належить взагалі все певне, визначене. При цьому відомо, що визначення демократизації суспільства як соціальної системи є водночас і визначення соціальної форми цього явища, оскільки воно щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму чого воно складає; визначеність соціального як якість єдина зі своїм буттям.

Саме цей елементарний і доступний для будь-якого аналізу предмет дозволить мати різні варіації для дослідницьких процедур і оцінки результатів. Так, по-перше, він дозволяє всебічно охопити процес демократизації у всьому його багатоманітті.

По-друге, сукупність форм участі громадських організацій у прийнятті управлінських рішень вибудовується у напрямки взаємодії цих непересічних суб'єктів владного поля у просторі соціального організму країни і за його межами.

По-третє, на основі форм громадських організацій і інших суб'єктів влади можна відтворити технологічний бік їх

взаємодії і сам механізм взаємодії, вийти на розуміння тенденцій, суперечностей і ризиків процесу демократизації громадянського суспільства.

По–четверте, цей предмет дослідження дозволяє також прослідкувати продукти демократизації у різних сферах, наприклад, у системі саморегуляції соціального організму країни, в структурі системи місцевого самоврядування, в самій громадській організації і, навіть, в структурі особистості.

По–п’яте, вибір форми участі громадської організації у якості одиниці аналізу уберігає нас від повтору уже проробленої іншими дослідниками науково–пошукової роботи і робить майбутні результати нашої праці цікавими для інших і такими, що не повторюють, а доповнюють накопичене знання новими фактами і висновками.

По–шосте, на основі зіставлення змісту процесу демократизації громадянського суспільства з процесами децентралізації і деконцентрації державної влади як протилежними процесами, виводить на розуміння межі запровадження демократичних перетворень в конкретно–історичних умовах і для конкретної країни.

Для визначення змісту теоретичного аналізу демократизації громадянського суспільства за допомогою громадських організацій треба знайти специфічний процес **опосередкування**. Якщо віднайти такий теоретичний засіб то можна суттєво підвищити ефективність генетичного аналізу соціального явища. Гегель, наприклад стверджував, що **“середній термін” – опосередкування** – “складає нерв доказу, є, тому лише щось таке, в чому цей зв’язок виявляє себе і де він стає зовнішнім” [79, с. 275]. В іншому місці він визначав опосередкування “як рівність собі самому, що перебуває в русі”.

Оскільки йдеться про використання громадськими організаціями влади разом з органами державної і місцевої інституцій, то таким посередником, що поглинає усе різноманіття форм прийняття рішень, є **управлінський цикл**. Він складається з визначеної кількості стадій і уможливорює використання неймовірної кількості форм участі громадських організацій в його реалізації.

Визначена кількість операцій у прийнятті управлінського рішення, з одного боку, робить аналіз системним, оскільки є

досить жорстока структура, що обумовлює межу і структуру дослідницької діяльності, а з другого – робить аналіз технологічним, тобто таким, що можна повторювати, вивчати, моделювати, множити, діагностувати, конструювати, проектувати і, нарешті, керувати ним.

Процес передачі частини владних повноважень з вищого рівня на нижчій у теорії управління, як відомо, подається терміном “децентралізація влади”. У навчальному посібнику “Основи демократії” децентралізація влади розглядається як “передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі” [294, с. 650].

Відомий фахівець у галузі сучасного менеджменту Ричард Л. Дафт, наприклад, подає термін “децентралізація” (*decentralization*) – як “зсув владних повноважень з прийняття рішень у напрямі нижніх рівнів організації” [107, с. 826]. Тут же він наводить й визначення терміну “делегування” (*delegation*), як “процес передачі менеджерами владних повноважень і відповідальності співробітникам, що займають позиції на нижчих рівнях ієрархії” [107, с. 826].

Порівняння цих двох термінів між собою схиляє нашу думку до того, що тут коректніше вживати термін “делегування”, а не “децентралізація” владних повноважень. І це пов’язано з тим, що категорія “децентралізація” у сучасних вітчизняних виданнях подається, як правило, виключно до державного управління і розглядається як “процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно–територіальних одиниць (областей, автономій, республік – суб’єктів федерації та ін.) або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру” [479, с. 168].

При цьому виокремлюють два типи децентралізації: адміністративну (бюрократичну) і демократичну децентралізацію. Демократизація адміністративна (інститут намісництва) означає розширення компетенції місцевих адміністративних органів, які діють у межах цієї компетенції самостійно і до певної міри незалежно від центральної влади, хоча й призначаються центральним урядом. Цей тип децентралізації означає по суті “не децентралізацію, а

деконцентрацію влади” (М. Драгоманов).

Децентралізація демократична передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням.

До вибору терміну “делегування” нас підштовхує й характеристика сутнісних ознак категорії “децентралізація”, що одночасно виступають її основоположними принципами: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; невторчання держави у сферу суверенітету прав земель, областей, регіонів (“суверенітет народу”); подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місцевих органів влади у фінансовій сфері, фінансова підтримка органів місцевого і регіонального самоврядування з боку держави; законодавче закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соціального управління” [479, с. 169].

До того ж вітчизняна “Юридична енциклопедія” (1999) подає термін “делегування повноважень” як тимчасову “передачу своїх повноважень одними органами державної влади іншим органам державної влади або органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям” [479, с. 54].

Одночасно, визначення у ролі провідного терміну “делегування” автоматично підводить нас до більш конкретного розуміння **змісту** демократизації.

Зміст цього процесу, за нашою робочою гіпотезою, треба проаналізувати на рівні **процесу** прийняття управлінських рішень, але його можна відслідкувати й на рівні **продукту** самоуправлінської діяльності – розподілу функцій управління. Це є можливим, оскільки ми тут маємо справу з функціональною і морфологічно сталою формами явища демократизації.

Отже, функціональне делегування повноважень органом управління вимагає розглянути участь громадськості у так званому управлінському циклі.

З управлінської літератури відомо декілька варіантів так званого управлінського циклу, що може нараховувати від трьох до декількох десятків етапів прийняття рішень [54; 288; 486]. Це визначення управлінських циклів у класичній теорії управління. Наприклад, у підручнику О. Віханського і О. Наумова “Менеджмент” процес прийняття управлінських рішень складається з **трьох стадій та дев’яти операцій**, а саме:

I стадія. “Визнання необхідності рішення”, що складається відповідно з операцій: а) сприйняття і визнання проблеми; б) інтерпретація та формулювання проблеми; в) визначення критеріїв успішного її вирішення.

II стадія. “Розробка рішення”, що складається з операцій: а) розробка альтернатив; б) оцінка альтернатив; в) вибір альтернатив.

III стадія. “Виконання рішень” що передбачає: а) організація виконання рішення; б) аналіз і контроль виконання рішень; в) зворотній зв’язок і корекція.

Педагогічна література, що звертається до проблеми прийняття управлінських рішень у галузі освіти ще не визначилась зі складовими процесу управлінського рішення. Тут існують також декілька варіантів управлінського циклу. Так, наприклад, у книзі Марка Е. Генсона “Керування освітою та організаційна поведінка” (2002) [82, с. 77] визнається, що **прийняття рішень** – найбільш дискутований предмет. Значна кількість таких дискусій зосереджується на тому, як потрібно приймати рішення [82, с. 77]. Якнайменше зважаючи на примхи окремих авторів, у більшості праць, які стосуються процесу прийняття рішень, натрапляємо на такі думки:

1. Розпізнати, визначити і звузити проблему відповідно до цілей системи.

2. Проаналізувати й оцінити проблему.

3. Встановити критерії і стандарти, за якими оцінюватиметься рішення чи визначатиметься його прийнятність й адекватність.

4. Визначити альтернативи.

5. Зібрати дані на кожну альтернативу.

6. Застосувати критерії оцінювання до кожної альтернативи.

7. Вибрати найкращу альтернативу.

8. Застосувати вибір на практиці.

9. Оцінити результати.

Як бачимо, описаний тут процес прийняття рішень ґрунтується на класичній теорії, у якій наголошується, що раціональне мислення потрібно застосовувати в ідеальних умовах стабільного середовища. Усі альтернативи розглядають у межах емпіричного аналізу затрат і можливих прибутків від кожної з них. Цілі визначають перед визначенням засобів. Учасники, які беруть участь у прийнятті рішень, повинні визначити й узгодити цінності, пов'язані з цілями та засобами. Вихідним є таке припущення: одна або декілька осіб нагорі піраміди безпосередньо контролюють процес, вони мають доступ до повного переліку даних і виголошують результат після вибору цієї чи іншої альтернативи. Керування тут виражається у контролі над процесом прийняття рішень.

Водночас вітчизняні дослідники, наприклад, Л. Карамушка у книзі “Психологія управління” трактує зміст та основні етапи прийняття управлінських рішень керівниками освітніх організацій дещо по-іншому.

Вона вважає, що “прийняття управлінського рішення, – це вибір керівником найбільш оптимального, адекватного конкретній ситуації способу розв'язання управлінської проблеми з кількох можливих варіантів, з його аргументацією як для себе, так і для оточуючих” [174, с. 64–66].

Як зазначають провідні спеціалісти [[375, с. 148–165; 170, с. 135–137; 75, с. 122–137; 456, с. 405–409; 471, с. 196–200; 156, с. 317–322]], процес прийняття управлінського рішення включає такі *основні етапи*:

- виявлення та усвідомлення керівником суті проблеми;
- всебічний розгляд і аналіз можливих альтернатив, способів її розв'язування;
- вибір найдоцільнішого у цій ситуації способу вирішення проблеми з його конкретною аргументацією.

Процес прийняття управлінського рішення безпосередньо пов'язаний з основними функціями менеджменту. У більшості розвідок, створюючи класифікації функцій управління, автори спираються на класифікацію засновника адміністративної школи управління А. Файоля, що стала класичною для загальної теорії управління. У рамках створеної ним теорії

адміністрації, метою якої була розробка універсальних принципів управління [161, с.181–187], виділяється п'ять основних функцій управління:

– *планування* – функція управління, яка полягає у визначенні цілей діяльності, необхідних для їх досягнення засобів, а також у розробці методів, найбільш ефективних у конкретних умовах;

– *організація* – формування структури об'єкта і забезпечення всім необхідним для його нормальної роботи, тобто створення умов для досягнення запланованих цілей;

– *мотивація* – активізація працівників і спонукання їх до ефективної діяльності в напрямі поставлених цілей, за посередництвом економічного та морального стимулювання зі створенням умов для розвитку і прояву творчого потенціалу співробітників;

– *координація* – забезпечення узгодженості в роботі всіх ланок системи шляхом установаження зв'язків і комунікацій між ними;

– *контроль* – якісний і кількісний облік і оцінка результатів роботи, на основі якого проводиться коригування раніше прийнятих рішень і планів [440].

Автори одного з найпопулярніших підручників з менеджменту М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі розрізняють так звані первинні функції управління (планування, організацію, мотивацію і контроль) і два інтегруючі їх процеси – комунікацію (обмін інформацією) і прийняття рішень [256]. При цьому від себе ми можемо конкретизувати, що прийняття рішень виступає обов'язковою початковою ланкою будь-якої управлінської дії, а обмін інформацією виконує скоріше не самотійну, а допоміжну, обслуговуючу роль по відношенню до всіх функцій управління. Це зайвий раз підтверджує, що процес прийняття управлінських рішень розпочинає і замикає управлінський цикл, через що ми і обрали його в ролі між громадською і державною владою.

У підсумку слід зазначити, що процес демократизації соціального розвитку реалізується через **участь громадських організацій в процесі державного управління**, що визначається елементами **управлінського циклу**, до яких вони можуть долучитися, а саме:

- внесення (лобіювання, консалтинг) проблем;
- дискусія (публічні обговорення питань, громадські слухання);
- експертна оцінка альтернатив;
- участь в організації виконання;
- соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки;
- корекція (зворотний зв'язок).

Отже, ми побудували іншу координатну вісь – горизонтальну складову, впродовж якої саморозгортається процес участі громадських організацій у прийнятті управлінських рішень будь-якою державою.

Узагальнюючи вищевикладений матеріал щодо методологічних підходів до вивчення місця і ролі громадських організацій в демократизації громадянського суспільства, ми підійшли до формалізації простору, в якому протікає цей складний процес.

Далі, узагальнюючи результати обґрунтування методологічного підходу до вивчення обраної проблеми, слід сказати, що поєднання горизонтальної і вертикальної осі між собою створюють своєрідну методологічну матрицю для подальшого теоретичного аналізу предмету дослідження (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Аналітична матриця дослідження форм впливу громадських організацій на демократизацію суспільства

<i>Рівні прийняття управлінських рішень</i>	<i>Участь громадських організацій у процесі демократизації державного управління визначаються елементами управлінського циклу, до яких вони можуть долучитися:</i>					
	<i>внесення проблем на розгляд адміністративного органу (лобіювання)</i>	<i>дискусія (громадські слухання)</i>	<i>експертна оцінка</i>	<i>участь в організації виконання</i>	<i>соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки</i>	<i>корекція (зворотний зв'язок)</i>
<i>Наддержавний і міждержавний рівні</i>						

<i>Рівні прийняття управлінських рішень</i>	<i>Участь громадських організацій у процесі демократизації державного управління визначаються елементами управлінського циклу, до яких вони можуть долучитися:</i>					
	внесення проблем на розгляд адміністративного органу (лобіювання)	дискусія (громадські слухання)	експертна оцінка	участь в організації виконання	соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки	корекція (зворотний зв'язок)
Державний рівень						
Рівень місцевого самоврядування						
Рівень громадянського суспільства (між громадськими організаціями)						

Отже, ми обґрунтували низку семантичних фільтрів для аналізу процесу демократизації суспільних відносин завдяки участі громадських організацій в прийнятті державою управлінських рішень, обрали елементарну одиницю для аналітичної роботи – форму участі громадської організації у прийнятті управлінських рішень державного характеру у відповідності до рівня управлінської вертикалі.

Цим ми завершуємо підготовчу роботу і маємо приступити до збору емпіричного матеріалу для його наступного узагальнення. Це означає, що ми маємо далі досліджувати предмет методом індукції, тобто набирати матеріал і потім його обробляти і виходити на певні висновки і пропозиції щодо посилення процесу демократизації в певних соціально–політичних і економічних умовах.

1.4. Головні напрями і продукти теоретичного аналізу місця і ролі громадських організацій в демократизації суспільства (В. П. Бех, Г. О. Нестеренко)

Спираючись на вище визначені світоглядно–методологічні засади розв'язання окресленої наукової проблеми, ми повинні не просто нагромаджувати наявний і доступний сьогодні матеріал, а проводити дослідження у чітко визначеній послідовності. Тому в цьому підрозділі є сенс лаконічно окреслити напрями і етапи теоретичного аналізу місця й ролі громадських організацій у процесі демократизації суспільства, а також прогнозовані продукти цього аналізу. Інакше кажучи, на цьому етапі потрібно коротко охарактеризувати, що і в якій послідовності має бути представлено в подальших структурних частинах монографії.

1. Первинний рівень теоретичного узагальнення доцільно розпочати з *ретроспективного аналізу* формування і участі громадських організацій у прийнятті державних рішень. Результати цього аналізу представлені в розділі 2 цієї монографії. Він починається з осмислення розбудови громадських організацій у світовому вимірі. Періодизація цього процесу побудована на двох основах:

– відповідно до прийнятої цивілізаційної класифікації типів суспільств: 1) доіндустріальні, або традиційні – 7 тисячоліття до н.е. – XVIII ст. н.е., що ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації; 2) індустріальні (60–90-і рр. XVIII ст. – 60–90-і рр. XX ст.), які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а технологічно – на машинній праці; 3) постіндустріальні (80 рр. XX ст. – кінець XXI – початок XXII ст.), котрі базуються на інформаційно–комп'ютерній цивілізації, а технологічно – на знанні й інформації);

– відповідно до трьох етапів становлення громадянського суспільства у країнах Європи і Америки у XVI–XVII ст., кожний із яких супроводжувався істотними змінами економічних відносин, суспільного і державного ладу, розвитком свідомості індивіда і суспільства, культури народу і нації, перетворюваннями суспільної ідеології.

Становлення і розвиток громадських організацій на різних етапах, загальносвітові тенденції цього процесу і складають зміст основної частини **розділу 2**.

Також по ходу викладення матеріалу в рамках описаних загальносвітових тенденцій представлений розвиток громадянського суспільства і громадських організацій в Україні. Зокрема, приділено увагу боярській думі, народним зборам (віче), церковним парафіям, феномену запорізького козацтва; культурно–просвітницьким товариствам і благодійним організаціям Російської імперії і т.д.

Загалом показано, що громадські організації зіграли найбільш важливу роль в розвитку незалежного громадського життя. Через громадські об'єднання приватна ініціатива прямувала в певні сфери практичної громадської діяльності, що допомагало уникати проявів егоїстичної і жадібної пристрасті до наживи та нігілізму радикально налаштованої інтелігенції.

При цьому автори дотримуються погляду, що Україна завжди була громадянською країною, що відноситься до сприятливих чинників і сучасних процесів демократизації. На тлі цього обґрунтовується погляд, що в складі Радянського Союзу на території України та інших республік відзначалось зниження громадянської активності, тим більше офіційно організованої.

Також у другому розділі означено сучасні тенденції розвитку громадянського сектору у світі та в Україні зокрема. Підкреслено пошук нових форм взаємодії, нових механізмів впливу, адекватних викликам інформаційного етапу розвитку суспільства.

Наступні два розділи репрезентують дві складові детермінації політичної і неполітичної активності громадських організацій.

Перша складова – так званий *самоорганізаційний вимір* – представлена у формі визначення *діяльнісно–ментальних засад функціонування громадських організацій (розділ 3)*. Цей самоорганізаційний вимір покликаний продемонструвати ірраціональний, донормативний фундамент, який обумовлює утворення і функціонування громадських організацій. Тому його висвітлення логічно має включати такі аспекти:

діяльнісна природа громадянської активності; ментальні засади участі громадян у реалізації влади; особливості української ментальності як фактору формування громадянського суспільства. Ця логіка передбачає послідовний пошук науково обґрунтованих відповідей на запитання:

– що є джерелом громадянської активності людини і соціальної групи;

– якими загальними рисами характеризується громадська активність людини як її діяльність.

– в чому полягають мотиваційний та операційний компоненти громадянської активності;

– які найважливіші детермінанти громадянської активності в сучасному світі;

– яка співвідносяться індивідуальний і колективний виміри реалізації громадянської активності;

– яким чином ментальність нації – яка виявляється в домінантних життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання; у формах взаємин між людьми та родинних засадах; у ставленні до природи і праці; в національному характері та темпераменті та ін. – реалізується в діяльності громадських організацій;

– які риси української ментальності детермінують і детермінували в її історичному розвитку функціонування громадянського суспільства на теренах нашої країни.

Окреслений в такий спосіб самоорганізаційний вимір діяльності громадських організацій з необхідністю доповнюється їх *організаційною, нормативно–правовою регламентацією*. Тому в **розділі 4** громадська організація характеризується як носій влади і визначається її нормативно–правовий статус. Для цього уточнюються:

– законодавче поле вітчизняних громадських організацій;

– законодавче поле закордонних громадських організацій;

– нормативно–правова регламентація діяльності міжнародних громадських організацій.

Таким чином, другий, третій і четвертий розділи монографії представляють собою певний фундамент. У наступному ж – **п'ятому – розділі** безпосередньо розкривається *зміст діяльності громадських організацій, їх вплив на*

демократизацію суспільства в основних сферах життєдіяльності останнього. Участь громадських організацій в суспільному житті описується диференційовано за такими сферами:

– міжнародна, регіональна або наддержавна сфера діяльності громадських організацій (сфера міжнародного співробітництва);

– економічна сфера окремої країни;

– політична сфера окремої країни (політичні партії і опозиція, громадські організації і вибори, вплив на електоральну поведінку громадян);

– правова сфера окремої країни (захист пересічних громадян від тиску державної влади, допомога в реалізації прав і свобод особистості в конституційному полі держави і за допомогою міжнародного суду в Гаазі; олігархічний, тіньовий тиск на державу);

– соціокультурна сфера окремої країни (в тому числі історико–культурологічна);

– духовна сфера окремої країни – (в тому числі ідеологічна);

– природоохоронна сфера окремої країни.

Окремо розглядається діяльність молодіжних громадських організацій.

На підставі проведеного аналізу різноманітної діяльності громадських організацій, в наступному, **шостому, розділі** монографії обговорюються питання їх *класифікації* і пропонуються *організаційні форми реалізації влади громадських організацій в умовах глобалізації та інформаційної революції*. На підставі аналізу існуючих класифікацій (із виділенням громадських об'єднань (економічних, культурологічних, екологічних), громадських рухів, релігійних організацій, тіньових організацій (мафія, масони, єврейські організації, новий порядок, тероризм), правозахисних організацій; жіночих, студентських, військових, дитячих організацій) ми маємо на меті побудувати класифікацію, яка б поєднала політичну, економічну та соціальну сферу. Розроблена узагальнююча класифікація (типологія) покликана виявити, структурувати можливості впливу громадських організацій та рухів на різні рівні влади.

Вона не може бути простою через складність феномену, але вона має бути логічною – тому тут головним завданням є розробка взаємопов'язаного комплексу критеріїв для створення цієї класифікації.

Така узагальнююча сутнісна класифікація та виявлення особливостей реалізації влади громадських організацій в умовах глобалізації та інформаційної революції може логічно завершити перший рівень теоретичного осмислення предмету нашого наукового пошуку.

2. Другий рівень теоретичного узагальнення означає перехід від опису зовнішніх форм до виявлення причинно–наслідкової обумовленості впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства. Тому він обов'язково передбачає розробку *механізму реалізації влади громадських організацій*. У внутрішньому вимірі, цей механізм спирається на розроблений алгоритм прийняття управлінських рішень і на визначення можливої участі громадських організацій в кожному з його етапів. Зовнішній же вимір саморозгортання цього механізму має продемонструвати розбудову структури громадянського суспільства як носія специфічного виду влади. При висвітленні останнього необхідно залучити такі аспекти, як:

- 1) політична участь;
- 2) розвиток і організація громади як носія владних функцій;
- 3) громадянська освіта і виховання;
- 4) формування громадянської культури і компетентності тощо.

У процесі виходу на все вищий рівень теоретичного узагальнення механізму впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства корисними можуть стати такі види аналізу або проблемні вузли (табл. 1.2).

Загалом, на підставі такого фундаменту стає можливою розробка критеріальної бази оцінки міри демократизації соціального розвитку світової спільноти завдяки діяльності громадських організацій. Це найбільш прикладна складова цього дослідження, адже вона покликана обґрунтувати і наповнити змістом низку критеріїв, за якими можна буде визначити, наскільки діяльність громадських організацій

впливає на процеси демократизації суспільного життя. В особистісному (індивідуально–суб’єктивному) вимірі таким критерієм має бути ступінь забезпечення прав і свобод людини, а в суспільному (колективному, об’єктивному) – сформованість мережі громадських організацій або міра структурованості громадянського суспільства.

Таблиця 1.2

Методологічний арсенал другого рівня теоретичного узагальнення впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства

	<i>Вид аналізу, або проблемні вузли</i>	<i>Продукт роботи</i>
1.	Морфологічний аналіз	Мережевість громадських організацій
2.	Функціональний аналіз	Формування механізму державно–громадського управління
3.	Технологічний	Новий стиль управління із застосуванням віртуальних моделей і інформаційно–аналітичних центрів
4.	Організаційний	Самовідтворення, або аутопоезис
5.	Нормативно–правовий	Глобальний договір
6.	Провідна тенденція	Створення глобального громадянського суспільства
7.	Нові суперечності	– Глобалізація і регіоналізація; – організаційна свідомість і організаційна культура особистості; – інтеграція/дезінтеграція; – пошук межі оптимальності у демократизації суспільства і децентралізації державної влади
8.	Ризики	Залучення громадських організацій до управління як імунітет системи державної влади проти тоталітаризму і бюрократизації
9.	Закон	Постійного поглиблення участі громадських організацій в управлінні суспільними справами
10.	Закономірності	– Піднесення громадської активності у світовому масштабі; – збагачення соціального капіталу знаннями, уміннями, навичками і технологіями громадянської культури

Імовірно, критерійна база, яку нам необхідно спроектувати, не може бути простою, а має являти собою взаємопов’язану сукупність часткових показників. Показники особистісного виміру пов’язані з тим, що хоча громадські організації і захищають права та свободи не однієї окремої людини, а подібних за потребами груп людей, ступінь захисту цих прав переживається кожним індивідом особисто, а тому і

вплив діяльності громадських організацій на процеси демократизації суспільства може оцінюватись на суб'єктивному рівні. Показники суспільного виміру випливають із логіки, що утворення і зміцнення окремих громадських організацій, забезпечення їх сталого функціонування, зрештою, означають збільшення ступеня структурованості громадянського суспільства – що дозволяє говорити про зрілість, стабільність, надійність і ефективність функціонування останнього.

Отже, ми окреслили головні напрями й очікувані продукти запланованого теоретичного аналізу, до якого наразі і переходимо.

РОЗДІЛ 2

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ І УЧАСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРИЙНЯТТІ ДЕРЖАВНИХ РІШЕНЬ

Громадські організації сьогодні є невід'ємною складовою сучасного суспільства, а їх взаємодія з державою набула різноманітних форм, що пронизують усю вертикаль державної влади. Ця взаємодія є результатом тривалого історичного розвитку як власне громадських організацій, так і форм участі останніх у прийнятті державних рішень, що і буде проаналізовано у цьому розділі.

2.1. Критерії періодизації історії формування і участі громадських організацій у прийнятті державних рішень *(Н. В. Крохмаль, С. А. Мирошніченко)*

Учені, що займаються дослідженням громадянського суспільства, його взаємодією з державою постійно акцентують увагу на тому, що в основі “фундаменту” цієї взаємодії є свобода і права громадян, зокрема право приватної власності, які, з одного боку, є “природними”, отриманими від

народження, а з другого – закріплюються в нормативних документах на рівні держави (наприклад, конституція країни, Європейська хартія місцевого самоврядування тощо). Чим більше прав і свобод гарантується державою, тим більша міра впливу громадянського суспільства на державу та на процеси її демократизації.

Ці права і свободи актуалізуються в інтереси особи, соціальних груп, спільнот, держави. Вони виражаються через громадські об'єднання, до яких належать політичні партії та громадські організації, асоціації громадян тощо. Їх кількість, діяльність вже давно стали показником “зрілості” громадянського суспільства.

Дійсно, сьогодні “громадянське суспільство уособлюється в самодіяльних асоціаціях людей (релігійних і політичних корпорацій, купецьких гільдій, кооперативів, профспілок і так далі), покликаних виражати і захищати їх групові і індивідуальні інтереси і права, ставати в особливі відносини з державою, що з'являється. Чим більш розвинене громадянське суспільство, чим більше місця в суспільній свідомості займають цінності свободи та саморозвитку, тим більше підстав для формування демократичних режимів, і навпаки – чим менше розвинене громадянське суспільство, тим більше вірогідне існування авторитарних і тоталітарних режимів” [347].

Сучасні дослідження у царині взаємодії громадянського суспільства і держави констатують діяльність асоціацій людей, громадських організацій, вивчають їх форми та методи роботи, прогнозують їх подальший розвиток, надають рекомендації щодо вдосконалення механізму впливу на державні органи влади тощо. Практично всі дослідження, присвячені громадським організаціям, аналізують їх формування, напрями роботи, методи діяльності, ціннісні орієнтації, взаємодію з іншими подібними організаціями, форми впливу на державу, їх взаємозалежність з політичними партіями, політичними режимами тощо. Тобто всі дослідження *зводяться до аналізу вже існуючого феномену, з поодинокими відступами до історичних фактів, які б підтверджували причини створення тих чи інших громадських організацій та рухів. Але, як відомо, ніщо не створюється “на пустому місці” і фактично*

сьогодні громадські організації – це один із результатів тривалого історичного процесу пошуку форм взаємодії держави і суспільства (у тому числі громадянського), які базуються на характеристиках певних типів суспільств та формацій.

Тому проаналізуємо процеси формування і участі громадських організацій у прийнятті державних рішень з позиції поєднання типів суспільств та формацій (аграрного, індустріального, постіндустріального, інформаційного; первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної) з етапами розвитку громадянського суспільства, а також з елементами системи організаційної взаємодії державної влади і організацій громадянського суспільства.

Почнемо з короткої характеристики **типів суспільств**.

У суспільствознавстві є кілька їх класифікацій. З позицій марксизму розрізняють **суспільно-економічні формації** (базуються на економічних структурах, певних виробничих відносинах), а саме: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну (початкова стадія якої – соціалізм).

Технократична (техногенна) типологія суспільств [28] набула особливої популярності в другій половині ХХ ст. Вона базується не лише на економічній основі суспільства, а і на сукупності всіх форм його життєдіяльності – матеріально-економічній, культурній, політичній, моральній.

Згідно з нею виділяють три типи суспільств:

1) **доіндустріальні, або традиційні** (7 тисячоліття до н.е. – ХVІІІ ст. н.е.), що ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а їхня технологічна основа – ручна праця. Вони охоплюють стародавній та середньовічний періоди з їх аграрною спрямованістю економіки, високим рівнем залежності від природних умов (перш за все від географічного положення), консерватизмом у соціальних відносинах і способі життя, негативним ставленням до будь-яких нововведень, обмеженістю індивідуальної свободи тощо;

та два техногенні:

2) **індустріальні** (60–90-і рр. ХVІІІ ст. – 60–90-і рр. ХХ ст.), які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а їх

технологічна основа – машинна праця;

3) *постіндустріальні* (80 рр. ХХ ст. – кінець ХХІ – початок ХХІІ ст.), котрі базуються на інформаційно–комп’ютерній цивілізації, а технологічну основу їх становлять знання й інформація.

У техногенних типах суспільств виникає система цінностей, основу яких складають наука, техніка, технологія. “Ідея перетворення світу стає провідною в культурі техногенної цивілізації; принципово змінюється становище людини в суспільстві: утверджується цінність свободи, рівності людей, тобто цінності демократії.

Техногенна цивілізація динамічна, рухлива й досить агресивна. Вона суперечлива: її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко–економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб виробничої сфери, вона стає предметом маніпуляції з боку масової культури, засобів масової інформації, з одного боку, і водночас орієнтується на свободу людини, мобілізує людську активність, стимулює розвиток здібностей людини, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства” [447].

Сьогодні у світі існує нерівномірність розвитку та співіснування цих трьох типів суспільств. “Ці типи суспільств (або цивілізацій за Алвіном Тофлером) знаходяться в тісному взаємозв’язку, при цьому постіндустріальні суспільства відчутно домінують. Утворюється своєрідна система розподілу праці. Найбільш розвинуті держави продукують інформацію та пропонують певні послуги (зокрема й на міжнародному рівні), індустріальні суспільства забезпечують масове виробництво товарів, доіндустріальні суспільства забезпечують перші два типи сировиною, продуктами харчування та дешевою робочою силою” [303].

Іншою основою дослідження є **розвиток громадянського суспільства**, яке починає формуватися у країнах Європи і Америки у ХVІ–ХVІІ ст., а точніше – його періодизація.

Можна виділити три етапи [197, с. 85–97; 373; 415] становлення громадянського суспільства, кожний із яких супроводжувався істотними змінами економічних відносин, суспільного і державного ладу, розвитком свідомості індивіда

і суспільства, культури народу і нації, перетворюваннями суспільної ідеології.

I етап – XVI – XVII ст. – характеризується процесом визрівання передумов (економічних, політичних, ідеологічних) розвитку буржуазного суспільства, усуненням юридичної нерівності, обмеженням політичної влади правом. За підтримкою міст і міських станів в ряді країн виникали централізовані національні держави, що мали ознаки сучасних держав (суверенітет, державна скарбниця, професійний управлінський апарат і ін.). До цього ж часу відноситься переворот у суспільній ідеології, бурхливий розвиток мистецтва і культури, широке поширення протестантської буржуазної етики, оформлення в “теорію природного права” основних загальних ідей, зв’язаних із уявленнями про громадянське суспільство як про соціально–політичний ідеал. На чолі боротьби пригноблених станів проти феодальної нерівності і привілеїв стояли городяни (наприклад, буржуазна революція в Англії (1640–1688 рр.)).

II етап – кінець XVII – кінець XIX ст. – характеризується формуванням громадянського суспільства в найбільш розвинутих буржуазних країнах на засадах загальної юридичної рівності, вільного підприємництва і приватної ініціативи. У цей період з’являється громадянин як самостійний суб’єкт, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства. Він конституційно наділений певним комплексом прав, свобод і водночас несе відповідальність перед суспільством. Держава все більше віддаляється від виконання функцій власника. Розвиваються правові механізми, що стримують політичну владу. Відбувається становлення представницької демократії – постійно діючих представницьких загальнонаціональних установ парламентського типу зі суворо позначеними повноваженнями затверджувати податки і приймати закони.

III етап – рубіж XIX – XX ст. – характеризується розвитком постіндустріального суспільства з машинним виробництвом, фабричною організацією праці, загальнонаціональним ринком; відокремленням влади від власності; переходом управління громадськими справами практично до рук вчених–спеціалістів (менеджерів) із

збереженням інститутів традиційної демократії та політичного плюралізму; розширенням і поглибленням рівноправності людей.

Поєднавши дві названі класифікації можна зробити висновок, що *громадянське суспільство почало формуватися наприкінці доіндустріального (традиційного) суспільства, його становлення відбулося в період індустріального суспільства і на етапі постіндустріального суспільства громадянське суспільство набуває нових для себе рис.*

Для нашого аналізу це цікаво тим, що становлення громадських організацій як інституту громадянського суспільства почалося в більшості розвинених країн з кінця XVIII – середини XIX ст., коли почали формуватися перші асоціації, профспілки, товариства тощо. Але, якщо поглянути на сучасну розгалужену систему форм і методів впливу громадянського суспільства на державу (наприклад, експерти, інститути радників, аналітичні центри, неурядові дослідницькі установи, експертні групи, центри соціального партнерства тощо), то стає зрозумілим, що сьогодні численні громадські організації повинні не просто існувати і діяти, а прагнути до взаємодії з державними органами влади для забезпечення інтересів своїх членів. Тобто, *історично складена “аморфна” маса громадських організацій у горизонтальній площині, взаємодіючи з державними органами влади, “піднімається вертикально”, створюючи систему державно–громадського управління.* І якщо політична партія – це об’єднання громадян, що прагне до політичної влади, то громадська організація – це об’єднання громадян, що впливає на державу через владу громадянського суспільства.

Отже, спираючись на виділені критерії, в подальшому аналізі у розвитку громадських організацій та їх взаємодії з органами державної влади ми розрізнятимемо: протоетап, етапи зародження, становлення і розквіту. Останній пов’язує наш ретроспективний аналіз із сучасністю.

Далі докладно розглянемо виділені етапи.

2.2. Етапи розвитку громадських організацій у світовому і українському просторі (Н. В. Крохмаль)

Ключовим поняттям громадянського суспільства є поняття “**громадянин**”. Громадянином є “суб’єкт життя суспільства, що активно впливає на процес його змін”. У рамках громадянського суспільства, що розуміється як комунікативний процес, поняття “громадянин” розкривається через поняття “участь”, тобто через його діяльність в різних громадських організаціях і інститутах [405, с. 34–48].

“**Участь**” громадян починає оформлюватися ще у доіндустріальному суспільстві, а саме в період рабовласницького ладу, коли утворюються перші угруповання, які відображали інтереси різних соціальних груп або класів. Так, наприклад, у VII – VI ст. до н.е. серед жителів Аттики існували особливі політичні угруповання місцевої аристократії. У Афінах утворювалися гетерії – таємні товариства однодумців–олігархів, спрямовані проти демократичного ладу, а в Давньому Римі були оптимати – прибічники аристократії, і популяри, які виражали інтереси провінціалів і плебсу.

У V ст. до н.е. було створено римські закони XII таблиць, в яких є згадки про об’єднання по спільності інтересів, благодійних організаціях для бідних тощо [148].

Якщо в *Західній Європі* в період VIII – V ст. до н.е. переважало вираження інтересів різних соціальних груп через створення політичних угруповань та благодійних організацій, то *на Сході* вираження інтересів соціальних груп мало філософську основу. Фактично східна філософія була формою не стільки індивідуальної, скільки громадської свідомості, що створювала ефективний механізм взаємодії певної форми свідомості з суб’єктом, що породив її, у першу чергу з філософськими об’єднаннями, що були своерідними посередницькими ланками “між індивідуальною свідомістю і їх носіями–мудрецькими, з одного боку, і суспільною свідомістю і його носієм–суспільством, з другого” [158, с. 33]. Наприклад, у Китаї це були спочатку гуртки інтелектуалів–жу, конфуціанство і легізм і лише багато пізніше – школи–

монастирі. “Так, в Китаї, по–конфуціанськи незмінно готовому прийняти тяготи чергової “епохи змін”, переосмислення філософських орієнтирів завжди означало прийдешній перехід до соціальних перетворень (яких, правда, знову ж таки по–конфуціанськи, все–таки прагнули уникнути). Легізм, що на якийсь час замінив собою усі колишні форми плюралістичного філософствування Китаю, ідеологічно забезпечив створення тут першої централізованої держави. Конфуціанство, що досить швидко повернуло свій вплив, нарешті, не просто реалізувало свої постійні претензії на офіційний статус і не лише стало першою визнаною державою ідеологією, але і, через усвідомлене ставлення суспільства до себе, визначило на тисячоліття вперед характер самого соціального розвитку” [158, с. 32–33].

В Індії формування і закріплення варно–кастової системи суспільства відбувалося через зміни різних філософсько–релігійних течій – джайнізму, буддизму тощо. Філософськими об’єднаннями тут виступали і просто учнівські групи на чолі з шановним наставником (“упа–ні–шад”), і дуже замкнуті, типу джайнських, секти, і все ті самі школи–монастирі, і, нарешті, всякі створювані на європейській зразок товариства–самадж [158, с. 32–33].

Вираження інтересів окремих груп в період *рабовласництва* відбувається здебільшого через політичний вплив, боротьбу за владу. На прийнятті державних рішень такі організації могли впливати, якщо їх члени знаходилися при владі.

Якщо в період рабовласницького ладу соціальна структура суспільства складалася з двох основних класів – рабовласників і рабів, а також з нечисленного прошарку ремісників, торговців та ін., то з формуванням *феодальних відносин* у Західній Європі відбувається зміна соціальної структури (феодали і залежне селянство – основні класи), що приводить до розширення прошарку ремісників, торговців, купців та ін. – так званого третього стану. Нові економічні відносини, формування розгалуженої соціальної структури феодального суспільства сприяють задоволенню потреби соціальних груп до вираження своїх інтересів на рівні держави. Якщо при рабовласництві громадянами, які могли впливати на життя

суспільства, були тільки рабовласники, то при феодализмі коло громадян розширюється за рахунок поступового набуття громадянства все більшою кількістю осіб.

В період раннього *середньовіччя* (V – X ст.) відбувається формування європейських держав, становлення основних класів феодального суспільства, складається система *васалітету* – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів, міністеріалів) від інших (сеньйорів).

В період пізнього середньовіччя (XI – XVI ст.) спостерігаються *тенденції на обмеження королівської влади* (наприклад, в Англії), посилення влади релігійних об'єднань (влада Ватикану, секти еретиків, чернецькі ордени тощо), професійних організацій – цехів, гільдій та ін. Саме в цей період складаються передумови для формування громадянського суспільства: збільшення чисельності осіб, які отримують землю в приватну власність або ж мають свою справу приводить до потреби в розширенні своїх прав і свобод, насамперед права на голосування тощо.

Одними з перших, хто почав впливати на державу (в особі короля) були феодали. Яскравим прикладом є історія Англії та Франції. В Англії 15 червня 1215 р. була підписана Велика хартія вольностей (лат. Magna Carta Libertatum, англ. The Great Charter), що в майбутньому стала одним з конституційних актів країни [121]. По суті, вона була договором короля з опозицією (здебільшого церковно–баронською), якій гарантувалось дотримання певних прав і привілеїв вільних станів: церкви, баронів і купців. (Нагадує сучасні компакти між державною владою та громадськими організаціями).

Хартія дістала назву Великої, оскільки містила найбільш великий на той час перелік матеріальних і політичних вимог про гарантії прав і свобод, які король вимушений був прийняти.

Велика хартія вольностей була анульована Іоанном вже в тому ж році, що і була підписана, проте в наступному підтверджувалася королями Генріхом III (1216–1272), Едуардом I (1272–1307) і Едуардом II (1307–1327) (за винятком тих, що принижують престиж корони так званих конституційних статей).

Велика хартія вольностей була майже забута в XV і XVI ст., проте надалі зіграла значну роль в Англійській буржуазній революції, будучи використаною парламентською опозицією для обґрунтування права контролювати дії королівської влади і левеллерами для пропаганди загальнодемократичних вимог [121].

У Франції в 1302 р. були створені Генеральні штати – найвища станово–представницька установа в 1302–1789 рр. [81].

Виникнення Генеральних штатів було пов'язане із зростанням міст, загостренням соціальних протиріч і класової боротьби, що викликало необхідність зміцнення феодальної держави.

Попередниками Генеральних штатів були розширені засідання королівської ради (із залученням міських верхів), а також провінційні асамблеї станів (що поклали початок провінційним штатам). Перші Генеральні штати були скликані в 1302 р., в період конфлікту Філіпа IV з папою Боніфацієм VIII.

Генеральні штати були дорадчим органом, що скликалися за ініціативою королівської влади в критичні моменти для надання допомоги уряду. Основною їх функцією було квотування податків. Кожен стан засідав в Генеральних штатах окремо від інших і мав по одному голосу (незалежно від числа представників). Третій стан був представлений верхівкою городян [81].

З кінця XV ст. інститут Генеральних штатів занепав у зв'язку з розвитком абсолютизму, що розпочався, протягом 1484–1560 рр. вони взагалі не скликалися (відоме пожвавлення їх діяльності спостерігалось в період Релігійних війн – Генеральні штати скликалися в 1560, 1576, 1588, і 1593 роках). З 1614 по 1789 рік Генеральні штати знову ні разу не скликалися [81].

З розвитком середньовічних міст ще однією силою, з якою поступово починає рахуватися державна влада стає третій стан – *городяни*. У містах створювалися цехові організації, що об'єднували майстрів однієї або декількох схожих професій, або союз середньовічних ремісників за професійною ознакою. У широкому сенсі – це різного типу корпорації і асоціації (купецькі, професійні, громадські, релігійні), створені з метою

захисту інтересів своїх членів. Виникнення цехів було пов'язане з відділенням промисловості (ремесла) від землеробства і міста від села. У Італії цехи стали з'являтися в IX–X ст., у Франції – в XI ст., в Німеччині і Англії – в XII–XIII ст. Розквіт цехового ладу у ряді країн Західної Європи припав на XIII–XIV ст. [459]. Метою цехів було забезпечення монополії в області виробництва і збуту продукції. Але монополія була можлива лише до тих пір, поки продукція призначалася для місцевого ринку, і усе йшло набагато складніше, коли справа стосувалася інших міст або ремісників цього міста, що не входили до цеху. В інтересах власних членів і споживачів цехам було необхідно здійснювати контроль над цінами, заробітками, умовами праці і якістю продукції [83].

Крім того, цех мав свій статут, прапор, підтримував вдів та сиріт своїх робітників, виставляв загін військового ополчення, відповідав за оборону певної ділянки стіни або башти, за підтримання їх в порядку, регулярно скликав збори своїх членів в спеціальній будівлі, на святах виступав як єдине ціле [207, с. 115].

Цех поступово перетворювався на мануфактуру, але паралельно з економічними перетвореннями цеху відбувалися і соціальні – підтримка цеху в позагосподарській діяльності сприяла, на наш погляд, формуванню в майбутньому профспілкових організацій.

Цехові організації використовували в своїй боротьбі за владу з іншими цехами та місцевими органами влади різні форми впливу, зокрема “цехові” революції в містах.

Отже, у “Європі в середні віки існували різні релігійні і політичні об'єднання, союзи взаємодопомоги, професійні організації, гільдії. Вони створювалися добровольцями для взаємної допомоги і захисту” [30, с. 365–367].

Щодо становлення інституту громадських організацій в Україні, то має місце думка, що українське “громадянин” походить від “громада” і в ньому відбито не бюргерський (буржуазний) і не політичний (citizenship) зміст, а спадкоємність форм соціальної взаємодії, народного побуту і менталітету – від громади докнязівських часів до громадських організацій і громадського самоврядування нашого періоду” [186, с. 520].

В період середньовіччя територія України з IX ст. входила

до складу Київської Русі, що обумовило і формування відповідних засад у досягненні інтересів окремих соціальних груп.

Боярська дума – вища рада при князеві (з 1547 р. – при царі) в Російській державі X – початку XVIII ст. Її діяльність носила законодорадчий характер. У Київській Русі боярська дума була нарадою князів з дружинниками (княжими мужами, думцями) і старцями градськими (земськими боярами, нащадками місцевої знаті), а іноді було присутні і представники вищого духовенства (при цьому інколи не тільки вищої ієрархії – єпископи та ігумени головних монастирів) [207, с. 121]. Спочатку це була рада “найкращих людей” землі, що разом з князем постійно вирішують найважливіші питання верховного управління, пізніше функції боярської думи змінюються. Боярська дума Київської Русі нагадує сучасні громадські ради при державних органах влади, що виконують дорадчі функції.

Не варто забувати і про *народні збори (віче)*, які виникають з племінних зібрань стародавніх слов'ян і перетворюються в збори повноправних громадян, що вирішують як загальні питання, так і поточні питання політичного, економічного і культурного життя. Відомим є новгородське віче. У 1136 р. в Новгороді остаточно переміг вічовий лад і владні повноваження перейшли до місцевої боярської аристократії. З XIII ст. міське віче вироджується у вузькостанову раду “300 золотих поясів” – представників декількох сотень міських боярських сімей [51]. Отже, про віче, що існувало кілька століть в Київській Русі, можна говорити як про демократичну форму впливу на місцеву та державну владу.

Вважається [246, с. 27–37], що Україна завжди була громадянською країною. Власне, унікальність України полягає у тому, що вона почала формуватися у часи середньовіччя як країна, де громада часто виступала цілісним самодостатнім суспільним суб'єктом.

Найпоширенішим типом громади на той час була *церковна*, тобто *парафія*. Водночас і українське село завжди являло собою громаду. Членство у громаді визначалося місцем проживання та належністю до конкретної церкви на чолі зі священником. Існували виборні посади – *війт* (староста), а

функції представництва громадської думки здійснювали загальні збори громади – схід. Таким чином, докріпацьке і доколгоспне село було ланкою громадянської суспільної організації [246, с. 27–37].

У середньовічних містах України, що також являли собою громади зі своїми виконавчими особами та представницькими органами, були так звані *органи самоорганізації населення*, створені як на основі парафій–вулиць, так і на основі ремісничих цехів за професійною ознакою. Члени цехів також користувалися гарантованими правами і мали обов'язки.

Отже, протоетап формування і участі громадських організацій триває від появи перших держав, в яких різного виду об'єднання є захисниками інтересів дуже обмеженого кола соціальних груп, які фактично мають пряме відношення до “вищих ешелонів влади”, до поступового розширення числа громадян, що отримують права власності і голосу, а відповідно і до утворення нових форм об'єднань громадян у державах Середньовічної Європи. Формами участі у прийнятті державних рішень громадськими організаціями є здебільшого політичний вплив і боротьба за владу.

Загалом, на початок XVI ст. в Європі сформувалися *умови для переходу до буржуазного (капіталістичного) ладу, не тільки в господарському аспекті, але й в соціальному* – формування станової системи надало можливість розширити чисельність осіб, що прагнула задовольнити свої інтереси на “законних” підставах, тобто отримати права і свободи завдяки своїм власним силам. “У різних народів виникають різноманітні громадські об'єднання, що певною мірою впливають на суспільно–політичний розвиток. До таких можна віднести філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні організації (наприклад, масонські ложі або товариства декабристів) і політичні клуби Нового часу. Паралельно відбувалося осмислення сутності громадських об'єднань, їх місця та ролі у суспільстві” [99, с. 13].

XV – XVI ст. – це період первинного накопичення капіталу, коли формується буржуазне суспільство. У цей час активно відбувається процес переходу від натурального

господарювання до торгово–ринкових відносин, фактично до ринково–економічних відносин. Первинне накопичення капіталу було результатом позбавлення дрібного сільського власника засобів виробництва і його експлуатації. Засобами первинного накопичення були також грабіж колоній, система відкупів і підрядів, державний протекціонізм тощо. У XVI ст. проста капіталістична кооперація (ремісництво) змінилася мануфактурою на основі коопераційного розподілу праці, що привело до зростання продуктивності і якості. Цей переворот докорінно змінив спочатку економічну, а потім політичну і духовну сфери суспільства. У результаті переходу до мануфактурного виробництва, в процесі розвитку ремесла і торгівлі в середньовічних містах формується клас буржуазії, що виростає з купців, лихварів, багатих ремісників. Він вступив в союз з королівською владою і через неї прискорив процес капіталізації своїх країн.

Економічну основу класу буржуазії складав капітал, що формувався з отримання прибутків мануфактурного виробництва, торгівлі, лихварства тощо.

Третій стан, що існував у містах Європи, поступово перетворюється на *клас буржуазії*, який був позбавлений політичних прав. Тому в зазначений період буржуазія починає активно діяти для отримання цих прав.

Одним із шляхів, який забезпечував доступ до влади були шлюби між збіднілим дворянством і багатими буржуа: дворяни отримували гроші на розвиток своїх помість, а буржуазія – титули, які почали забезпечувати входження у панівний клас і залучення до державної влади.

Іншою формою боротьби за отримання політичних прав буржуазією стало *формування протестантизму* як філософії бізнесу. Хоча ця релігійна течія і виникла у XVI ст. як протипага офіційній католицькій церкві, але вона стала філософією нового класу. Протестантизм швидко розповсюдився по Європі у формі кальвінізму, лютеранства та інших течій. Багато протестантів у зв'язку з гоніннями переселяються в Америку, де в колоніях було більше терпимості до різних конфесій. На основі протестантизму формується протестантська трудова етика (М. Вебер [50]) – релігійно обґрунтована доктрина про добродіяння праці,

необхідність працювати сумлінно і старанно.

Характерна риса протестантських суспільств – ведення комерції не лише заради збільшення особистого споживання, а як добродесний вид діяльності. При цьому М. Вебер особливо підкреслював аскетизм підприємців–протестантів, багатьом з яких були чужі показна розкіш і захоплення владою. Вони розглядали багатство лише як свідок добре виконаного боргу перед Богом [50].

Коли в Європі формується протестантизм, в Україні утворюється *запорізьке козацтво*, яке сьогодні розглядається як державне утворення, військова організація, форма саморегуляції соціального процесу тощо. Українське козацтво можна розглянути і як прообраз громадського об'єднання, як громаду, яка захищала свої інтереси через війни, набіги, домовленості з сусідніми країнами тощо. “В різний період існування козацтва гетьмани по–різному сприймали політичні обставини, що склалися на той час, і залежно від цього ухвалювати рішення бути на стороні тієї чи іншої держави, підтримати у військовому плані ту чи іншу сторону. Яскравим прикладом цього є гетьман Петро Конашевич–Сагайдачний (1616–1622), за якого козацтво здобуло найбільших успіхів та слави. Саме при ньому козаки виступають не лише захисниками селянства, але й протекторами Православної церкви. Своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України” [207, с. 123]. Отже, організація суспільного життя Запорізької Січі ґрунтувалася на системі прав кожного члена цього військового співтовариства та добровільно взятих ним на себе обов'язків.

Ще одним з видів громадських об'єднань того часу в Україні були *церковні братства* – громадські організації при церкві, які відомі ще з XII ст. Вони мали вузькі церковні завдання і до XV ст. нічим особливим себе не виявляли. “Завданням церковних братств (Львівське, Київське) спочатку була турбота про зовнішній порядок у церквах, піклування про хворих, але з розширенням складу братств, до яких входили вже міщани, шляхта, духовенство, розширився і спектр завдань, які вони виконували. Вони отримали право контролю за діями єпископів та митрополита, виступали проти

національних та релігійних обмежень” [207, с. 125]. Крім цього, у Статутах більших братств було зазначено про закладання “гимнасіонів” – шкіл, які у кінці XV ст., були добрими середніми школами, а трохи пізніше стали вищими, наприклад, у Львові та Острозі, а незабаром у Києві.

Іншим завданням братств було створення своїх друкарень. Братські друкарні, наприклад, Львівська, Київська та ін., не тільки постачали церквам добрі літургічні книжки, а школам – потрібні підручники, але давали до рук цілому народові найрізноманітніші корисні книжки. Братські видання підносили культуру не тільки самого українського народу, але й широко розходилися по всьому слов’янському світі і багато допомагали, наприклад, болгарській, сербській, румунській та російській церквам.

Отже, церковні братства як громадські організації виконували функцію контролю над місцевою церковною владою, займалися благодійництвом, створили основу для розвитку української освіти та українського слова.

Розвиток буржуазних відносин у Європі привів до *серії буржуазних революцій*. Першою буржуазною революцією була Нідерландська (так звана восьмидесятилітня війна – 1568 – січень 1648 рр.), метою якої було повалення панування Іспанії.

Англійська буржуазна революція XVII ст. (1640–1660 рр.) стала першою революцією [11], в основі якої лежав внутрішній конфлікт між королем і парламентом, результатом якої стало утворення конституційної монархії, перемога буржуазного ладу і гарантування громадянських свобод. У ході революції утворилися кілька народних рухів (наприклад, левеллери, діггери), які вимагали зрівняти людей в громадянських правах незалежно від розміру власності. Ця вимога “рівності” природно перетворювалася на вимогу майнової рівності для найнижчих верств населення – батраків, позбавлених землі і розорених дрібних селян.

У 1775–1783 рр. тривала американська буржуазна революція, яка більше відома як війна за незалежність англійських колоній [64]. У ході революції була створена незалежна держава – Сполучені Штати Америки, економічною основою якої був буржуазний лад на півночі і рабовласницький лад на півдні країни.

Американська буржуазна революція вплинула на Францію, де у 1789–1794 рр. також відбулася буржуазна революція, у ході якої було встановлено буржуазний лад. Визначним для революції було прийняття “Декларації прав людини і громадянина”, в якій природними, священними, невідчужуваними правами людини і громадянина оголошувалися свобода особистості, свобода слова, свобода переконань, право на опір пригнобленню. Під час революції в столиці і в провінційних містах виникли різні політичні клуби. Найбільший вплив мали клуб якобінців і клуб кордельєрів. Вони називалися так за іменем монастирів, у приміщенні яких збиралися. Офіційна назва якобінського клубу була “Товариство друзів конституції”, а клубу кордельєрів – “Товариство друзів прав людини і громадянина” [181].

У цей період в Україні також відбувалися події, пов’язані зі здобуттям незалежності, а саме – визвольна війна під проводом Б. Хмельницького від Речі Посполитої (1648–1654 рр.). Хоча ця війна носила також буржуазний характер, проте не можна однозначно сказати про позитивний результат – адже в кінцевому рахунку Україна об’єдналася з Росією, що привело до поневолення вже з боку російського царизму. В період визвольної війни значну роль відігравали церковні братства, які були осередками політичного і культурного впливу на населення [293].

Отже, у XVII – XVIII ст. в країнах Європи та Америки відбулися буржуазні революції, які привели до затвердження буржуазного ладу і отримання станом буржуазії політичних прав і громадянських свобод. Крім того, у Європі починають формуватися політичні партії, народні рухи, громадські об’єднання.

У XVII ст. в країнах Західної Європи та США з’являється морально–етичний рух у вигляді закритої організації, що носить назву *масонство* (франкмасонство, фр. *Franc – maçonnerie*, англ. *Freemasonry*) [244]. Етика і філософія масонства спираються на монотеїстичні релігії. Назва масон або франкмасон походить від фр. *franc – maçon* (старофранц. *masson*, англ. *freemason*), вживається також буквальный переклад цієї назви – вільний муляр.

“Масонство існує у формі місцевих лож – зазвичай

невеликих груп чисельністю до 40–50 чоловік, об'єднаних територіально, існують ложі більші за чисельністю. Місцеві ложі засновуються Великою Ложею, яка слугує для неї материнською. Здебільшого в одній країні існує тільки одна “Велика Ложа”. У США, проте, “Велика Ложа” є в кожному штаті. На чолі Великої Ложі знаходиться Великий магістр, вибраний з числа братів (масонів). Масонство називають орденом, якщо говорять про нього, як про організоване співтовариство людей, або братерством, маючи на увазі або підкреслюючи братський характер стосунків між членами лож (масонами)” [244].

Перші масонські ложі були засновані в XVII ст. в Англії, організаційно масонство оформилося з виникненням першої Великої Ложі в 1717 р. в Лондоні, що стала згодом Об'єднаною Великою Ложею Англії (UGLE – *United Grand Lodge of England* (англ.)), і материнською, що вважається для усього масонства. Основною версією походження масонства вважається версія про походження від середньовічних корпорацій будівельників–мулярів, проте існують теорії про більш давнє походження масонства, початок якого виводиться від орденів тамплієрів і гільдій мулярів XIII ст.

XIX ст. стало для Європи століттям поширення ліберальних політичних ідей, розвитком боротьби за розширення політичних прав тощо. Але різні результати, що були отримані в європейських країнах у ході буржуазних революцій, привели до різних наслідків у розвитку громадянського суспільства. Якщо в Англії, Франції активно розвивалися буржуазні відносини, з'явилися таємні революційні товариства, народні рухи (до яких входили робітники, шахтарі, ткачі та інші представники робітничих професій), які боролися проти зниження заробітної плати, за скорочення робочого дня тощо, тобто за соціальні права, то в Росії у першій чверті XIX ст. таємні організації формувалися дворянами (згадати хоча б повстання декабристів). Але вже на середину XIX ст. в Росії почало формуватися народництво та ліберально–буржуазні течії, що боролися проти царизму.

Крім того у Росії XIX ст. широко були поширені *купецькі гільдії*. Вони займалися добродійною діяльністю. На той час налічувалося близько 1404 благодійних організацій по всій

країні. Засоби благодійних товариств складали членські внески, добровільні вступи і пожертвування. Видавалися спеціальні журнали – “Вісник добродійності” і “Трудова допомога” [488, с. 421].

На наш погляд, специфікою формування громадських організацій в Російській імперії був саме *акцент на благодійність, філософствування, і на революційну боротьбу проти самодержавства* (особливо у другій половині XIX ст.).

Отже, формування буржуазних відносин в Західній Європі сприяє розширенню чисельності громадських об'єднань, що виражають інтереси насамперед класу буржуазії та соціальних верств, які утворюються в цей час, а форми їх участі у прийнятті державних рішень зводяться більше до силових методів або ж до меценатства і допомоги нужденним. Відповідно окреслений етап розвитку громадських організацій може бути охарактеризований як їх *зародження*.

Рубіж XIX – XX ст. вважається *періодом становлення громадянського суспільства у розвинених країнах світу*. На початку цього періоду в Англії, США, Франції та інших країнах Європи утворюються громадські організації (асоціації), які зосереджують свою увагу на окремих сферах розвитку суспільства, намагаються вирішити нагальні питання. Так, наприклад, у першій половині XIX ст. утворилися Унітаріанські асоціації в Англії і США (1825 р.), специфікою яких була чітка антитринітаріанська спрямованість; у 1828 р. в США з'явилися перші робочі партії (перша американська робоча партія була створена влітку 1828 р. у Філадельфії місцевим міським об'єднанням тред-юніонів – Союзом майстрових виробничих асоціацій); у 1831 р. – в США з'являються Ощадно-позичкові асоціації, що є різновидом кредитних установ, які здійснюють акумуляцію заощаджень населення і довгострокове кредитування будівництва і купівлі житлових будинків. Такі асоціації з'явилися в країні за зразком англійських будівельних товариств і згодом отримали широке розповсюдження.

У 1844 р. утворюється Американська психіатрична асоціація (*American Psychiatric Association*) АРА, що є найстаршим національним медичним товариством у США. У цьому ж році в США була створена перша національна

гомеопатична медична організація “Американський інститут гомеопатії”. Ця установа мала важливі організаційні цілі – налагодити вивчення патогенезів ліків і обмежити використання гомеопатії лікарями, що не пройшли навчання.

Вже в першій половині ХІХ ст. в Америці існував рух за житлові реформи, що спочатку базувався на аргументах “громадського здоров’я”, але при цьому нерозривно був пов’язаний з турботами про безпеку, соціальний світ, інтеграцію іммігрантів, громадський порядок. Філантропічну організацію “Асоціація за поліпшення умов бідноти” в 1845 р. створив в Нью-Йорку вищий клас США.

У 1847 р. заснована *American Medical Association* або АМА (Американська медична асоціація), що є найбільшою асоціацією лікарів і студентів в США. Наступного року було засноване *American Association for the Advancement of Science* (Американська асоціація розвитку науки) – найбільше наукове товариство США. Його метою є зміцнення співпраці учених і популяризації наукових знань. Сьогодні товариство має понад 20 секцій по галузях науки.

У 1851 р. на бульварі Де Мезоннев у центрі Монреалю була організована перша Асоціація Молодих Християн в Північній Америці. У перші роки Асоціація проводила вечірні курси, які дозволяли людям з англофонів здобувати освіту, не кидаючи при цьому роботу.

У 1855 р. протестантські діячі Великобританії, Бельгії, Німеччини, Нідерландів, США, Франції, Швейцарії і Шотландії заснували Всесвітній альянс асоціацій молодих християн (ІМКА).

У 1881 р. була створена Національна асоціація лаун-тенісу США. На сьогодні вона називається Асоціацією тенісу США. Її метою були – стандартизація правил змагань і проведення різних тенісних турнірів. 1895 р. став роком створення Асоціації гольфу США. Вона перейняла на себе розробку правил гольфу і дотримання їх в Америці і Мексиці.

Цей перелік можна продовжувати і далі. Подібна картина у формуванні громадських організацій спостерігалася і в країнах Європи, зокрема в Англії та у Франції громадські організації утворювалися ще у ХVІІІ ст. Отже, на початок ХХ ст. в Європі та США існувала велика кількість громадських

організацій, що виражали та захищали інтереси окремих груп населення, як на місцевих рівнях, так і на національних. Фактично у горизонтальній площині системи взаємодії громадянського суспільства (горизонталь) та держави (вертикаль) сформувалася велика кількість різнорідних утворень, що діяли за схемою: усвідомлення проблеми (власних інтересів) – формування громадської організації – вирішення проблеми (дуже рідко виходячи на державний рівень, тобто на стадії формування громадської організації методи задоволення інтересів не впливали на державу загалом). Поступово деякі громадські організації починають виходити на державний рівень, що виявляється або у співпраці з державними органами влади, або у “тиску” на них, або у поєднанні двох перших варіантів. Таким чином громадські організації починають підніматися по вертикалі, розширюючи вплив громадянського суспільства на державу.

Деяко специфічною у цьому контексті є історія **Російської імперії** взагалі і України зокрема. Це пов'язано з тим, що у ХІХ ст. на відміну від країн Європи і США, де вже сформувалося буржуазне суспільство зі сталими тенденціями до розвитку демократії, в Російській імперії *формування та розвиток громадських організацій відбувався в умовах панування хоча і буржуазного суспільства, проте в умовах постійного пригноблення населення країни, постійних переслідуваннях з боку влади тих осіб і груп, які виступали з національними або демократичними ідеями і гаслами*. Тому більшість громадських організацій Російської імперії зосереджувалися на питаннях благодійництва, просвітництва, освіти, філософії тощо.

Зародження громадських організацій в Російській імперії відноситься до другої половини ХVІІІ ст., коли почали з'являтися *гуртки*, що мали свої програмні документи. Першим таким об'єднанням було створене в 1765 р. за ініціативою Катерини ІІ Вільне Економічне товариство, потім Вільні Російські збори (1771 р.) при Московському університеті [360].

Одним з перших культурно–просвітницьких товариств можна вважати Вільне товариство заснування училищ взаємного навчання, організоване в 1819 р. за ініціативою керівників Союзу благоденствування Ф. П. Толстого,

Ф. Н. Глинки, С. П. Трубецького, Н. М. Муравьйова, М. Ф. Орлова, В. Кюхельбекера і В. Ф. Раєвського. Їх мета полягала в організації так званих “ланкастерських шкіл” [360].

Слід враховувати той факт, що протягом тривалого часу в Росії практично були відсутні громадські організації і залишалися нерозвиненими такі цінності, як недоторканість особи і приватної власності, пріоритет закону і правове мислення, що складають контекст громадянського суспільства на Заході. На думку Дж. Бредлі: “Це був крайній варіант східноєвропейської моделі: соціальна ініціатива належала не об’єднанням приватних осіб, а бюрократичному апарату, безпосередні ж потреби людини задовольнялися за допомогою традиційних інститутів, таких як сім’я, церква, селянська община. Більше того, російське місто ніколи не мало незалежного самоврядування, завойованого європейським містом століття назад. Городяни об’єднувалися за ієрархічними ознаками, що визначались традицією, законоуложенієм і заслугами перед державою. Незважаючи на те, що закони, прийняті за Катерини II, були спрямовані на створення третього стану і міських громад, місто в ще більшою мірою потрапило під безпосередній державний контроль, а виборці не були допущені до участі в житті міста.

Нарешті, загальновідомим фактом російської історії є те, що уряд розправлявся з популярними об’єднаннями, бачив у них джерело підривних дій, і строго обмежував діяльність небагатьох дозволених товариств. Щоб існувати на легальних основах, вимагалось дістати схвалення імператора через клопотання Кабінету Міністрів” [42].

Хоча перша громадська організація в Російській імперії з’явилася у 1765 році – вже у 1782 році з’являється перше законодавство зі створення і контролю за громадськими організаціями. Таким чином, страх недовірливого уряду плюс мовчазна бездіяльність байдужого населення протягом віків стримували організовану участь народу у громадському житті.

Проте у межах, дозволених владою, в країні засновуються і діють багато громадських організацій – *товариств* (як вони тоді називалися). Показовим є те, що громадські організації створювалися не тільки у великих містах, наприклад, Москві,

Санкт–Петербурзі, але і, наприклад, в Сибіру. При цьому, хоча і відбувалися постійні переслідування на національному ґрунті, але на місцях створювалися товариства, які виступали за підтримку рідної мови, культури, освіти тощо (наприклад, українські, єврейські, корейські та інші товариства).

Дослідженням громадських організацій в Російській імперії займався Дж. Бредлі, який у своїй роботі “Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России” (1994) детально описує діяльність громадських організацій Москви[42]. До кінця ХІХ ст. окремі представники починають об'єднуватися і створювати організації у небачених досі масштабах по професійним, виробничим, філантропічним і клубним інтересам.

Зокрема, міські благодійні організації включали безліч товариств, створених при лікарнях і приходських будинках піклування, а також такі поважні організації, як Імператорське філантропічне товариство і Попечительство благородних пані над знедоленими. Московські благодійні товариства і організації взаємодопомоги субсидували і підтримували широкий ряд благодійних установ, таких як притулки і богадільні.

У Москві була також одна з новаторських і широковідомих благодійних організацій в країні, що складалася з міських районних відділень опікування над бідними. На думку прибічників такої допомоги, завдяки децентралізації зусиль і залученню добровільних помічників такі опікунські товариства повинні були не лише сприяти соціальній реабілітації збіднілих станів, але і змінити саму концепцію соціальної допомоги [42].

Більшість товариств взаємодопомоги і споживчих об'єднань були організовані за професійним принципом, вони відбивали зростаючий розподіл праці в міській економіці і мали значення для підвищення професіоналізації багатьох спеціальностей. “Товариства взаємодопомоги були створені для агрономів, ветеринарів, учителів, лікарів, інженерів, фармацевтів, фельдшерів, конторських службовців, торгових працівників, власників готелів, офіціантів, сантехніків, кушнірів, перукарів, шевців, кравців, візників, пекарів,

власників лазень, домашньої прислуги й інших професійних груп. Існували товариства підтримки студентів і випускників різних інститутів і гімназій, а також товариство взаємодопомоги для представників національних меншин, що проживають в Москві” [42].

Якщо перерахувати наявні на той час товариства Москви, то було понад 50 професійних, технічних і медичних товариств, зокрема: медичні товариства – Товариство по запобіганню смертності немовлят, Всеросійська ліга з боротьби з туберкульозом, Товариство міських лікарів, Російське товариство народної охорони здоров'я, Московське товариство фабричних лікарів і Московське гігієнічне товариство, Пироговське товариство російських лікарів; найбільш великі технічні товариства – Московське товариство архітекторів, Російське гірничопромислове товариство, Політехнічне товариство, Московська секція Російського інженерного товариства і Товариство з поширення технічних знань; товариства з інтересів у проведенні дозвілля, що відбилося у створенні міських спортивних, драматичних, освітніх і культурних товариств (налічувалося декілька автомобільних, велосипедних і авіаційних клубів, а також багато інших організацій, що сприяли заняттю спортом або улюбленою справою); в Москві було декілька товариств спіритуалістів (Конгрес яких відбувся в 1906 р.), гіпнотизерів і теософів; літературні і артистичні товариства включали Аксаковське літературне і політичне товариство, Московське товариство мистецтва і літератури, Товариство літератури, драми і музики імені Островського, Московське драматичне товариство, Імператорське театральне товариство, Московське хорове товариство, Московське товариство художників і Російське товариство фотографів; в освітні товариства входили Московський комітет письменності, Московське товариство незалежних бібліотек, Московське товариство з організації і проведення культурно–освітніх звеселянь, Московське товариство з проведення публічних лекцій, організації бібліотек і читалень, Московське товариство народних університетів, Товариство тверезості; найвидатнішими з наукових товариств були Імператорське товариство любителів природознавства, антропології і етнографії, Імператорське

археологічне товариство, Московське університетське товариство натуралістів–аматорів, Імператорське товариство по вивченню історії і пам'ятників старожитностей, Російське літературне товариство, Московське математичне товариство, Московське товариство з поширення наукових знань і Московське сільськогосподарське товариство.

Не слід забувати і про філософські об'єднання, які також були поширені у Російській імперії в кінці ХІХ – початку ХХ ст. У Росії перші організаційні об'єднання філософського характеру з'явилися у кінці ХІХ ст., а першим серед них було Московське психологічне товариство, засноване при Московському університеті (1885–1921) і швидко еволюціонує у бік переважання філософської, хоча і релігійно забарвленої, проблематики. Втім, сама ідея утворення подібних об'єднань була висунена ще в 1879 р. – В. Соловйовим, М. Каринським, Н. Страховим, Д. Цертелевим, Е. Радловим та ін.

Розвиток організаційних форм діяльності філософів з об'єднання своїх зусиль для дії на суспільство відбувався паралельно у Петербурзькому Релігійно–філософському товаристві, а також у Москві – під формальним головуванням Г. Рачинського, але при фактичному керівництві з боку Е. Трубецького і М. Морозової – функціонувало Релігійно–філософське товариство пам'яті Володимира Соловйова (1905–1918). У Москві ж з 1907 р. функціонував Гурток тих, хто шукає християнської освіти. Обидва ці товариства – і за змістом обговорюваних проблем, і за складом учасників – значною мірою доповнювали один одного, але інтенсивність роботи першого з них явно перевищувала активність другого [158, с. 32–38].

Шляхами, які обрали для діяльності об'єднання філософів, були перш за все друковані засоби масової інформації, особливо журнали. Цей канал неймовірно активно, якщо врахувати друкарські можливості того часу, використовувався навіть тими філософськими організаціями, де не було власних, як у Московського психологічного і Санкт–петербурзького філософського товариств або релігійно–філософських зборів у Петербурзі, органів друку. Члени Релігійно–філософського товариства пам'яті Володимира Соловйова, наприклад,

видавалися в журналах “Питання філософії і психології”, “Російська думка”, “Московський тижневик” і в низці газет, а члени Релігійно–філософського товариства в Петербурзі – в журналах “Критичний огляд”, “Логос”. Однією з найважливіших умов свого повноцінного існування у філософських організаціях Росії, як і в Європі, визнавався офіційний статус їх функціонування – через затвердження статутів, державну реєстрацію і так далі. Ця ж традиція збереглася і в діяльності організаційно–філософських наступників російських об’єднань в радянський період – Товариства войовничих матеріалістів–діалектиків (що діяло у другій половині 20–х – початку 30–х рр.), Філософського товариства СРСР (утвореного в 1971 р.) і його філій при академіях наук союзних республік. Нині черговим таким наступником являється Російське філософське товариство (з журналом “Вісник Російського філософського товариства”), яке є членом Міжнародної федерації філософських товариств [158, с. 32–38].

На початку ХХ ст. почалося інтенсивне зростання числа різноманітних міських товариств і об’єднань, пов’язане з причинами політичного, соціально–економічного і культурного характеру. Самодержавство дозволило позаурядовим інститутам, таким як земство, грати активну громадську роль; надало російським містам деяку автономію і дозволило діяльність ряду політичних організацій, наприклад міської ради. Ще однією важливою причиною активізації громадської діяльності у кінці ХІХ ст. став прискорений процес урбанізації і індустріалізації. І нарешті, зростає інтерес до російської національної культури і природи російського характеру у другій половині ХІХ ст. Багато проявів такого інтересу добре відомі – це “ходіння в народ”, лібералізм з його ідеєю “малих справ”, відкриття споконвічно російських народних тем в мистецтві.

Поширення впливу громадських організацій на місцевому рівні відбувалося завдяки методам і формам, які обиралися. Це: відкриття шкіл, лікарень; розробка проектів міських громадських робіт в області народної охорони здоров’я, житлового будівництва і міського транспорту; поширення науки і технології, як і професіоналізація трудових ресурсів; заходи з ліквідації неписьменності і налагодження системи

народної освіти, що сприяло більш широкому використанню праці службовців і кваліфікованих робітників (“Росія, без сумніву, випередила свій час і в тому, що непрацюючим жінкам були надані широкі можливості здобути освіту” [42]); археологічні розкопки і вивчення місцевих пам’яток; видавнича справа (друкування і поширення бюлетенів, протоколів зборів і наукових записок, книги для домашнього читання, програми з самоосвіти тощо), освіта (організація навчальних класів, публічні лекції, а також відкриття бібліотек і читалень; створення загальних, спеціальних і технічних шкіл і комерційних училищ, причому в багатьох з них проводилося навчання дорослих осіб по вечорам і неділям) і меценатство (найбільш наочний приклад – створення музеїв і виставок).

Як зазначає Дж. Бредлі: “Московські громадські об’єднання значною мірою сприяли формуванню російського громадянського суспільства, допомагаючи створювати, розширювати, зміцнювати і захищати простір між індивідом і державою. ... можна виділити три основні напрями розвитку суспільства: формування незалежної особи, сприяння професіоналізму і культивування громадянського обов’язку. Громадські організації допомагали розвитку незалежної особистості, відстоюючи цінності, якими зазвичай нехтували в самодержавній Росії: прагматизм, приватна ініціатива, опора на власні сили, самовдосконалення, заповзятливість, працьовитість, раціоналізм, віра в науку і прогрес. Сама концепція, що лежить в основі діяльності громадських об’єднань, припускає прояв індивідуальності і власної свободної волі в поведінці людини, а не корпоративності і підпорядкування. У основі поведінки особи – вибір, а не доля” [42].

Отже, громадські організації зіграли найбільш важливу роль в розвитку незалежного громадського життя. Товариства і об’єднання, створені до революції, пропонували широкі можливості з ліквідації застою в громадському житті, з “розширення кругозору”, “виховання громадянського почуття” і вдосконалення смаку. Через громадські об’єднання приватна ініціатива прямувала в певні сфери практичної громадської діяльності, що допомагало уникати проявів, по-перше,

егоїстичної і жадібної пристрасті до наживи, що засуджується російською православною церквою і традиційною російською культурою, і, по-друге, нігілізму радикально налаштованої інтелігенції, що відкидався російськими лібералами.

Об'єднання допомагали поєднувати інтереси особи з громадськими інтересами, індивідуалізм з діями на благо суспільства і європейські течії із старою російською культурою. Діяльність об'єднань не лише збуджувала почуття громадського обов'язку і громадянськість, відсутні в російському національному житті, але і давала їм новий зміст [42].

У цьому полягає важливий недолік російського громадянського суспільства, що народжувалося. “У своїх спробах обмежити центральну владу, створити нові і незалежні владні центри, навчити населення політичній боротьбі воно виступило конкурентом самодержавства і вищого чиновництва в прагненні до перебудови політичного суспільства. Отже, громадянське суспільство створило нові небезпечні тріщини і розломи, які розверзали в 1917 році, і протягом наступного десятиліття воно було задушене однопартійною державою” [42].

На рубежі XIX – XX ст. у Росії діяло близько 1000 добровільних товариств, у тому числі 180 наукових і близько 300 культурно-освітніх (у 1910 р. останніх було 550) [401].

Револуція 1905–1907 рр. прискорила ухвалення першого в Росії Закону про громадські організації – “Тимчасових правил про товариства і союзи” (4 березня 1906 р.), які діяли аж до Лютневої революції. “Тимчасові правила” визначали чіткі межі свободи союзів і їх взаємин з державою. Заборонялися товариства: “а) переслідуючі цілі, осоружні громадській моральності або заборонені карним законом або ж загрозливі громадському спокою і безпеці, б) керовані установами і особами, що знаходяться за кордоном, якщо ці співтовариства переслідують політичні цілі”. Усі пункти правил були адресовані безпосередньо товариствам, які мали можливість вести просвітницьку роботу ідеологічної спрямованості. Проте на зміну “дозвільному” принципу прийшов “реєстраційний”, коли спеціальна комісія у справах товариств і присутності канцелярії губернатора (Санкт-Петербурга – Н. К.) не могла

відмовити в юридичному оформленні товариствам, що зовсім не виключало її функцій нагляду за ними. Новий порядок зумовив швидке зростання товариств, у тому числі і єврейських. Дозволи були дані на утворення Товариства єврейських наукових видань, Товариства любителів староеврейської мови та ін. [360].

До жовтневого перевороту 1917 р. йшов поступальний розвиток сектора громадських організацій як елементу формування громадянського суспільства. Одним із перших законодавчих актів Тимчасового уряду був Закон від 12 квітня 1917 р. про товариства і союзи, де говорилося, що “усі без винятку російські громадяни мають право без особливого на те дозволу організовувати товариства і союзи в цілях, не осоружних карним законам”. Але вже через 3 місяці – 19 липня – був виданий Закон про обов’язкову реєстрацію товариств в окружних судах, що втім суди відмовлялися робити, посилаючись на завантаженість справами [360]. Це пояснюється, передусім, тим, що в 1917 р. панівне місце в громадському житті зайняли політичні організації.

Жовтнева революція стала поворотним пунктом у існуванні громадських організацій. Було чітко визначено політику радянської влади щодо різних добровільних громадських об’єднань громадян: визнавався примат класових інтересів над національними, було потрібне пролетарське походження, проголошувалася єдино вірною надмірна політизованість і ідеологізованість усіх форм культурно–освітньої роботи, яка велася під суворим контролем держави диктатури пролетаріату. Це привело до того, що вже в листопаді–грудні 1917 р. припинили свою діяльність і розпалися багато дореволюційних організацій. Раднарком ввів обмеження на громадську діяльність. Так, відповідно до Інструкції НКВД РРФСР “Про права і обов’язки Рад” від 24 грудня 1917 р. місцеві органи влади отримали право розпускати ті товариства, які заохочували опір новому режиму або закликали до його скидання. У 1918 р. був прийнятий Декрет про обов’язкову реєстрацію товариств. Незареєстровані виконкомми Рад добровільні товариства і союзи автоматично підлягали закриттю, а їх майно, устаткування і грошові рахунки передавалися на баланс відповідних відомств [360].

На цій підставі була заборонена діяльність партії кадетів, офіцерських і підприємницьких союзів та ін. Декретом від 17 січня 1918 р. були ліквідовані Земський і Міський Союзи. У серпні 1918 р. рішенням Наркомюста підлягали закриттю усі релігійні і благодійні організації. По Постанові ВЦВК в грудні 1918 р. був розпущений Всеросійський вчительський союз, а в 1919 р. II з'їзд комуністичної спілки молоді ухвалив закрити усі колишні молодіжні організації, включаючи скаутів [232, с. 175–189].

20–ті рр. ХХ століття були суперечливим періодом в історії громадських організацій в СРСР: з одного боку, в цей період припиняється існування більшості дореволюційних громадських об'єднань, а з другого – “20–і роки нерідко називають “золотим століттям” радянської громадськості, оскільки:

а) збереглися багато дореволюційних організацій, передусім, наукові, творчі і культурно–освітні;

б) з'явилися дійсно нові – в області винахідництва, наукової організації праці і популяризації знань;

в) виникла велика кількість національних організацій – асирійців, циганів, євреїв, татар тощо;

г) діяли такі суспільно–політичні об'єднання, як комсомол і піонерська організація, і професійні спілки;

д) виник новий тип – масові організації (Союз войовничих безбожників, Товариство “Геть неписьменність” та ін.);

е) на території країни працювали і міжнародні організації – МОПР, ВОКС, МЕЖРАБПОМ і ін.” [232, с. 175–189].

А. Лившин і І. Орлов пропонують класифікацію громадських організацій, що діяли в РРФСР у 1920–і роки¹:

1) професійні спілки;

2) кооперативні об'єднання: споживча, промислова, сільськогосподарська, кредитна, інвалідна і житлово–страхова кооперація;

¹ Сам термін “громадські організації” офіційно був закріплений тільки в Конституції СРСР 1936 р., а до цього вживалися поняття “Товариства і союзи, що не переслідують цілей отримання прибутку”, “добровільні товариства трудящих” або “масові організації”. Крім того, статuti профспілок і комсомолу не підлягали затвердженню в державних органах, а самі організації були звільнені від реєстрації в НКВД. У законодавстві особливо обмовлялося виняткове положення таких масових організацій, як МОПР, ТСОАВІАХІМ, товариства “Геть неписьменність” і “Друг дітей”, а також спортивних товариств, які знаходилися під керівництвом партійних і профспілкових органів.

3) молодіжні організації: РКСМ (1918–1924), РЛКСМ (1924–1926), ВЛКСМ з 1926 р.; Дитяча комуністична організація імені В. І. Леніна з 1924 р.;

4) наукові товариства: Російське технічне товариство (1866–1929), Всеросійська асоціація фізиків (1919–1931), Всеросійська асоціація інженерів ВАІ (1918–1929), Всесоюзна асоціація працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР ВАРНІТСО (1927–1938); Товариство історії і старовини російської (1804–1929), Товариство істориків–марксистів (1925–1932);

5) культурно–освітні товариства: Товариство заохочення мистецтв і популяризації художніх знань (1820–1929), Союз есперантистів радянських країн (1920–1932); Всесоюзне товариство політкаторжан і засланців (1924–1935); Союз войовничих безбожників (1924–1947), Товариство “Геть неписьменність” (1923–1936);

6) творчі об’єднання: Всеросійська рада пролетарських культурно–освітніх організацій “Пролеткульт” (1917–1932), Всеросійський союз письменників (1918–1932); Товариство пересувних художніх виставок (1863–1923), Асоціація художників революційної Росії АХРР (1922–1928), Російська асоціація пролетарських музикантів (1923–1932), Російське театральне товариство РТО (1877–1929) національні товариства;

7) товариства допомоги і взаємодопомоги: Російське товариство Червоного Хреста (1879–1925 рр.), Союз товариств Червоного Хреста з 1925 р.; Московський політичний Червоний Хрест (1918–1922 рр.); Товариство “Руки геть від Китаю!” (1924–1927 рр.); Товариство “Друг дітей” (1923–1935 рр.);

8) оборонно–спортивні товариства і союзи: Російське товариство туристів (1895–1929 рр.), Всесоюзне товариство пролетарського туризму і екскурсій ОПТЕ (1924–1936 рр.); Товариство друзів радіо ОДР (1925–1934 рр.), Союз товариств друзів оборони і авіаційно–хімічного будівництва ТСОАВІАХІМ СРСР (1927–1948 рр.);

9) міжнародні організації: Комуністичний інтернаціонал молоді (1919–1943 рр.), Радянська секція Міжнародної організації допомоги борцям революції МОПР (1922–1947 рр.),

Організація Міжнародної робочої допомоги МЕЖРАБПОМ (1921–1935 рр.), Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном ВОКС (1925–1958 рр.);

10) інші товариства: Товариство чистильників взуття в Петрограді; Товариство тяглових візників в Москві.

12 травня 1923 р. Наркомати юстиції, внутрішніх справ і освіти затвердили спільно “Нормальний статут наукових, науково–художніх і літературних товариств”, в якому декларувалася заборона на критику основ тогочасного ладу [360].

У зв'язку з утворенням СРСР 9 травня 1924 р. Постанова ЦВК і СНК СРСР “Про порядок затвердження статутів і реєстрації товариств і союзів, що не переслідують цілей отримання прибутку і що поширюють свою діяльність на територію усього Союзу РСР, і про нагляд за ними” вказувало на необхідність попереднього узгодження проектів товариств в державних інстанціях. Це було повторенням статті аналогічного закону від 3 серпня 1922 р. Наступна постанова від 16 лютого 1925 р. прямо наказувала скоротити число товариств, звівши їх до мінімуму, зберігши лише такі, як “Геть неписьменність” і оборонно–спортивні [360].

Покажемо, на наш погляд, *прикладом, у якому поєдналися державні інтереси з громадськими*, є історія ТСОАВІАХІМу. Це товариство займало видне місце серед добровільних громадських організацій СРСР в кінці 1920–х – 1940–х рр. 15 листопада 1920 р. при Військовій академії РККА було створено Військово–наукове суспільство (ВНО) під головуванням М. В. Фрунзе. Організації ВНО створювалися у військових частинах, військово–навчальних закладах, на підприємствах, в установах, ВНЗ, школах другого ступеня, в сільській місцевості. За пропозицією М. В. Фрунзе мережа Військово–наукових товариств була зведена в єдину громадську організацію для пропаганди військових знань. У березні 1926 р. ВНО було перейменоване в Товариство Сприяння Обороні (рос. – ОСО). 8 березня 1923 р. було створено Товариство друзів Повітряного флоту (рос. – ОДВФ), яке брало участь в устаткуванні аеродромів, збирало кошти на будівництво літаків для Військово–повітряних Сил РККА, проводило Всесоюзні планерні змагання в Криму. 19 травня

1924 р. було створено Товариство друзів хімічної оборони і хімічної промисловості (Доброхім СРСР). Це Товариство вело пропаганду хімічних знань серед населення, пропаганду хімізації народного господарства і розробку засобів протихімічного захисту населення. У травні 1925 р., щоб уникнути паралелізму в діяльності оборонних організацій, ЦК РКП(б) прийняв рішення про об'єднання ОДВФ і Доброхім СРСР в єдине Товариство друзів авіаційної і хімічної оборони і промисловості – Авіахімені

23 січня 1927 р. на спільному засіданні I Всесоюзного з'їзду Авіахіма і 2-го Пленуму Центральної Ради ОСО за доповіддю Наркома з військових і морських справ К. Е. Ворошилова було прийнято рішення злити два товариства в одне під назвою: “Союз Товариств сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР”, скорочено ТСОАВІАХІМ СРСР [269, с. 16–19].

Добровільні товариства вважалися одним з видів масових громадських організацій. Право громадян на об'єднання в громадські організації було закріплене в статті 126 Конституції СРСР 1936 р. Радянськими дослідниками відзначалося, що громадські організації складали невід'ємну частину політичної структури радянського соціалістичного суспільства, що дозволяло розглядати їх в якійсь мірі як суб'єктів влади, тобто носіїв владних повноважень. І це давало можливість здійснення громадськими організаціями деяких функцій державних органів [39, с. 16–19]. Усе це повною мірою можна віднести і до ТСОАВІАХІМу.

Постанова ЦК ВКП(б) і СНК СРСР “Про ТСОАВІАХІМ” (8 серпня 1935 р.) закликала ТСОАВІАХІМ сконцентрувати усі свої сили на підготовці резервів для армії і флоту. Саме у кінці 1930-х рр. ТСОАВІАХІМ перетворюється на потужну воєнізовану організацію. Одним з головних завдань організацій ТСОАВІАХІМу стала допризовна підготовка молоді і підготовка резерву для армії і флоту, тобто – підготовка військовозобов'язаних, таких, що призиваються в армію по мобілізації. В організаціях ТСОАВІАХІМу були підготовлені до 80% військовослужбовців сухопутних військ і флоту і до 100% авіації [269].

Виходить, що держава передає громадській організації

частину функцій зі зміцнення обороноздатності країни, адже це одне з основних, якщо не найголовніше завдання держави. ТСОАВІАХІМ, формально залишаючись громадською організацією, фактично перетворювався на державну структуру. Для контролю за діяльністю товариства у складі Наркомату оборони ТСОАВІАХІМу. У складі НКВС існував 6-й відділ 1-го управління (Управління державної безпеки) НКВС СРСР (з 29 вересня 1938 р. – 6-й відділ ГУГБ НКВС СРСР). У функції цього відділу входило “чекістське спостереження за воєнізованими організаціями: міліцією, ТСОАВІАХІМом, пожежною охороною, райвійськкоматами, спортивними товариствами”.

На початку 1940-х рр. ТСОАВІАХІМ поступово перетворюється на своєрідний главк Наркомату оборони. Самостійна Інспекція СОАВІАХІМу ліквідується, її функції передаються Інспекції Піхоти (інспекція з військової роботи ТСОАВІАХІМу при Інспекції Піхоти Червоної Армії). Ліквідується і 6-й відділ ГУГБ НКВС СРСР (функції передані 2-ому (таємно-політичний) і 4-ому (особливий) відділам ГУГБ НКВС СРСР). У ТСОАВІАХІМі практично не залишається осіб вищого командного і начальницького складу (тільки старший і середній). Він стає своєрідним, розсіяним по країні, військовим округом [269].

“Завдяки ТСОАВІАХІМу в СРСР розгорнулася широка підготовка льотчиків, парашутистів, снайперів, рух за здачу норм на оборонні значки “Ворошиловський стрілок”, “Ворошиловський вершник”, “Готовий до ПВХО (протиповітряній і протихімічній обороні), “Готовий до санітарної оборони” (ГСО) та ін. Підготовка громадян до військової служби давала можливість заощадження часу при підготовці бійця в Збройних силах. Одна справа учити людину з нуля і зовсім інше, коли в армію призивається людина що уміє поводитися із зброєю, знає основи тактики і топографії. Створені перед війною повітрянодесантні війська були повністю укомплектовані тсоавіахімівцями, а в школи ВПС з 1938 р. приймали тільки осіб тих, що пройшли підготовку в аероклубах Товариства” [108, с. 63–64].

Зручність широкої мережі організацій ТСОАВІАХІМу для держави була в тому, що підготовка резервів для Збройних сил

вироблялася без відриву від виробництва. Навіть територіально–міліційна система вимагала заклику громадянина на збори, а після указу Президії Верховної Ради СРСР “Про загальний військовий обов’язок і повний перевід Збройних сил на кадрове положення” від 1 вересня 1939 р. в сухопутних військах встановлювався термін служби 3 роки, а на флоті 5 років для тих, що проходив службу на кораблях і 4 роки – в берегових частинах. Ті, хто навчався ж в ТСОАВІАХІМі, залишалися в народному господарстві, продовжуючи свою основну діяльність. Члени ТСОАВІАХІМу проходили військову підготовку в неробочий час. У наявності була також і економічна вигода для держави. На тсоавіахімівців витрачалось значно менше засобів, чим на кадрові частини. Крім того, тсоавіахімівець працював на виробництві, та ще сам платив членські внески [269].

Такий детальний аналіз діяльності ТСОАВІАХІМу зроблений не лише для демонстрації взаємодії громадського сектору з державним, але й для порівняння з Національною стрілецькою асоціацією США, яка була утворена в 1873 р. [276]. Ще в листопаді 1871 р. в Нью-Йорку зібралася ініціативна група громадян, щоб обговорити одне з найгостріших питань, яке стояло перед американським суспільством того часу. Громадянська війна наочно показала, що рівень стрілецької підготовки солдатів урядових військ був у край низький. Необхідно було якось усувати очевидні недоліки. І тоді надійшла пропозиція створити неурядову загальнонаціональну асоціацію, яка виробила б програму підготовки стрільців для потреб армії і займалася її реалізацією. Було прийнято рішення про необхідність створення Національної стрілецької асоціації. (Якщо говорити про історію створення Національної стрілецької асоціації в США, то необхідно обов’язково згадати, що найперша у світі подібна організація була створена в 1859 р. в Англії. Мета її створення також була суто прагматична і прозаїчна: Англія побоювалася вторгнення французьких військ і гостро потребувала солдатів, що уміють належним чином поводитися із зброєю). Приблизно в цей же час у ряді інших штатів також пройшли подібні збори і наради, на них були прийняті аналогічні рішення.

У 1873 р. на першому з'їзді було прийнято рішення про створення Національної стрілецької асоціації. На самому початку свого існування НСА фактично була не загальнонаціональною організацією, а чисто регіональним, діючим у рамках одного штату, об'єднанням [276].

Загальнонаціонального статусу НСА набула на початку ХХ століття, але, незважаючи на це, вона все ще залишалася організацією з невеликою кількістю членів. Бурхливе зростання рядів асоціації почалося після закінчення Другої світової війни, коли повернулися додому солдати, що пройшли війну, які уміли поводитися із зброєю і не хотіли втрачати набуті навички. Членство в Національній стрілецькій асоціації, що об'єднувала у своїх рядах тих, що захоплюються стрілецькими видами спорту і полюванням, давало їм таку можливість.

У 1975 році в НСА була створена структура [276], на яку поклали проведення лобістської роботи, підготовку законодавчих ініціатив, що включає, роботу з політиками, у тому числі і надання підтримки тим з них, хто розділяє статутні і організаційні цілі і завдання асоціації. Лобістська робота ведеться як на федеральному, так і на регіональному рівнях. Справа у тому, що законодавство штату може відрізнятися від федерального законодавства, і законодавці можуть вводити ті або інші обмеження, зменшуючи права власників зброї.

Перелік напрямів діяльності НСА [276] складається з п'ятнадцяти головних пунктів, що включають майже 120 програм. Величезна увага в роботі асоціації приділяється розвитку стрілецького спорту, набуттю і закріпленню навичок поводження зі зброєю, є молодіжний і дитячий напрями роботи, що містить 17 програм. Також у рамках дитячого напрямку НСА проводить турніри зі стрільби, організовує сімейні табори з насиченими стрілецькими програмами різної тематики.

У 1949 р. НСА приступила до реалізації програми підготовки дорослих мисливців. Програма включає декілька тематичних розділів, найважливішим з яких, без сумніву, являється практикум із безпечного поводження зі зброєю.

Особливе місце займає такий напрям роботи, як залучення

до занять полюванням і стрілецькими видами спорту людей з обмеженими можливостями.

Окремий напрям роботи НСА присвячений стрілецькій і мисливській підготовці жінок. НСА організовує короткострокові курси, на яких слухачі знайомляться з основами ремонту вогнепальної зброї.

НСА належить Національний музей вогнепальної зброї. У експозиції музею представлений увесь спектр зброї – від зброї колоністів, що приплили на континент на кораблі “Мейфлауер”, і зброї завойовників Дикого Заходу до сучасних зразків з добре знайомим усім іменами Browning, Colt, Marlin, Remington, Ruger, Savage і Winchester. Усе це і називається збереженням збройової культури як частини загальнонаціональної культурної спадщини. У колекції не лише зброя, так або інакше пов’язане з історією країни. Крім того, музей є науково–дослідним, консультативним і інформаційним центром, звернутися в який може будь–хто, і зовсім необов’язково для цього бути членом НСА [276].

Як видно з аналізу, дві громадські організації, що носять “воєнізований” характер, мають подібні цілі, але недержавна громадська організація Національна стрілецька асоціація хоча і має підтримку з боку федеральної та регіональної влади, залишається громадською організацією, в той час, коли ТСОАВІАХІМ з громадського об’єднання перетворився фактично на частину структури державної влади.

Отже, у ХІХ – першій половині ХХ століть (етап *становлення* громадянського суспільства) громадські організації виходять на якісно новий рівень у взаємодії з державою: вони з поодиноких утворень перетворюються на структуровані організації, що мають чіткі цілі і завдання, свою “нішу” в системі взаємодії з державою через захист певних інтересів, виходять на національний рівень, створюючи власну вертикаль. Форми участі у цей період набувають мирних методів, зокрема поширюється меценатство, просвітництво тощо.

Наступний же етап може бути охарактеризований як *етап розквіту громадських організацій* та їх взаємодії з органами державної влади.

Подальший розвиток громадських організацій у світі,

зокрема в Європі та США, відбувся після II світової війни, коли почав формуватися новий тип суспільства – інформаційний. У другій половині XX ст., що була багата на історичні події, продовжується формування системи взаємодії держави і громадянського суспільства – все більша кількість громадських організацій намагаються вплинути на державну владу, тобто зростає кількість організацій, що піднімаються по вертикалі, а не залишаються лише в площині громадянського суспільства. Такий підйом спонукає до пошуку нових форм взаємодії, нових механізмів впливу, що виливається у формування системи державно–громадського управління, особливістю якої є активний вплив громадських організацій на державну владу через створення відповідних структур.

На сучасному етапі історичного розвитку можна виділити два напрями в аналізі взаємодії громадських організацій з державою. Перший напрям – це формальне нормативно–правове забезпечення такої взаємодії; другий – це форми, яких набуває така взаємодія.

Перехід до інформаційного суспільства сприяє перегляду законодавства в галузі діяльності громадських організацій. Перш за все це стосується колишніх соціалістичних країн.

Наприклад, після 1989 р. правові основи діяльності некомерційних організацій (НКО) у країнах Центральної та Східної Європи зазнали істотних змін. На початку перехідного періоду законодавча база діяльності НКО була або недосконалою, або застарілою.

На середину 1990–х рр. увесь регіон став свідком поновлення зусиль з реформування законодавства про НКО. Країни регіону виявили, що наявне законодавство не здатне забезпечувати підтримку розпочатому “відродженню громадянського суспільства” [348, с. 26–32].

“У ряді випадків країни дійшли висновку, що поспіхом ухвалені закони є недосконалими. Закони інших країн були, навпаки, занадто обтяжливими. Румунський закон вимагав для створення громадського об’єднання наявності 20 засновників, а закон Федерації Боснії та Герцеговини – 30 засновників” [348, с. 26–32].

Аналіз законодавства про НКО у країнах Центральної та Східної Європи, зроблений Ратценом Дугласом, Муром

Девідом, Даремом Майклом [348, с. 26–32] свідчить про поступову демократизацію у відносинах між державою та громадськими організаціями.

Намагаються не відстати від Європи і колишні республіки СРСР, адже ще у 1991–1992 рр. всі нові незалежні держави прийняли подібні закони про громадські об'єднання. Свого часу закон про громадські об'єднання зіграв важливу роль у становленні громадського сектора, хоч і мав низку серйозних вад.

Пізніше держави СНД прийняли нові редакції законів про громадські об'єднання, в яких були розв'язані окремі проблеми (Росія – в 1995–му, Казахстан – у 1996, Молдова – у 1996, Таджикистан – у 1998, Вірменія – у 2001, Туркменістан – у 2003) [387, с. 27].

Наприклад, багато оновлених законів перестали регулювати політичні партії і дозволили іноземним громадянам виступати засновниками й членами асоціацій. Наразі тільки Узбекистан (1991), Україна (1992) та Білорусія (1994) зберегли старі закони про громадські об'єднання, хоча в них і було внесено деякі зміни [387, с. 27].

З розвитком громадянського суспільства одного тільки закону про громадські об'єднання стало вже недостатньо для розв'язання гострих проблем і подальшого розвитку третього сектора, тому багато держав почали розробляти й приймати закони, що регулюють відносини третього сектора, зокрема це стосується цивільних кодексів, які містять розділи, що створюють правову основу для створення як некомерційних організацій, заснованих на членстві (громадські організації), так і некомерційних організацій, які засновуються на виділенні майна і не мають членства (фонди).

Крім того, деякі держави СНД (наприклад Російська Федерація, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, Киргизстан) прийняли загальні закони, що регулюють діяльність некомерційних недержавних організацій у різних організаційно–правових формах, у тому числі громадських об'єднань та фондів [387, с. 27].

Проте, багато законів, що регулюють діяльність громадських організацій, не обов'язково означає кращого законодавчого регулювання некомерційного сектора. Це

пов'язано з тим, що у багатьох країнах виникла нова проблема багаторівневого законодавства, яке регулює діяльність громадських об'єднань непослідовно; багато положень законів про некомерційні організації повторюють положення цивільних кодексів (Російська Федерація, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан), а закони про громадські об'єднання (Російська Федерація, Казахстан, Узбекистан) не завжди приведені у відповідність із цивільними кодексами й законами про некомерційні організації (НКО); дублювання положень із закону в закон (чи положень цивільного кодексу в законі про некомерційні організації), а також неузгодження старих законів із новішими (законів про громадські об'єднання із законами про некомерційні організації й/або цивільними кодексами) тощо [387, с. 7].

Не відстають від державних органів влади і наднаціональні структури. Так, “10 жовтня 2007 року Комітет Міністрів Ради Європи прийняв рекомендацію CM/Rec(2007)14 для держав-членів про правовий статус неурядових організацій у Європі (далі – Рекомендація). Результатом прийняття зазначеної Рекомендації стала поява важливого для країн-членів Ради Європи¹ документа, що являє собою офіційне визначення ідей і принципів, згідно з якими повинно формуватися національне законодавство країн-учасниць цієї організації, що гарантує свободу об'єднань і мирних зібрань, регулює процедури виникнення, існування та припинення неурядових організацій”².

Останніми роками взаємодія держави і громадських організацій набуває нових форм. Ці форми узагальнено і систематизовано розкриті в розділах 6 і 7 цієї монографії – зараз же ми лише звернемо увагу на ті, які демонструють

¹ Рада Європи – найдавніша на Європейському континенті міжнародна політична організація, в якій беруть участь 46 держав, 21 з яких є державами з Центральної та Східної Європи (Україна є учасницею Ради Європи з листопада 1995 року).

² У Рекомендації розглядаються як неурядові ті організації, що створюються добровільно, для здійснення, по суті, некомерційних задач, і які не перебувають в управлінні з боку державних органів. Окрім того, неурядові організації не вправі розподілити майно між членами організації у разі ліквідації, але мають право використовувати прибуток, що може виникнути внаслідок їх діяльності. Неурядові організації можуть по-різному описуватись і іменуватись у національних правопорядках країн-членів Ради Європи. (В Україні це непідприємницькі товариства і установи, що створені за ініціативи громади, так званого “третього сектора”, без участі держави або органів місцевого самоврядування, в т. ч. благодійні товариства чи фонди, громадські організації, включаючи профспілки та релігійні організації). До числа неурядових, згідно з Рекомендацією, не належать організації, що діють як політичні партії (Слюсаревський С. Закон України “Про об'єднання громадян” – антипод європейському уявленню про статус неурядових організацій / С. Слюсаревський // Громадянське суспільство. – 2009. – № 4 (11). – С. 6-10.

особливі риси новітньої історії розвитку громадських організацій.

З розвитком суспільства поглиблюється спеціалізація, з'являються нові професії, нові види діяльності тощо, що спричинює появу нових напрямів у забезпеченні інтересів певних груп.

Прикладом може бути поява *консюмеризму* – захист прав споживачів.

Його початком стало 15 березня 1962 р., коли Президент США Джон Кеннеді вперше офіційно окреслив права людини як споживача, ухваливши “Білль про права споживачів”. У цьому документі визначено чотири права: на безпеку товарів та послуг, на інформацію, на вибір та право бути вислуханим у суді, якщо першими трьома правами нехтують. День проголошення Біллю у всьому світі відзначають як Всесвітній день прав споживача [208].

“На міжнародному рівні ці права вперше було задекларовано в “Хартії захисту споживачів”, яку було затверджено 25-ю сесією Консультативної Асамблеї Євросоюзу в 1973 р. (резолуція № 543). Основним міжнародним правовим документом у цій галузі є підготовлені Економічною та Соціальною радою ООН Керівні принципи для захисту інтересів споживачів, які було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 9 квітня 1985 р. (резолуція № 39/248). Цим міжнародним документом як стандарти затверджено права споживачів на безпечні засоби існування, захист економічних інтересів, відшкодування шкоди, інформацію та навчання, представництво тощо.

Названі три документи: “Білль про права споживачів” (1962), “Хартія захисту споживачів” (1973) та “Керівні принципи для захисту інтересів споживачів” (1985) – лягли в основу адміністративно-правового механізму захисту споживачів у світі” [208].

Рух споживачів набув всесвітнього поширення. Надзвичайного впливу він отримав у США, Японії, Європі, зокрема у Франції, Німеччині, Польщі. Активну позицію в обстоюванні інтересів і прав споживачів займають створений у 1960 р. Консюмерський Інтернаціонал, що об'єднує нині майже 270 організацій зі 110 країн світу, Європейське бюро

спілок споживачів (1962), інші впливові міжнародні організації. Гарантом захисту споживачів є Організація Об'єднаних Націй [208].

Іншим напрямом діяльності громадських організацій є *екологічна безпека*. “В усьому світі природоохоронні (екологічні) громадські (неурядові) організації, обстоюють принципи екологічно збалансованого, стійкого розвитку і борються за ощадливе використання природних ресурсів, охорону, збереження та відновлення природного середовища шляхом екологізації державної та місцевої політики розвитку, а також зміни способу життя та поведінки громадян на екологічно відповідальну” [406, с. 9].

Напрямами діяльності екологічних громадських організацій є: захист екологічних прав громадян, які включають право на здорове та безпечне для здоров'я навколишнє середовище, право на екологічну інформацію, право на участь у процесі ухвалення рішень та право на правосуддя з питань, що стосуються довкілля; виконання демонстраційних проектів із впровадження екологічних технічних рішень, які наочно підкріплюють вимоги щодо змін до законодавства та способу господарювання [406, с. 9].

Ще один оновлений напрям роботи – *громадська журналістика*. Хоча преса ще з ХІХ ст. стала засобом у досягненні цілей громадських організацій, але до появи нових інформаційних технологій, більш мобільної системи комунікації стало можливим охопити миттєво велику кількість людей для отримання підтримки.

Інтернет “став новою сходинкою в еволюції медіа. Поява Інтернету повернула громадянам можливість поширювати інформацію на рівних зі ЗМІ. Інтернет став універсальним і недорогим друкарським верстатом для усіх бажаючих” [106, с. 22]. Сьогодні, не виходячи з дому, можна відправляти відкриті листи політикам, депутатам, сповіщати про порушення прав людини, поширювати інформацію про діяльність громадських організацій тощо.

Перераховані форми і методи опосередковано впливають на державу, вони є більше допоміжними, ніж основними методами впливу на державну владу з боку громадянського суспільства.

У 90–х рр. ХХ ст. взаємодія держави і громадянського суспільства досягає нового рівня – вона переноситься у правове поле і закріплюється нормативними документами. Це дає гарантії певним громадським організаціям дійсно впливати на прийняття рішень з боку держави у різних питаннях.

Одним із формальних способів сприяння партнерству між державою і громадянським суспільством є *компакт* (суспільний договір) [163, с. 17–24]. Компакт є письмовою угодою, що закріплює згоду органів влади та громадських організацій щодо забезпечення рівноправної співпраці сторін на шляху до розв’язання наявних проблем та сприяння розвитку громад.

Термін “суспільний договір” має зв’язок з ідеями просвітництва, ідеалами рівності та спільної відповідальності, соціального порядку на основі узгодження інтересів, захисту природних прав та свобод людини. Саме ці базові цінності й становлять підґрунтя сучасного розуміння та використання суспільного договору/компакту. Вони зумовлюють необхідність постійного переговорного процесу між різними суспільними інститутами (громадськими організаціями та органами влади) [163, с. 17–24].

Як зазначає І. Ібрагімова: “Компакт може мати різні форми та назви. Так, в Англії та Уельсі це називається меморандумом про відносини між урядом і добровільним, громадським сектором. У Північній Ірландії – спільно підготовленою й узгодженою заявою про загальні принципи та спільні цінності, на яких базується розвиток відносин між урядом і добровільним, громадським сектором. В Естонії компакт ухвалює парламент як концепцію розвитку громадянського суспільства. Але, так чи інакше, завжди йдеться про принципи, правила та механізми співпраці між органами влади і недержавними організаціями – розвиток партнерства” [163, с. 17–24].

Практика підписання компактів, спочатку на національному рівні, а потім і на місцевому, розпочалася у Великій Британії в листопаді 1998 р. Цьому передувала неформалізована співпраця органів влади та громадських (волонтерських) організацій; влада сьогодні розглядає громадський сектор як ключового партнера у наданні послуг, подоланні бідності та соціальної маргіналізації. В липні

1996 р. Національна рада волонтерських організацій (структура, що об'єднує волонтерські організації Великої Британії) оприлюднила звіт про перспективи неурядового сектора Великої Британії, в якому, зокрема, і було висловлено ідею підписання офіційного договору між владою та неурядовим сектором на державному рівні. Ця ідея зацікавила новий уряд лейбористів 1997 р., який розпочав дискусії з представниками неурядового сектору з цього питання. Переговори тривали кілька місяців. Компакт на національному рівні став орієнтиром для розробки місцевих договорів. Компакт є документ, який надає громадським організаціям певні гарантії з боку уряду, створює для них можливість одержувати бюджетні кошти і водночас бути незалежними у своїх діях, а отже, й бути критичними, але конструктивними щодо діяльності влади – зазначає І. Ібрагімова [163, с. 17–24].

Суспільний договір описує взаємні обов'язки влади й громадських організацій, порядок проведення консультацій, порядок надання фінансування та інших ресурсів (наприклад, приміщення, транспорту, експертів) для реалізації ініціатив на користь громади, механізми взаємної звітності тощо. Він може визначати пріоритетні сфери співпраці [163, с. 17–24].

Подібну угоду було укладено 4 січня 2001 р. між урядом Республіки Хорватія і некомерційним сектором (Програма співробітництва), яка заклала фундамент для усталення партнерства й співпраці між некомерційним і державним секторами, окресливши й підвалини державного фінансування урядом та місцевими адміністраціями програм неурядових організацій [289, с. 33]. Програма також передбачає передання останнім окремих повноважень у соціальній сфері з виділенням їм належного бюджетного фінансування, спільну розробку конкурсних механізмів для забезпечення всім неурядовим організаціям рівного доступу до державного фінансування. Держава також бере на себе зобов'язання разом із неурядовими організаціями розробити й прийняти закони, які створять належну нормативну базу для регулювання процесу державного фінансування неурядових організацій, в тому числі й визначення суспільно-корисного статусу організацій, які можуть розраховувати на таку підтримку, а

також для забезпечення участі громадськості у відборі програм і проектів, на які поширюється таке фінансування [289, с. 33].

Інші країни Європи також усвідомили необхідність існування скоординованої державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства (наприклад, Естонія, Угорщина, Казахстан, Молдова). Ці країни ухвалили низку рішень, що допомогло скоординувати дії різних міністерств і значно покращити умови діяльності організацій громадянського суспільства.

В Естонії парламент у 2002 р. ухвалив “Концепцію розвитку громадянського суспільства Естонії”, а в 2004–2006 рр. діяв “План дій з реалізації Концепції розвитку громадянського суспільства Естонії”, ухвалений урядом. В Угорщині в 2002 р. уряд ухвалив “Стратегію угорського уряду з питань розвитку громадянського суспільства”. У 2005 р. парламент Молдови ухвалив “Концепцію співробітництва між Парламентом і громадянським суспільством”, а в 2006 р. з’явилося “Положення про механізм співробітництва між Урядом і громадянським суспільством”. У липні 2006 р. Указом Президента Республіки Казахстан була ухвалена Концепція розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан на 2006–2011 роки”. А вже у вересні Постановою Уряду Республіки Казахстан був затверджений “План заходів із реалізації Концепції розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан на 2006–2011 роки” [35, с. 14].

Набуває поширення і така форма взаємодії, як *громадський контроль* – контроль з боку громадянського суспільства по відношенню до держави. “Громадський контроль як інструмент громадської оцінки виконання органами влади та іншими підконтрольними об’єктами їхніх соціальних завдань є невід’ємною складовою системи публічного управління та незамінним чинником розвитку соціуму в умовах розбудови демократичної, соціальної, правової держави” [210, с. 13–18].

Наприклад, Рада Європи як основний носій демократичних принципів на континенті приділяє достатньо уваги поширенню цієї форми участі громадян в управлінні. Так, відповідно до Рекомендації № R(97)7 Комітету міністрів Ради Європи “Про місцеві громадські служби і права

користувачів їхніх послуг” [210, с. 13–18], усі важливі служби, що надають соціальні та адміністративні послуги, слід піддавати періодичному оцінюванню з погляду задоволення потреб користувачів з наступним публічним обговоренням підсумків цього оцінювання.

А Європейська хартія місцевого самоврядування, яку було ратифіковано Україною у липні 1997 р., від імені держав–членів Ради Європи встановлює, що право громадян на участь в управлінні державними справами є одним з демократичних принципів, які поділяються усіма державами–членами Ради Європи. Останні ж переконані в тому, що це право найбезпосередніше може здійснюватися саме на місцевому рівні [210, с. 13–18].

Ще однією формою, якої не було на попередніх етапах розвитку громадських організацій, виступають *громадські ради*. “Так наприклад, Уряд США широко застосовує публічно–приватні дорадчі комітети. Зараз існує понад 1000 таких комітетів (іноді їх ще називають радами), майже 400 з яких створено на президентському рівні. Лише Міністерство торгівлі США має 77 дорадчих комітетів, включно з президентською Експортною радою. Найважливішим є те, що всі дорадчі комітети у США підлягають дії Федерального закону про дорадчі комітети 1972 р. і управляються Адміністрацією служб загального призначення. Федеральний закон вимагає від них збалансованого представництва, статусів з чітко визначеними завданнями й обсягом повноважень, відкритого доступу для громадськості, своєчасного інформування громадськості про дати і порядок денний всіх засідань, доступу громадськості до всіх протоколів та інших документів і публічної підзвітності” [279]. Також, наприклад, у Канаді прототипи громадських рад існують майже 100 років та затверджені на законодавчому рівні [270, с. 5].

У світовому вимірі взаємодія громадянського суспільства з державою набула форми *Глобального Договору*, який представив у своєму зверненні до Всесвітнього економічного форуму 31 січня 1999 р., Генеральний Секретар Організації Об’єднаних Націй Кофі Аннан. Він звернувся до бізнес–лідерів із закликом приєднатися до міжнародної ініціативи –

Глобального Договору – яка повинна об'єднати компанії, агенції ООН, а також трудові та громадські організації з метою підтримки світових екологічних і соціальних принципів [85].

Етап виконання Глобального Договору було розпочато у Штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 26 липня 2000 р. На сьогодні понад 3 800 компаній з усіх регіонів світу, включно з міжнародними трудовими та громадськими організаціями, беруть участь у Глобальному Договорі, працюючи над розповсюдженням десяти універсальних принципів у сфері прав людини, праці, екології та протидії корупції [85]. Глобальний Договір є безпосередньою ініціативою Генерального Секретаря.

Користуючись силою колективної дії, Глобальний Договір спрямований на поширення відповідального корпоративного громадянства, спрямованого на те, щоб комерційні компанії брали участь у вирішенні тих проблем, які постають у зв'язку з глобалізацією. Отже, приватний сектор – у співпраці з іншими соціальними партнерами – зможе сприяти реалізації бачення Генерального Секретаря: сталішої глобальної економіки, відкритої до загальної участі [85].

Новою формою взаємовідносин на міждержавному рівні стала спільна заява “Польсько-шведські пропозиції із “Східного партнерства”, яка започаткувала створення “Східного партнерства”. Польща та Швеція задекларували “розвиток співробітництва між неурядовими організаціями”. В подальшому ця стисла сформульована ідея знайшла відображення в Комунікації Європейської комісії “Східне партнерство” від 3 грудня 2008 р. Європейська комісія запропонувала “підтримати подальший розвиток організацій громадянського суспільства і створити Форум громадянського суспільства, щоб просувати контакти серед організацій громадянського суспільства і полегшити їх діалог з державними органами влади”. Європейська комісія закликала Європейський економічний та соціальний комітет узяти участь у Форумі громадянського суспільства “Східного партнерства” [242].

Не можна не згадати ще про одну сучасну форму взаємодії громадських об'єднань з державною владою. Це *товариства, що існують при вищих навчальних закладах*, представники яких

відстоюючи свої інтереси, можуть згодом стати державними діячами, політиками тощо. Так, добре відоме товариство “Череп і Кістки”, яке прославлено своєю закритістю, могутністю і впливом практично на всі сфери політики і економіки США.

Колишній президент США Джордж Буш–молодший і його головний суперник в президентських виборах Джон Керрі є членами цього найстарішого і таємничого товариства Йельського Університету.

Товариство було засноване в 1832 р. старшокурсником Уільямом Расселом, для того, щоб фундаментально підготувати студентів цього навчального закладу до виконання управлінських функцій в усіх сферах американського суспільства [259].

Вважається, що “Череп і Кістки” має німецьке походження. Історія свідчить, що засновник товариства Расселл зустрівся з представниками схожої студентської групи під час свого перебування в Німеччині, а потім заснував філію німецької організації в Америці. Спочатку товариство називалося “Клубом Евлогії”, на честь грецької богині красномовства. Перейменування сталося тоді, коли засновники товариства зробили своїм символом – символ смерті. На гербі клубу написана таємнича цифра 322, яка, за даними телекомпанії MSNBC [259], несе в собі ряд сенсів: зокрема, таким чином зашифрована дата заснування клубу, а також вказівка на те, що він є другим подібним суспільством у світі.

У ряди 2,6 тисяч відомих громадськості членів клубу входили президент США Уільям Тафт (1909–1913), засновник журналу Time Генрі Люс, суддя Верховного Суду США Поттер Стюарт, Генрі Стимсон, що був міністром оборони США при двох президентах – Франкліні Рузвельті і Гарі Трумені [259].

У товариства є свої традиції: по закінченню університету кожен із членів братерства отримує 15 тисяч доларів в подарунок; під час одруження дарується старовинний підлоговий годинник; представники товариства також дають обітницю оберігати і підтримувати своїх побратимів (президент Джордж Буш, наприклад, призначив п'ять членів “Череп і Кісток” до своєї адміністрації. Сам Джордж Буш, за твердженням телекомпанії CBS, створив свою нафтову

компанію і став губернатором Техасу, багато в чому завдяки позикам і пожертвуванням своїх побратимів по клубу) [259].

Сьогодні, як і інші студентські організації США, клуб “Череп і Кістки” став менш консервативним – в нього почали приймати жінок і представників расових і релігійних меншин. Незважаючи на лютий опір з боку ветеранів товариства, жінок стали приймати з 1991 року, коли, за словами журналу *The Week*, членів товариства стало хвилювати те, що їх клуб називають “дискримінаційним”.

За словами Рона Розенбаума, кореспондента журналу *The New York Observer*, товариство “Череп і Кістки” відрізняється від усіх інших студентських братерств тим, що статут цього клубу і його елітарність “просочують його членів ідеологією досягнення моральної переваги” [259].

Отже, у другій половині ХХ ст. у розвинених європейських країнах і США сформувалася система взаємодії держави з громадянським суспільством, яку можна представити так: у горизонтальній площині громадянського суспільства існує велика кількість громадських організацій, що забезпечують виконання інтересів окремих груп. Частина цих громадських організацій набуває можливості через різні форми взаємодії (участь в акціях, лобіювання, спільні проекти з державними органами влади, консультації при прийнятті рішень державними органами влади тощо) піднятися по вертикалі до реальної можливості брати участь у прийнятті державних рішень, мати можливість впливати на державну владу.

Перераховані вище тенденції можна простежити і в **незалежній Україні**.

Зокрема К. Матвієнко зазначає: “Українська суспільна традиція має глибоко вкорінені традиції громадянства. Їх не було цілком перервано й за часів Російської імперії та Радянського Союзу. Збереглися до сьогодні сільські громади, утворилася інфраструктура самоврядування і самоорганізації – ради, квартальні й домові комітети, професійні спілки та численні громадські організації. Громадянське суспільство в сучасній Україні розвивається на добре підготовленому всім ходом української історії ґрунті” [246, с. 28–36].

Великий вплив на розвиток громадських організацій в Україні здійснила *радянська влада*. За часів СРСР українські

громадські організації виступали за відстоювання прав людини, українського народу тощо.

Ще з 1948 р., коли була прийнята Загальна декларація прав людини, певні групи почали використовувати її для політичної боротьби, зокрема за права українського народу. Народилося ціле покоління інтелігенції – “шістдесятники”. Вони стали засновниками правозахисних організацій в Україні. У 1976 р. було сформовано одну з найвпливовіших українських правозахисних організацій – Українську Гельсінську Групу (далі – УГГ), яка була першою правозахисною організацією в Україні. У тексті декларації було підкреслено, що “Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно–правовими мотивами” [105, с. 156–166]. Засновниками УГГ були Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук’яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Олекса Тихий, Ніна Строката–Караванська і письменник Микола Руденко, обраний її керівником. УГГ існувала до 1980–х років; на відміну від Московської Гельсінської Групи, вона ніколи не оголошувала про свій саморозпуск, але усі її засновники згодом були репресовані. Це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах. “Вона недвозначно поставила українську проблему у контекст загальнолюдських цінностей. Група стала на захист прав не тільки українців, але й представників інших національностей. Так, генерал П. Григоренко вперше поставив питання прав кримських татар на всесоюзному й міжнародному рівні. Важливо зазначити, що в УГГ об’єдналися представники зовсім різних, навіть протилежних, напрямків у русі опору. Тут були націоналісти – Ю. Шухевич, В. Січко, марксисты – Л. Плющ, люди, які дотримувалися загальнодемократичних поглядів, – П. Григоренко, націонал–демократи – Л. Лук’яненко, В. Чорновіл. Захист прав людини, а отже, і прав нації, став базою об’єднання різноманітних сил. У меморандумі УГГ від 9 листопада 1976 р. встановлювалося, що “головним суб’єктом конституційного права є не партія чи держава (навіть соціальна та правова), а громадянин та громадянське суспільство” [376].

Важливим сучасним напрямом із захисту інтересів є

благодійництво, якими в незалежній Україні частково переймався Фонд інтелектуальної співпраці “Україна – ХХІ століття” (головою ради Фонду є Богдан Гунський) [250]. Заслугове на увагу діяльність Фонду Віктора Пінчука та його співпраця з Консорціумом економічної освіти, із директором програми міжнародного розвитку в Університеті імені Джона Хопкінса (США) Ф. Фукуямою. Тому в роботі Фонду червоною ниткою проходить напрямок вивчення іноземного досвіду діяльності [450, с. 4]. Зокрема, І. Єгоров аналізував діяльність Національного наукового фонду США (ННФ), Фонду національної корпорації з розвитку досліджень [126].

Основним партнером Уряду України у сфері охорони дитинства є Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), що має свої представництва в Україні. У 2002 р. взаємодія Уряду України та ЮНІСЕФ розширилася, наповнилася глибшим змістом і відбувалася за програмою співробітництва (укладеною у 2000 р.). Її мета – піднести проблеми захисту прав дітей і молоді до рівня основного пріоритету розвитку українського суспільства [214].

В Україні, як і в будь-якій країні, важливу частину її суспільства становлять *релігійні організації*. Створюють їх, як і інші громадські організації, на засадах самоорганізації людей. Як одна з форм об'єднань громадян (людей), релігійні організації є учасниками формування соціально-організованого суспільства – підґрунтя створення цивілізованої держави.

Власне виходячи із класичних засад взаємовідносин державної і церковної влад, Україна прагне сформулювати концепцію державно-конфесійних відносин в Україні [198, с. 96–97]. Проголошене Конституцією України (ст. 35) відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, школи від церкви (релігійних організацій) переслідує мету встановлення партнерських взаємовідносин між державою і релігійними організаціями. Проголосивши себе демократичною, правовою державою (ст. 1 Конституції України), Україна передбачає і визнає взаємообумовленість держави і суспільства як відносно самостійних суб'єктів (явищ), кожен з яких має власні сфери діяльності та відповідальності. Звідси випливає, що релігійні об'єднання є одним з інститутів

організованого суспільства. Отже, відокремлення церкви від держави, підкреслюється в Проекті концепції державно–конфесійних відносин в Україні, жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті, а навпаки, цей принцип звільняє релігійні об'єднання від їхнього одержавлення, тотального контролю держави над їх внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою [198, с. 96–97].

Як пише А. Кочкадан: “Проект концепції державно–церковних відносин досить ґрунтовно окреслює сфери співпраці релігійних об'єднань і держави. Партнерські взаємовідносини держави і церкви (релігійних організацій) ґрунтуються на визнанні того, що обидва ці суспільні інститути, будучи відокремленими і суверенними один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, діють в інтересах українського суспільства. Їх спільною метою є забезпечення права людини на свободу совісті, консолідація українського суспільства, збереження та примноження його традиційної культури, формування його ціннісних орієнтацій, розв'язання загальносуспільних проблем” [198, с. 96–97].

Ці тенденції більш виразно пропонується закріпити, оновлюючи законодавство, в Проекті концепції державно–конфесійних відносин в Україні, зокрема, коли йдеться про спільну діяльність держави і церкви у сфері протидії псевдорелігійним структурам, захисту суспільної моралі від культу насильства, жорстокості тощо. Робочою групою Міністерства юстиції України розроблено та ухвалено нову редакцію Закону України “ Про свободу совісті та релігійні організації” [331]. Ця редакція закону, передбачаючи строки державної реєстрації релігійних організацій, найдовший строк (до 6–ти місяців) встановлює для релігійних організацій, які не представлені в Україні. Пояснюється це тим, що вони можуть бути зареєстровані тільки після проведення комплексного дослідження відповідності законодавству України віросповідної доктрини та практики діяльності релігійних організацій цієї течії. Доцільність впровадження в Україні інституту комплексного дослідження відповідності законодавству України віросповідної доктрини та практики діяльності релігійних течій, які не представлені в нашій

державі викликана тим, що у сучасному світі, де посилюється релігійна чи псевдорелігійна складова різноманітних екстремістських рухів, національна безпека вимагає прискіпливого ставлення до нових віровчень. Якщо діяльність чи віросповідна доктрина течій, не представлених в Україні, суперечить національному законодавству, держава має повне право не реєструвати статути організацій, що належать до цих течій аби захистити права і свободи своїх громадян [115].

Здійснюють свою діяльність в незалежній Україні і споживчі громадські організації, яким належить провідна роль у справі пропаганди споживчих знань у суспільстві, захисті населення від монополістів і несумлінних виробників, вирішенні питання безпечного виробництва, поширенні ідей раціонального споживання і розв'язанні проблеми взаємодії людини й навколишнього середовища. Громадські організації із захисту прав споживачів тісно співпрацюють з іншими об'єднаннями, наприклад, з радами ветеранів Великої Вітчизняної війни, організаціями інвалідів, клубами автолюбителів, регіональними центрами стандартизації, метрології і сертифікації, незалежними експертами, державними органами із захисту прав споживачів [208].

У 2003 р. було створено Всеукраїнську громадську організацію “Союз споживачів України”, який об'єднує сьогодні 27 осередків в усіх регіонах України, містах Києві й Севастополі та налічує у своїх лавах десятки тисяч членів. Метою “Союзу споживачів України” є реалізація положень та дотримання основних принципів, про які йдеться у правових документах, що визнають права та інтереси споживачів невід'ємною складовою загально визнаних прав людини [208]. Детальніше інформацію про його діяльність представлено в підрозділі 5.4 цієї монографії.

Особливе місце в сучасній українській історії посідають екологічні неурядові організації, бо екологічний рух є найстарішим із соціальних рухів незалежної України, до народження яких дав поштовх Чорнобиль.

“Так, перша демократична Українська екологічна асоціація “Зелений світ” виникла ще у 1987 році. Ця надзвичайно потужна і впливова організація діяла по всій Україні, дала молодій державі першого міністра охорони

навколишнього середовища і породила багато інших екологічних неурядових організацій, деякі з них активно діють і досі.

Саме в “Зеленому світі” було сформульовано й на першому екологічному мітингу в жовтні 1988 р. проголошено необхідність створення широкого громадського руху України – Народного руху” [406, с. 9–10].

Ще однією суттєвою відмінністю в діяльності українських та західних екологічних неурядових організацій є досягнення різних тактичних цілей. На Заході головною метою “зелених” є ухвалення національними чи місцевими органами влади правових актів, спрямованих на захист довкілля (наприклад, затвердження нової безпечної політики поводження з хімікатами, заборона використовувати певний токсичний матеріал у будівництві, переведення певної території під заповідний фонд тощо). “Зеленим” нелегко даються такі акти, боротьба за них може тривати роками і не завжди успішно. Однак після ухвалення таких документів державний апарат вправно виконує свої функції (створюється нова система обліку та контролю за обігом хімічних речовин, токсичний матеріал вилучається і не використовується, заповідник функціонує).

В Україні ж природозахисникам, окрім такої роботи, ще більше зусиль доводиться докладати, аби примусити державний апарат виконувати його ж рішення, бо ухвалюються вони зазвичай лише формально, без реального бажання їх виконувати та без належного нормативно–організаційного забезпечення [406, с. 9–10].

Коротко охарактеризувавши деякі види громадських організацій, що діють в незалежній Україні, проаналізуємо історично сформовані форми взаємодії громадянського суспільства з державою і останні події в їх розвитку.

Так, ще наприкінці 80–х рр. ХХ ст. Україна долучилася до процесу створення мережі *think tanks* – *аналітичних центрів* (від англ. “think tanks” – мозкові центри, фабрики думки). Вони є невід’ємним складником поточного політичного процесу як у межах національних демократичних держав, так й у світовому масштабі. Йдеться зокрема про участь представників неурядових аналітичних центрів в експертизі та розробці державних документів різного рівня, в підвищенні

кваліфікації працівників органів державної влади, а також у різноманітних публічних акціях (нарадах, конференціях, громадських слуханнях тощо), що проводяться з ініціативи як органів влади, так і неурядових аналітичних центрів [318].

У 2004 р. вперше було ініційовано створення інших консультативно–дорадчих органів – *громадських рад*. Уперше їх створення було ініційовано постановою уряду у 2004 р. [318]. Потім ця ініціатива отримала розвиток ще в низці постанов уряду [319], спрямованих на оптимізацію використання цього інструменту взаємодії.

Наприклад, при МВС у 2005 р. вперше було створено Громадську раду з питань забезпечення прав людини. Кілька місяців потому “зелене світло” на її діяльність було дано й у регіонах. Офіційно місія ради звучала так: “консультативно–дорадчий орган, який надає консультативно–методичну допомогу в реалізації завдань Міністерства щодо дотримання прав людини, здійснює громадський контроль за дотриманням прав людини та діяльністю органів внутрішніх справ” [78, с. 25–27].

Через два роки досвід роботи Громадських рад перенесли у новостворене відомство – Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності міліції. Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС створено згідно з Наказом МВС України від 18 січня 2008 р. № 15. “Управління є структурним підрозділом Апарату Міністра МВС України. Метою діяльності Управління є налагодження системи відомчого контролю за дотриманням прав людини в роботі органів внутрішніх справ відповідно до міжнародних стандартів у галузі правоохоронної діяльності. Керівником управління є заступник керівника Апарату Міністра, радник Міністра Левченко Катерина Борисівна. На сайті Управління (www.umdpl.info) можна знайти всю довідкову й контактну інформацію” [78, с. 25–27].

Окрім захисту прав громадян від правопорушень з боку працівників міліції, новостворене управління зробило акцент і на захисті прав самих правоохоронців.

Громадська рада при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища України вже протягом декількох років намагається розпочати активний діалог між міністерством та

громадськістю, а також добитися впливу на ті рішення, які приймаються владою. Завдання ради полягає в участі у формуванні та реалізації екологічної політики та підтримці громадських ініціатив щодо цього процесу; участі в обговоренні проектів нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля, природокористування та формування громадських ініціатив щодо вдосконалення і розвитку природоохоронного законодавства. Також вона забезпечує інтеграцію екологічної політики до інших складових державного розвитку; моніторинг урахування громадської думки центральними органами виконавчої влади на всіх етапах втілення рішень з питань, що стосуються довкілля; а також сприяє обміну екологічною інформацією між Мінприроди України, іншими центральними органами державної влади та громадськістю України (п. 2 Положення про Громадську раду при Мінприроди України) [253, с. 34].

Завданням діяльності Громадської ради при Міністерстві охорони здоров'я України є долучитися до прийняття будь-яких рішень в охороні здоров'я, до створення нормативних документів, наказів, ініціювання їх зміни, тобто впливати на прийняття рішень в охороні здоров'я. Громадська рада має співпрацювати з Міністерством охорони здоров'я як партнер. Найголовніше, щоб рішення не приймалось чиновником одноособово, закрито, без участі тих людей, яких воно буде безпосередньо стосуватися. А це можливо шляхом залучення до прийняття рішень громадськості та засобів масової інформації [270, с. 5].

Іншою формою участі громадських організацій у процесі прийняття державних рішень є *Громадянська Асамблея України* (ГАУ) – ініціатива провідних громадських організацій України, спрямована на створення національного та регіональних майданчиків для дискусії та консолідації представників громадянських об'єднань щодо стратегічних проблем українського суспільства.

Сучасну концепцію діяльності ГАУ було розроблено Ініціативною групою представників провідних мережевих громадських організацій України на початку політичної кризи навесні-влітку 2007 року [270, с. 27].

“В алгоритмі діяльності ГАУ закладено принцип *grassroots*

activity. Основну тему чергової Асамблеї визначає Оргкомітет, який формується з представників провідних неурядових організацій з різних областей України. Формування основних позицій представників громадянського суспільства щодо визначеної Оргкомітетом теми відбувається на регіональних обговореннях.

Резолюція, що її ухвалюють під час Громадянської Асамблеї, узагальнює експертні оцінки та позиції представників громадянського суспільства з усіх регіонів України.

Отже, ГАУ – це своєрідний відкритий майданчик для узгодження спільних позицій та дій, спільний горизонт для неурядових організацій” [182, с. 27].

Іншою формою взаємодії в Україні стали *громадські (публічні) обговорення питань*. Так, Уряд Юлії Тимошенко вперше влаштував публічне обговорення з представниками громадськості проекту Програми його діяльності, до того як передати її на розгляд Верховної Ради. Причому гострі, вкрай критичні зауваження, що публічно висловлювалися багатьма представниками “третього сектору” під час цього обговорення, сприймалися із розумінням та частково враховувалися в остаточній редакції [246, с. 28–36].

12–13 листопада 2007 р. в Києві відбулася Всеукраїнська конференція “Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети”. Головною метою конференції було вироблення та затвердження рекомендацій новому уряду і новому складу парламенту щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства [109, с. 2].

21 листопада 2007 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства.

Поява Концепції – це спроба держави запровадити нову державну політику, а саме політику сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Концепція визначає основні засади діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства та зміцнення демократії в Україні. Концепція передбачає щорічне ухвалення плану заходів щодо її реалізації

із врахуванням пропозицій організацій громадянського суспільства та громадську оцінку успішності реалізації завдань Концепції. Вона окреслює головні завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, встановлює принципи та форми взаємодії органів виконавчої влади й організацій громадянського суспільства, а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань діяльності організацій громадянського суспільства [35, с. 13–16].

Протягом січня–червня 2007 р. відбулося біля 10 робочих зустрічей за участю представників Департаменту комунікацій влади з громадськістю КМУ, Центру правової реформи і законопроектних робіт, громадських експертів. Переважну більшість пропозицій громадськості було враховано. І нарешті на останньому засіданні уряду 21 листопада 2007 р. було ухвалено Розпорядження № 1035–р “Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства”. У Концепції знайшли відображення більшість пропозицій від громадськості [35, с. 13–16].

До подальшого розвитку громадських організацій в Україні та форм їх взаємодії з державною владою стимулювала також Рекомендація Комітету Міністрів держав–членів Ради Європи від 10 жовтня 2007 р. “Про правовий статус неурядових організацій у Європі”, у якій зазначається перелік невідповідностей європейським нормам у сфері законодавчого регулювання діяльності об’єднань громадян в Україні:

- унеможливлення створення спільних об’єднань фізичними та юридичними особами, або окремо юридичними особами, що значно гальмує розвиток громадянського суспільства та різних форм самоорганізації суспільства;

- поділ громадських об’єднань за їх територіальним статусом на міжнародні, всеукраїнські та місцеві, тим самим забороняється проводити свою діяльність за межами території, зазначеної в реєстрації;

- зазначено, що громадські об’єднання можуть захищати права тільки своїх членів, що означає заборону на захист прав інших громадян;

- ускладнена процедура реєстрації – це подвійна

реєстрація громадських об'єднань (як організації – в органах юстиції, як юридичної особи – в місцевих органах державної реєстрації), що в сумі складає десь 1 – 2 місяці, тоді як для бізнес структур – 5 днів;

– заборона на здійснення комерційної діяльності безпосередньо, а якщо виникла така необхідність, то громадянська організація має створити окрему юридичну особу для здійснення комерційної діяльності. В той час, як за європейськими стандартами громадські організації мають право займатися комерційною діяльністю, якщо увесь прибуток від діяльності йде на розвиток організації та реалізації нею своєї статутної діяльності” [92].

Сьогодні, “з одного боку, держава визнає інститути громадянського суспільства атрибутом політичної демократії, з другого – їхні потреби і вимоги можуть за необхідності легко ігноруватися державою. В результаті відношення громадянського суспільства і держави мають ситуативний характер і не в змозі потрібним чином задовольнити ні групових інтересів, ні, тим більше, інтересів суспільства загалом. Загальний стан громадянського суспільства в Україні представлено як етап формування його окремих інститутів. Одночасно це початок формування громадянського суспільства як певної цілісності, яка визначає свої стосунки з державою. Модель цих відносин відповідає перехідному стану суспільної системи і може бути визначена як нерівноправне партнерство” [27, с. 12].

Важливі зміни у взаємодії держави і громадських організацій відбуваються у зв'язку з процесами *інформатизації суспільства*.

Так, “головним структурним підрозділом Секретаріату Кабінету Міністрів України, що відповідає за сприяння розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії з громадськістю та ЗМІ, є Департамент комунікацій влади та громадськості. Саме цей підрозділ є головним партнером громадських організацій у площині підготовки та обговорення урядових рішень і законопроектів із питань діяльності організацій громадянського суспільства. Крім того, цей департамент розробляє і запроваджує нові процедури консультацій із громадськістю та надає

методологічну підтримку іншим органам виконавчої влади у використанні таких механізмів.

Також департамент забезпечує роботу урядового порталу та запроваджує нові форми електронної демократії, проводить моніторинг висвітлення діяльності органів влади і ЗМІ, готує урядові матеріали, де роз'яснюються цілі й очікувані результати урядової політики” [157, с. 18].

Департамент здійснює методологічну підтримку і моніторинг виконання органами виконавчої влади рішень та доручень уряду щодо діяльності громадських рад, проведення громадських слухань, роботи офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади, інших процедур взаємодії органів влади з громадськістю.

5 листопада 2008 р. уряд своєю Постановою № 976 ухвалив Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [220, с. 19–22], яка сьогодні реалізується з активним застосуванням Інтернет-технологій.

Також серед останніх подій і тенденцій історичного розвитку громадських організацій та їх співпраці з державою такі, що пов'язані з *процесами глобалізації*. Це, наприклад, увтоєрння Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС (рішенням цього Комітету від 27 червня 2008 р.) [386, с. 29–32].

Як зазначають фахівці, заснування Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС є важливою і непересічною подією, оскільки так інституціалізувалася співпраця між громадськими експертами та урядом з широкого кола питань європейської інтеграції. Вперше створено платформу за участю провідних громадських експертів у сфері європейської інтеграції, що сприятиме консолідації відповідних громадських ініціатив. Діяльність Ради забезпечує, з одного боку, прозорість діяльності уряду з питань європейської інтеграції (адже Комітет з питань співробітництва і є тією інституцією, яка опікується усім спектром питань відносин між Україною та ЄС), а з другого – якість рішень, що ухвалюються Українською частиною Комітету через залучення громадської експертизи [386, с. 29].

Інший приклад останніх змін у розвитку громадських організацій та громадянського суспільства під впливом глобалізації – реалізація ініціативи Глобального Договору.

“У відповідь на зростаючий інтерес до соціальної відповідальності бізнесу в Україні, Представництво Організації Об’єднаних Націй в Україні провело презентацію ініціативи Глобального договору 6 грудня 2005 р. під час Форуму соціальної відповідальності бізнесу та Глобального Договору. Участь у заході взяли більше 70 представників ділових кіл, влади, Організації Об’єднаних Націй, міжнародних та українських неурядових організацій, наукової спільноти та ЗМІ. Основною метою Форуму було продовження діалогу між зацікавленими сторонами щодо соціальної відповідальності бізнесу, а також мобілізація основної групи компаній для підписання Глобального Договору та створення мережі Глобального Договору в Україні.

Презентація Глобального договору в Україні відбулася 25 квітня 2006 р. за підтримки провідних українських та міжнародних компаній, а також високих посадовців Уряду України. Першими підписантами ініціативи стали 34 провідних українських та міжнародних компаній, асоціацій та неурядових організацій.

Підписанти Глобального Договору в Україні заявили про своє бажання щодо створення мережі Глобального договору в Україні у 2006 році, яка слугує платформою для сприяння та просування соціальної відповідальності бізнесу та принципів Глобального Договору в Україні” [85].

Загалом, останній (на сьогодні) етап розвитку взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні має кілька особливостей: відбувається в умовах політичної нестабільності, що негативно відбивається на домовленостях, що приймалися з попередніми урядами; одночасне формування як внутрішньої системи взаємодії, так і вихід на європейський та міжнародний рівні у рамках співпраці з міждержавними структурами та громадськими організаціями інших країн; використання форм і методів, які є найдієвішими за кордоном в українських реаліях не завжди дає потрібний результат.

Отже, ретроспективний аналіз формування і участі громадських організацій у прийнятті державних рішень

показав, що розбудова громадських організацій у світовому вимірі сягає своїм корінням ще в доіндустріальну добу (рабовласницький і феодалний лад), коли започатковуються перші форми взаємодії держави з різними “групами за інтересами”. Із зародженням і перемогою в Європі буржуазного ладу, починається активне створення громадських об’єднань у різних сферах життя суспільства, що визначається появою класів буржуазії та згодом робітників; поглибленням спеціалізації в господарській діяльності – диференціація громадських організацій за професійними ознаками; усвідомленням робітничого класу та нижчих верст населення європейських країн та США свого права на належний рівень життя, що призвело до боротьби за права і свободи тощо. Виділені загальносвітові тенденції історичного розвитку громадських організацій загалом спостерігалися і на українських теренах, щоправда в окремі періоди з деяким запізненням. Сучасний етап взаємодії держави з громадянським суспільством характеризується активним проникненням громадських організацій в систему державного управління через вплив влади громадянського суспільства, що реалізується в різноманітних формах і зазнає відчутного впливу процесів глобалізації та інформатизації.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСНО-МЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Проведений у попередній частині роботи аналіз історії розвитку громадських організацій та форм їх взаємодії з державою дозволяє виявити деякі закономірності їх зародження, становлення і розквіту залежно від особливостей періодів цивілізаційного поступу людства. Також він дає підстави для ствердження природності всіх цих процесів, проте не відкриває істини про джерело їх самопородження. Разом із тим, є достатньо обґрунтувань тому, що феномен громадянської активності має глибоку онтологічну вкоріненість в саму сутність людської екзистенції.

Отже, в цьому розділі ми маємо намір виявити і показати, які діяльнісні й ментальні засади детермінують сам факт існування й розвитку та закономірності функціонування громадських організацій.

3.1. Діяльнісна природа громадянської активності (Є. О. Ємельяненко)

Що таке активність особистості? У будь-якому випадку, звертаючись до цього питання, перш за все варто з'ясувати, що є джерелом активності особистості. Сучасний науковий доробок пістрявить різноманітними тезами з цього приводу: і вроджені інстинкти, спільні з тваринами; і соціальні потреби, що є вродженими, але наявні тільки у людини; і почуття неспокою; і вроджена потреба в самоактуалізації тощо.

Як зазначає А. Ребеко, “поняття активності було поставлено в центр філософських пошуків епохи Відродження, що заклало основи теорії антропoteїзму. Початок філософського осмислення проблеми активності у Новий час тісно пов'язаний з традицією німецької класичної філософії. У філософських викладах І.–Г. Фіхте поняття діяльності було піднято до рангу найзагальніших підвалин культури. Традицію розгляду поняття діяльності як центрального у філософській системі було продовжено у “філософії життя”. Суттєвої завершеності трактування діяльності знайшло в соціал–революціонаристських концепціях активності (зокрема, марксизм). У ХХ столітті зміст активності був доповнений психологічними, філософсько–психологічними та іншими дослідженнями в гуманітарних науках”. Тож, “кожна епоха давала свою відповідь на питання про те, що є людська активність, але особливо гостро воно поставало у кризові, переламні періоди. Проблема активності в ХХ столітті постає особливо гостро не лише з причини перехідного характеру часу, але й тому, що останні кілька десятиліть породили принципово нові види людської діяльності, що вимагають перегляду багатьох усталених уявлень. У сучасній вітчизняній і зарубіжній філософській і психологічній науці інтерес до проблематики активності настільки великий, що починаючи з 20–х років нашого сторіччя дискусії навколо неї не лише не припиняються, але й стають усе масштабнішими й об'ємнішими. До цієї галузі суспільного інтересу залучаються нові суміжні проблеми (діалог, толерантність, ненасильство); пошуками шляхів її вирішення займаються нові галузі гуманітарного і природничо–наукового знання” [349].

Незважаючи на велику кількість наукових поглядів на людську активність, все ж таки більшість з них об'єднуються під твердженням про те, що особистість має природну основу, яка виявляється в соціальному середовищі. Цією тезою насамперед стверджується суспільно–історична обумовленість особистості, за якої *саме виникнення особистості* обумовлене тим, що індивід у спільній діяльності з іншими змінює світ і себе.

Людська активність сформувалась історично, в процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх потреб, що виникли й розвинулися історично. Діяльність людини характеризується свідомістю і цілеспрямованістю. Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи свої потреби, взаємодіє із середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну й розумову активність у досягненні поставленої мети. Свідомий характер людської активності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення [239]. *Отже, діяльність людини – це її свідома активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети в різноманітних сферах суспільного життя, соціально–політичної в тому числі.*

Сьогодні становлення демократичного громадянського суспільства вимагає особливого типу **громадянської активності** населення – практико–орієнтованої, спрямованої на створення відповідних соціальних умов розвитку свободи особистості. Тож, формування та розвиток громадянської активності як прояву громадянськості постає складною соціокультурною проблемою, вирішення якої вимагає конкретизації діяльнісних засад цього процесу. Для виявлення цих засад нам належить знайти відповіді на такі запитання:

– що представляє собою загальний механізм формування та функціонування громадянської активності як діяльності;

– якими є специфічні риси громадянської активності як різновиду діяльності людини;

– якими постають основні детермінанти громадянської активності людини.

Громадянське суспільство як інституціоналізований

результат розгортання феномену громадянської активності особистості постає певним механізмом виявлення та задоволення приватних інтересів окремих людей в межах спільноти. В основі ідеї громадянського суспільства лежить проблема взаємодії між владою і людиною, яка прагне задоволення своїх інтересів, між спільним, загальним та приватним, окремим.

Очевидним постає той факт, що громадянська активність є різновидом діяльності, яка породжується прагненням задовольнити потреби певного роду в умовах обмеження впливу суспільних та державних інституцій.

Формуючись, розвиваючись та функціонуючи як особливий вид людської діяльності, громадянська активність може бути розглянута щонайменше в двох аспектах: *особистісному* – як дії кожної окремої людини, та в *соціальному* – як суспільно-історична практика, діяльність, що охоплює суспільство.

У суб'єктивному розумінні громадянська активність як діяльність кожної окремої людини є системою дій, співвіднесеною з потребами, мотивами і цілями особистості та характеризується предметністю. Саме предметність є конституційною характеристикою діяльності: спочатку діяльність визначається предметом, потім вона опосередковується та регулюється його образом як суб'єктивним продуктом.

Якщо специфікою своєї предметності, своїми мотивами, цілями, потребами, на задоволення яких вона спрямована, громадянська активність вирізняється порівняно з іншими сферами людської діяльності (трудовою, навчальною тощо), то механізми її формування та розгортання залишаться загальним. Тож, звернувшись з початку до розгляду загального механізму формування та функціонування людської діяльнісної активності, далі перейдемо до специфічних рис громадянської активності, які виражатимуться в певній специфіці цілей, мотивів та потреб.

Загальну структуру діяльності характеризують також, крім названих вище складових і інші елементи. В ній можна вирізнити суб'єкт діяльності, процес діяльності, предмет діяльності, засоби діяльності, умови діяльності, продукт діяльності (рис. 3.1).

Досліджуючи громадянську активність як діяльність, маємо з'ясувати її конкретно–історичну природу, структуру, предметний зміст, співвідношення та взаємозв'язки з іншими видами діяльності тощо.

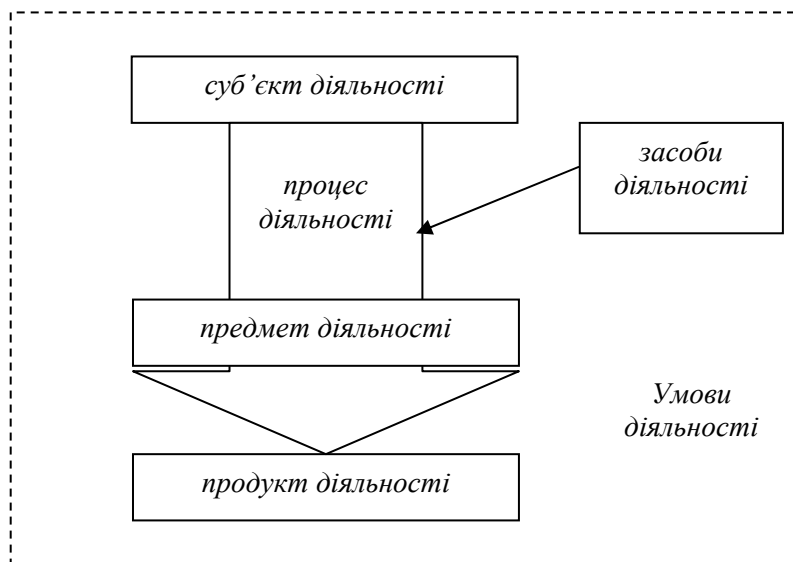

Рис. 3.1. Загальна структура діяльності

Загальною характеристикою живої матерії є її активність, за допомогою якої здійснюється обмін речовин із середовищем. Чим вищий рівень розвитку живої матерії, тим складнішою і різноманітнішою є її активність. Активність рослин практично обмежена обміном речовин з навколишнім середовищем. Активність тварин включає елементарні форми дослідження цього середовища і науціння. Найбільш різноманітною є активність людини. Вона суттєво відрізняється від активності тварин, а тому для її характеристики використовують поняття “діяльність”, залишаючи для тварин поняття “життєдіяльність”.

Діяльність – це зовнішня (фізична) і внутрішня (психічна) активність людини, що регулюється усвідомлюваною метою. Це специфічний вид активності людини, який спрямований на пізнання і творче перетворення оточуючого середовища, включаючи себе і умови свого існування. Суттєвою відмінністю діяльності людини від поведінки тварин є те, що вона регулюється усвідомлюваною метою. Поведінка тварин спрямована на задоволення біологічних потреб є генетично

заданою, вона має пристосувальний та інстинктивний характер. Діяльність же людини регулюється суспільно встановленими нормами задоволення потреб. Громадянська активність як діяльність людини характеризується всіма цими загальними рисами.

Основною характеристикою діяльності є її предметність. “Власне, в самому понятті діяльності вже імпліцитно міститься поняття її предмету. Вираз “безпредметна діяльність” позбавлений всякого змісту. Діяльність може здаватися безпредметною, але наукове дослідження діяльності необхідно вимагає відкриття її предмету. При цьому предмет діяльності виступає дwoяко: первинно – у своєму незалежному існуванні, як такий, що підкоряє собі і перетворює діяльність суб’єкта, вторинно – як образ предмету, як продукт психічного відображення його властивостей, яке здійснюється в результаті діяльності суб’єкта і інакше здійснюватися не може. Уже в самому зародженні діяльності і психічного відображення виявляється їх предметна природа” [228].

Висуваючи ці тези, О. Леонтьєв повністю слідує марксистському розумінню діяльності в її вихідній та основній формі – як чуттєвої практичної діяльності, в якій люди вступають у практичний контакт з предметами навколишнього світу, випробовують на собі їх супротив та впливають на них, підлаштовуючись до їх об’єктивних властивостей [228]. Так, К. Маркс визнає практику як чуттєво–предметну діяльність суспільної людини в просторі і часі, де сама “історія “духа” починається в лоні чуттєво–предметної діяльності, і завершується там само, а “чисте (теоретичне) мислення” постає як опосередковуюча ланка” [160]. “Люди звикли, – пише Ф. Енгельс, – пояснювати свої дії через своє мислення, замість того, щоб пояснювати їх через свої потреби (які при цьому, відповідно, відображаються у мисленні, усвідомлюються)” [363].

Взагалі, під час аналізу структури діяльності найчастіше застосовують два підходи, які розкривають відповідно її *мотиваційний і операційний аспекти*.

З точки зору **мотиваційних** компонентів, першопричиною будь–якої діяльності виступає потреба. Це – неусвідомлюваний стан організму, який ще не має конкретно предметного вираження. Вона виникає як своєрідний сигнал про те, що для

нормальної життєдіяльності чогось не вистачає, людина переживає певний дискомфорт. Рефлексія цього стану призводить до виникнення потреби, на основі якої формується мета. Мета – це ідеальний образ об'єкта, який в свідомості людини може задовольнити потребу, що виникла. Відповідно, об'єкт, що може задовольнити певну, навіть первинну потребу, може знаходитись в будь-якій сфері діяльності, і в суспільно-політичній в тому числі. Будучи образом кінцевого результату, мета може бути близькою і далекою. Віддалена мета завжди конкретизується в низці ближніх цілей.

Іноді потреба одразу спонукає людину до діяльності, тобто породжує мотив, але частіше мета виступає своєю активною стороною в значенні мотиву.

Мотив – це те, що спонукає до діяльності і надає їй специфічних рис у виборі засобів і способів досягнення мети. Мотивами діяльності взагалі, та громадянської активності зокрема, можуть бути потреби, інтереси, емоції, переконання та ідеали тощо. Різноманітність діяльності породжує різноманітність мотивів. Як і мета, вони бувають близькими і далекими, особистими і суспільними. Залежно від наявних мотивів люди по-різному ставляться до діяльності. Отже, за мотиваційного підходу до аналізу діяльності в її структурі виділяють потребу, мотив і мету.

Для одержання кінцевого результату, який дійсно задовольнить наявну потребу, необхідні ще предмет і засоби діяльності. Предмет діяльності – це об'єкт або сукупність об'єктів, перетворюючи які можна досягти поставленої мети. Засоби діяльності становлять інструментальну сторону активності. До них належать необхідні для виконання діяльності знаряддя, а також відповідні знання, навички і вміння.

Потреба, мотив і мета під час розгляду такого різновиду діяльності людини як громадянська активність характеризуються специфічним предметним змістом та співвідносяться з соціально-політичною сферою суспільства, принаймні, в розрізі способів та засобів досягнення мети (навіть якщо сама потреба, мета і мотив лежать поза цією сферою). Так, наприклад, потреба людини мати облаштоване помешкання сама по собі лежить поза сферою політичного, як

мотив і мета, що формуються відповідно до неї, але сам шлях та засоби досягнення цієї мети може лежати через участь в діяльності інститутів громадянського суспільства, чи, хоча б, звернення до них.

Діяльність можна аналізувати і з точки зору її *операційних* (моторних) компонентів. Мета, на досягнення якої спрямовується діяльність, як правило, є віддаленою. Тому досягнення її складається з послідовного розв'язування людиною низки часткових завдань, які постають перед нею під час руху до цієї мети. Так, наприклад, якщо людина має на меті сформувати певну громадську організацію, для цього треба ознайомитись із нормативно-законодавчою базою функціонування таких організацій, зібрати необхідні документи, заручитись підтримкою інших активних представників громадянського суспільства, визначити програму діяльності, знайти спонсорські кошти тощо.

Будь-який відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної мети і підпорядкований загальному мотиву, діяльності називається дією. Дія – це моторна функція живого організму. Будь-яка конкретна діяльність є поєднанням певної системи дій. Кожна дія складається із системи рухів, тобто операцій, підпорядкованих завданню, яке виконується в тих чи інших конкретних умовах. Людські дії в складі громадянської активності як діяльності бувають різноманітними: трудовими, правовими, комунікативними, соціальними тощо.

Виконання дії, крім системи рухів потребує сенсорного контролю і корекції рухів. Сама ж система рухів керується і регулюється ціллю діяльності. З точки зору цілі оцінюються результати виконаних дій і проходить їх корекція. Але в більшості випадків ціль все ж ідеальна. Вона представлена в мозку людини динамічною моделлю майбутнього результату діяльності. З цією моделлю бажаного майбутнього порівнюються фактичні результати дії. Модель майбутньої діяльності (програма дій) і її результатів (програма цілі), які випереджають в свідомості людини саму дію називають акцептором дії і випереджаючим відображенням.

Так громадянська активність як діяльність постає динамічною системою взаємодій суб'єкта із соціальним світом

або як сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її певних потреб та інтересів.

Інакше кажучи, громадянська активність – це форма діяльнісного ставлення до соціального оточення, в процесі якого людина впливає на навколишній світ; це активність, регульована громадянською свідомістю людини і спрямована на пізнання та трансформацію суспільного ладу.

Громадянська активність як діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю; нею як регулятор керує усвідомлена мета. Будь-яка громадянська активність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку і є взаємозалежними, що зумовлена соціально та пов'язана з розвитком суспільства. Характерними рисами громадянської активності як діяльності є:

- спрямованість на здійснення значущих перетворень в суспільстві на основі попереднього досвіду;
- творчий підхід до вирішення суспільних та громадських проблем;
- активність життєвої позиції особистості;
- відстоювання власних суспільно–політичних поглядів;
- усвідомлення відповідальності за результати громадянської активності.

Громадянська активність як специфічний різновид діяльності на індивідуальному рівні знаходиться у складній діалектичній взаємодії із **громадянською свідомістю** та **самосвідомістю**. В них віддзеркалюється індивідуальне суб'єктивне ставлення людини до суспільних явищ, до системи наявних суспільних цінностей, що виступають для конкретного індивіда як об'єктивна реальність, що може за певних умов трансформуватися у власні, суб'єктивно значущі ціннісні орієнтації особистості.

Окрім того, варто зауважити на такі специфічні наріжні принципи громадянської активності як діяльності людини: плюралізм, публічність, легальність, нормативність, сприйняття та повага до прав особистості тощо [400, с. 169–183].

Так, на думку М. Кагана, громадянська свідомість як психологічна передумова громадянської активності та основа сучасного громадянського суспільства передбачає розповсюдження демократично–діалогічного ставлення

людини до людини, раси до раси, нації до нації, класу до класу, конфесії до конфесії, статі до статі, покоління до покоління, на ставлення людини до природи, адже саме такою є умова виживання людства [166].

Оскільки громадянська активність має діяльнісну природу, а діяльність завжди обумовлена чи пов'язана зі свідомістю, постає очевидним, що свідомі механізми відіграють ключову роль у формуванні та детермінації громадянської активності. Інакше кажучи, громадянська активність визначається мисленневими та пізнавальними, емоційно-вольовими, мотиваційними процесами, особливостями їх протікання, що обумовлені, з одного боку, особистісними рисами кожної окремої людини, а з другого – суспільно-політичною ситуацією, що постає специфічним “полем” вияву громадянської активності, та відображенням певної ситуації в свідомості людини. Проте цим не вичерпується детермінація громадянської активності як феномену, адже з другого боку вона викликається до життя механізмами несвідомими, ментальнісними. Ці механізми раціональній регуляції не підлягають (наприклад, архетипи, установки тощо), але не менш впливають на формування громадянської активності, особливо в контексті такого її прояву, як поведінка. Зрозуміло, що свідомі механізми детермінації громадянської активності як діяльності відіграє провідну роль порівняно з несвідомими механізмами з огляду на її постульовану вище предметність та цілеспрямованість. Але все ж таки осмислення раціональних механізмів не вичерпує всієї багатогранності детермінації громадянської активності, тому надалі ментальнісним та несвідомим механізмам необхідно буде приділити окрему увагу (в наступних двох підрозділах роботи).

Розкривши *специфічні риси громадянської активності* як діяльності особистості, звернемось до аналізу найбільш важливих її *детермінант*.

Важливу роль у становленні громадянської свідомості та самосвідомості особистості відіграє усвідомлення нею своєї *належності до певного етносу, нації*. Усвідомлення такої належності є основою виникнення етнічної, а на певних етапах розвитку спільноти чи суспільства – національної свідомості та самосвідомості особистості. Роль цього феномена у

громадянському становленні особистості є надзвичайно великою. Саме тому у фундаменті громадянської активності вагоме місце посідає менталітет, що показано в наступному підрозділі.

Відомо, що проблема самосвідомості є однією з найважливіших у дослідженні особистості. Адже самосвідомість є тим центральним утворенням, без якого людина не може стати особистістю. Тут варто згадати думку видатного психолога С. Рубінштейна про самосвідомість та її особливу роль у визначенні сутності особистості, зокрема, у детермінації змісту та спрямованості соціальної активності та самоактивності людини [362].

В контексті цього треба звернути увагу на таку важливу детермінанту громадянської активності, як *соціально-психологічні очікування*, під якими розуміють передбачення людиною того, як її оцінюють інші люди. Соціально-психологічні очікування включають, по-перше, усвідомлення людиною того, якої поведінки очікують від неї інші, насамперед значущі для неї люди, тобто ті, на думку яких зважає; по-друге, усвідомлення людиною можливих реакцій оточуючих (знову ж таки і передусім важливих, значущих) на її поведінку і, нарешті, по-третє, усвідомлення людиною тих вимог, які ставлять до неї оточуючі. Водночас зміст, сутність соціально-психологічних очікувань не меншою мірою зумовлюється самооцінкою та рівнем домагань людини, які виступають базою для побудови більш узагальнених, інтегрованих уявлень про себе та суспільство, що виступають уже в формі “образу Я”.

Отже, соціально-психологічні очікування здійснюють функцію своєрідного посередника між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням.

Неважко пересвідчитися, наскільки багатограним, складним і, що найголовніше, визначальним феноменом для громадянської активності є *самосвідомість особистості*. Більш зрозумілою і переконливою бачиться виняткова роль самосвідомості, коли йдеться про певні *соціальні, суспільні, зокрема, громадянські характеристики людини* – людини-громадянина, патріота, особистості, яку до глибини душі хвилює доля спільноти, доля нації, з якою вона себе

ідентифікує, якій прагне служити усім своїм еством аж до самозречення жертвовності. Цілком зрозуміло, що такі позитивні характеристики громадянської сутності можуть бути притаманні лише особистостям з високим рівнем розвитку громадянської свідомості та самосвідомості [449].

Передусім, слід підкреслити, що для самосвідомості, об'єктом якої є характеристики людини як носія певних громадянських, етнічних, національних особливостей, рис, властивостей, притаманні всі, що вже були згадані вище структурні компоненти самосвідомості: самооцінка, домагання, соціально–психологічні очікування, “образ Я”.

Вплив свідомості як детермінанти громадянської активності опосередковується політичною свідомістю та громадянською культурою особистості, як уявленнями людини про суспільно–політичну систему, державу, її належне функціонування, місце і можливості особистості в рамках цієї системи тощо. Це визначає, що серед свідомісних компонентів, *окрім мотивів, потреб та цілей*, які вже було окреслено раніше, вирішальна роль у формуванні громадянської активності особистості належить її *моральним характеристикам*. Морально зріла людина не тільки усвідомлює вирішальне значення моральних цінностей, а й активно утверджує їх у повсякденному житті, у ставленні до інших людей, до себе самої, виявляючи такі *моральні риси*, як доброта, справедливість, толерантність, щирість, сумлінність, повага до іншої людини, почуття власної гідності, відповідальність, принциповість. Такі позитивні характеристики моральності особистості виявляються також у її непримиренному ставленні до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва, лінощів і неробства та пов'язаного з цим паразитичного існування, утриманства.

Безумовно, що названі та подібні моральні характеристики, які фактично стали ціннісними орієнтирами людини і дуже багато важать у визначенні її громадянської позиції. Безсумнівно й те, що дієвість описаних моральних якостей може значною мірою зростати за умовою їх поєднання з позитивними характеристиками національної свідомості й самосвідомості особистості, яка суттєво розширює спектр бачення людиною тих значущих громадянських,

національних, вагомих у державному сенсі цілей, на досягнення яких вона може спрямовувати свій моральний потенціал.

Відомо, що *моральні цінності та їх дієвість* виявляються перш за все у спілкуванні людей, у їх взаємному ставленні, у ставленні кожної людини до себе самої. Моральні цінності визначають сутність ставлень людини до будь-яких соціальних та політичних явищ і детермінують характер усєї сфери громадянської активності особистості.

Людина, яка знаходиться на високому рівні свого особистісного і, зокрема, громадянського розвитку, неодмінно відзначається сформованістю громадянських цінностей, серед яких особливе місце посідають ті, що є визначальними у формуванні громадянської активності. Це, передусім, така цінність, як патріотизм, що втілюється у самовідданій любові до рідної землі, її народу, Батьківщини. Особистість, яка є патріотом, уболює за долю Вітчизни, переживає дієву потребу віддавати всі свої сили служінню співвітчизникам, своїй нації. Почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави є для неї реальним виявом громадського обов'язку.

Як було зазначено на початку, громадянська активність може бути розглянута не тільки у своєму *індивідуально-суб'єктивному*, а й у *колективному вимірі*.

Громадянська активність людей є системоутворюючим елементом громадянського суспільства як розгалуженої системи соціальних інститутів, практик та цінностей, що охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів *суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою*.

Громадянська активність у колективному (суспільному) вимірі є комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який передбачає в своєму складі наявність та розвиненість:

– соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурована та інституціолізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського

контролю за владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько–контрольні комісії; правозахисні організації),

– соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та “віртуальних” (наприклад, через інтернет–лист) об’єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно–значимих ініціатив);

– суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [400, с. 169–183].

Громадянська активність як діяльність в соціальному, а не в індивідуальному контексті, може бути визначена як форма суспільно–історичної практики людини, ставлення до навколишнього світу з метою його перетворення. Основною характеристикою громадянської активності в такому контексті виступатиме її усвідомленість, а її складовими будуть мета, засіб, результат та форма самого процесу.

Як зазначає С. Крапивенський, історія є діяльність людини, що переслідує свої цілі. Так, первинна історична дія належить індивіду, що виступає в ролі особи, включеної своїм походженням, вихованням, сьогоденішньою належністю в певні соціальні групи (великі і малі) та в суспільство загалом [203].

Розглянемо механізм саморозгортання громадянської активності, що постає як цілеспрямована система конкретних особистих чи колективних дій. Базовим мотивом до такої дії є потреба, тобто нужда в певних зовнішніх умовах свого буття, причому ця нужда витікає з людської природи, із найбільш значимих людських властивостей. Чим більш розвиненою є людина, тим ширшим є коло її потреб і тим більш різноманітними є форми їх задоволення. Вся ця багатолікість потреб лежить в основі громадянської активності як способу їх

задоволення та може бути представлена у вигляді наступних дихотомій.

1. Потреби матеріальні та духовні, причому перші в часовому відношенні передують другим як в історії розвитку виду *Homo sapiens* загалом, так і в індивідуальному розвитку кожної окремої людини. Власне, потреба є властивістю всього живого, але тільки на рівні людини матеріальні потреби в своєму чистому вигляді (в їжі, воді тощо) трансформуються, приймаючи вид потреб, набутих у зв'язку із біологічною та соціальною еволюцією (потреба в одязі, взутті, засобах пересування або зв'язку тощо). Над цією сукупністю у якості надбудови постають потреби духовні – в естетичній насолоді, в моральному комфорті, в підвищенні рівня культури тощо. Відповідно потреби, що лежать в основі громадянської активності як суспільно–політичної практики можуть належати як до першої групи, такі до другої.

2. Потреби індивідуальні та суспільні, які не є простою сумою індивідуальних потреб, несуть власний зміст. У зв'язку із цим на будь–якій стадії розвитку суспільства може постати суперечність між індивідуальними та масовими потребами. Джерелом громадянської активності можуть поставати як потреби індивідуальні (при цьому вони, зазвичай, не стаючи потребами суспільними, набувають статусу загальноновизнаних), так і суспільні, а також власне сама суперечність між першими і другими.

3. Потреби стратегічні, перспективні та ситуативні, етапні. В цьому розрізі джерелом громадянської активності особистості може постати як перспективна потреба (покращити екологічні умови міста), так і ситуативна, етапна потреба (організувати задля досягнення цієї перспективної мети демонстрацію, суботник тощо). При цьому варто зауважити, що ситуативні потреби можуть заміщувати стратегічні, в цьому випадку предметність громадянської активності як діяльності викривляється, тому що значущість процесу починає переважати над значущістю кінцевого результату.

4. Потреби здорові та нездорові, тобто такі, що не виражають дійсну потребу індивіда чи суспільства в нормальних умовах існування та розвитку. Наприклад, нацистські рухи можна назвати проявом громадянської

активності, безумовно вони характеризуються всіма рисами діяльності, які були описані вище: предметністю, мають мету, спираються на громадянську та національну свідомість. Але в такому випадку варто поділяти громадянську активність на здорову та нездорову, продуктивну та деструктивну залежно від того, чи співвідносяться адекватно потреби, що є її джерелом, та спосіб задоволення цих потреб із поняттями соціальної справедливості, ідеями рівності, суспільного блага, вимогами дотримання прав та свобод людини, сучасними гуманістичними пріоритетами правової демократії.

Наступною ланкою в ланцюзі суспільно–історичної причинності активного перетворюючого ставлення особистості до соціального середовища, що її оточує, – чим власне і є громадянська активність, – постає інтерес як форма прояву потреби, її більш чи менш чітке усвідомлення. З такого визначення інтересу виходить, що на відміну від потреби, яка характерна для всього живого без винятку, інтерес – є безпосередній продукт суспільного розвитку. І саме як осмислена потреба інтерес виявляється більш безпосередньою причиною громадянської активності – як групової, так і індивідуальної.

Отже, вже в цій ланці – “інтерес” – ми виявляємо нерозривну єдність об’єктивної та суб’єктивної сторін історичної причинності людської активності. Тут, в контексті питання ролі інтересу в розгортанні громадянської активності, варто зазначити, що суб’єктивізація потреби в інтересі має як позитивний, так і негативний боки. Позитивний бік полягає в спонукальному до дії впливі інтересу на особистість, а негативний – у можливості появи уявних, несправжніх інтересів. Такі інтереси часто постають джерелом деструктивної громадянської активності, що може призвести до нанесення великої шкоди особистості, групі, нації, навіть людству загалом.

Як вже було зауважено, інтереси близькі до потреб і водночас відмінні від них. Можна вважати, що інтереси це суспільна форма прояву і розвитку потреб. Інтереси безпосередньо пов’язані з психологією, зі звичаями, з культурним рівнем як особистості, так і соціальної спільноти. Суспільно–політична сфера, до якої, безумовно, належить

феномен громадянської активності, не може функціонувати і розвиватись поза інтересами людей.

Інтереси, що постають рушієм громадянської активності, можна класифікувати за різними критеріями:

1) за ознакою суб'єктивності: особисті, колективні і суспільні інтереси;

2) за ступенем важливості: головні та другорядні;

3) за часовою ознакою: поточні, перспективні;

4) за об'єктом інтересів: майнові, фінансові, ідеологічні, національні, релігійні тощо;

5) за ступенем усвідомлення: дійсні та помилкові.

Отже, для суспільно–політичного життя соціуму характерна наявність різноманітних взаємозв'язаних і взаємодіючих інтересів, які утворюють єдину систему. Проте система цих інтересів завжди суперечлива. Реалізація інтересів здійснюється через досягнення їхніми суб'єктами конкретних цілей. У реальному суспільно–політичному житті, громадянській та державницькій діяльності єдності інтересів досягають через реалізацію кожного з них у процесі їхньої взаємодії та взаємореалізації. Суперечності інтересів мають як суб'єктивну, так і об'єктивну причини.

Подібні інтереси приводяться в дію певним мотиваційним механізмом.

Наприклад, економічні інтереси – це усвідомлені потреби (умови) існування різних суб'єктів господарювання. Генезис інтересу в такому розумінні (на противагу пізнавальному інтересу – цікавості, подібний інтерес можна тлумачити як зацікавленість) полягає у відборі свідомістю найважливіших потреб для задоволення, їх реалізації. Такі економічні інтереси – це причина та умова взаємодії й саморозвитку економічних суб'єктів.

Соціальним суб'єктом вираження економічного інтересу є індивід, сім'я, колектив (група), люди, які проживають у певному регіоні, верства, суспільство, а кінцевим об'єктом – результат (продукт, послуга, інформація) суспільного виробництва, що іде на задоволення потреби, з приводу якої і складаються конкретні відносини між людьми.

Відповідно кожний суб'єкт економічних відносин є носієм конкретного інтересу. Скільки суб'єктів економічних відносин,

стільки й економічних інтересів. Серед цієї групи інтересів виокремлюють особистий, колективний і суспільний інтерес за ознакою суб'єктності.

Як найближче відображення інтересу в свідомості людини виникає певна спонuka до дії – мотив. Поява чітко вираженого мотиву є сигнал до конкретного акту діяльності. З системи таких конкретних актів індивідів складається суспільно–історична практика, в основі якої лежить людська діяльність і складовою якої постає громадянська активність.

Так, *громадянська активність функціонує як певний цикл*. Людина обирає ціль, створює уявну модель (програму) діяльності, і, якщо зовнішні та внутрішні обставини сприяли, людина досягає кінцевого результату. Цей результат породжує нову потребу, або слугує новим засобом для задоволення вже наявних потреб. В будь–якому випадку здобутий результат громадянської активності одночасно виступає і як передумова для наступної діяльності.

Діяльність людей складає зміст суспільної практики, а з другого – в ході цієї практики змінюється сама людина й специфіка її діяльності. Ця діалектика переходу передумови у результат, їх взаємного переходу, призводить до історичного розвитку суспільної практики, оновлення та появи її нових форм, однією з яких і є громадянська активність.

Реальна діяльність з усіма передумовами її існування, як сукупна діяльність суспільства, завжди реалізується в конкретних, історично розвинених формах. Існують і різноманітні форми діяльності. Залежно від сфер прикладання, розрізняють виробничу, матеріальну, духовну, трудову, нетрудову діяльність. З точки зору творчої ролі розрізняють репродуктивну (відтворення відомого) і продуктивну (утворення нового) діяльність [13, с. 32].

Отже, в суспільному вимірі громадянська активність – матеріальна або духовна, нетрудова, невиробнича діяльність, основною специфічною рисою якої є цільова спрямованість на трансформацію суспільного ладу, в якому існує людина, або його елементів, у відповідності до необхідності задоволення тих потреб, інтересів, ідеалів тощо, задоволення яких означений соціальний устрій в існуючій формі забезпечити не здатний. Громадянська активність може бути як

продуктивною (спрямованою на вироблення якісно нових форм соціального облаштування), так і репродуктивною (спрямованою на відтворення досвіду інших спільнот в рамках власної громади).

Тож, громадянська активність постає *як практика*, оскільки практика – це матеріальна, чуттєво–предметна, цілепокладаюча діяльність людини, що має своїм змістом освоєння природних та соціальних об'єктів та становить загальну основу, рушійну силу людського суспільства і пізнання. Найістотнішими проявами практики є процес спілкування, громадсько–політична діяльність, класова боротьба, соціальні революції тощо. Тим, що суспільне буття є найвищим рівнем в ієрархії якісних форм матеріального світу, а суспільний рух, відповідно, найвищою формою руху матерії, зумовлюється універсальний характер практики, її здатність до творчого освоєння і перетворення будь–яких галузей і сторін навколишнього буття. Практика у своїй сутності є активно–перетворюючою діяльністю, оскільки на відміну від поведінки тварин, її здійснення є реалізацією свідомої мети, яка, як закон, визначає спосіб і характер дій людини. Реалізація мети виступає як опредметнення практичної діяльності. Включення предметних результатів практики в процес діяльності відтворює “згаслу” в них минулу діяльність, знову приводить її у діяльну форму, розпредметнює її [13, с. 32–33].

Громадянська активність є невід'ємним атрибутом суспільного життя людини, як реального, органічно цілісного процесу існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, спільнот), що відбувається в конкретно–історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення людиною дійсності. Специфічною ознакою суспільного життя, на відміну від тваринного – “гри” стихійних природних сил, є єдність матеріального і духовного, стихійного і свідомого. Ця особливість притаманна і громадянській активності, що де термінується як свідомими, раціональними (потреби, мотиви, інтереси, свідомість і самосвідомість загалом тощо) детермінантами, так несвідомими, ірраціональними, стихійними (етнічні, соціальні архетипи поведінки, риси

ментальності, національний темперамент тощо).

Атрибутивною ознакою громадянської активності як елементу суспільного життя є дисперсність, що проявляється в постійній діалектичній взаємодії та суперечливості її індивідуального та колективного проявів. У певному розумінні, громадянська активність постає як ієрархія життєвих виявів соціальних індивідів (людство, цивілізація, етноси, особи) монадної природи. Кожен із суспільних індивідів постає як монада, тобто як уособлення і відтворення суспільних, основних закономірностей та формоутворень. Однак певною мірою таке уособлення і відтворення відбувається лише на рівні такої специфічної єдності, як людство. Ця єдність виступає не у вигляді моністичної надсистеми чи монолінійної послідовності, а як розмаїття різномасштабних живих культурно–історичних індивідів, у кожному з яких – від цивілізації до особи – відтворюється і уособлюється, але вже крізь призму його унікальних специфікацій, всесвітньо–історичного процесу загалом. За такого підходу громадянська активність як елемент суспільного життя постає як сукупна життєдіяльність усіх соціально–історичних індивідів, їх самоідентифікації, самоствердження і самореалізації, в ході яких кожен з цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним, екзистенційним досвідом інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру [13, с. 33].

Аналізуючи феномен громадянської активності як явища суспільного життя, Д. Акімов аргументує, що для визначення змісту поняття “громадянська активність” доцільно виділити три важливих онтологічних аспекти. Перший аспект цього поняття – *політико–правовий*, що відображує комплекс діяльнісних чинників, які пов’язані з відстоюванням та захистом громадянами законодавчо гарантованих прав та свобод, а також з виконанням громадянами своїх зобов’язань відносно інституту держави. Другий аспект поняття “громадянська активність” відображує специфічну систему напрямків діяльності людей, пов’язаних зі здійсненням *суспільних функцій організації соціального життя* в тих сферах, котрі не можуть ефективно регулюватися державою.

Третій аспект поняття “громадянська активність” відображує специфічну *систему процесів самоактуалізації людьми своїх творчих потенцій*, значущих потреб та інтересів засобом створення певних суспільних об’єднань, професійних спілок, кооперативів, громадських рухів, фондів [3, с. 7].

Громадянська активність кожної окремої особистості є базою громадянської активності соціальної групи. Тут ядром громадянської активності виступає система ставлень, де провідним є ставлення до свого народу та громади. Осмисленість перетворює це ставлення в складне ціннісно–сислове утворення, що виступає засобом вибору власного способу участі у громадянському житті в країні. Зміна ставлення до країни та народу пов’язана із зміною ставлення до себе. Опанування цілісністю власної особистості у її зв’язках з історією власного роду та народу, встановлених на моральній основі, обумовлює сходження особистості по шаблях вдосконалення до сумлінно–громадянського ставлення до життя. Громадянськість відповідає такому рівню особистісного саморегулювання, коли метою довільної поведінки людини є не так зовнішній успіх, як перетворення її потенційних сутнісних сил в актуальні співвідносно зі ствердженням добра для країни, що якісно відрізняє громадянську активність від інших видів діяльності. За такого саморегулювання особистість здобуває можливість не обмежуватися діяльністю за певними стандартами в повторенні засвоєного алгоритму дій у стереотипних умовах, а свідомо актуалізувати свій потенціал заради країни [385].

Окрім того, громадянська активність – це система, основним елементом якої постає соціальна дія, тобто дія, яка за смислом співвідноситься з діями інших людей або орієнтується на них. В цьому контексті громадянська активність може бути представлена як цілераціональна, цінніснораціональна чи ірраціональна соціальна дія. Громадянська активність як цілераціональна соціальна дія є діяльністю індивіда, що раціонально регулює цілі, засоби та побічні наслідки власної поведінки, розрахованої на успіх, а як цінніснораціональна дія – такою діяльністю, що характеризується свідомою вірою в етичну, естетичну, релігійну чи інакшу безумовну самоцінність певної поведінки,

незалежно від її успіху. Громадянська активність як ірраціональна дія може бути представлена як традиційна дія, тобто суб'єктивно–ірраціональна дія за звичкою, а не за смыслом, та афективна дія, а саме дія в наслідок емоційного стану. Такі дії також можуть входити до складу громадянської активності, але джерела такої активності будуть ірраціональні та несвідомісні, а значить така громадянська активність *діяльнісної природи не матиме*.

Громадянська активність є найважливішою складовою громадянської участі, як раціональної, усвідомленої, довготривалої участі людей у суспільному житті, діяльності громадських організацій і об'єднань, основою їх громадської залученості до вирішення важливих суспільних проблем.

Важливим важелем у формуванні та розгортанні громадянської активності особистості є її **громадянська ідентифікація**, яка пов'язана з духовною за природою символічною функцією свідомості. Результатом смислового вибору суб'єкта відповідно до засвоєних символів є породження у нього вибіркової запозичення громадянських взірців поведінки, запропонованих соціумом. Так продукується внутрішня мотивація громадянської активності як результат власного морального вибору людини [385].

Ключовою детермінантою формування громадянської активності є **громадянськість** особистості як складне системне внутрішньоособистісне утворення. Становлення громадянськості передбачає реалізацію власного потенціалу відповідно до інтересів країни, нації, суспільства, спільноти, що конкретизується у орієнтації на інших громадян країни, готовності до громадянської самореалізації.

Так, статус громадянина, з одного боку, а з другого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично і є “громадянськість”, яку можна розшифрувати як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною [301].

Ми згодні з позицією В. Пашенко, що поняття “громадянськість” ширше, ніж статус “громадянин”, оскільки включає в себе не тільки його права та обов’язки, що є їх відображеннями, а й, наприклад, здатність і готовність до активної участі та почуття солідарності. Це відбувається тому, що соціальні відносини можуть фіксуватися, не приймаючи юридичної форми. Серед них є такі, регламентація яких не доходить до того ступеня консолідації і точності, або й не може дійти взагалі, щоб бути сформульованими у вигляді юридичних норм. В основі саме таких відносин лежить громадянська активність як соціальний феномен.

“Громадянськість” є ланкою, що пов’язує “дух” і “матерію” громадянського суспільства. Саме окремі громадяни втілюють у “матерії” правила, що складають “дух” громадянського суспільства, адже це вони організують та беруть участь у мітингах, неурядових організаціях, працюють на загальне благо тощо. Тобто, стосовно окремих людей можемо говорити, що вони “дотримуються духу” громадянського суспільства, коли вони є безпосередніми творцями “проявів” громадянського суспільства. Але тоді, стосовно окремої особистості, можемо говорити і про потенційний стан “духу”. Той, хто своїми вчинками переконав нас, що “дотримується”, вважається нами “громадянином” вже не тільки через те, що він учасник певних “проявів” громадянського суспільства, але й через те, що володіє здатністю, потрібними якостями і схильністю до цього. Це якісна ознака громадянина, фактично – впевненість у тому, що він “дотримується” і буде “дотримуватися духу” й надалі, незважаючи на індивідуальні особливості характеру [301].

Громадянськість і є потенційним станом “духу” громадянського суспільства, оскільки є нематеріальною і може проявляти себе стосовно різних конкретних фактів. Виходячи з цього, можемо говорити про рівень “громадянськості”, притаманний індивідові або сукупності індивідів (суспільству), а відтак і про рівень, на якому перебуває громадянське суспільство. Рівень “громадянськості”, притаманний індивіду, залежить від трьох чинників: по–перше, від того, якою є сукупність здатностей та якостей, що її складають; по–друге, від того, щодо яких фактів вони проявляються; по–третє, від

мотивації, якої достатньо для переходу “громадянськості” від потенційного стану до втілення у діях [301].

Найвищим рівнем громадянськості є стан, коли особистість є активною з власної ініціативи і діє за велінням совісті. На цьому рівні людина характеризується сумлінно–громадянським дієвим ставленням до життя.

Як вказує Л. Снігур, громадянськість особистості має бути високорозвиненою за такими критеріями: співвідношення власної життєдіяльності з громадянськими цінностями буття, яке проявляється у їх ствердженні словом і справами у власному способі життя; дієве ставлення до громадянських цінностей при впровадженні їх у життя в умовах труднощів, за можливості способу дій і за необхідності орієнтуватись на інших членів колективу; ставлення до вивчення історії країни, її традицій та державної мови; ступінь інтересу до суспільно–політичного, економічного та культурного життя країни; наявність бажання працювати заради країни і у її межах; ступінь співвідношення особистісно–значущих цілей з громадянськими; ступінь громадянської відповідальності; ступінь ідентифікації себе з іншими громадянами країни; характеристики дієвого ставлення до своїх прав як громадянина країни і прав своєї громади; характеристики зв'язку між уявленнями про себе і уявленнями про свою країну [385].

Окрім того, багато дослідників провідну роль у формуванні громадянської активності надають такій складовій в системі уявлень, як “життя за правдою”. Так, за коментарем О. Чувардинського, В. Гавел не випадково вважав “життя за правдою” основною потребою утворення нових громадянських організацій [467]. Джерела супротиву тоталітаризмові він вбачав у “дополітичній” сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, цінностей життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета “жити за правдою” переростала в “політику правди” і набувала сутнісного соціального значення.

В. Гавел наголошував, що розуміння суті політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни випливають з індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих політичних концепцій. Деяко пізніше В. Гавел пов'язав ідею активності громадянського суспільства з філософським концептом “життєвого світу” (Lebenswelt) як царини, де

відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не лише професійних політиків і партійних діячів. Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т. Масарик [467].

Тож сьогодні українська нація прямує до формування соціальності західного типу, яка пов'язана з громадянським суспільством у кількох головних іпостасях, а саме: в забезпеченні індивідуальної і соціальної свободи, поширенні природних засад довіри серед громадян національної держави та можливостях солідарності і взаємодоповнення між вільними людьми. Практика здійснення громадянського суспільства має бути водночас практикою закріплення вільного ринку з гарантією недоторканності права на приватну власність та конституційним встановленням громадянських прав людини.

Щодо розвитку громадянської активності як головного чиннику інтеграції різнорідного населення в консолідовану спільноту, то запорукою її формування мають постати розвинена потреба і можливість добровільного об'єднання людей в групи, організації, клуби, спілки, асоціації, корпорації, партії тощо за умов невтручання державно-урядових інстанцій. Розвиток суспільства в цьому напрямі обумовлює створення широкої мережі неурядових організацій, дуже важливими серед яких є організації з неприбутковою активністю [467].

Коротко узагальнюючи основні ідеї, викладені в цьому підрозділі, зазначимо таке.

Громадянська активність є невід'ємним атрибутом суспільного життя людини, як реального, органічно цілісного процесу існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, спільнот), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення людиною дійсності. Громадянська активність за своїм походженням має діяльнісну природу. Як для різновиду діяльності, для неї характерні всі особливості та структурні елементи діяльності як активно-перетворюючого ставлення людини до дійсності. Громадянська активність як діяльність

має суспільно–історичне походження, характеризується предметністю та цілеспрямованістю; може бути розглянута з точки зору своїх мотиваційних та операційних компонентів.

Громадянська активність кожної окремої особистості є базою громадянської активності соціальної групи. Тут ядром громадянської активності виступає система ставлень, де провідним є ставлення до свого народу та громади, зміна якого пов'язана із зміною ставлення до себе. Опанування цілісністю власної особистості у її зв'язках з історією власного роду та народу, встановлених на моральній основі, обумовлює сходження особистості по шаблях вдосконалення до сумлінно–громадянського ставлення до життя. Тож окрім компонентів свідомості, важливу роль у формування громадянської активності відіграють такі елементи її вищого рівня – самосвідомості особистості – патріотизм, громадянськість, національна ідентифікація, моральність особистості тощо.

Провідну роль у розгортанні громадянської активності як діяльності відіграє свідомісна детермінація, яка виражається як сукупність психічних процесів, що мають рефлексивну природу (мисленневих (пінавальних), емоційно–вольових, мотиваційних). Несвідомі та ментальнісні компоненти також здійснюють вплив на розгортання громадянської активності, але цілеспокладання не детермінують, тому формування громадянської активності як цілераціональної дії не визначають, детермінуючи лише активність як спонтанну поведінку.

Отримавши такі висновки, розглянемо, які саме ментальні засади детермінують громадянську активність.

3.2. Ментальні засади участі громадян у реалізації влади (О. П. Патинок)

Реалізація державності і громадянської активності того чи іншого народу тісно пов'язана з його ментальністю, є похідною від неї.

Феномен ментальності у сучасній вітчизняній й

зарубіжній соціально-філософській думці посідає особливе місце – бо виступає “тлом” багатьох процесів та явищ у життєдіяльності людини і суспільства. Ментальні настанови нації є серцевиною громадянського суспільства і виступають складним системним утворенням, в якому функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні компоненти. Через цю категорію можна аналізувати психічний склад людей у соціальному, політичному та етнічному контексті.

Менталітет як специфіка психологічного життя людей розкривається через систему поглядів, оцінок, норм, умонастроїв, які опираються на існуючі в суспільстві знання та вірування, створюючи разом з домінуючими потребами і архетипами колективного несвідомого ієрархію цінностей, а значить, і характерні для представників певної спільноти переконань, ідеалів, схильностей, інтересів та інші соціальні установки, які відрізняють одну спільність від іншої.

Для з’ясування змісту і специфіки впливу менталітету на участь громадян у реалізації влади необхідно розглянути в загальних рисах те, як саме репрезентований цей феномен в працях науковців, з якими найбільш поширеними уявленнями він асоціюється. При цьому, як і більшість дослідників-філософів, ми будемо користуватись термінами “менталітет” і “ментальність” як рівнозначними.

Ментальність (або менталітет) – від лат. *mens* (розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – важливий аспект філософського осягнення суспільної реальності. В контексті філософії проблеми менталітету розробляли І. Кант, Д. Юм, Г.–В. Гегель, І.–Г. Фіхте, К. А. Гельвецій, І. Г. Гердер та інші мислителі другої половини XVIII–XIX ст., твори яких становлять гностично-когнітивні моделі ментальних характеристик суспільства, основних архетипічних конструктів культури. Філософський підхід до тлумачення поняття ментальності виокремлює особливості інтелектуальних процесів і утворень певного народу або певної особистості. За змістом ментальність – це стійка сукупність певних змістово-тематичних орієнтацій і логічно-символічних засобів мислення (понять, образів, ідей), що виражає спосіб світосприйняття, характер картини світу. Своєрідна

ментальність властива різним епохам, типам культури, етносам, категоріям людей, окремим суб'єктам [304, с. 69].

На сучасному етапі М. Попович, розробляючи цю проблематику у філософії, вважає категорію менталітету відображенням психологічного рівня духовності людини. “Менталітет – традиційний вияв світосприймання людиною, нацією, народом, зумовлений історичним досвідом та національною культурою” [330, с. 139].

Культурологи розглядають ментальність нації, менталітет як специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; вироблення під впливом багатовікових культурно–історичних, геополітичних, природно–кліматичних та інших чинників. Ментальність нації виступає як цілісне духовне утворення, як “дух народу”, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей і зберігає код нації. Ментальність нації проявляється в національному характері, самосвідомості етносу, різних компонентах його культури [84, с. 189]. Цей своєрідний генетичний код народу допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі. На основі ментальності виникає відчуття ідентичності, що визначає політичну, правову, побутову поведінку.

Ментальність – це ставлення, яке особа діяльнісно проявляє, спосіб поведінки, що від неї очікують. Тож, загалом ментальність – це призма, крізь яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Ментальність притаманна кожній людині незалежно від етнічної належності, соціального стану, мови тощо. Ми ще в дитинстві засвоюємо ментальність народу, коли слухаємо колискові пісні, пізнаємо побут, опановуємо мову, тоді ж і закорінюємо в себе загальні настанови національної культури і її варіації, що виникають під впливом особливостей культурного середовища. Інакше кажучи, ментальність пронизує глибинні психічні рівні, вона залягає у підсвідомих глибинах людської психіки.

Психологи розуміють менталітет як напрям думок, сукупність розумових навиків і духовних настанов, які притаманні окремому індивіду або суспільній групі. Ментальність – поняття для визначення рівнів мислення, що не обмежується сферою усвідомленого. Це властивий певній

епосі, культурі, цивілізації, спільності загальний розумовий інструмент, яким індивіди володіють, користуються у неусвідомленій формі [468, с. 99].

Ментальність формується та функціонує відносно повільно і на рівні підсвідомості. Вона є надбанням не тільки інтелектуальної еліти зокрема, а й суспільства загалом, виступаючи при цьому масово–індивідуалістичною характеристикою свідомості соціуму.

З позиції *соціологічного* підходу, менталітет – це сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот (групи, індивідів), що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти відповідним чином [306, с. 340].

Менталітет – соціокультурний феномен, пов'язаний з історією розвитку соціальних спільнот різних типів, у тому числі етнічних. До менталітету належать звички, традиції, інтуїтивне, підсвідоме, що існують на рівні несвідомих психологічних процесів. Менталітет зумовлений соціологічними, історичними, географічними, ідеологічними та іншими чинниками, що впливають на формування культури та соціальної психології спільноти, її взаємовідносинами з іншими групами, культурами. Дослідник М. Юрій визначає менталітет не як особливий національний логос і не апріорну систему цінностей, а певний соціально–психічний стан суб'єкта етносу, нації, народності, громадян, що втілив у собі (не в пам'яті народу, а в його підсвідомості) результати тривалого й детального впливу етнічних, природно–географічних і соціально–економічних умов проживання суб'єкта менталітету. Історично складаючись, формуючись і виробляючись, менталітет упродовж історичного відрізка є сукупністю соціально–психологічних властивостей і ознак, сумою детермінуючих поведінкових реакцій, які є певною цілісністю, що проявляються у всіх сферах життєдіяльності. Загалом менталітет – це записаний у матеріальних основах психіки певний поведінковий код, що

детермінує стійкий соціально–психічний стан суб'єкта (людини, нації, народу) та органічна цілісність соціально–психічних характеристик, притаманна саме цьому народові, громадянам, яка зумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміни навколишніх умов, вважає М. Юрій [480, с. 5].

Отже, кожен народ у процесі свого історичного буття виробив особливий менталітет, тобто своєрідний спосіб усвідомлення й ставлення до світу, який задається мовою, традиціями, вихованням, релігійними уявленнями тощо, тобто усією суспільною практикою людей. Менталітет народу формується історично, однак сам процес його творення має неусвідомлений характер: при цьому саме менталітет детермінує цінності певної людської спільноти та визначає поведінку, почуття, думки її окремих представників.

Інколи в літературі зустрічається *спроби розвести поняття “менталітет” і “ментальність”*. При цьому менталітет визначається як *інтегральна ціннісномотивована характеристика* соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп та індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів. Натомість, на відміну від менталітету, під ментальністю розуміють *частковий аспектний прояв менталітету* не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Проте, як ми вже зазначали вище, в контексті нашого дослідження немає сенсу в пошуку тонких відмінностей цих термінів і ми вживаємо їх як синоніми.

Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості [15, с. 128]. Ментальність належить до найбільш ґрунтовних основоутворюючих та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах вчених на це явище є акцентування зв'язків цього поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Ментальність має

здатність виявляти́сь безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях і т.п. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

У структурі ментальності розрізняють готовності, установки, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати й розуміти навколишній світ певним чином [482]. Аналіз феномену ментальності та його особистісних проявів дає право стверджувати, що в структурі ментальності доцільно розрізняти такі компоненти:

– *емоційний* (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань, що надає енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином;

– *пізнавальний* (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання);

– *поведінковий* (конативний) компонент, що є імпульсом актуалізації елементарних фіксованих установок, етнічних цінностей.

Ментальність глибинно зумовлює вироблення, трансляцію і відтворення біопсихічних програм поведінки, прийнятих проектів діяльності, ситуативних моделей спілкування, канонічних взірців вчинків, а відтак стимулює або гальмує своєчасну появу нових смислів, значень, соціальних кодів та вітальних цінностей, за допомогою яких передається від покоління до покоління зростаюча лавина соціального досвіду; пов'язана з духовністю, культурою і буттям (предметною реальністю), а тому визначає глибинний смисл вчинків людей, історичних подій, епосу. Отже, ментальність – це чуттєвомисленневий інструментарій освоєння довкілля, що

визначає поведінку людини в громадянському суспільстві.

Ментальні засади існують у трьох визначально важливих вимірах, які треба враховувати у світлі формування особистості як громадянина, що бере участь у реалізації влади.

По–перше, менталітет репрезентований у вимірі наукової картини світу, тому треба розробляти моделі змісту і структури менталітету сучасної особистості, робити ці моделі надбанням освітян, виробляти відповідні технології практичного впровадження тих чи інших проєктивних інновацій у формування особистості.

По–друге, менталітет існує у вимірі ідеології, де він став ідеологічним знаряддям. У цьому сенсі категорія “менталітет” повинна досить активно використовуватися для обґрунтування завдань громадянської консолідації, доведення того, що народ має глибокі і поважні традиції терпимості й працьовитості, зваженості й поваги до приватної власності, індивідуалістичні риси й естетичну витонченість тощо. Тим самим ідеологія може стати в пригоді у справі спрямування ментальних потоків у бажане русло розвитку.

По–третє, – у вимірі свідомості, у вигляді уявлення українців про самих себе. Тому вплив українського менталітету на формування особистості треба розглядати у ракурсі ідеологічного тиску і засвоювання масових уявлень індивідом протягом процесу соціалізації [217].

У цілому, аналізуючи взаємозв’язок і взаємодію ментальності та участі громадян у реалізації влади, слід мати на увазі такі особливості ментальних засад розгортання громадянської активності.

1. Ментальність нації є специфічний спосіб сприйняття і розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин, виробляється під впливом багатовікових культурно–історичних, геополітичних, природно–кліматичних чинників. Їх зміна детермінує і певну еволюцію ментальних властивостей. Однак саме ментальність долає історичні епохи, зберігає код нації. Вона не може змінитися протягом життя одного або кількох поколінь. Соціальні катаклізми можуть істотно впливати на форми вияву і навіть деформувати окремі ментальні риси.

2. Як феномен, ментальність має практичне спрямування:

перевірений поколіннями досвід орієнтує людей на те, що треба використовувати й розвивати, а чого уникати, як вижити й утвердити себе в довколишньому світі. У цивілізованому суспільстві існує особливо тісний взаємозв'язок ментальності з політичною сферою, яка несе відповідальність за організацію та цілеспрямований розвиток народу.

3. Ментальність не має внутрішньої диференціації на моральну, політичну та інші складові частини, виступає як цілісне духовне утворення. Тому її часто визначають як “душу народу”, те, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей.

4. Ментальність нації виявляється в домінуючих життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання; у формах взаємин між людьми та родинних засадах; у ставленні до природи і праці; в національному характері та темпераменті; в різних компонентах культури етносу, в тому числі й політичній.

Ментальний феномен постає як тлом соціальних реалій суспільства, так і чинником політичної свідомості та громадянської активності суспільного суб'єкта.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що складність проблеми полягає у труднощах визначення і виділення тих явищ і типових рис суспільного життя, що виражають неповторні і невіддільні від народу якості. Вирішення цієї проблеми лежить на шляху аналізу національного характеру народу як державотворчої нації, що виявляється в тих національних традиціях, які безпосередньо впливають на ефективність влади – як державної, так і недержавної.

Дослідження у соціально-філософському, етнопсихологічному аспектах національної ментальності, зокрема, її *соціально-громадянських вимірів та контекстів*, є важливою, та на сьогодні мало дослідженою темою, цікавою теоретичною й практичною проблемою. Залишається ще багато нез'ясованого та недослідженого як у визначенні власне сутності української ментальності, так й щодо конкретних проявів її у різноманітних сферах суспільного життя. Тим не менш, в наступному підрозділі спробуємо в ескізному вигляді окреслити особливості саморозгортання громадянської активності в середовищі української ментальності.

3.3. Українська ментальність як фактор формування громадянського суспільства (*О. П. Патинок, Л. М. Семененко*)

Формування громадянського суспільства передбачає відповідні ментальні складники, світоглядні орієнтації та риси самосвідомості народу, які формуються серед іншого і в історичному процесі.

Наша держава пройшла складний шлях історичного розвитку. Тривала провінційна роль України, відсутність розвитку її державності стали причиною слабкого розвитку громадянського суспільства та його теорії, тому проблема становлення громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з необхідністю розбудови державності, оскільки вдосконалення суспільства і держави є необхідною умовою демократичного розвитку країни.

Важливим фактором формування громадянського суспільства є ментальність народу. Ефективність і наукова плідність ідеї ментальності зумовлена тим, що ментальний вимір суспільного життя “показує” досліднику форми, зміст, спрямованість життєдіяльності пересічної людини за конкретних умов. Адже багато в чому щоденна поведінка людини обумовлюється простими шаблонами. Людина чинить дії, не звертаючи особливої уваги на те, як вона це робить. Багато речей вона робить, бо її привчили робити їх з дитинства, інші – тому що саме так роблять решта людей. Вона набуває звичок, виробляє автоматичні реакції; закріплює ці звички й реакції, бо вони призводять до отримання результатів, що подобаються людині. Коли звичні дії не призводять до досягнення бажаних цілей, людина змінює спосіб своїх дій. Людина не сама створює свої ідеї й стандарти цінностей, вона користується наявними разом з іншими людьми. Пересічна людина не розмірковує над великими проблемами й питаннями, але тим не менш вона робить свій вибір, діє. Вона приймає певні способи дії, тому що впевнена, що вони краще наближають її до досягнення добробуту. І людина готова змінити характер дій, якщо переконується, що це повністю відповідає її інтересам. Українська національна ментальність як фактор формування громадянського суспільства, як суб'єкт і

результат суспільно–історичної діяльності, “є системою, в якій фізичне й психічне, генетично зумовлене й прижиттєво сформоване, природне й соціальне, матеріальне й духовне утворюють нерозривну єдність” [38, с. 127–139].

Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях В. Вернадського, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Донцова, О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Липинського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка. Сутність поняття ментальності нації (етносу) на теренах сучасної української філософської науки проаналізовано у роботах Г. Гетало, О. Красовської, Є. Макаренка, Н. Михайловської, М. Чепи, А. Шведової та інших.

Психолого–педагогічний аналіз феномену української ментальності та практики його розвитку і використання у процесі становлення особистості сучасного українця здійснили М. Боришевський, Г. Ващенко, О. Кульчицький, І. Огієнко, с. Русова, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, В. Янів, Я. Ярема, М. Шлямкевич та інші.

Майже всі класики української культури у своїх працях торкалися проблем ментальності під різними кутами зору: М. Грушевський, М. Костомаров (проблема генези української ментальності); Д. Чижевський (теоретико–методологічні засади функціонування ментальності); П. Куліш, Т. Шевченко (осмислення національної ментальності засобами художньої творчості); Г. Сковорода, П. Юркевич (ментальність як прояв “божественної” сутності людини); В. Липинський, І. Франко (вплив ментальності на політичне життя суспільства).

Менталітет українського етносу сформований історично, не на деструктивних, а на конструктивних духовнотворчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території. Хоча українська ментальність складалася й розвивалася у взаємодії з ментальностями народів Росії, Литви, Польщі та інших етносів, для українців пріоритетними залишаються ставлення до землі як до Батьківщини–матері, до своїх культурно–історичних цінностей; толерантність до інших культур і релігій; волелюбність; прагнення до “чистої крові”; перевага емоційності над раціональністю (філософія “серця”);

орієнтування на горизонтальне нівелювання; господарність і працьовитість; характерний індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як квінтесенція свідомого творчого життя – служіння високим ідеалам істини, добра, краси і мудрості.

Основні риси української ментальності, на думку академіка О. Киричука, характеризуються властивими українському народу системотворчими ознаками:

– інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно–індивідуального світу;

– кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

– анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості;

– перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення [21, с. 52].

Історія засвідчує, що ментальність українців має визначальний вплив на такі основні суспільні риси: волелюбність, демократизм, миролюбність, толерантність, а також зверхність особистих інтересів над загальнонародними, політичний конформізм, схильність до анархізму, міжособної боротьби.

Відомий український вчений Володимир Янів у своїх дослідженнях зробив висновок, що українці за своїм психологічним складом є народом західного, європейського типу, тоді як росіяни – східного, азійського. Для європейських народів, стверджує він, характерний гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини: розуму, почуттів і волі. Вони перебувають у постійному напруженні, активному

впливові один на другий, у динаміці, але й одночасно в рівновазі. Це породжує постійну активність, рухливість і динамізм європейця.

Для пояснення особливостей українського індивідуалізму, його “вибуялого характеру”, В. Янів звертає увагу на геополітичну, культурну та психологічну “межовість” України. Україна найбільше з європейських народів віддалена від Західної Європи і перебуває на межі двох світів – Східного і Західного. Тому вона відчуває постійний вплив східної культури. А для Сходу властива перевага почуттів над розумом і волею. Ось чому український індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, надто керований почуттями, закономірно веде до згубних наслідків [487, с. 86].

Причину українських невдач, як зазначає вчений, можна сформулювати парадоксом: “в неволі ми опинилися тому, що надто любили волю. Ми боялися свого власного тирана і послаблювали себе внутрішньою боротьбою, не виявляючи одночасно досить активності назовні, так довго, аж запанували над нами чужинці” [487, с. 91].

Цікавим є ще один підхід до розкриття суті і особливостей української психіки та пояснення її впливу на різні сфери суспільного життя. О. Кульчицький підкреслював, що в історії українського народу привертають особливу увагу “межові ситуації” – “загрози смерті”, “випадковості”, “терпіння”, що витворила геополітична ситуація України, як багатой межової смуги поміж Заходом і Сходом. У цій екзистенціально–межовій ситуації можливі були два види реакції: “авантюрно–козацький”, героїчний стиль і стиль “притаєного існування”, який вів до пристосовницького і пасивного ставлення до довколишнього світу. За такого підходу до пояснення сутності української ментальності формується своєрідна біполярна модель, яка поєднує лицарсько–козацький і пасивно–споглядальний типи ставлення до довкілля. У політичній сфері ці ментальні настанови матеріалізуються в бунтарстві, героїчній боротьбі за національні цінності та державну самостійність України, і разом з тим – в егоцентризмі, байдужості до долі власного народу і власної держави.

Цю ідею О. Кульчицького розвиває А. Бичко, показуючи,

як межовість, що тривалий час була пов'язана з відсутністю власної держави, породжує комплекс національної “меншовартості” українця, а останній продукує комплекс “кривди”, образи. Ця кривда може проявитися “або в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсної чи уявних причин меншовартості.., або в напрямку сублімації в стражданнях, або в соціально–утопічному мрійництві” [33, с. 59].

Ряд характерних рис української душі зумовлює соціопсихічний фактор. Суть його в тому, що для українців, які споконвіку були хліборобською нацією, властива селянська психологічна настанова, яка проявляється, зокрема, в схильності до творення малих інтимних груп–спільнот, що характеризуються почуттєвою близькістю, симпатіями, співчуттями, а не національне обґрунтованими прагненнями до спільної мети. “Групи типу спільнот, – пише О. Кульчицький, – не вимагали і не розвивали активних настанов, навпаки, давали радше почин настановам рефлексивним, зверненим у власне нутро...” У політичному житті цей соціопсихічний селянський фактор, підсилений крайнім індивідуалізмом, проявлявся в схильності українців до малих форм організації і самоуправління, в розколах і доробленні політичних партій та інших масових об'єднань, у невмінні і небажанні виробляти і реалізувати загально-національні політичні програми [33, с. 60].

З оригінальним підходом до пояснення специфіки української ментальності та її впливу на політичний процес виступив В. Кизима [480]. Поділяючи нації та їх ментальності на класичні та некласичні, вчений доходить висновку, що Україну слід віднести до некласичних, маргінальних суспільств. Для останніх характерним є те, що соціально–економічні та інші процеси розвиваються в них під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників. “Некласичність української ментальності, – пише В. Кизима, – впливає з історичної маргінальності українського суспільства”. Особливість України полягає в тому, що вона, як правило, не була ні центром, ні периферією і майже постійно знаходилась між різними державно–політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, будучи у складі то однієї, то іншої держави. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне

маневрування і балансування на межі ризику. Це, на думку дослідника, істотно вплинуло на психологію народу, його духовні, політичні та інші форми життєдіяльності. Так, “у політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, устремлінь, ідеологій, в структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то й до тяжких наслідків, одним з яких була руїна...” Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав [177, с. 34].

Концепція ця пояснює також існування феномену так званих “двох орієнтацій”. Це – “боротьба двох позицій, представники яких у складних суспільно–політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народу, його енергії, здібностям, або зовнішнім силам” [177, с. 35].

Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці впродовж віків мріяли про те, як би вирватися з обіймів своїх доброзичливих сусідів. Тому, як резонно зауважує В. Кизима, специфіка національної ідеї українського народу полягає в тому, що це ідея не творчості, а свободи, яка досить часто розуміється як стихія вільності і руйнування. Орієнтація на “незалежність від” є стійкою ментальною настановою, яка спрямовує активність українців головним чином у напрямку долання, руйнації існуючого стану речей і значно менше стимулює державотворення.

Отже, як бачимо, українська історія репрезентує тривало сформовані передумови для маргіналізації політичної свідомості, а тому і для приховування громадянської активності.

Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосуватись до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс “меншовартості”. Громадянська свідомість поневоленої нації

дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних проявів та рабської психології. У цілому можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності і перебувала в неволі, серйозно деформується. На глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватись набуті в умовах неволі ментальні настанови. Останні все більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності [480].

Якщо поневолена нація стає об'єктом тривалого політичного панування кількох держав або під іноземний вплив потрапляє певна її територія, то різні частини одного етносу виробляють особливі риси ментальності. На цій основі формується і специфіка політичної культури різних національних регіонів, що стає серйозною перепорою на шляху побудови соборної держави.

Класифікація ментальних настанов за їх позитивним чи негативним характером є складною і неоднозначною проблемою. По-перше, і дослідникам, і практикам слід усвідомити, що всі ментальні настанови, які сформувались у народі, відігравали певну позитивну роль у його житті. Так, інтроверсивність, “відступ у себе”, стиль прихованості сприяли фізичному і духовному виживанню українців у складних геополітичних обставинах. Інша річ, що ці та низка інших світоглядних настанов не посилювали консолідації української нації, її цілеспрямованої боротьби за суверенну державу.

Друга обставина, над якою варто замислитись, – це та, що кращі риси духовного складу та культури українців – демократизм, миролюбність, доброзичливість та інші – в конкретних обставинах історичного розвитку України часто були для неї несприятливими чинниками. Можна згадати, наприклад, яку злобу та агресивність з боку російського імперського чиновництва викликав демократизм державного та військового устрою Гетьманської держави та Запорозької Січі.

Українська ментальність та українська національна свідомість у цілому мають суперечливий характер, що

зумовлено як межовістю існування, так і багатовіковим підневільним станом України. Це означає, що в культурі нації одночасно проявляються різні й навіть протилежні якості: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість і т.д. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі.

Виявляючи ментальні настанови, які мали негативний вплив на формування національної єдності та державницьких якостей українського народу, спочатку слід визначити природні і споконвічні, а потім – набуті в умовах політичного поневолення. До перших можна віднести крайній індивідуалізм, перевагу емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі, критиканстві, міжособній боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею під час вирішення політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку.

В другу групу ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, входять формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси “меншовартості” та “кривди”. У політичній культурі, – як зазначає М. Юрій, – ці психічні якості проявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних явищ і процесів, недооцінці їх як вирішальних факторів національного життя, недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, некритичному сприйнятті чужоземних політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів,

проросійських та інших чужинських політичних орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників належить також ментальна фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його території між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією. Різні ментальні настанови формували і різні типи політичних цінностей та ідеалів, віддаляли українство від власного культурного коріння.

Можна погодитись із тим, що проголошення державного суверенітету України в 1991 р. припинило певною мірою дію негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Але набуті в минулому риси ментальності й культури ще довго будуть продукувати відповідні суспільні відносини, ідеали та орієнтації [480].

Реалізація громадянської активності, визрівання громадянського суспільства може стати водночас і головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності. Крайній індивідуалізм таким чином може бути подоланий формуванням демократичних суспільних відносин та правової держави, в якій індивідуальна свобода буде органічно поєднана з громадянськими обов'язками і відповідальністю. Відродження української нації і державності подолає комплекси “меншовартості”, “кривди”, очистить українську душу від рабської психології, зміцнить моральність суспільства. Включення України в світове співтовариство, активна міжнародна співпраця та конкурентні відносини зроблять українців більш цілеспрямованими, монолітними і прагматичними. Усі ці об'єктивні чинники повинні бути підсилені і доповнені повсякденною освітньо–виховною роботою серед усіх верств населення державними інституціями, політичними партіями, церквами, навчальними закладами, засобами масової інформації, всією свідомою українською громадськістю.

Проблема полягає в тому, що для становлення сильного громадянського суспільства необхідні і відповідні ментальні передумови – а ефективно зняття слабких (не сприяючих громадянській активності) рис української ментальності потребує спочатку становлення відносно самостійної недержавної сфери.

Ознаками українського менталітету, рисами, йому притаманними, на думку Р. Додонова є, по–перше, пантеїзм як духовний зв'язок українців з середовищем їх мешкання; по–друге, примат індивідуалізму над колективізмом, що ближче до європейського, ніж до азіатського, світосприйняття; по–третє, кордоцентризм, тобто примат емоційності над раціональністю, почуттів над розумом; по–четверте, соціальний фаталізм, віру в “автоматичність” історичного процесу, уникання соціальної активності; по–п'яте, амбівалентність внутрішнього світу, у якому поєднуються авантюрно–козацький (активний) психічний тип і тип “потаємного існування” (пасивний тип); по–шосте, егалітаризм [114, с. 28–29].

На думку М. Слюсаревського, український менталітет має такі риси: працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок з краєм, миролюбна вдача, гостинність, турбота про родину, рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини, індивідуалізм, інтроверсивність, спрямованість на самовдосконалення, демократизм, толерантність, гіпертрофоване волелюбство, що межує з анархічністю, глибинна емоційність, стриманість, поєднання елегійних настроїв з нездоланим оптимізмом, розвинута уява, яка знайшла свій вияв у народному мистецтві [381, с. 209–211].

Для більш адекватного розуміння сутності та характеру впливу менталітету на становлення особистості слід особливу увагу звернути на історичну зумовленість менталітету, вбачати в останньому своєрідний канал культурної спадкоємності. Не без підстав Р. Додонов стверджує, що етнічна ментальність “закріплюється досвідом багатьох поколінь і передається у спадщину” [114, с. 86].

Якщо ж відмовитися від перебільшень, то пояснити історичну обумовленість менталітету можна тільки історичною пам'яттю народу. Можна припустити, що ця пам'ять дуже коротка, і сягає вона зазвичай неглибоко. Враховуючи це, слід приділяти особливу увагу формуванню “історичного іміджу” України. Тільки так, через усвідомлення свого історичного коріння, може формуватися особистість, її громадянськість. Особистість має усвідомити, що держава створює для неї всі умови для неутисненого і вільного розвитку незалежно від її етнічної приналежності або місця мешкання (“Україна – наш

спільний затишний дім”) [413, с. 63].

Саме регіональні та стратифікаційні (субкультурні) форми ментальності є найважливішими і визначальними у поведінці особистості, тому що остання у своєму повсякденному житті спочатку сприймає себе як члена певної частини соціальної структури (верства, професійна група), потім – як мешканця конкретного регіону і тільки після цього – як представника українського народу. Якщо перші шаблі ментальної ієрархії так чи інакше наявні в усіх українських громадян (менталітет львів'янина, одесита, донбасівця, харків'янина тощо), то формування загальноукраїнської ідентичності (з відповідними ментальними характеристиками) – завдання на перспективу. Можна припустити, що загальноукраїнського менталітету як сталого явища в соціально–історичній реальності ще не існує або ж він існує на сторінках наукових часописів і досліджень, у промовах державних діячів, і це, очевидно, теж крок до становлення менталітету, до громадянської консолідації. Характерна риса менталітету – його темпоральність, ситуативність, зумовленість соціальним середовищем, субкультурною і територіальною специфікою. Саме у цьому сенсі можна вести розмову про стійкість, усталеність ментальних структур. Вони виникають, породжені конкретним збігом соціальних факторів. Причому ментальні феномени мають багато спільного у подібній обстановці незалежно від етнічної приналежності – взяти хоча б ідентичні риси менталітету представників тих чи інших професій, вікових груп, мешканців регіону.

У визначенні сутності української національної ментальності залишається багато нез'ясованого, недослідженого. Так само нез'ясованими постають механізми взаємовпливу сутнісних рис національної ментальності на особливості мислення й поведінки мешканця сучасної України у тих чи інших сферах суспільної життєдіяльності. Важливо дослідити й розуміти закономірності розгортання цього взаємовпливу на перспективу.

Розглянувши існуючі погляди на походження і сутність менталітету, репрезентовані підходи до української ментальності, можна зробити висновки:

– український менталітет, виступаючи фактором

формування громадянського суспільства, є складним духовним феноменом природи, у якому водночас репрезентовані інтелектуальні, усвідомлювані, а також емоційні, мало– чи зовсім не усвідомлювані аспекти;

– освітній вплив на формування українського менталітету обов'язково мусить враховувати важливі особливості українського минулого, зокрема, колишню роз'єднаність українського народу, його перебування у різних державних утвореннях, регіональні та місцеві особливості тощо, і бути спрямованою на суспільну консолідацію, формування громадянської гідності та патріотичних чеснот;

– для виконання завдань творення ментального середовища новітньої української державності в особистісному вихованні слід велику увагу приділити відновленню історичної пам'яті, використанню доробку історичної персоналістики, широкій популяризації імен славетних українців;

– в українській національній свідомості відображено ментальну культуру, що реалізується у пошуку універсальних засад людського буття, у вільному творчому підході до життя, – такі ментальні властивості знаходять своє віддзеркалення у формуванні та розвитку освітнього середовища сучасного українського суспільства.

Як було сказано, в цьому підрозділі представлено лише ескізний виклад впливу української ментальності на розгортання громадянської активності нашого суспільства. Перспективами подальших досліджень у цьому руслі є аналіз розмаїття форм та проявів української національної ментальності, законів та принципів внутрішньої логіки її розвитку та виявлення безпосередніх чи опосередкованих механізмів втілення їх у громадянську сферу суспільного життя.

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК НОСІЙ ВЛАДИ ТА ЇЇ НОРМАТИВНО- ПРАВОВИЙ СТАТУС

Нормативно–правова регламентація діяльності громадських організацій у першу чергу створює певні рамки для реалізації їх активності, тобто обмежує простір, в якому вони можуть функціонувати, і форми, за допомогою яких вони мають право досягати поставлених цілей. Тому документи і процедури нормативно–правового регулювання громадських організацій в сукупності складають своєрідний організуючий, або організаційний вимір, якому підкоряється діяльність інститутів громадянського суспільства.

У цьому розділі ми послідовно проаналізуємо законодавчу регламентацію діяльності вітчизняних, потім – закордонних і міжнародних громадських організацій.

4.1. Законодавче поле діяльності вітчизняних громадських організацій *(Л. С. Дубчак, К. Ю. Галушко)*

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією та законодавством України. Отже, в регулюванні правових відносин в сфері

громадських організацій та захисту прав людини Україна керується своїми зовнішньополітичними зобов'язаннями на рівні міжнародних документів та внутрішнім законодавством.

Вітчизняне право громадян на свободу об'єднання є аналогом права на свободу асоціації, яке як категорія застосовується у багатьох міжнародно-правових актах. Це право пов'язане з політичними й соціальними цінностями демократичної держави та громадянського суспільства і базується на головному скарбі плюралістичної демократії – свободі, адже держава повинна сприяти розвитку громадської активності, творчої ініціативи громадян і створювати рівні умови для діяльності їх об'єднань.

Останні тенденції розвитку громадянського суспільства вказують на достатньо інтенсивний розвиток його основних інститутів – громадських організацій. Натомість практика суспільних відносин свідчить, що далеко не завжди громадські організації розвиваються саме в бажаних напрямках: зміцнення їх організаційної структури, зменшення їхньої залежності від донорських організацій та посилення участі громадян у процесах прийняття публічних рішень на загальнодержавному та регіональному рівнях з метою ефективного задоволення інтересів громадян.

Основним чинником ефективності правового регулювання є встановлення чітких меж втручання держави у функціонування громадських організацій як основної ланки громадянського суспільства.

Законодавче поле вітчизняних громадських організацій вирізняється комплексним характером правового регулювання їх діяльності, яке здійснюється нормами різних галузей права.

Водночас, поспішність і неузгодженість у створенні законодавчої бази самоорганізації громадськості, за висновком вчених, призвела до появи низки факторів, що негативно впливають на сучасний розвиток громадських об'єднань. У цьому розумінні зробимо наголос на тому, що *чинне законодавство України про об'єднання громадян вже не відповідає нинішньому стану розвитку громадських об'єднань*, поза правовим регулюванням залишилися низка питань, які потребують свого нагального вирішення. Відсутність законодавчих актів, що передбачають можливості створення

громадянами України фондів, посилює небезпеку поширення в нашій державі присутності міжнародних фондів, створення “під гранти” фіктивних неурядових організацій. На існуючі проблеми в розвитку громадських об’єднань України наголошується і у численних публікаціях з різних проблем формування громадянського суспільства в Україні. Власне політико правових аспектів створення та забезпечення діяльності різних типів громадських об’єднань присвячені публікації О. Віннікова, Є. Додіної, В. Кратюка, О. Кушніренка, М. Лациби, Н. Пеліванової, Т. Слінька, С. Студенікіна, А. Ткачука, Ц. Ямпольської та інших [263; 359; 218; 219; 221; 224; 59; 327]. У цьому підрозділі нашою метою є охарактеризувати в загальних рисах нинішній стан правового забезпечення розвитку громадських об’єднань в сучасній Україні та визначити необхідні зміни правового регулювання діяльності громадських організацій.

Дослідниками пропонується така періодизація становлення національного законодавства про громадські організації:

1) 1991–1995 рр. – етап становлення національного законодавства про громадські організації, прийняття рамкового закону від 16 червня 1992 року “Про об’єднання громадян”;

2) 1996–1997 рр. – етап конституціоналізації громадських організацій, закріплення на конституційному рівні основних принципів їх правового статусу;

3) 1998–2001 рр. – етап коригування національного законодавства шляхом прийняття низки законів, які регулюють правових статус окремих видів громадських організацій;

4) з 2002 р. – гармонізація національного законодавства з європейськими та світовими стандартами; розроблення законопроектів з метою врегулювання правового положення громадських організацій (законопроекти “Про громадські організації”) [47, с. 7].

Система джерел права, які складають законодавче поле вітчизняних громадських організацій, представлена міжнародними договорами, Конституцією України, Законами України, Указами Президента України, Постановами Кабінету

Міністрів України, відомчими нормативно–правовими актами.

Як відзначає О. Ващук, до вказаної системи також належать рішення Конституційного Суду України та акти судової влади; корпоративні норми, які мають локальний характер дії і правова природа яких полягає у встановленні змісту прав і обов'язків членів організації, порушення яких тягне за собою негативні наслідки [47, с. 7].

У системному баченні, проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, розглядаються в Україні на трьох рівнях:

– національний рівень – юридична українська система та окремі комісії, що спеціально займаються проблемами прав людини;

– регіональний рівень – юридична європейська система, європейські органи правозахисного характеру;

– міжнародний рівень – організації ООН, міжнародні суди та комісії.

Основою для розробки вітчизняного законодавства про об'єднання громадян були міжнародні правові акти: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (стаття 20) [130]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. (стаття 22) [261]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р. (стаття 8) [261]; Конвенція Міжнародної Організації Праці (МОП) № 87 “Про свободу асоціацій і захист права на організацію” від 9 липня 1948 р. (статті 2, 3) [329].

Так, основні права людини унормовані в одному з найвизначніших документів історії людства *Загальній Декларації прав людини*. Загальна Декларація проголошує права та свободи так, що вони задовольняють усіх людей незалежно від раси, національного та соціального походження, релігії чи віросповідання, мови, статі, політичних уподобань, власності тощо.

У *Статуті Організації Об'єднаних Націй* у п. 3 статті 1 та в статтях 55 і 56 закріплено обов'язок держав членів дотримуватися і захищати права та основні свободи людини.

Стаття 1 Загальної Декларації прав людини унормовує: “Усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства”. Тобто людина не може

бути позбавлена права на свободу і рівність, а оскільки людина на відміну від інших істот має розум і совість, то саме тому вона має право на певні права і свободи, якими не користуються інші істоти на Землі. Статті, що проголошують права жінок і дітей, вважаються одними з найважливіших, оскільки жінки і діти складають те ядро суспільства кожної держави, яке його власне відтворює та продовжує.

Також Україна як член Ради Європи зобов'язана забезпечити виконання відповідних європейських документів з прав людини. Таким чином громадяни України вправі подавати скарги на Українську державу до європейських судів. Україна як засновниця ООН підписала майже всі міжнародні конвенції, і це дає можливість громадянам держави звертатися до багатьох структур та судів для захисту своїх прав.

Європейська Конвенція про захист прав людини й основних свобод [124] є основою діяльності Європейської Комісії з прав людини. У складі Комісії юристи держав, які ратифікували Конвенцію. Функцією Європейської Комісії є приймання скарг від громадян, а також розгляд цих скарг та державних звітів. Проте можливість подавати скарги в індивідуальному порядку визначає держава, громадянином якої є особа, яка бажає подати скаргу.

Функціонує також *Європейський Суд з прав людини*, який складається з 46 суддів за кількістю держав членів Ради Європи. Суд розглядає випадки, спочатку заслуховувані Комісією, що стосуються безпосередньо держав учасниць і окремих громадян. Рішення суду є юридично чинними.

Положення перерахованих вище міжнародних і європейських документів знайшли своє відображення у Основному Законі нашої держави – Конституції України, з прийняттям якої 28 червня 1996 р. відбулася конституціоналізація громадських організацій як різновиду об'єднань громадян: на конституційному рівні було закріплено право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (стаття 36), визначено види об'єднань громадян (стаття 37) та встановлено, що засади утворення і діяльності об'єднань громадян визначаються

виключно Конституцією України та законами України (пункт 11 статті 92) [192]. Зазначені конституційні положення і стали основою, фундаментом створення вітчизняного законодавчого поля громадських організацій.

Загальні положення правового статусу громадської організації визначені Законом України від 16 червня 1992 року № 2460–ХІІ “Про об’єднання громадян” [139]. Цей Закон дає поняття громадської організації, визначає засади діяльності та особливості статусу громадських організацій залежно від сфери поширення їх діяльності, порядок створення та припинення діяльності, закріплює права громадських організацій та особливості їх відповідальності.

По суті, це рамковий закон, положення якого знайшли свою деталізацію в інших нормативних актах, які закріпили право громадян на свободу об’єднання та створення окремих видів громадських організацій.

Згодом законодавче оформлення інституту громадських організацій продовжилося і було прийнято низку законів, які здійснювали регулювання окремих видів громадських організацій, а саме: Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 р., Закон України “Про національні меншини” від 25 червня 1992 р. (статті 13, 14, 15); творчих спілок (Закон України “Основи законодавства України про культуру” від 14 лютого 1992 р. (стаття 5); молодіжних організацій (Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. (статті 2, 14, 15); організацій із захисту прав споживачів (Закон України “Про захист прав споживачів” від 15 грудня 1993 р. (стаття 26); спортивних товариств (Закон України “Про фізичну культуру і спорт” від 24 грудня 1993 р.); Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” від 7 жовтня 1997 р.; Закон України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” від 12 січня 1998 р.; Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р.

Відповідно до наведених законів було прийнято і низку підзаконних нормативно–правових актів, зокрема: Постанову Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про порядок державної реєстрації благодійних організацій” від

30.03.98 р. № 382; Постанову Кабінету Міністрів України “Про розміри і порядок справляння плати за державну реєстрацію благодійних організацій” від 30.03.98 р. № 383; Наказ Міністерства юстиції України “Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр об’єднань громадян та благодійних організацій” № 66/5 від 14.12.98 р.; Наказ Державного комітету статистики “Про затвердження форми державної статистичної звітності № 1–ПГО “Звіт про політичні партії та громадські організації” № 289 від 12.08.99 р.

З метою врегулювання неприбуткового статусу громадських організацій, отримання якого шляхом внесення до Реєстру неприбуткових організацій і установ тягне за собою пільгове оподаткування, Законом України “Про оподаткування прибутку підприємств” (у редакції від 22 травня 1997 р.) було встановлено поняття “неприбуткового статусу” та перелік організацій, які мають право на його отримання. На його виконання наказом Державної податкової адміністрації України від 11 липня 1997 р. № 232 затверджено Положення “Про Реєстр неприбуткових організацій і установ”.

Стаття 3 Закону України “Про об’єднання громадян” визначає *громадську організацію* як об’єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно–культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Так, за основним напрямком своєї діяльності громадські організації можуть бути класифіковані як: соціальні, економічні, творчі, вікові, національно–культурні, спортивні та інші.

Громадська організація як об’єднання громадян потребує легалізації (тобто офіційного визнання), яка є обов’язковою процедурою і здійснюється шляхом реєстрації або повідомлення про заснування.

Діяльність громадської організації, яка нелегалізована або примусово розпущена за рішенням суду, є протизаконною. Також забороняється діяльність громадських організацій, якщо їх метою є зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь–якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підриє безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму;

розпалювання національної та релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загально визнаних прав людини.

Громадська організація діє на основі певних основоположних постулатів (принципів), серед яких законодавчо виокремлені:

- принцип добровільності (ніхто не може бути примушений до вступу в будь–яке об’єднання громадян);
- принцип рівноправності їх членів (учасників);
- принцип самоврядування;
- принцип законності;
- принцип гласності;
- принцип вільного вибору напрямів діяльності.

Законодавство розділяє поняття “засновник” та “член” громадської організації.

Відповідно до частини другої статті 11 Закону України “Про об’єднання громадян” засновниками громадських організацій можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а також учасники молодіжних та дитячих організацій – 15-річного віку.

Членами ж громадських організацій, крім молодіжних та дитячих, можуть бути особи, які досягли 14 років (вік членів молодіжних та дитячих громадських організацій визначається їх статутами в межах, встановлених законами України).

Громадські організації можуть не мати фіксованого індивідуального членства.

У діяльності громадських організацій у випадках, передбачених їх статутами, можуть брати участь колективні члени.

Кожна громадська організація має власну назву, яка визначається рішенням установчого з’їзду (конференції) або загальними зборами громадської організації. Назва повинна складатися з двох частин – загальної та індивідуальної. Загальна назва (союз, спілка, об’єднання, фонд, фундація, асоціація, товариство тощо) може бути однаковою у різних організацій, натомість індивідуальна назва є обов’язковою і повинна бути суттєво відмінною від індивідуальних назв зареєстрованих в установленому порядку громадських

організації з такою ж загальною назвою.

Поруч із повною назвою громадська організація може мати скорочену назву, яка фіксується в її установчих та статутних документах.

Громадська організація має виключне право на використання своєї назви. Використання назви фізичними та юридичними особами, які не належать до громадської організації, для цілей, не пов'язаних з діяльністю організації, забороняється.

Установчим документом громадської організації є статутний документ (статут або положення), який не повинен суперечити законодавству України і має містити:

1) назву громадської організації (повну, а також скорочену), її статус та юридичну адресу;

2) мету та завдання громадської організації;

3) умови і порядок прийому в члени громадської організації, вибуття з неї;

4) права і обов'язки членів (учасників) громадської організації;

5) порядок утворення і діяльності статутних органів громадської організації, місцевих осередків та їх повноваження;

6) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадської організації, порядок звітності, контролю, здійснення господарської та іншої комерційної діяльності, необхідної для виконання статутних завдань;

7) порядок внесення змін і доповнень до статутного документа;

8) порядок припинення діяльності громадської організації і вирішення майнових питань, пов'язаних з його ліквідацією.

У статутному документі можуть бути передбачені інші положення, що стосуються особливостей створення і діяльності громадської організації.

Зареєстрована громадська організація є юридичною особою і набуває усіх відповідних прав.

Всі основні питання діяльності громадської організації повинні вирішуватись на зборах всіх членів або представників членів громадської організації.

Громадська організація повинна регулярно обнародувати свої основні документи, склад керівництва, дані про джерела фінансування та витрати.

Легалізація громадської організації здійснюється відповідно Міністерством юстиції України, місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Міжнародні громадські організації підлягають обов'язковій реєстрації Міністерством юстиції України.

У разі, коли діяльність місцевої громадської організації поширюється на територію двох і більше адміністративно-територіальних одиниць, її легалізація здійснюється відповідним органом.

Місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчим комітетом сільської, селищної, міської Ради народних депутатів реєструються в обов'язковому порядку місцеві осередки зареєстрованих всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, якщо така реєстрація передбачена статутними документами цих об'єднань.

Про легалізацію (офіційне визнання) громадської організації легалізуючий орган повідомляє у засобах масової інформації.

Порядок створення та припинення діяльності громадської організації регламентований статтями 15 – 19 Закону.

Для реєстрації громадської організації її засновники подають заяву. До заяви додаються статут (положення), протокол установчого з'їзду (конференції) або загальних зборів, відомості про склад керівництва центральних статутних органів, дані про місцеві осередки, документи про сплату реєстраційного збору, крім випадків, коли громадська організація звільняється від сплати реєстраційного збору відповідно до законів України.

Заява про реєстрацію місцевої громадської організації розглядається у 3-и денний строк з дня надходження документів. Рішення про реєстрацію або відмову в ній заявнику повідомляється письмово не пізніше наступного робочого дня з дня прийняття рішення.

Заява про реєстрацію всеукраїнської та міжнародної

громадської організації розглядається протягом одного місяця. Рішення про реєстрацію або відмову в ній заявнику повідомляється письмово в 10–денний строк.

Під час розгляду питання про реєстрацію можуть бути присутніми представники громадської організації.

Зміни до статутних документів, зареєстрованих громадських організацій підлягають обов'язковій реєстрації.

У реєстрації громадській організації може бути відмовлено, якщо її назва, статутний або інші документи, подані для реєстрації, суперечать вимогам законодавства України. Рішення про відмову у реєстрації повинно містити підстави такої відмови і може бути оскаржено у судовому порядку.

Про відмову у реєстрації об'єднання громадян реєструючий орган повідомляє у засобах масової інформації.

Громадські організації, їх спілки можуть *легалізувати* своє заснування шляхом письмового повідомлення відповідно Міністерству юстиції України, місцевим органам державної виконавчої влади, виконавчим комітетам сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Стаття 18 дозволяє громадській організації використовувати власну *символіку*, яка затверджується відповідно до її статуту.

Припинення діяльності громадської організації, як і будь-якої іншої юридичної особи, може бути проведено шляхом реорганізації або ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску), які здійснюються відповідно до статуту.

Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані громадські організації користуються такими *правами*:

1) виступати учасником цивільно–правових відносин, набувати майнові і немайнові права;

2) представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах;

3) брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо);

4) ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні;

5) створювати установи та організації; одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань;

6) вносити пропозиції до органів влади і управління;

7) розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі;

8) засновувати засоби масової інформації;

9) брати участь у розробці проектів рішень з питань гендерної рівності, що приймаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

10) делегувати своїх представників до складу консультативно–дорадчих органів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, що утворюються при органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування;

11) проводити моніторинг з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Громадські організації мають право засновувати підприємства, необхідні для виконання статутних цілей.

Громадська організація може мати у власності кошти та інше *майно*, необхідне для здійснення її статутної діяльності.

Громадська організація набуває право власності на кошти та інше майно, передане їй засновниками, членами (учасниками) або державою, набуте від вступних та членських внесків, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями, а також на майно, придбане за рахунок власних коштів чи на інших підставах, не заборонених законом.

Громадські організації також мають право на майно та кошти, придбані в результаті господарської та іншої комерційної діяльності створених ними госпрозрахункових установ та організацій, заснованих підприємств.

Кошти та інше майно громадської організації, в тому числі тих, що ліквідуються, не може перерозподілятися між їх членами і використовується для виконання статутних завдань або на благодійні цілі, а у випадках, передбачених законодавчими актами, за рішенням суду спрямовується до прибутків держави.

Право власності громадської організації реалізують їх вищі статутні органи управління (загальні збори, конференції, з'їзди тощо) в порядку, передбаченому законодавством України та статутними документами.

Окремі функції щодо господарського управління майном може бути покладено вищими статутними органами управління на створювані ними органи, місцеві осередки або передано спілкам громадських організацій.

З метою виконання статутних завдань і цілей зареєстровані громадські організації можуть здійснювати необхідну господарську та іншу комерційну діяльність шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи, заснування підприємств в порядку, встановленому законодавством.

Громадські організації, створені ними установи та організації зобов'язані вести оперативний та бухгалтерський облік, статистичну звітність, зареєструватись в органах державної податкової інспекції та вносити до бюджету платежі у порядку і розмірах, передбачених законодавством.

Державний *контроль за діяльністю громадської організації* здійснюється державними органами у порядку, передбаченому законодавством України.

Органи, що проводять легалізацію громадських організацій, здійснюють контроль за додержанням ними положень статуту. Представники цих органів мають право бути присутніми на заходах, що проводяться громадськими організаціями, вимагати необхідні документи, одержувати пояснення.

Нагляд за виконанням та додержанням законності громадськими організаціями здійснюють органи прокуратури.

Контроль за джерелами та розмірами надходжень, сплатою податків громадською організацією здійснюють відповідно фінансові органи та органи державної податкової інспекції.

Посадові особи легалізуючих органів громадських організацій та громадяни за порушення законодавства про об'єднання громадян несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність.

Громадські організації несуть відповідальність,

передбачену Законом України “Про об’єднання громадян” та іншими законодавчими актами України.

Керівництво громадської організації, яка не легалізувалася у встановленому законом порядку чи якій відмовлено у легалізації, або яка примусово розпущена за рішенням суду, але продовжує діяти, а так само участь у діяльності таких громадських організаціях тягнуть за собою адміністративну або кримінальну відповідальність.

За порушення законодавства до громадської організації можуть бути застосовані такі *стягнення*:

1) попередження (при вчиненні правопорушення, яке не тягне за собою обов’язкового застосування іншого виду стягнення, відповідний легалізуючий орган виносить письмове попередження);

2) штраф (накладається в судовому порядку в разі грубого або систематичного вчинення правопорушень за поданням легалізуючого органу або прокурора);

3) тимчасова заборона (зупинення) окремих видів діяльності або всієї діяльності (застосовується судом з метою припинення незаконної діяльності за поданням легалізуючого органу або прокурора на строк до трьох місяців. Тимчасова заборона окремих видів діяльності громадської організації може здійснюватись шляхом встановлення заборони на проведення масових заходів (зборів, мітингів, демонстрацій тощо), здійснення видавничої діяльності, проведення банківських операцій, операцій з матеріальними цінностями тощо.

За поданням органу, який звертався до суду щодо тимчасової заборони окремих видів або всієї діяльності громадської організації, суд може продовжити цей термін. При цьому загальний термін тимчасової заборони не повинен перевищувати шість місяців.

При усуненні причин, що стали підставою для тимчасової заборони, за клопотанням громадської організації її діяльність може бути відновлена судом в повному обсязі;

4) примусовий розпуск (ліквідація) (здійснюється за поданням легалізуючого органу або прокурора на підставі рішення суду у таких випадках:

– вчинення дій, передбачених статтею 4 цього закону;

– систематичного або грубого порушення вимог статті 22 цього закону;

– продовження протиправної діяльності після накладення стягнень, передбачених цим законом;

Суд одночасно вирішує питання про припинення випуску друкованого засобу масової інформації громадської організації, яка примусово розпускається. Про примусовий розпуск (ліквідацію) громадської організації реєструючий орган протягом п'ятнадцяти днів після набрання рішенням суду законної сили повідомляє у засобах масової інформації.

Рішення про примусовий розпуск всеукраїнських та міжнародних громадських організацій на території України приймається судом.

Таким є загальне нормативно–правове поле, що регламентує діяльність вітчизняних громадських організацій. Проте здобуткам у цій сфері протистоять **суперечності і слабкі місця внутрішнього правового регулювання**. Розглянемо їх детальніше.

Безсистемний характер реформування правового забезпечення громадського сектору в Україні багато в чому обумовлений відсутністю базового закону, який би відповідав іншим нормативно правовим актам системи законодавства. Головними вадами чинного законодавства про об'єднання громадян, на думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень, є заборона створювати суспільно корисні об'єднання, такі, що діють в інтересах громади або суспільства, заборона створювати громадські організації юридичним особам; штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів, заборона неурядовій організації займатися господарською діяльністю. Крім того, чинний Закон України “Про об'єднання громадян” містить багато суперечностей як з Цивільним кодексом, так і з Конституцією України, необґрунтовано обмежує реалізацію права громадян на свободу об'єднання, здатний заблокувати діяльність будь-якої реально діючої громадської організації.

З метою забезпечення належного правового регулювання процесів громадської самоорганізації Міністерством юстиції України розроблено проект Закону України “Про громадські

організації”, який у встановленому порядку внесено Урядом України на розгляд Верховної Ради України (реєстр. № 3371 від 14 листопада 2008 р.). Утім, цей законопроект так і не було включено до порядку денного пленарного засідання Парламенту України, не зважаючи на численні звернення вітчизняних неурядових організацій на підтримку цього документу, що дії українських парламентарів з цього питання суперечать міжнародним зобов’язанням України.

За бездіяльності політиків і чиновників марно сподіватися на швидке ухвалення українськими парламентарями нових редакцій законів України “Про благодійництво та благодійні організації”, “Про соціальні послуги”, внесення змін і доповнень до законів України “Про органи самоорганізації населення”, “Про організації роботодавців”, “Про об’єднання співвласників багатоквартирного будинку”. Вирішення питань громадського сектору здебільшого залежить від політичної волі можновладців, ефективного *менеджменту, прийняття необхідних* державно управлінських рішень. Отже, за висновком В. Сьюмар і М. Лациби, авторів статті “Чи вона справді працює” [412], розміщеної на шпальтах Інтернет-видання “Українська правда” від 22 жовтня 2009 р., “українські політики до конфуціанської мудрості, вочевидь, не дозріли, і громадянське суспільство, яке не даватиме спокою, їм просто не потрібне”. Підсилює цей висновок той факт, що у жовтні 2009 р. Уряд України скасував електронний реєстр громадських експертиз єдину базу даних на урядовому сайті, що містить інформацію про висновки громадських організацій стосовно діяльності органів влади та її рішень, які мають спиратися на громадську думку. Наслідком цього може бути ще більше ігнорування владою громадських ініціатив та потреб громадського сектору.

Виходячи із завдання забезпечення повноцінної участі громадян та їх об’єднань у захисті національної безпеки, а також ефективного вирішення ними покладених на них завдань у цій сфері, В. Крутов вважає, що “...роль, місце і сам механізм реалізації громадянами своїх повноважень недостатньо розкрито в законодавстві України”. Конструктивне вирішення широкого кола питань, пов’язаних з формуванням недержавної системи забезпечення

національної безпеки за активної участі громадськості та об'єднань громадян, протидії деструктивним громадським ініціативам та діяльності громадських об'єднань насамперед залежить від внесення відповідних змін і доповнень до:

– виборчого законодавства, з метою кардинальної зміни існуючої виборчої системи (суб'єктами виборчої системи, на наше переконання, мають стати лише адресні, реальні політичні партії, що виключає з виборчого процесу квазіпартійні утворення);

– з чинного законодавства потрібно виключити положення, відповідно до якого суб'єктом виборчого процесу може бути виборчий блок політичних партій);

– чинного законодавства про об'єднання громадян, передусім, до базового закону “Закону України “Про об'єднання громадян”, законодавчих актів, що регулюють діяльність окремих складових громадянського суспільства, сегментів громадської самоорганізації;

– базових документів доктринально політичного та політико організаційного рівнів у сфері забезпечення національної безпеки: Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р., Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. та ін.

Пріоритети вдосконалення правової бази діяльності громадських організацій, досягнення паритетних взаємовідносин держави з громадянським суспільством неможливо без формування нових принципів державного управління з урахуванням інтересів громадськості. Чільне місце у взаєминах громадянського суспільства та держави посідають громадські організації, тому важливого значення у процесі переходу взаємовідносин держави та громадянського суспільства на рівень партнерства набуває здійснення ефективного правового регулювання їхньої діяльності. Основою такого регулювання мають стати принципи невтручання, дерегуляції та максимального залучення їхнього потенціалу як складової громадянського суспільства до державотворчих процесів. Результатом майже двадцяти років побудови громадянського суспільства можна назвати позитивну динаміку його розвитку: збільшується кількість

нових об'єднань громадян; суттєво зростає їх вплив на внутрішню та зовнішню політику держави; діяльність громадських організацій опирається на розгалужену базу законодавства. Зокрема правові засади створення і функціонування громадських організацій визначено Конституцією, Цивільним кодексом України, Законами України “Про об'єднання громадян”, “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців”, “Про оподаткування прибутку підприємств”, Постановами Кабінету Міністрів України “Про затвердження положення про порядок легалізації об'єднань громадян”, “Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян”, Наказом ДПА № 232 від 11.07.97 “Про затвердження Положення про реєстр неприбуткових організацій та установ” та інші. Проте практика діяльності громадських організацій окреслила і коло проблем.

Зокрема, за результатами опитувань, які проводились українським незалежним центром політичних досліджень та коаліцією громадських організацій у рамках Проекту “Створення доктрини громадського сектору” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження” у грудні 2005 року, громадські організації досить низько оцінюють якість законодавчого забезпечення їхньої діяльності – 2,54 бали у середньому з усіх опитаних за п'ятибальною шкалою. А серед проблем, які виникають найчастіше, респонденти називають ті, що пов'язані з недосконалим правовим регулюванням. Серед найактуальніших та найгостріших проблем для респондентів виявилися такі:

1) недостатня врегульованість питань фінансового забезпечення організацій громадянського суспільства: – оподаткування членських внесків, заробітної платні, витрат на відрядження, грантів (17,8 %); – відсутня податкова стимуляція потенційних донорів та меценатів для організацій громадянського суспільства з місцевого бізнесу, проблематичність отримання пожертв від юридичних осіб (15,6 %); – загальні скарги на обмежені можливості фінансування, недосконалість законодавства у сфері фінансування діяльності організацій громадянського суспільства (13,3 %); – проблеми надання платних соціальних послуг без втрати статусу неприбутковості (11,1 %); –

абстрактність і недієвість норм законодавства щодо отримання доходу від основної діяльності громадських організацій, соціального підприємництва (11,1 %); – відсутність фінансування з боку держави, неможливість участі в реалізації державних програм на місцевому рівні за рахунок бюджетних коштів (8,9 %); – відсутність ліцензійних умов для неурядових організацій – надавачів соціальних послуг (6,7 %); – відсутність спрощеної системи оподаткування та звітності для неурядових організацій, важка бухгалтерія (6,7 %); – складні відносини між державними і місцевими бюджетами та громадськими організаціями (зокрема звітність про використання коштів) (4,4 %);

2) недосконала процедура реєстрації: складна процедура створення і реєстрації громадської організації; труднощі з перереєстрацією (15,6 %); – багато звітності до контролюючих органів, при цьому часто змінюються рахунки і адреси цих служб і про це ніхто не повідомляє (13,3 %); – складнощі з веденням державних реєстрів (4,4 %);

3) відносини організацій громадянського суспільства з державою та органами місцевого самоврядування: – несприятливим є законодавство щодо участі громадських організацій у роботі органів місцевого самоврядування (у виборах на місцевому рівні, у представленні інтересів територіальної громади тощо) (8,9 %); – лише декларативна підтримка державою сектору громадських організацій, немає державної програми підтримки розвитку громадського сектору (6,6 %); – відсутність механізмів значущого впливу організацій громадянського суспільства на процес прийняття державних рішень (6,6 %); – ускладнений доступ до інформації з органів державної влади (4,4 %). – недостатнє делегування функцій від держави (4,4 %);

4) суперечливість і неоднозначність нормативно правових актів: – неоднозначність формулювань в нормативно-правових актах, що дає можливість суб'єктивного трактування контролюючими органами (11,1 %); – суперечливість законодавства (6,6 %). Враховуючи негативну оцінку правового забезпечення “третього сектору”, яку надали опитані представники громадських організацій, не виникає сумніву щодо необхідності вдосконалення правової бази їхньої діяльності.

Реформування правового забезпечення у цій сфері здійснюється безсистемно, а іноді хаотично та вимушено, внаслідок чого багато суттєвих питань для функціонування організацій громадського сектору залишилися поза межами правового регулювання.

1. Сьогодні громадський сектор досі *не має базового закону*, який би відповідав іншим нормативно правовим актам системи законодавства і передусім Цивільному кодексу України. У новому Цивільному кодексі України, чинному з 1 січня 2004 р., неприбуткові організації розглядаються як юридичні особи приватного права, що в своїй статутній діяльності мають керуватися нормами цивільного кодексу України та відповідати певним вимогам щодо структури, порядку створення та функціонування юридичних осіб. Залежно від того, чи передбачають неприбуткові організації членство, Цивільний кодекс встановлює для них такі нові організаційні форми, як непідприємницькі товариства та установи. Впровадження нового поділу юридичних осіб та створення нових форм організації для громадського сектору потребувало активної реакції від законодавців щодо внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”, який має суттєві протиріччя з Цивільним кодексом. Вирішити питання неузгодженості мав Закон “Про непідприємницькі організації”, у проекті якого пропонувалося ідентичне Цивільному кодексу України визначення непідприємницьких організацій. Проте через наявність у запропонованій редакції Закону положень, що можуть погіршити стан “третього сектору” в Україні (жорстка регламентація діяльності непідприємницьких організацій, встановлення ускладненої форми реєстрації, розширення можливостей державного контролю), Верховна Рада України 2 червня 2005 року слушно повернула його на повторне друге читання. Втім і досі проект перебуває на доопрацюванні, а суттєвих зрушень не відбулося. Другим законопроектом, який може покращити ситуацію, є Проект Закону “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”, підготовлений департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Міністерства юстиції. Автори нової редакції доцільно змінюють назву Закону на Закон “Про громадські організації” та визнають

громадську організацію непідприємницьким товариством. Крім того, слід зауважити, що законопроект “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”, підготовлений Мін’юстом, двічі обговорювався з громадськими організаціями – 6 лютого та 19 квітня 2006 р., у результаті чого було враховано деякі зауваження активної громадськості. Дуже важливо, щоб пропозиції громадян враховувалися і надалі, оскільки остання версія проекту закону не вирішує такі важливі для громадських організацій питання, як визначення статусу осередків всеукраїнських організацій, існування подвійної плати за реєстрацію громадських організацій (за реєстрацію юридичної особи та за реєстрацію статуту), необхідність підтвердження всеукраїнського статусу, посилений державний контроль за діяльністю організацій.

2. *Відсутність уніфікованої термінології.* В українському законодавстві термінологія для визначення організацій “третього сектору” є досить різноманітною: об’єднання громадян, непідприємницькі організації, некомерційні організації, неприбуткові організації тощо. Оскільки більшість організацій громадянського суспільства мають статус юридичних осіб, дуже важливо, щоб у перспективному законодавстві використовувався понятійний апарат Цивільного кодексу України.

3. *Недоліки правового регулювання реєстрації* громадських організацій. Необхідно зазначити, що в 2006 році реєстраційну процедуру громадських організацій було дещо спрощено. Законом “Про внесення змін до Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” від 16 березня 2006 року було ліквідовано порядок подвійної реєстрації громадських організацій. Відповідно до Закону від жовтня 2006 року державна реєстрація громадських організацій буде відбуватися тільки в управліннях Мін’юсту. Протягом трьох днів Мін’юст повинен видати зареєстрований статут і свідоцтво державної реєстрації юридичної особи та поставити на облік у податкову службу та соціальні фонди. Законом “Про внесення змін до статті 15 Закону України “Про об’єднання громадян” від 8 вересня 2005 року скорочено терміни розгляду заяв про реєстрацію об’єднань громадян. Тепер на розгляд заяв про реєстрацію

місцевої громадської організації відведено три дні після надходження документів, а заяви про реєстрацію всеукраїнської та міжнародної громадської організації – один місяць. Потребує уваги ще така позитивна пропозиція авторів редакції як надання права засновництва не тільки фізичним, а й юридичним особам. Надання права засновництва громадських організацій юридичним особам вирішити певні фінансові труднощі як на етапі створення організації, так і в подальшій діяльності. Постановою Кабінету Міністрів від 18 серпня 2005 р. № 769 було внесено зміни до Порядку справляння і розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян, відповідно до яких реєстрація змін, що вносяться до статутних документів об'єднань громадян, проводиться безоплатно. Основною причиною обтяжливості реєстрації для бюджету громадської організації донедавна залишався неадекватний розмір реєстраційного збору, встановлений Постановою Кабінету Міністрів від 26 лютого 1993 р. № 143 “Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об'єднань громадян”. Тому важливим кроком уряду назустріч громадському сектору було скорочення розміру збору за реєстрацію об'єднань громадян удвічі. Зазначені зміни внесено Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 768, яка набула чинності з 1 січня 2007 року. Безперечно, зменшення реєстраційного збору сприятиме створенню громадських організацій.

Крім *завищеної вартості реєстраційних послуг*, громадські організації мають й *інші проблеми у процесі створення*. Так, через відсутність детальних положень щодо мети створення громадських організацій у Законі “Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 року (ст. 3) в управлінні юстиції досить вузько її розуміють, а саме як “захист законних прав та інтересів членів”, та змушують громадські організації вносити відповідні зміни до статутних документів. Така позиція реєструючих органів створює проблеми отримання громадською організацією неприбуткового статусу в податковій інспекції, тому що відповідно п. б) ст. 7.11.1. Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 року головним критерієм для надання організації неприбуткового статусу є сфера її діяльності (неприбутковими визначаються

організації, що є: “...благодійними фондами і благодійними організаціями, створеними у порядку, визначеному законом для проведення благодійної діяльності, у тому числі громадськими організаціями, створеними з метою провадження екологічної, оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, освітньої та наукової діяльності, а також творчими спілками та політичними партіями, громадськими організаціями інвалідів та їх місцевими осередками, створеними згідно з Законом України “Про об’єднання громадян”...”).

4. Питання *статусу громадських організацій*. Закон “Про об’єднання громадян” поділяє громадські організації на всеукраїнські, місцеві та міжнародні. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” такого статусу не передбачає. Департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Міністерства юстиції України підготовлено Проект Закону “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”, який пропонує ліквідувати територіальні статуси громадських організацій. Набуття чинності такого Закону дозволило б громадським організаціям здійснювати свою діяльність на території всієї держави без створення місцевих осередків для отримання статусу всеукраїнської.

5. Податкове законодавство *не створює умов належного фінансування* неприбуткових організацій з українських джерел. Відповідно до п. 7.11.3. Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” від оподаткування звільняються доходи неприбуткових організацій, отримані громадянського суспільства в Україні у вигляді: “безоплатної або безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань; пасивних доходів; коштів або майна, які надходять таким неприбутковим організаціям, від проведення їх основної діяльності; дотацій або субсидій, отриманих з державного або місцевого бюджетів, державних цільових фондів або у межах благодійної, гуманітарної допомоги чи технічної допомоги, що надаються таким неприбутковим організаціям відповідно до умов міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною радою України, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким

неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін”. Законодавство також створює легальні можливості для фізичних та юридичних осіб отримати податкові знижки через фінансову підтримку громадського сектору, проте цей механізм не приваблює потенційних інвесторів (представників бізнесових кіл). Причинами відсутності інтересу потенційних інвесторів є: оподаткування таких доходів громадських організацій як вступні та членські внески; розмір ставки податкового кредиту становить 25% оподаткованого прибутку, що значно звужує фінансову базу організацій; податкові пільги нараховуються тільки на прибуток, що позбавляє можливості надавати матеріальну допомогу підприємствам, які не мають грошового прибутку; включення у відсоток суми прибутку, що може бути списана на добровільні пожертвування, добровільних відрахувань до державного та місцевого бюджетів і до органів влади і установ, ними утворених; саме тому більшість пожертвувань з цього відсотка надходить до державних та комунальних закладів, а не до адресата; відсутність у чинному податковому законодавстві податкових пільг для платників єдиного податку на пожертвування неприбутковим організаціям; значна частина представників дрібного та середнього бізнесу позбавлена можливості отримати податкові зниження через допомогу неприбутковому сектору.

6. Проблеми правового забезпечення надання *соціальних послуг*. З 1 січня 2004 року набрав чинності Закон України “Про соціальні послуги”, який також впливає на стан розвитку неурядових організацій в Україні. На жаль, норми Закону не сприяють створенню ефективного механізму соціального захисту найбільш вразливих категорій громадян. Закон має такі недоліки: 1. Відсутні чіткі критерії визначення одержувачів соціальних послуг через відкритий перелік “складних життєвих обставин”. 2. Положення Закону створюють дискримінаційні умови для недержавних суб’єктів у сфері надання соціальних послуг: обмежуються можливості неприбуткових організацій у реалізації права надавати соціальні послуги через вимоги вносити зміни до статутів (відповідно до ст. 7 Закону статути непідприємницьких

організацій мають вказувати перелік соціальних послуг, категорій осіб, яким вони надаються, умови та порядок їх надання); ліцензування професійної діяльності з надання соціальних послуг передбачено тільки для недержавних суб'єктів. 3. Ліцензування деяких видів соціальних послуг (юридичних, інформаційних, соціально педагогічних) порушує норми Конституції, яка гарантує громадянам реалізовувати це право без державних дозволів. 4. У разі відмови у наданні, обмеженні обсягу або припиненні надання соціальних послуг одержувачі послуг мають право оскаржити це рішення в суді та притягнути до відповідальності суб'єктів надання соціальних послуг. 5. Суб'єкт надання соціальної допомоги зобов'язаний письмово попереджати про можливість відмови від надання соціальних послуг або обмеження у їх наданні. Отже, основним наслідком дії Закону стало обмеження права недержавних осіб підтримувати непрацездатних громадян.

7. Ступінь *підготовки законопроектів*, спрямованих на виконання пункту 10 *Плану дій Україна – ЄС*, одним з пріоритетних завдань України, визначених Планом дій Україна – ЄС, схваленого Кабінетом Міністрів України 12.02.2005 р., є забезпечення розвитку громадянського суспільства. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів “Про затвердження заходів щодо виконання у 2006 році Плану дій Україна – ЄС” від 27 квітня 2006 р. № 243. На 2006 рік заплановано розробити три законопроекти: проект Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства у червні; проект нової редакції Закону “Про об'єднання громадян” у серпні, та проект Закону “Про відкритість і прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування” протягом року. Якщо робота над проектом Закону “Про внесення змін до Закону “Про об'єднання громадян” наближається до завершального етапу, то у розробці Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства до завершення ще далеко. Головним розробником проекту Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства є Міністерство юстиції. Концепція має стати основним документом для визначення напрямів реформування законодавства щодо громадянського суспільства, підвищення ролі громадянського суспільства, встановлення якісно нового

рівня відносин інститутів громадянського суспільства з органами влади. Основою Концепції є Копенгагенські критерії, прийняті Європейською радою у Копенгагені 22 червня 1993 року, які щодо громадянського суспільства передбачають стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію, верховенство закону, забезпечення прав людини, повагу та захист національних меншин. Враховуючи виключну роль Концепції у розбудові громадянського суспільства, необхідно звернути увагу на розділ щодо удосконалення законодавства з питань діяльності інститутів громадянського суспільства. Цей розділ передбачає конкретні дії держави, здійснення яких значно покращить правове середовище існування організацій громадянського суспільства. Серед таких дій:

- прийняття закону щодо врегулювання статусу та діяльності невідприємницьких організацій;

- розробка й прийняття закону, який врегулює питання волонтерського руху;

- внесення змін до законодавства України, яким регулюються питання об'єднань громадян, соціальних послуг, благодійництва та благодійних організацій, політичних партій в Україні;

- спрощення процедур реєстрації та встановлення прозорих і простих процедур легалізації невідприємницьких організацій;

- законодавче врегулювання підприємницької діяльності в контексті діяльності громадянського суспільства;

- створення сприятливих податкових умов для діяльності інститутів громадянського суспільства та законодавчому врегулюванні питань фінансування інститутів громадянського суспільства з боку держави, що сприятиме їх фінансовій стійкості;

- розглянути можливість закріплення в законодавстві України права фізичних осіб, які є платниками податків в Україні, адресувати певні відсотки свого податку на розвиток тих інститутів громадянського суспільства, які така особа вільно обирає;

- мінімізація державного контролю за діяльністю інститутів громадянського суспільства;

– імплементація в законодавстві України положень Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, а також Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якими закріплено право на свободу асоціацій за кожною людиною, зокрема іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, у створенні та участі в об'єднаннях громадян, а також з урахуванням можливості їхньої участі у суспільному житті відповідно до європейських стандартів.

Активне громадське обговорення проекту Закону України “Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування”, який підготовлено департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Мін’юсту, відбулося 24 лютого 2006 року. У результаті обговорення представники громадськості дійшли висновку, що законопроект потребує серйозного доопрацювання через відсутність чіткого предмета регулювання: більшість норм законопроекту вже є чинним законодавством, а саме: Закон “Про інформацію”, Закон “Про основи державної регуляторної політики...”, Постанова Кабінету Міністрів України “Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” № 3 від 4 січня 2002 р., Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 жовтня 2004 р. № 1378. Крім того, було зазначено, що цей законопроект має бути узгоджений з Проектом Закону “Про доступ до інформації” та Проектом Закону “Про внесення змін до Закону “Про інформацію”. Суттєвими недоліками запропонованої редакції Закону, які унеможливають досягнення його мети, є: 1) відсутність регулювання відповідальності за відмову у наданні інформації; 2) запровадження пасивного доступу кожного громадянина до державної інформації та відсутність процедури активного доступу за бажанням громадянина; 3) відсутність визначення термінів; гарантій забезпечення права на доступ до публічної інформації; принципів забезпечення доступу до публічної інформації; режиму доступу до інформації; суб’єктів та процедур відносин у сфері доступу до публічної інформації;

процедури оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації тощо; 4) умовний характер деяких положень законопроекту дозволяє чиновнику вирішувати питання надання інформації на свій розсуд; так, у ст. 1 проекту йдеться про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування як характеристику діяльності цих органів, що передбачає можливість взаємодії громадян, їхніх об'єднань, юридичних осіб з органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування під час формування й реалізації державної політики, впливу на рішення та діяльність цих органів, доступу до повної, об'єктивної, достовірної інформації про їхню діяльність; відповідно до ст. 3 “Будь яка інформація, яка знаходиться в органі виконавчої влади або органі місцевого самоврядування, повинна бути відкрита і доступна, за винятком переліку відомостей, доступ до яких обмежується законом”.

На підставі проведеного аналізу позитивних і негативних рис сучасного нормативно–правового регулювання діяльності громадських організацій зробимо короткі **висновки та рекомендації**.

1. За останні два роки намітилася позитивна тенденція у реформуванні правового регулювання діяльності громадських організацій – увага органів державної влади до позиції громадських ініціатив та врахування деяких з них. Важливо стабілізувати практику залучення до участі в удосконаленні правового забезпечення “третього сектору” представників громадськості. Інтереси громадян мають стати головним пріоритетом вдосконалення правової бази.

2. Для забезпечення виконання Плану дій Україна – ЄС необхідно якнайшвидше доопрацювати та прийняти Концепцію взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, Закон “Про громадські організації”, та Закон “Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування”.

3. Реформування законодавства, що забезпечує діяльність організацій громадянського суспільства, потребує системного підходу, передусім затвердження державної стратегії розвитку громадянського суспільства та плану дій з впровадження в

життя законопроектів та підзаконних актів щодо діяльності невідприємницьких організацій.

4. Проекти Законів “Про громадські організації” та “Про невідприємницькі організації” потребують узгодження та одночасного прийняття.

5. Необхідно закріпити сприятливі умови для фінансування громадських організацій: членські та вступні внески мають бути віднесені до неоподатковуваних доходів неприбуткових організацій; для потенційних українських спонсорів “громадського сектору” податкове законодавство має створити вигідні умови (скасувати нижчу межу розміру податкового кредиту; надати можливість отримати податкові пільги підприємствам, які роблять пожертвування не за рахунок прибутку, а також платникам єдиного податку тощо).

6. Враховуючи обмежені фінансові можливості громадських організацій, необхідно зменшувати витрати на реєстрацію: після скорочення тарифів реєстраційних зборів потребує вирішення проблема подвійної реєстрації. Щоб закрити питання вартості реєстрації громадських організацій, доцільно ще скасувати окрему плату за реєстрацію статуту організації.

7. Для забезпечення соціального захисту недієздатного населення правове регулювання соціальних послуг потребує коректив:

– коло осіб, що потребують соціальної допомоги, має обмежуватися фізичними особами, дієздатність яких обмежено за об’єктивними критеріями. Також необхідно встановити, що призначення опікуна, піклувальника чи помічника у здійсненні прав не є перешкодою для надання соціальних послуг;

– необхідно розширити можливості надання соціальних послуг приватними особами;

– анулювати дискримінаційні для недержавних суб’єктів вимоги щодо ліцензування та змісту статутних документів;

– оскарження відмови, припинення чи обмеження надання соціальних послуг недержавними організаціями дозволити тільки у разі надання їх за кошти бюджету: такі самі обмеження у реалізації права на оскарження рішень суб’єктів надання соціальних послуг застосовувати і у

випадках письмового непопередження про можливість відмови від надання соціальних послуг або обмеження у їх наданні;

– створення законодавчої бази, що надасть можливість на конкурсній основі визначати споживачу (громаді) структуру, яка буде надавати конкретні соціальні послуги.

Загалом, основою реформування правової бази діяльності громадських організацій має бути принцип партнерства та пріоритет конституційних прав і законних інтересів громадян та суспільства. Але поки що цей процес в Україні відбувається надто повільно і користується вкрай слабкою підтримку у державних служб та політичних акторів.

4.2. Законодавче поле діяльності закордонних громадських організацій (І. Й. Снігур)

Законодавча база, яка є нормативною основою для створення та діяльності громадських організацій в зарубіжних країнах, формується під впливом політичної, економічної, соціальної систем, історичної спадщини, розвинутих (або слабких) демократичних традицій, а також фактичного досвіду залучення громадян до активного громадянського життя.

За кордоном громадські організації позначаються різними назвами, серед яких найбільш розповсюджені: “неурядові організації”, “некомерційні організації”, “неприбуткові організації”, “недержавні організації” або “третій сектор”.

Термін “*неприбуткова організація*” у світі вживається здебільшого в американському законодавстві, тоді як міжнародні організації частіше вживають термін “неурядова організація”.

Термін “*неурядова організація*” підкреслює, що організація є незалежною від уряду, проте спрямовує свою діяльність на задоволення суспільних потреб і переслідує гуманітарні цілі [147].

Загальним визначенням неурядових організацій може бути таке: неурядові організації – це організації, створені не з

метою отримання і розподілу прибутку, а з метою зробити нову справу, досягти позитивних змін в існуючому стані суспільства, допомогти людям незалежно від їх національності, віросповідання, політичних вподобань тощо [283, с. 3].

Термін “неприбуткова організація” підкреслює особливий режим діяльності та оподаткування організації. Метою неприбуткової організації не є отримання прибутку, тобто він не може перерозподілятися і має бути спрямованим лише на цілі організації [147].

Сфера діяльності таких інституцій громадянського суспільства, як громадська організація, у зарубіжних країнах охоплює практично всі галузі життєдіяльності людини: економіку, політику, науку, культуру, освіту. Мережа громадських організацій розгалужена також і за напрямками діяльності та включає в себе: молодіжні, дитячі, жіночі, ветеранські, релігійні, професійні організації тощо.

Якщо звернутися до історичних витоків становлення законодавчої бази громадських об'єднань у деяких країнах ЄС, можемо побачити таку картину. Статус громадських об'єднань змінювався разом із суспільством і статусом особистості: від необмеженого права на об'єднання в Стародавній Греції – до регулювання окремих прав і обов'язків об'єднань осіб в Стародавньому Римі, через професійні середньовічні корпорації з твердою регламентацією праці і побуту членів, заборони на створення політичних організацій – до дозволу на створення профспілок і політичних партій ХІХ століття, закріплення права на свободу об'єднання в національному законодавстві, а в середині ХХ століття – і в міжнародних нормах [283, с. 10–11].

В Англії в 1601 році було прийнято закон про використання добродійності, до тексту якого, незважаючи на його скасування в 1888 році, дотепер звертаються англійські юристи під час розгляду конкретних справ.

Двадцять шостого серпня 1789 р. у Франції було прийнято “Декларацію прав людини і громадянина”, в якій було визначено, що “мета кожного державного союзу складає забезпечення природних і невід'ємних прав людини, таких, як воля, власність, безпека й опір гнобленню...”

Як правило, порядок створення та діяльності громадських організацій визначається окремими законами. Натомість передумовою для становлення законодавства зарубіжних країн у сфері регулювання правового статусу громадських організацій є конституційні норми, які закріплюють право на об'єднання у різного роду неполітичні організації. Закріплене конституціями зарубіжних країн право на свободу об'єднання є юридичною основою створення та діяльності громадських організацій. У свою чергу громадська організація – це одна із форм реалізації конституційного права на свободу об'єднання.

У період з кінця ХІХ ст. до середини ХХ сторіч у Західній Європі законодавче регулювання права та діяльності об'єднань громадян було закріплено на конституційному рівні.

У різні роки були прийняті конституції країн–членів ЄС: в Австрії 21.12.1867 р.; у Фінляндії 17.07.1919 р.; в Італії 22.12.1947 р.; в Данії в 1953 р.; в Греції 9.06.1975 р.; в Іспанії 29.12.1978 р. тощо [283].

Для глибшого розуміння суті “права на свободу об'єднання” як базису для створення громадських організацій як прикладів наведемо кілька **конституційних приписів**.

В Основному законі Австрії йдеться, що “австрійські громадяни мають право створення об'єднань” (стаття 12) [191, с. 119]. Конституція Бельгії визначає, що бельгійці мають право на об'єднання, яке не може бути піддано якомусь попереджувальному заходу (стаття 27). Конституція Данії (статті 78 і 79) встановлює, що громадяни мають право утворювати громадські об'єднання в будь–яких законних цілях без попереднього повідомлення; громадські об'єднання, які вдаються до насилля або прагнуть досягнути своїх цілей насиллям, закликаючи до насилля або нав'язуючи свої погляди іншим за допомогою погрози насиллям, розпускаються рішенням суду; жодне громадське об'єднання не може бути розпущене рішенням уряду [119, с. 214].

Необхідно визнати співіснування двох основних (але діаметрально протилежних) *тенденцій розвитку правового регулювання статусу громадських організацій*. Перша з них полягає у тому, що право закріплює суспільні відносини, які вже давно з'явилися та потребують такого унормування (наприклад, Франція). Друга тенденція передбачає

запровадження законодавчими актами основних вимог до порядку створення та організації громадських організацій, що передують їм утворенню та функціонуванню. Остання тенденція характерна для переважної більшості зарубіжних країн.

Законотворчий процес у зарубіжних європейських країнах відбувається з урахуванням необхідності забезпечення виконання статті 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятої у 1950 р.: “Кожна людина має право на свободу мирних зібрань і свободу об’єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів” [124].

У липні 2002 р. учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи у Страсбурзі, було прийнято “Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі”, у яких вперше систематизовано основні європейські стандарти у цій галузі. Серед основних принципів, які визначають правовий статус громадських організацій в країнах Європи, такі:

- неурядові організації включають об’єднання або організації, створені як окремими особами (фізичними або юридичними), так і групами таких осіб;

- неурядові організації можуть бути як неформальними об’єднаннями або організаціями, так і об’єднаннями або організаціями, які мають правосуб’єктність;

- неурядові організації можуть бути національними й міжнародними і за складом, і за сферою діяльності;

- неурядові організації повинні мати право на свободу висловлення поглядів та будь-які інші права і свободи, що мають гарантії у міжнародних або регіональних договорах та можуть належати таким організаціям;

- неурядові організації не підлягають управлінню з боку органів державної влади;

- неурядові організації, які мають правосуб’єктність, повинні мати такі самі права, що зазвичай належать іншим юридичним особам, і на них повинні поширюватися такі самі обов’язки та санкції у сфері адміністративного, цивільного та кримінального права, що зазвичай застосовуються до таких юридичних осіб;

- законодавчі та податкові норми, що застосовуються до

неурядових організацій, повинні заохочувати їх утворення і тривалу діяльність;

– неурядові організації не повинні розподіляти будь-який прибуток, що може виникнути внаслідок їх діяльності, між своїми членами або засновниками, але можуть використовувати цей прибуток для реалізації своїх завдань;

– дії або бездіяльність суб'єктів владних повноважень, що впливає на неурядові організації, повинні подаватися до адміністративного оскарження та вільного оскарження з боку неурядових організацій у незалежному та неупередженому суді з належною юрисдикцією [102].

Необхідно зауважити, що зарубіжне законодавство значну увагу приділяє питанням взаємовідносин держави та громадської організації.

Необхідно наголосити, що за загальним правилом, яким керуються у переважній більшості зарубіжних країн, регулювання державою діяльності громадської організації не може бути складнішим, аніж для бізнесу. Штучні бар'єри під час створення й реєстрації обумовлюють наявність дуже незначної кількості громадських організацій в Україні. Так, в нашій державі на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих організацій, тоді як в Угорщині – 46 громадських організацій на 10 тис. населення, в Хорватії – 85 громадських організацій, а в Естонії цей показник сягає 201 громадської організації [224].

Досить розповсюдженою є концепція, зміст якої зводиться до наступного: оскільки громадські організації перебирають на себе окремі функції держави, вони мають отримувати додаткові заохочення від неї в обмін на більшу відкритість та контроль за своєю діяльністю з боку держави та суспільства.

Законодавство має забезпечувати незалежність, професіоналізм, відкритість громадських організацій та покращувати можливості для самоуправління. В більшості випадків неприбуткові організації займаються перерозподілом національного доходу, тому надзвичайно важливо, щоб вони могли залучати достатній обсяг коштів від організацій, які його створюють, для здійснення своєї діяльності, могли вільно, без зайвих перешкод, організовуватися та діяти, були незалежними від уряду, відкритими та підзвітними суспільству.

З огляду на це проблемами громадських організацій, які вимагають розв'язання, є фінансова основа їх діяльності, складність створення та ліквідації, контроль за діяльністю з боку держави, суспільства, донорів. Державне регулювання повинно забезпечувати державний та громадський контроль за розподілом коштів, але воно не має підривати свободу діяльності сектора [147].

Для глибшого розуміння особливостей правового статусу зарубіжних громадських організацій необхідно звернутися до *досвіду законодавчого регулювання організації та діяльності громадської організації деякими країнами–членами ЄС¹*.

У Великій Британії закон про благодійні організації 1992 року (прийнятий як доповнення до закону про благодійні організації 1960 року) включає регулювання діяльності із залучення коштів для благодійних та інших організацій, відновлення положень про суспільні благодійні збори тощо.

Зареєстрована благодійна організація з'являється в офіційній публікації, якщо її загальний прибуток за минулий фінансовий рік перевищує 5 000 фунтів.

Як юридична особа, благодійна організація володіє нерухомістю, що дозволяється законом. Закон конкретизує види нерухомості: будь–яка ділянка землі; будь–яка нерухомість (крім землі), яка на законних підставах належить цій благодійній організації за наказом комісарів відповідно до закону 1960 року.

Закон передбачив, що “ніяка ділянка землі, яка належить до благодійної організації, не може бути проданою, зданою в оренду, передана під заставу або інше без наказу суду або комісарів”.

Ірландія. Держава завжди має заохочувати громадян, організації, установи, компанії, які надають допомогу благодійним організаціям або безпосередньо беруть участь у таких заходах. Одна з можливих форм заохочення – податкові пільги.

За законом 2001 року пільги можливі в зв'язку з пожертвуваннями, подарунками на користь “затверджених організацій”. Мінімальне пожертвування на користь такої

¹ Зауважимо, що у нижче наведених прикладах на позначення громадської організації у зарубіжних країнах вживатимемо термінологію, яка використовується у законодавстві цих країн.

організації, яке дає право на пільги, складає суму в 200 ірландських фунтів (близько 223 доларів США). Це пожертвування може бути виплачено частинами. Крім того, відсутнє максимальне обмеження у грошовій сумі.

Пожертвування повинне відповідати наступним умовам: воно повинно бути в грошовій формі; повинно бути безповоротним; не повинно давати будь-який прямий чи непрямий доход донору або будь-якій особі, яка пов'язана з донором тощо.

У разі благодійного внеску особою звільнення її від податкових пільг буде надано відповідно до максимальної ставки податку для донора.

Німеччина. Має два типи неприбуткових організацій, які можуть бути залученими до діяльності, що загальним правом характеризується як благодійна. Це асоціації (*Verein*) та фонди (*Stiftung*). Їх діяльність регулюється цивільним правом та податковим законодавством.

Обмеження цивільного права, встановлені в законі про асоціації, є насправді досить малими та стосуються зареєстрованих асоціацій з великою кількістю членів або асоціацій, у яких іноземні особи є членами або керівниками. Параграфом 14 закону передбачено, що асоціаціям з великою кількістю іноземців-членів або керівників заборонено брати участь в політичній діяльності, яка може завдати шкоди внутрішній або зовнішній безпеці або внутрішньому порядку Німеччини чи її землям.

Відповідно до податкового законодавства обмеження є обов'язковими для всіх корпоративних організацій, які залучені до корисної для суспільства діяльності. Цікаво, що хоча німецькі благодійні організації не мають права підтримувати політичні партії, навпаки, політичним партіям дозволено підтримувати благодійні організації. Насправді кожна політична партія має благодійний фонд, який проводить велику роботу як в Німеччині, так і за її кордонами.

Бельгія. Для міжнародних асоціацій закон від 25.12.1919 р. вимагав, щонайменше, одного громадянина Бельгії в керівництві асоціації. Метою такого положення було забезпечення юрисдикції бельгійського суду над міжнародними асоціаціями, які засновані за бельгійськими законами.

Вимоги щодо національності у законі про неприбуткові організації від 27.06.1921 р. були стандартним заходом надання організаціям бельгійського “громадянства”. Ось чому цей закон вимагав, щоб членами в неприбуткових організаціях було, щонайменше, 75% громадян Бельгії. В 1984 році цю вимогу було замінено на необхідність розташування організації в Бельгії.

Європейська Комісія вперше звернула увагу бельгійського уряду на недоліки в законодавстві в березні 1996 року.

Зауважимо, що “одну з фундаментальних свобод”, які захищає Договір ЄС, було порушено. В своєму заключенні Суд в особі генерального адвоката Г. Космаса констатував порушення свободи заснування організації.

Два закони Бельгії, які були прийняті 30 червня та 9 серпня 2000 року, відмінили вимоги щодо національності та присутності в Бельгії членів та директорів бельгійських неприбуткових асоціацій та бельгійських міжнародних асоціацій і вирішили проблемні питання між Бельгією та Договором ЄС.

Франція у 2001 році відзначала сторіччя закону про асоціації 1901 року, який показав реальні зміни у ставленні французького суспільства до практики створення асоціацій. Після введення в силу цього закону було стрімке зростання кількості асоціацій в країні. Це стосується не тільки кількості організацій та їх членів, але також сфер діяльності, в які ці асоціації були залучені.

Не має сумнівів щодо важливості закону 1901 року для розвитку сучасних асоціацій Франції. Його простота та відкритість були головними ознаками позитивного ставлення до асоціацій, які характеризують сучасне суспільство.

Брак законів відносно економічної діяльності асоціацій створює проблеми, а отже, є ґрунт для зловживань (асоціації, які є в дійсності підприємствами, маскуються під звичайні асоціації).

У Франції зараз існує дві категорії благодійних організацій. Організації можуть отримати статус “благодійної” відповідно до адміністративного закону або до податкового законодавства. Обидві можливості є важливими для визначення податкових видатків, але водночас

адміністративне законодавство надає певні переваги щодо отримання подарунків, внесків до фонду благодійної організації.

Необхідно звернути увагу, що асоціації та фонди отримують визначення “громадської користі” після рішення Найвищого адміністративного суду Франції. Політичні організації не можуть бути кваліфіковані як благодійні та отримати відповідний статус як ні за адміністративним, так ні за податковим законодавством. У результаті, якщо благодійна організація проводила політичну діяльність, адміністративні органи повинні були розглядати це як порушення, а така організація ризикує втрати свій статус [283, с. 11–13].

Наприкінці ХІХ століття складається ситуація, коли існуюче право не встигає за розвитком асоціацій різних типів – від союзів взаємодопомоги до літературних клубів та релігійних общин. “Закон про асоціативний контракт” (*Loi relative au contrat d’association*) від 1 червня 1901 року, який діє і на сьогодні, став результатом майже двадцятирічного розвитку правової сфери, який включив легалізацію профспілок та свободу утворення асоціацій у сфері вищої освіти. Автор і головний натхненник закону – міністр внутрішніх справ Пьер Вальдек–Руссо (Waldeck–Rousseau) ставив задачу вироблення найбільш ліберального і лаконічного закону, що керує діяльністю асоціацій.

Закон про асоціативний контракт першопочатково припускав недовіру до колективних юридичних осіб: закон цікавився не асоціаціями як інституціями, а асоційованими громадянами як носіями певної волі.

У майновому відношенні французьке законодавство накладало досить серйозні (більш суворі, ніж аналогічне британське) обмеження на рухоме і особливо нерухоме майно асоціацій.

Щодо юридичного режиму сучасних французьких асоціацій, то Закон 1901 року передбачає існування і дію асоціацій трьох типів: незареєстрованих (*non declarees*), зареєстрованих (*declarees*) і асоціацій, визнаних суспільно корисними (*reconnues d’utilite publique*).

Загалом, французьке законодавство сприяє створенню зареєстрованих асоціацій і отриманню статусу юридичної

особи, що відрізняє його від країн, де реєстрація не так розповсюджена у силу або її складності, або традиційної небов'язковості. У країнах загального права (*common law*), передусім у Британії, отримання статусу юридичної особи не уявляється необхідним для здійснення діяльності некомерційних організацій. Наприклад, контрактна та майнова діяльність британських *friendly societies* здійснюється від особи їх адміністраторів, що передбачає їх повну цивільну відповідальність.

Незважаючи на заклики переглянути закон 1901 року, більшість експертів дійшли висновку, що для переважної більшості асоціацій він продовжує активно виконувати відповідну роль правового забезпечення.

Прикладом асоціації, визнаної суспільно корисною, є французька сінематика. Вона починає створюватися в 30-ті роки, під час кризи, коли багатьом фільмам загрожує знищення. Ініціатори – Жан Мітрі (Jean Mitry), Анрі Ланглуа (Henri Langlois) та Жорж Фанжу (Georges Fanju) – починають збирати плівки різних фільмів, через два роки такої діяльності вони подають у префектуру статут Французької сінематики, приватної асоціації, мета якої – демонструвати, зберігати і рятувати кінематографічну спадщину (фільми, сценарії, макети, фотографії, афіші, книги, відгуки тощо). Першопочаткова колекція з 150 найменувань складається переважно з подарунків [202].

Отже, можна дійти висновку, що в зарубіжному законодавстві досить поширений поділ громадських організацій на організації суспільної вигоди та організації взаємної вигоди. Проте необхідно акцентувати увагу, що для надання податкових стимулів організаціям взаємної вигоди існує набагато менше підстав [147].

З упевненістю можна констатувати той факт, що чисельність громадських організацій на теренах Східної Європи дедалі збільшується. Досить цікавим та близьким до вітчизняних реалій є **російський досвід** становлення громадських організацій. Зокрема, російські експерти пропонують чотири основні моделі (етапі) становлення громадської організації.

Перший етап розпочався до 1991 року, коли головна

проблема полягала у формуванні простору політичної свободи, громадянських прав і свобод. Так сформувалася величезна кількість політичних громадських організацій.

Другий етап настав приблизно в 1991 році, коли держава викинула “на смітник” більшість своїх соціальних зобов’язань. У цих умовах на перший план вийшла велика кількість соціальних проблем. Відтоді почали виникати громадські організації, які займалися соціальною проблематикою.

Третій етап – організації, які залишилися від радянських часів. Вони не лише трансформувалися в нових умовах, але й знайшли собі нові “ніші” та достатньо зміцнилися.

На четвертому етапі в зарубіжних країнах з’являється достатньо велика кількість міжнародних організацій. Інколи ці організації формально вважаються створеними в певній країні, але фактично не мають “живлення” знизу, тому що займаються проблематикою, яка є чужою для людей в цій країні, і тому існують на західні гранти [307].

Досить цікавим є досвід законодавчого регулювання статусу громадської організації такої східноєвропейської країни, як **Польща**, у законі якої від 24 квітня 2003 року “Про діяльність суспільного блага та волонтерат” вперше з’явилося юридичне визначення неурядових організацій. Відповідно до цього закону “неурядовими організаціями є юридичні особи або одиниці, що не мають статусу юридичної особи, котрі не є одиницями сектору фінансів в розумінні законодавства про публічні фінанси і не діють з метою отримання прибутку, створені на основі закону, в тому числі фундації та товариства з врахуванням винятків, зазначених в п.4” (згідно п.4 неурядовими організаціями не визнаються політичні партії, профспілки та організації роботодавців, органи самоврядування професійних груп, фонди, єдиним засновником яких є держава).

Отже, неурядовою організацією в Польщі може бути також організація, котра не є юридичною особою. Окрім того, неурядова організація може здійснювати господарську діяльність, якщо всі прибутки від такої діяльності призначаються на досягнення статутних цілей.

У Польщі існує дві основні форми самоорганізації громадянського суспільства, а водночас – основні типи

неурядових організацій – товариства та фундації. Незважаючи на те, що товариства та фундації можуть мати дуже подібні цілі, між ними існують істотні відмінності щодо форм утворення, функціонування та фінансової діяльності.

Основна відмінність між товариствами та фундаціями полягає в тому, що товариства є формою об'єднання осіб для спільного досягнення певної мети. Це може бути як загальносуспільна мета, так і партикулярна (у такому випадку товариство має служити лише його членам). Водночас під час створення фундації найважливішим є капітал.

Як фундації, так і товариства, підлягають обов'язковій реєстрації в реєстрі об'єднань, інших громадських і професійних організацій, фундацій та публічних закладів опіки Державного судового реєстру. З моменту реєстрації ці суб'єкти набувають юридичного статусу.

Створення та діяльність товариств у Польщі регулюється Законом від 7 квітня 1989 року “Про товариства”.

Вимоги польського законодавства стосовно реєстрації організації є досить складними, порівняно з іншими країнами Європейського Союзу. Наприклад, у Франції та Нідерландах для реєстрації організації достатньо двох засновників, а в Німеччині – сімені Мінімальний вік, коли особа може бути членом громадської організації, складає 14 років, тоді як у Польщі є вимога досягнення 16-річного віку.

У Польщі фіксоване індивідуальне членство є обов'язковим, оскільки якщо кількість членів товариства становить менше, ніж 15 осіб, товариство автоматично припиняє свою діяльність. Колективного членства в товариствах не передбачено, однак юридичні особи можуть виступати “підтримуючим” членом товариства.

Необхідно зауважити, що польське законодавство суперечить вище згадуваним фундаментальним принципам статусу неурядових організацій в Європі, котрі передбачають право не лише фізичної особи (осіб) бути засновником і учасником (членом) неурядової організації, а й наділяють цим правом будь-яку юридичну особу.

Для утворення громадського об'єднання в Польщі необхідна згода принаймні трьох організацій. До об'єднання можуть приєднатися також інші юридичні особи, котрі діють

на засадах неприбутковості (наприклад, фундації), однак, згідно з польським законодавством забороняється створення об'єднання чи федерації виключно фундаціями. Інші юридичні особи, котрі діють на засадах неприбутковості, можуть виступати лише допоміжними членами об'єднання, тобто не можуть бути обраними до правління та не мають права голосу у виборах правління.

Досить суттєвим моментом, який має бути висвітлено, є роль громадських організацій у політичних процесах, які відбуваються у зарубіжних країнах.

Зокрема, російський дослідник політичних партій Ю. Юдін відзначає, що у переважній більшості країн законодавство не визнає неполітичні громадські організації суб'єктами виборчого процесу, вважаючи такими лише політичні партії і виборців. Питання про допуск громадських організацій набуло актуального значення лише в колишніх соціалістичних і ряді країн, що розвиваються, де ці організації за тоталітарних і авторитарних режимів формально брали участь у виборах, хоча фактично діяли під керівництвом правлячої партії.

У деяких країнах закон прямо забороняє громадським організаціям брати участь у виборах. Закон про політичні партії Болгарії 1990 р. (стаття 13) забороняє громадській організації будь-яку участь у виборчому процесі: не лише висунення кандидатів, але й “проведення мітингів, демонстрацій, зборів та інші форми публічної агітації в підтримку або проти політичної партії, а також кандидатів на виборах”.

Закон про асоціації Анголи 1991 р. містить схожі положення: асоціаціям заборонено сприяти здійсненню громадянами політичних прав, брати участь у визначенні “національної політики, зокрема шляхом участі у виборах”. Виборчий закон Беніна 1995 р. (стаття 33) встановлює, що “асоціації і неурядові організації не можуть підтримувати кандидатів і політичні партії. У випадку порушення цього положення обтяжуючою обставиною є така підтримка з боку асоціацій і неурядових організацій, які користуються допомогою і привілеями, які надаються їм державою”.

Включення неполітичних громадських організацій у виборчий процес веде як до політизації самих цих об'єднань,

покликаних виконувати зовсім інші задачі, так і до надмірної політизації всього суспільства. Крім того, громадські організації виражають та захищають переважно групові, корпоративні інтереси, і тому надання їм статусу суб'єктів виборчого процесу на практиці означає введення корпоративного принципу формування представницьких установ.

Виключення неполітичних громадських організацій із виборчого процесу, перетворення політичних партій в його головний суб'єкт останнім часом отримує все більшу підтримку не лише у вітчизняній літературі, але й серед законодавців. Так у Законі Російської Федерації 1997 року “Про основні гарантії виборчих прав громадян” суттєво змінено поняття “виборче об'єднання”. Ним визнається не будь-яке “громадське об'єднання, статут якого передбачає участь у виборах шляхом висування кандидатів”, як це було раніше, а лише “політичне громадське об'єднання, якою є передусім політична партія” [477, с. 193–194].

Отже, *зарубіжний досвід законодавчого регулювання* правового статусу громадської організації передусім має важливе значення з огляду на те, що дає можливість виокремити **позитивні напрацювання**, які можуть бути покладені в основу вітчизняної законодавчої бази громадських організацій.

В основі правового регулювання статусу громадських організацій має бути така ідея: заснування громадської організації є однією з форм реалізації конституційного права громадян на об'єднання. Натомість надмірне втручання держави в діяльність громадських організацій значно утруднює реалізацію громадянами цього права. Відповідно держава повинна лише визначити напрями його реалізації: закріплювати загальні засади функціонування громадських організацій, порядок утворення та ліквідації, перелік видів діяльності, форми громадських організацій тощо.

Законодавчі акти, що регулюють статус громадської організації, повинні бути такими, щоб процедура заснування, ліквідації громадської організації була якомога простішою та зрозумілішою, а також можна було зробити це відносно швидко та недорого. Зрозуміло, що надмірні високі

адміністративну витрати на заснування та ліквідацію зрештою позбавляють допомоги тих, на кого вона повинна була спрямовуватися від діяльності громадської організації.

З огляду на це, процес заснування громадської організації має бути принаймні не складнішим, ніж заснування підприємства. Процес реєстрації здешевлюється також тоді, коли громадська організація може отримати статус юридичної особи, не вступаючи в безпосередній контакт з уповноваженими особами реєстраційних органів. Отже, позитивним напрацюванням зарубіжного досвіду є те, що у більшості країн особистої присутності представників громадської організації або не вимагається, або й навіть забороняється. Щоб уникнути вирішення питань на суб'єктивний розсуд чиновників, перелік документів, які необхідно надати для реєстрації, повинен бути чітко визначений.

Необхідно пам'ятати, що громадська організація утворюється для задоволення потреб громадянського суспільства, реалізації інтересів його членів. Вони є партнерами держави, адже перебирають на себе окремі її функції, які держава не здатна на певних етапах реалізувати, тому повинні отримувати додаткові заохочення від неї в обмін на більшу відкритість та контроль за своєю діяльністю з боку як держави, так і суспільства.

4.3. Законодавче поле діяльності міжнародних громадських організацій *(Л. І. Прудивус)*

Міжнародні громадські організації відіграють вагомую роль в процесі розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави, налагодженні постійної взаємодії та співпраці між суспільством і державою.

Визначивши нашу позицію щодо тлумачення понять “громадська організація” та “неурядова організація” як синонімічних, треба зазначити, що в сучасних міжнародних правових документах щодо громадських організацій

використовується термін “неурядові організації” (“*non-governmental organizations*”), однак для України використання терміну “громадська організація” є найбільш доцільним, оскільки він міститься в Законі України “Про об’єднання громадян” [139], а також є найбільш усталеним та традиційним для переважної більшості українського суспільства.

Термін “неурядові організації” вперше було введено в обіг Статутом ООН в 1945 р. та в подальшому закріплено не лише у багатьох міжнародних документах, але й відображено у нормативно-правових актах країн.

У визначені міжнародної неурядової організації варто взяти до уваги *резолуцію* № 288 від 27 лютого 1950 р., ухвалену *Економічною і соціальною радою ООН*, в якій наголошувалось, що *будь-яка міжнародна організація, угода про створення якої не має міжурядового характеру, розглядатиметься як неурядова організація*. Дослідники частіше за все виділяють такі її характеристики, як міжнародний характер складу і цілей, приватний характер представництва (членами цих організацій не є суверенні держави), добровільний характер діяльності [262, с. 22].

Правовий статус міжнародних неурядових організацій визначається також *Європейською конвенцією про визнання юридичними особами міжнародних неурядових організацій*, прийнятою Радою Європи у Страсбурзі 24 квітня 1986 р. Згідно із зазначеною Конвенцією міжнародна неурядова організація повинна мати на меті неприбуткову діяльність міжнародного значення; бути створеною документом, який відповідає вимогам національного законодавства визначеної країни (Сторони); здійснювати статутну діяльність на території принаймні двох Сторін; мати законну штаб-квартиру на території Сторони, а управлінські та контрольні органи – на території цієї держави або іншої Сторони [123].

Конвенція набула чинності 1 січня 1991 року. Проте наразі Україна не ратифікувала цей документ.

29 червня 1990 р. було прийнято *резолуцію Копенгагенської наради Конференції з людського виміру Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Відповідно до ч. 9–10 документа держави-учасники наради визнали

право кожної людини вільно дотримуватися своєї думки та одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державної влади і незалежно від державних кордонів. Цим правом гарантовано кожній людині можливість ефективно брати участь у діяльності громадських організацій, а також мати безперешкодний доступ і підтримувати зв'язок з подібними органами у своїх країнах та поза їхніми межами із міжнародними організаціями [351].

Можна вважати, що саме ця резолюція є тим міжнародним документом, який створив підґрунтя для діяльності закордонних громадських організацій на території України.

Прийняття зазначених міжнародних документів відіграло важливу роль у встановленні правової основи діяльності міжнародних неурядових організацій та визначенні правового поля, в рамках якого вони могли діяти.

Відповідно до норм міжнародного законодавства, основною метою міжнародних неурядових організацій є моніторинг напрямів діяльності держав щодо захисту прав людини, контроль за дотриманням загальноприйнятих правил поведінки, посилення відповідальності держав тощо.

Ця мета реалізується через безпосередню участь у підготовці проектів міжнародних актів з власної ініціативи чи за дорученням держав і ООН, а також у консультуванні з важливих для суспільства питань, у контролі за дотриманням прав людини та формуванні міжнародної правосвідомості.

З метою регулювання своєї діяльності міжнародні неурядові організації самостійно розробляють і приймають такі акти, як міжнародні неурядові угоди (установчі акти, підсумкові документи міжнародних неурядових конференцій, нарад), резолюції, рішення.

Угоди, резолюції, рішення, що приймаються міжнародними неурядовими організаціями, можна класифікувати залежно від їх обов'язкової сили на акти, що є обов'язковими для її членів, наприклад, засновницькі документи, та на рекомендації.

Міжнародні неурядові організації беруть участь у роботі всіх організацій і органів системи ООН та інших міжнародних урядових організацій, виявляють недоліки міжнародно-правового регулювання різноманітних сфер міжнародної

взаємодії і доводять інформацію про це до відома цих організацій чи держав, пропонують проекти договорів і конвенцій та беруть участь в їх обговоренні, здійснюють контроль за їх дотриманням після прийняття, надають експертні, науково–технічні та інші висновки і т.п.

Важливу роль відіграє участь неурядових організацій у складанні міжнародних доповідей, які держави періодично направляють до відповідних міжнародних органів, що здійснюють контроль за виконанням міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини. Завдяки цьому доповіді відображають не лише офіційну точку зору, але й позицію громадськості, визначають найбільш гострі проблеми прав людини в країні, сприяють розвитку співробітництва державних органів влади і неурядових організацій задля досягнення спільної мети.

Великою мірою це зумовлено тим, що міжнародні неурядові організації, як ніхто інший, знають специфіку суспільних проблем, пов'язаних з місцевими умовами і особливостями культури, етнічним чи мовним різноманіттям, і тому здатні надати реальну допомогу як своїм урядам, так і міжнародним організаціям в оцінці ситуації з дотримання прав та свобод людини, виявити конкретні випадки їх порушення, на внаслідок цього виступати стороною в судових процесах.

Різноманітність прав та інтересів громадян, з метою реалізації яких створюються міжнародні неурядові організації, зумовлює значну кількість базових характеристик, які виступають критеріями **класифікації**.

Поширеним критерієм класифікації міжнародних неурядових організацій є *сфера діяльності*:

– охорона здоров'я (Лікарі світу (*Doctors of the World*), Міжнародна асоціація геронтології (*International Association of Gerontology*));

– наука і технології (Дослідження майбутнього (*Resources for the Future*), Світова асоціація промисловості та технологій (*World Association of Industrial and Technological*));

– освіта (Альянс університетів за демократію (*Alliance of Universities for Democracy*), Асоціація світової освіти (*Association for World Education*));

– релігія (Вселенська коаліція альтернатив глобалізації (*Ecumenical Coalition for Alternatives to Globalization* (ECAG)), Світова федерація студентів–християн (*World Student Christian federation*));

– економіка (Центр економічних ініціатив (*Center for Economic Initiatives*), Центр міжнародного співробітництва (*Center for International Cooperation*));

– культура і мистецтво (Міжнародна федерація композиторів (*International Federation of Composers*), Союз міжнародних культурних зв'язків (*Union for Intercultural Action*));

– екологія (Світова мережа захисту тварин (*World Animal Net*), Глобальна мережа еко–поселень (*Global Eco–Village Network*));

– інформація (Міжнародна федерація вільних журналістів (*International Federation of Free Journalists*), Інтерньюз (*Inter–News*));

– права людини (Міжнародне товариство захисту прав людини (*International Society for Human Right*); Європейський центр захисту прав циган (*European Roma Rights Centers*));

– соціальний добробут (Інститут міжнародного соціального розвитку (*Institute of International Social Development*, Фонд соціального сприяння (*Foundation for the Social Promotion*));

– мир (безпека та роззброєння) (Міжнародне бюро миру (*International Peace Bureau*), Світ без війни (*The World Without War Council*));

– гуманітарна сфера (Лікарі без кордонів (*Doctors without Borders*), Оксфам (*Oxfam*)) [462, с. 203–230].

Як пише Л. Чернявська, іншим критерієм класифікації міжнародних неурядових організацій є *членство чи суб'єкт діяльності*. За цією ознакою розрізняють об'єднання фахові (юристів, лікарів, підприємців тощо, наприклад, Міжнародна правнича асоціація (*International Law Association*), жіночі (Всесвітній фонд жінок (*Global Fund for Women*)), молодіжні (Всесвітня асамблея молоді (*World Assembly of Youth*)), студентські (Міжнародний союз студентів (*International Union of Students*)), об'єднання людей з особливими потребами (Всесвітній союз сліпих (*World Blind Union*)) та багато інших.

Міжнародні неурядові організації можна класифікувати і

за їх ставленням до гуманітарних інтервенцій: міжнародні неурядові організації, які стосуються гуманітарних інтервенцій (гуманітарні неурядові організації, правозахисні, які беруть безпосередню участь у розв'язанні конфліктів (Міжнародний фонд занепокоєння і примирення (International Alert and Conciliation Resources)) і противники гуманітарної інтервенції.

Гуманітарні неурядові організації з самого початку створювалися для надання допомоги жертвам війни (наприклад, МКЧХ (Міжнародний комітет Червоного Хреста) було засновано внаслідок битви під Сольферино у 1863 р.). МФТЧХ і ЧП (Міжнародна федерація товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця), заснована у 1919 р.). Однак вони розширили сферу своєї діяльності до надання допомоги жертвам всіх катастроф.

Міжнародні неурядові організації відрізняються одна від одної також ресурсами (фінансовими і людськими), *ступенем участі у їхній роботі добровільних помічників і професіоналів, співвідношенням платних і безкоштовних послуг* [462, с. 203–230].

Чинне законодавство України, що регулює діяльність міжнародних громадських організацій, має ряд невідповідностей міжнародному законодавству, є недостатньо прозорим і таким, що фактично стримує їх розвиток в Україні.

Міжнародні громадські організації, що зареєстровані в Україні, здійснюють діяльність у різних сферах, а саме: охорона здоров'я, наука і технології, освіта, релігія, економіка, культура і мистецтво, екологія, інформація, права людини, соціальний добробут, мир (безпека та роззброєння), гуманітарна сфера.

За спрямуванням діяльності серед міжнародних громадських організацій, що діють в Україні, можна виділити організації самодопомоги і взаємодопомоги (Всесвітня федерація сліпих), благодійні (неурядові організації соціальної справедливості), котрі займаються або конкретними проблемами (скажімо, СНІДу, безпритульності), або комплексом проблем певних категорій населення (люди похилого віку, діти, нацменшини, біженці, інваліди і т.п.): наприклад, Європейський центр захисту циган (European

Roma Rights Center), Фонд дитини і сім'ї (Foundation for the Child and the Family), Глобальний альянс за жіноче здоров'я (Global Alliance for Women's Health) [462, с. 203–230].

В Україні створення та діяльність громадських організацій в тому числі міжнародних регулюється Законами України: “Про об'єднання громадян” [139], “Про благодійництво та благодійні організації” [139], Постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 140 “Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян” [328].

Відповідно до Закону України “Про об'єднання громадян”, легалізація (офіційне визнання) міжнародних громадських організацій здійснюється шляхом реєстрації або повідомлення про їх заснування.

Легалізована громадська організація, що виступила засновником, стала членом міжнародної організації або іншим шляхом поширила свою діяльність на територію іноземної держави, зобов'язана в місячний строк подати необхідні документи для реєстрації в Міністерстві юстиції України як міжнародна.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 140 “Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян” [328] для реєстрації міжнародної громадської організації до реєструючого органу подається заява, підписана не менш як трьома засновниками об'єднання громадян або їх уповноваженими представниками.

До заяви додаються:

- 1) статут (положення) в двох примірниках;
- 2) протокол установчого з'їзду (конференції) або загальних зборів, які прийняли статут (положення);
- 3) відомості про склад керівництва центральних статутних органів (із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, місця постійного проживання, посади (заняття), місця роботи);
- 4) дані про наявність місцевих осередків (додаток № 2), підтвержені протоколами конференцій (зборів);
- 5) документ про сплату реєстраційного збору;
- 6) відомості про засновників об'єднання громадян або спілок об'єднань громадян (для громадян – із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, місця

постійного проживання; для спілок об'єднань громадян – назви об'єднання, місцезнаходження вищих статутних органів, а також доданням копії документа про легалізацію);

7) документ, який підтверджує місцезнаходження об'єднання громадян.

8) документи, які підтверджують поширення її діяльності на території хоча б однієї іншої держави (довіреності, зобов'язання, протоколи, документи про легалізацію тощо).

Заява про реєстрацію міжнародної громадської організації розглядається протягом одного місяця після надходження документів. Рішення про реєстрацію або відмову в ній заявнику повідомляється письмово в 10–денний строк після його прийняття.

Дані Реєстру міжнародних громадських організацій, зареєстрованих Мін'юстом, публікуються в газеті “Урядовий кур'єр”.

Відомості про реєстрацію міжнародних громадських організацій Мінюст подає у 10–денний термін до головного обчислювального центру Мінстату.

Наказом Міністерства юстиції України № 75/5 від 27.06.2003 “Щодо формування Реєстру зареєстрованих в Україні міжнародних організацій, філій і представництв іноземних неурядових, громадських та благодійних організацій та об'єднань” [272] запроваджено Реєстр зареєстрованих в Україні міжнародних організацій, філій і представництв іноземних неурядових, громадських та благодійних організацій та об'єднань.

Всі міжнародні громадські організації діють на підставі засновницьких документів (статутів, положень), в яких сформульовані мета та завдання, основні принципи діяльності, структура і компетенція органів, умови членства в організації, порядок винесення рішень і рекомендацій, фінансові та інші питання.

Головним органом більшості міжнародних громадських організацій є загальні збори, періодичність яких обумовлена в статуті чи положенні. Цей представницький орган має різні назви в різних організаціях: рада, з'їзд, конгрес, конференція і т. д.

Бюджети міжнародних громадських організацій

формується із таких джерел:

- вступних і членських внесків;
- коштів або майна, які надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань;
- коштів і майна, переданих в установленому порядку державою;
- майна, придбаного за рахунок власних коштів чи на інших підставах, не заборонених законом.

Міжнародні громадські організації виступають ініціаторами проведення конференцій, круглих столів, на яких не лише обговорюються питання розбудови демократичних інституцій, але й виробляються стратегії підвищення їх ефективності.

Тією чи іншою мірою, міжнародні громадські організації ініціюють впровадження громадського контролю за владою, що передбачає наявність певних механізмів, які дають змогу об'єднанням громадян впливати на ситуацію: проведення громадської експертизи і громадських слухань з найбільш болючих питань, зосередження уваги всієї громадськості до цієї проблеми через засоби масової інформації, створення громадських рад тощо.

Важливу роль відіграють міжнародні громадські організації і в реалізації прийнятих рішень і законодавчих актів шляхом моніторингу діяльності уряду, неурядові організації відслідковують вплив прийнятих рішень і їх реалізації на навколишнє середовище, стан справ у сфері прав людини тощо, що сприяє ефективному аналізу державної політики.

Ця діяльність міжнародних громадських організацій демонструє надзвичайну важливість питання щодо удосконалення і розширення сфери комунікації громадян з державними органами влади шляхом запровадження демократичних норм і цінностей, адже стосунки і взаємовплив цих організацій і держави є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни.

Однак, варто зауважити, що практичне залучення міжнародних громадських організацій до процесу прийняття рішень у нашій державі відбувається досить *непослідовно та зі*

складнощами. В Україні поки що не відбулося встановлення партнерських відносин між ними і владою з питань впливу громадських організацій на підготовку, супровід та ухвалення рішень органами влади та не запроваджено чітких процедур консультацій з громадськістю. Як недолік можна також відзначити відсутність довіри та масової підтримки населення, недостатнє фінансове та матеріальне забезпечення, що призводить до втрати незалежної позиції та підтримки зацікавлених структур.

Крім того, в чинних нормативно–правих актах України не уточнюються особливі права громадської організації з міжнародним статусом або вимоги до них, що свідчить про формальність статусу “міжнародна”. Натомість, система територіальних статусів, встановлення різного розміру оплати за реєстрацію громадських організацій є порушенням статті 36 Конституції України, а саме: принципу рівності всіх громадських організацій перед законом.

Тому з огляду на світовий досвід, міжнародні громадські організації в Україні мають стати проміжною ланкою між міжнародним співтовариством, державою і громадянином, адже вони покликані формувати у громадян правову культуру, виховувати громадянську самосвідомість, толерантність, солідарність, які лежать в основі прав людини, поширювати знання про права людини, про національні та міжнародні інститути, які їх захищають.

За таких умов особливого значення набуває адаптація чинного законодавства до міжнародно–правових норм і прийняття закону, який би детально регламентував порядок створення та діяльності міжнародних громадських організацій в Україні та сприяв зміцненню їх авторитету.

РОЗДІЛ 5

СФЕРИ РЕАЛІЗАЦІЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Як відомо, специфіка всіх організацій, які входять у громадянське суспільство, полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, існують автономно від держави, але, зрозуміло, в межах чинних законів. Громадянське суспільство загалом є виразником громадської думки, що слугує своєю формою прояву його політичної влади. Але спектр інтересів, у зв'язку з якими виникають організації громадянського суспільства, далеко виходить за її рамки. Він охоплює політичні, культурні, правові, економічні, наукові і багато інших інтересів.

Структурно громадянське суспільство представлене своїми організаціями і об'єднаннями у всіх суспільних сферах. Найбільше їх у економічній, політичній, правозахисній, соціокультурній, духовній, природоохоронній сферах. Тому в цьому розділі ми проаналізуємо діяльність громадських організацій в кожній із цих сфер життєдіяльності суспільства. Також спеціально подивимось на роль молодіжних організацій, адже, по-перше, вони є одними з найактивніших і специфічно проявляють свою активність в усіх суспільних сферах. По-друге, вони заслуговують на окрему дослідницьку увагу, оскільки належать до числа найпоширеніших в Україні.

Окремо варто розглянути діяльність громадських організацій наддержавної, або наднаціональної сфери, з чого і розпочнемо.

5.1. Наддержавна сфера діяльності громадських організацій

5.1.1. Громадські організації в Європейському Союзі (В. Г. Лавриненко)

Незважаючи на всі думки, які висловлюються в різних колах, про те, що в державах–членах Європейського Союзу не має уніфікованих законодавчих норм, які стосуються діяльності громадських організацій, кожна держава–член має власні законодавчі норми, які регулюють цю сферу, і вони зумовлені історичними, суспільними, культурними або економічними чинниками. Скрізь існує гарантоване Конституцією право громадян засновувати, вступати або виходити з громадської організації. Також важливим є те, що особи, які мають громадянство однієї з держав–членів ЄС, можуть засновувати громадські організації у будь–якій державі Співтовариства. Єдиним обмеженням у цій сфері є запроваджена деякими державами вимога, що до цієї ініціативи має бути залучено певну кількість громадян певної держави або осіб, які в цій державі мають постійне місце проживання.

Найбільш розповсюдженою нормою законодавчого врегулювання діяльності громадських організацій є закони. В Австрії функціонування громадських організацій регулюється *Законом про асоціації від 1951 року*, до якої наразі вносяться зміни. В світлі австрійського законодавства громадські організації мають статус юридичної особи, а також можуть здійснювати господарську діяльність. Громадські організації у Франції здійснюють свою діяльність на підставі так званого *“закону 1901 року”*, тобто закону, який визначає принципи діяльності асоціацій, які не ставлять за мету досягнення фінансових прибутків. У Голландії принципи функціонування громадських організацій визначає *Закон про організації та об’єднання*, а у Португалії – декілька нормативно–правових

документів, серед них найважливішими є *Закон про неурядові організації, які здійснюють свою діяльність для розвитку* та *Закон про неурядові організації, які здійснюють свою діяльність в сфері охорони довкілля*.

В деяких державах–членах громадські організації досягнули суттєвого рівня впливовості в законотворчому процесі. В Данії, де за різними оцінками 90% громадян об'єднані в неурядових організаціях, вони можуть впливати на зміст нормативно–правових документів шляхом участі у діалозі з парламентом. Конституція Королівства Данії встановлює обов'язок погодження проектів нормативно–правових документів з тими організаціями, яких цей проект стосується. Узгодження з британськими неурядовими організаціями проводяться під час законотворчого процесу в Палаті Громад і розбиті на два етапи: неформальні – на етапі формулювання проекту цього закону та формальні – після другого читання проекту закону в Палаті Громад і направлення на доопрацювання у відповідній Комісії. Громадські організації в Швеції також беруть участь у створенні законодавства у сфері питань, які стосуються ринку праці на підстав так званого *закону про участь у прийнятті рішень*.

У деяких державах–членах громадські організації тісно співпрацюють з органами державного управління, підтримуючи їх у виконанні завдань, пов'язаних, зокрема, з реалізацією соціальної та економічної політики. Добрим прикладом може бути Фінляндія. Для фінської влади неурядові організації є постійним партнером, з яким погоджуються всі важливі рішення в рамках громадського діалогу, що ведеться владою і які стосуються соціальної, політичної та економічної сфер у широкому значенні. Уряд, через систему грантів, за допомогою громадських організацій виконує завдання, які стосуються, наприклад, соціального захисту, охорони довкілля та системи охорони здоров'я. Важливою галуззю взаємодії уряду з громадськими організаціями є покращення професійної ситуації жінок та етнічних меншин. Неурядові організації також відіграють суттєву роль у громадському житті Данії та Голландії. Уряд Бельгії встановлює співпрацю з громадськими організаціями на підставі рамкових договорів. Вони укладаються на термін

п'яти років у формі конкретних програм, в яких визначаються цілі діяльності та спосіб їх виконання. У Франції було створено установи, які займаються координацією діяльності держави та організацій, що представляють громадянське суспільство. Це Вища рада з питань міжнародного співробітництва, Міжвідомчий комітет з питань міжнародного співробітництва і розвитку, а також Комісія співробітництва і розвитку. Також у Франції створено платформу громадських організацій, метою якої є розвиток співробітництва з Європейським Парламентом та Європейською Комісією. В Іспанії значення громадських організацій знайшло своє відображення у інституціоналізації контактів з органами державного та самоврядного управління. Залежно від характеру організації та її цілей вони співпрацюють з відповідними відомствами або органами конкретних автономних регіонів. Суттєвим кроком для громадської організації, яка бажає встановити співпрацю з органами державного управління, є реєстрація у Реєстрі неурядових організацій заради розвитку, що ведеться Іспанським агентством з питань міжнародного співробітництва – автономним органом, який працює при Міністерстві закордонних справ.

Характерною рисою діяльності громадських організацій в Європейському Союзі є створення мережі таких організацій, створення патронатних організацій, створення, так званих, платформ спільних дій або дискусійних форумів. В Європейському Союзі наразі функціонує п'ять основних типів громадських організацій, представництва яких знаходяться у Брюсселі:

- організації, які діють у галузі охорони довкілля, що координуються Green G 8;

- організації соціального типу, які координуються Соціальною Платформою;

- організації, які здійснюють діяльність у галузі розвитку та координуються Комітетом зв'язків неурядових організацій, які здійснюють діяльність у галузі розвитку;

- організації, які займаються захистом прав людини, вони проводять регулярні зустрічі на засіданнях Контактної групи з питань прав людини, що організовуються Amnesty International, FIDH та Human Rights Watch;

– постійно діючий форум громадянського суспільства.

Співпраця інститутів Європейського Союзу з неурядовими організаціями здійснюється як шляхом контактів типу “ad hoc”, так і шляхом участі в роботі комунітарних груп експертів, а також в рамках діалогу, інститути ЄС відкрито сприймають пропозиції зустрічей типу “ad hoc”, особливо на рівні експертів. Тематика таких зустрічей найчастіше стосується таких сфер: Єдина сільськогосподарська політика, політика зайнятості, охорона довкілля та співробітництво з третіми країнами. Натомість систематично відбуваються зустрічі представників інститутів Європейського Союзу з представниками громадських організацій, які проводяться в рамках структурного діалогу (наприклад, два рази на рік з представниками організацій, які функціонують у соціальній сфері або щоквартальні зустрічі представників Європейської комісії з представниками громадських організацій, що займаються розвитком). Комісії Європейського Парламенту часто запрошують представників громадських організацій на свої засідання. Всі ці форми співпраці базуються на багаторічній традиції і, як правило, не регулюються договорами. Крім цього, існують формальні форми співпраці між інститутами та громадськими організаціями, наприклад, спеціальний консультативний комітет, що займається соціальними аспектами в рамках Єдиної сільськогосподарської політики. Необхідно підкреслити, що інститути ЄС зацікавлені у систематичному розширенні представництва неурядових організацій на центральному рівні та створенням сильного партнерства з ними. Європейська Комісія, проте, відхилила вимоги організацій, які стосувалися надання їм статусу офіційних консультативних інститутів (який існує в системі ООН) та запровадження принципу їх акредитації при інститутах ЄС. При цьому договори не уточняють правової бази та не визначають принципів співпраці європейських інститутів з громадськими організаціями (як це відбувається у випадку діалогу з соціальними партнерами).

Інститути ЄС щорічно виділяють значні кошти для підтримки діяльності громадських організацій (у вигляді субвенцій та кредитів на покриття адміністративних видатків та на фінансування проектів допомоги). Принципи

використання громадськими організаціями вищевказаних бюджетних коштів ЄС визначені спеціальними положеннями. Наприклад, для субвенції, яка перевищує 100 тисяч євро, необхідно представити висновок про фінансову ситуацію організації, складений незалежною аудиторською компанією. У випадку допомоги, що перевищує 1 мільйон євро організація зобов'язана представити банківську гарантію. Незалежно від цього фінансові установи Європейської Комісії перед виділенням субвенції або кредиту збирають детальну інформацію про цю організацію, а потім проводять моніторинг використання виділених коштів під час виконання проектів.

Дискусія про роль громадських організацій розпочалася у 1993 році після публікації Європейською Комісією Зеленої книги соціальної політики. В Зеленій книзі вперше питання громадських організацій було порушене в контексті всього Європейського Союзу, а не окремих держав-членів. Зелена книга визначає необхідність змін у функціонуванні суспільства добробуту і системи соціального захисту. Одним із основоположних принципів пропонується децентралізований підхід та підвищення ролі місцевої влади і добродійних організацій. Крім цього, Зелена книга визначає необхідність включення громадських організацій, самоврядних органів, інститутів ЄС, господарчих і приватних партнерів у процес створення програм та прийняття рішень, які стосуються Європейського соціального фонду.

Своєю публікацією Європейська Комісія ініціювала громадську дискусію щодо пропозицій, які містяться у Зеленій книзі. Результати дискусії (зокрема пропозиції від неурядових організацій) були представлені в Білій книзі Європейської соціальної політики. В ній підкреслювалося, що добродійні та інші представницькі організації мають право виступати в ролі консультантів Євросоюзу та відігравати відповідну роль у процесі перетворень. Комісія підкреслила, що необхідно створити механізми, які залучатимуть до участі в еволюції європейської соціальної політики крім соціальних партнерів й інші організації. У зв'язку з цим було запропоновано створити форум, в рамках якого за участю громадських організацій будуть вирішуватися питання соціальної політики.

В 1997 році було опубліковано Комюніке Європейської

Комісії щодо просування ролі громадських організацій та фондів в Європі. Цей документ є підведенням підсумків попереднього етапу співпраці комунітарних інститутів з громадськими організаціями. В Комюніке підкреслювалося, що громадським організаціям та фондам завдячують своє виникнення багато служб та послуг у таких галузях, як освіта, охорона здоров'я або соціальні служби, у розповсюдженні наукової думки та технологічних досягнень. Було високо оцінено внесок організацій у боротьбу за дотримання прав людини, охорону культурної спадщини, поширення солідарності між людьми. Також підкреслювалася роль громадських організацій у боротьбі з експлуатацією жінок та дітей.

18 січня 2000 року Європейська Комісія опублікувала документ під назвою “Комісія та неурядові організації – побудова більш сильного партнерства”, в якому Комісія підводить підсумок попереднього етапу відносин з неурядовими організаціями та визначає базу співробітництва на майбутнє. Основними цілями посилення партнерства з неурядовими організаціями визначається необхідність розвитку демократії, потреба залучення окремих суспільних груп до процесу прийняття рішень на рівні Євросоюзу, участь громадянського суспільства в процесі європейської інтеграції у широкому розумінні. Також Європейська Комісія визначає заходи, які мають бути виконані з метою розширення участі неурядових організацій в роботі Комісії, в тому числі у сфері вдосконалення прозорості процесу прийняття рішень та створення кращого доступу до інформації. Проте Комісія не висловила своєї думки щодо можливості внесення до Договору норми щодо інституціоналізації громадянського діалогу.

Суттєву роль у співробітництві з громадськими організаціями в Європейському Союзі відіграє Соціально-економічний комітет. У жовтні 1999 року Комітет разом з громадськими організаціями організував перший З'їзд організацій громадянського суспільства, під час якого Комітет заявив про підтримку громадських організацій в їх прагненні внести до договору норму про громадянський діалог. Також було висунуто ініціативу щодо організації два рази на рік форуму діалогу з громадськими організаціями. Соціально-

економічний комітет також привернув увагу до потреби проведення громадянського діалогу між європейськими інститутами та громадськими організаціями в країнах-кандидатах.

Громадські організації були запрошені співпрацювати зі З'їздом з питань майбутнього Європи. У своїй промові на відкритті роботи З'їзду 28 лютого цього року голова Валері Жіскар Д'Естен підкреслив, що З'їзд під час своєї роботи буде уважно вислуховувати пропозиції громадянського суспільства, особливо враховуючи думки молоді та громадян країн-кандидатів. На веб-сайті З'їзду було створено спеціальний інтерактивний форум, який саме призначений для організацій, що представляють громадянське суспільство. Відповідальним за контакти З'їзду з громадянським суспільством став заступник голови З'їзду, колишній прем'єр-міністр Бельгії Жан-Люк Деан, який 26 лютого цього року зустрівся з представниками громадських організацій. Під час зустрічі відбулася дискусія щодо майбутнього Європи.

9 травня 2001 року за ініціативою Фундації імені Стефана Баторія та Асоціації заради Форуму неурядових ініціатив було створено Представництво польських неурядових організацій в Брюсселі. Основним завданням Представництва є підтримка польських громадських організацій як активних учасників процесу європейської інтеграції.

Громадські організації в Європейському Союзі надають великого значення процесу розширення Європейського Союзу. Громадські організації в майбутніх країнах-членах після розширення будуть включені до існуючих мереж організацій в ЄС. Це безсумнівно забезпечить зростання значення громадських організацій у Європі та посилить їх можливості впливу на рішення, які приймаються на рівні Євросоюзу. Ще в квітні 2001 року Європейська соціальна платформа опублікувала Заяву щодо розширення (Social Platform Statement on Enlargement). Платформа у розширенні вбачає шанс для зміцнення солідарності між європейськими суспільствами. Вона підкреслює, що процес розширення надає шанс побудови не тільки потужного ринку, але й Європи, побудованої на соціальних законах, яка приносить користь усім громадянам. Підкреслюється необхідність посилення

соціального виміру розширення. “Нова Європа” не може бути спрямована тільки до середовища підприємців, вона повинна приносити користь всім громадянам шляхом збільшення доступу до соціального захисту та системи охорони здоров’я, подолання дискримінації та розширення участі громадян у соціально–політичному житті ЄС.

Таким чином, необхідне встановлення інституціоналізованого громадянського діалогу за участю громадських організацій нинішніх і майбутніх країн–членів. Отже, розширена Європа має бути створена на базі згоди суспільств, а не тільки міжнародних домовленостей.

5.1.2. Громадянське суспільство в угоді про асоціацію між Україною та ЄС *(І. М. Солоненко, Р. Б. Хорольський, Н. В. Шаповалова, М. В. Лацуба)*

Угода про Асоціацію¹ між Україною та ЄС, переговори щодо якої наразі тривають, має стати, з одного боку, інструментом поглиблення відносин між Україною та ЄС, а з другого – подальшої трансформації України в державу з плюралістичною демократією і вільною ринковою економікою. Нова угода передбачатиме значно глибший зміст двосторонніх відносин, ніж чинна Угода про партнерство та співробітництво, а з низки питань угода дозволить досягти глибшого рівня інтеграції України до ЄС, ніж той, що передбачався в угодах про асоціацію, підписаних в 1990–х роках з країнами Центральної та Східної Європи. Угода запропонує всеохоплюючий комплекс інструментів, що забезпечуватимуть входження України в економічний, соціальний і політичний простір ЄС: створення поглибленої зони вільної торгівлі, зближення у зовнішній і безпековій політиці, співпраця в галузі міграції, охорони кордонів,

¹ Домовленість про те, що Угода буде належати до угод про асоціацію, було оприлюднене на саміті Україна – ЄС, що відбувся 9 вересня 2008 року в Парижі. Про особливості таких угод та можливі наслідки для України, див.: Сушко О. Новий базовий договір між ЄС та Україною: пропозиції українських експертів [Електронний ресурс] / О. Сушко, Р. Хорольський, О. Шумило, І. Шевляков. – KAS Policy Paper 8, 2007. – Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua/>. – С. 9-10.

боротьби з організованою злочинністю, а також поглиблення співпраці та наближення політик у пріоритетних галузях економіки. Відповідно, слід очікувати й посилення спроможності ЄС впливати на внутрішню політику і процес реформ в Україні.

Одним із засобів досягнення цілей інтеграції України до ЄС і демократичної трансформації України є посилення ролі громадянського суспільства в системі відносин Україна – ЄС, зокрема, через участь у реалізації нової угоди. Адже загальновизнаним є той факт, що справжній демократичний устрій та забезпечення добробуту суспільства не є можливими без наявності розвиненого громадянського суспільства. Останнє виконує подвійну функцію: забезпечує підзвітність влади громадянам і надає різноманітні соціальні послуги.

Хоча існує багато визначень громадянського суспільства, автори спиратимуться на визначення, яким оперує Європейська комісія: до громадянського суспільства належать учасники ринку праці, тобто соціальні партнери (профспілки та федерації роботодавців), організації, що представляють соціальних та економічних гравців у широкому сенсі (наприклад, організації споживачів), громадські організації (неурядові організації) та організації на рівні громади, через які громадяни можуть брати участь в організації життя громади (наприклад, молодіжні асоціації чи об'єднання батьків) тощо [499, с. 4].

Важливість участі громадянського суспільства в реалізації нової угоди вимагає, щоб під час переговорів обов'язково було порушене питання про необхідність закріплення положень, присвячених громадянському суспільству. Як стало відомо, Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК)¹ готує свої пропозиції щодо посилення ролі громадянського суспільства у відносинах Європейського Союзу з Україною, у тому числі через закріплення відповідних положень у новій угоді. Зокрема, ЄЕСК пропонує створити двосторонній орган за участі громадянських суспільств сторін.

Автори мають на меті запропонувати, яким чином можна відобразити роль громадянського суспільства в Угоді про

¹ Дорадчий орган при інституціях ЄС, що об'єднує соціальних партнерів і представників громадянського суспільства в ЄС.

Асоціацію між Україною та ЄС.

На нашу думку, закріплення положень про громадянське суспільство суттєво зміцнить потенціал нової угоди. По–перше, поглиблені відносини на рівні громадянського суспільства стануть додатковими засобами посилення співпраці між Україною та ЄС. З цієї точки зору угода має передбачати створення відповідних платформ і каналів для розвитку діалогу і співпраці між якомога ширшим колом представників громадянських суспільств сторін.

По–друге, угода може стати важливим інструментом розвитку громадянського суспільства, і передусім в Україні. Положення угоди мають включити зобов'язання договірних сторін перед громадянським суспільством щодо створення сприятливих умов для його розвитку, зокрема, через створення належного регуляторного середовища, залучення до процесу прийняття і реалізації рішень органами влади, створення каналів соціалізації громадянського суспільства, розвиток інструментів посилення спроможності організацій громадянського суспільства та надання їм фінансової підтримки.

По–третє, громадянські суспільства України та ЄС будуть здатні зробити помітний внесок у реалізацію нової угоди, зокрема, через використання важелів контролю за її виконанням та через ініціювання змін до угоди, що вимагатимуться суспільствами на відповідному етапі розвитку відносин договірних сторін. Як відомо, угоди про асоціацію є динамічними інструментами, оскільки передбачають можливість їхньої зміни шляхом ухвалення відповідного рішення двосторонньою інституцією (Радою з питань асоціації).

Відтак, нова угода не повинна обмежуватися лише спеціальним розділом, присвяченим громадянському суспільству, а має також містити у різних розділах положення, що дозволять відобразити наскрізний характер теми громадянського суспільства.

Роль громадянського суспільства в урядуванні у Європі

Як відомо, у другій половині ХХ століття роль громадянського суспільства у міжнародних відносинах почала набувати усе більшого значення. Нині діяльність громадських організацій у публічному житті країни вважається невід'ємним елементом сталої демократії. Розвиток громадянського суспільства перебуває у центрі уваги міжнародних організацій та об'єднань за участю демократій у Європі. Так, Рада Європи постійно наголошує на необхідності посиленні ролі громадянського суспільства у становленні ефективної плюралістичної демократії і розвиває необхідні для цього інструменти. Рада Європи ще у 1951 році визнала важливість громадських організацій, а право громадян на зібрання та об'єднання гарантовано низкою Конвенцій Ради Європи¹. Okремо варто виділити Європейську Конвенцію щодо визнання юридичної особи міжнародних неурядових організацій [508], що була відкрита до підписання країнами-членами Ради Європи у 1986 році і набула чинності у 1991 році. Конвенція забезпечує юридичні підстави для діяльності громадських організацій (більшою мірою міжнародних) на міжнародному рівні. Наступним кроком у визнанні ролі громадянського суспільства стало затвердження Радою Європи “Рекомендацій щодо розвитку та посилення громадських організацій у Європі” у 1998 році та “Основоположних принципів статусу громадських організацій у Європі” у 2002 році. Обидва документи, хоч і не є юридично зобов'язуючими, доповнюють вищезазначену Конвенцію у тій її частині, що стосується діяльності громадських організацій на національному рівні. У жовтні 2007 року після тривалої підготовчої роботи Комітет Міністрів Ради Європи затвердив “Рекомендації щодо юридичного статусу громадських організацій у Європі”. Документ визначає мінімальні стандарти щодо створення, управління та загальної діяльності громадських організацій у країнах-членах Ради Європи і

¹ Йдеться про Європейську конвенцію з прав людини (Статті 10 та 11), Європейську соціальну хартію, переглянута (Стаття 5), Європейську Конвенцію щодо визнання юридичної особи міжнародних неурядових організацій, Конвенцію щодо участі іноземців у громадському житті на місцевому рівні, Рамкову конвенцію захисту національних меншин (Статті 3, 7 та 8) тощо.

адресований як органам державної влади, так і самим громадським організаціям [526]. Останній документ особливо свідчить не просто про визнання важливої ролі громадських організацій як основоположного елементу демократичного суспільства, а про зобов'язання, що країни-члени Ради Європи мають на себе взяти у створенні відповідних умов для розвитку та залучення громадських організацій до прийняття рішень. Відповідні норми та зобов'язання поширюються і на Україну як члена Ради Європи.

Що стосується Європейського Союзу, тут теж останнім часом відбулося значне переосмислення ролі громадянського суспільства, хоча механізми залучення і визнання важливості громадянського суспільства були закладені в основоположні договори ще Європейських Спільнот від самого початку. Так, згідно з Римськими договорами від 1957 року був створений Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК) з метою залучення економічних та соціальних груп інтересів до процесу формування спільного ринку (йшлося здебільшого про виробників, бізнес-асоціації та профспілки). Єдиний Європейський Акт (1986), Маастрихтський договір (1992), Амстердамський договір (1997) та Ніщський договір (2000) ще більше посилили роль ЄЕСК як консультативного/ дорадчого органу у прийнятті рішень керівними інституціями ЄС.

Паралельно з роботою ЄЕСК розвивалася низка безпосередніх механізмів впливу на керівні інституції ЄС та інструментів консультацій з боку цих самих інституцій (передусім, Європейської Комісії) з різними групами інтересів. Таким чином, протягом вже років у Брюсселі виникла велика кількість представницьких органів, громадських платформ, що представляли інтереси громадянського суспільства країн-членів ЄС у різних сферах, чи просто комерційних лобістських структур, які намагалися впливати на прийняття рішень і з якими консулювалася Європейська Комісія, хоча процес консультацій не був регламентований у чіткий спосіб з боку Європейської Комісії. Підписання Маастрихтського договору у 1992 році стимулювало дискусії у ЄС щодо демократичної легітимності ЄС та його інституцій (адже, Європейська Комісія не є аналогом національного уряду, що формується обраними народом представниками), що спонукало Комісію ЄС до

вироблення пропозицій щодо вирішення проблеми легітимності. Кульмінацією тривалого процесу стало оприлюднення Білої книги під назвою “Європейське урядування” у липні 2001 року [506]. Біла книга запропонувала механізми “участі” та “відкритості” шляхом залучення “громадянського суспільства” ЄС з метою посилення легітимності прийняття рішень, а також забезпечення їх ефективної реалізації [507]. Наступним кроком стало оприлюднення у грудні 2002 року Повідомлення “Загальні принципи та мінімальні стандарти консультацій із зацікавленими сторонами з боку Комісії”, яке визначає принципи (залучення, відкритість, підзвітність, ефективність та цілісність), що ними має керуватися Європейська Комісія у здійсненні консультацій з третіми сторонами [507]. У травні 2008 року було оприлюднено ще одне Повідомлення Європейської Комісії під назвою “Європейська ініціатива прозорості. Рамки для відносин з представниками інтересів (Реєстр та Правила процедури)” [500]. А в червні 2008 року вже було започатковано реєстр представників інтересів. Таким чином, усі, хто зареєструється, мають можливість вказати сфери своїх інтересів і, відповідно, з ними будуть здійснюватися консультації у цих сферах¹. Отже, станом на сьогодні співпраця Європейської Комісії з громадянським суспільством ЄС є достатньо розвинутою, а, що більш важливо, прозорою і чітко регламентованою.

Розвиток політики розширення ЄС протягом 90-х років минулого століття та першого десятиріччя нового століття також свідчить про еволюцію підходів у ЄС щодо громадянського суспільства. У випадку з країнами-кандидатами на вступ з Центрально-Східної Європи існували спеціальні програми розвитку громадянського суспільства в рамках фінансового інструменту Phare. Ці програми, як правило, адмініструвалися спеціально створеними фондами розвитку громадянського суспільства у кожній країні-кандидатові [165]. У випадку з країнами Західних Балкан, що сьогодні претендують на вступ до ЄС, і Туреччиною, Європейка

¹ Веб-сторінка Реєстру є наступна – Реєстр Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://webgate.ec.europa.eu/transparency/regin/welcome.do?locale=en#en>. Більше інформації про розвиток відносин Європейської Комісії з громадянським суспільством можна знайти на веб-сторінці http://ec.europa.eu/civil_society/apgen_en.htm.

Комісія також має політику розвитку громадянського суспільства. Так, у Повідомленні Європейської Комісії щодо діалогу між громадянським суспільством ЄС та країн-кандидатів від 2005 року [499]. пропонуються численні інструменти розвитку такого діалогу, на що виділяється окреме фінансування. Також в рамках фінансового інструменту ЄС щодо підготовки до вступу (*Insrument for Pre-Accession (IPA)*), що почав працювати з 2007 року в рамках чинної фінансової перспективи ЄС, створено спеціальний Інструмент для громадянського суспільства (*Civil Society Facility*), що передбачає підтримку місцевих ініціатив, розвиток спроможності та посилення ролі громадянського суспільства у країнах-кандидатах, а також підтримку розвитку мереж і партнерства на рівні організацій громадянського суспільства з ЄС та країн-кандидатів [527].

Визнання важливої ролі громадянського суспільства також знайшло своє відображення у Європейській політиці сусідства (ЄПС), хоча, поки що має більш риторичний характер. Так, у Комунікації Європейської Комісії “Про посилення Європейської політики сусідства” від 4 грудня 2006 року відзначається вагома роль громадянського суспільства в розвитку контактів між людьми/ суспільствами. При цьому наголошується, що участь громадянського суспільства в реалізації ЄПС не повинна обмежуватися лише цим аспектом, а організації громадянського суспільства мають бути повноцінними учасниками процесу реформ через участь у прийнятті рішень, їх реалізації та моніторингу [498]. Далі, у Повідомленні Європейської Комісії “Міцна Європейська політика сусідства” від 5 грудня 2007 року йдеться про те, що “...організація платформи для представлення громадянського суспільства у ЄПС була би бажаним розвитком подій. Європейська Комісія буде заохочувати залучення широкого спектру груп інтересів у моніторинг реалізації Планів дій ЄПС, просуватиме діалог у країнах-партнерах між урядами та громадянськими суспільствами цих країн і намагатиметься залучити усе більшу кількість груп інтересів до процесу реформ” [497]. План дій Україна-ЄС не є достатньо розвинутим у цьому відношенні, що можна пояснити тим, що він затверджувався ще на початку 2005 року, коли принцип визнання ролі громадянського суспільства ще не був

розвинути у ЄПС. Отже, у Плані дій Україна–ЄС кілька разів згадується розвиток громадянського суспільства, зокрема, в контексті залучення до прийняття рішень та транскордонного співробітництва, але не йдеться про більш конкретні зобов'язання.

Серед практичних кроків у напрямку визнання ролі громадянського суспільства варто зазначити запрошення представників громадянського суспільства ЄС та країн ЄПС до участі у першій конференції ЄПС, організованій Європейською Комісією у вересні 2007 року [509], а також організацію окремої конференції Європейською Комісією для представників громадянського суспільства ЄПС в рамках програми Чорноморська Синергія (*Black Sea Synergy*) у травні 2008 року у Молдові. Крім того, відчувається зацікавленість Європейської Комісії в оцінці виконання Планів дій в рамках ЄПС з боку громадянського суспільства. Так, у процесі підготовки звіту щодо реалізації ЄПС для кожної окремо країни–партнера, Представництва Європейської Комісії у відповідних країнах провели процес консультацій з місцевими організаціями громадянського суспільства (у Києві, зокрема, відбулися круглі столи у грудні 2007 року – січні 2008 року). Крім того, у січні 2008 року Європейська Комісія оголосила про залучення результатів моніторингу реалізації Планів дій, що його здійснюють організації громадянського суспільства. Зміст звітів щодо країн–учасниць ЄПС, що були оприлюднені у квітні 2008 року, значно покращився порівняно з аналогічними звітами від грудня 2006 року з точки зору рівня деталізації та експертизи, що свідчить про врахування оцінки громадянського суспільства. Насамкінець, варто згадати конференцію, що її організувало Представництво Європейської Комісії в Україні у червні 2008 року, що саме мала на меті обговорити з представниками громадянського суспільства України механізми їхнього залучення до розвитку політики ЄС щодо України.

Отже, згідно з практикою, яка склалася у Європі та Європейському Союзі, зокрема, а також зважаючи на динаміку відносини між Україною та ЄС, є усі підстави для надання вагомій та впливовій ролі громадянському суспільству у новій угоді між Україною та ЄС.

Роль громадянського суспільства у договірній практиці ЄС з третіми країнами

Договірна практика ЄС з третіми країнами свідчить, що включення положень про розвиток громадянського суспільства та визнання його важливої ролі у розвиткові відносин між ЄС і третіми країнами стало практикою лише протягом останнього десятиліття. У більшості угод між ЄС і третіми країнами (зокрема, з європейськими країнами) відсутні положення про громадянське суспільство. Зокрема, немає цих положень у таких угодах, укладених протягом 1990–х – 2000–х років:

- ⇒ Угоді про Європейський економічний простір 1993 року;
- ⇒ Європейських угодах з країнами Центрально–Східної Європи;
- ⇒ Угодах про стабілізацію та асоціацію з балканськими країнами;
- ⇒ Євро–середземноморських угодах про асоціацію;
- ⇒ Угодах про партнерство та співробітництво з пострадянськими країнами.

Швидше як винятки можна згадати Угоду про партнерство та співробітництво з Узбекистаном 1996 року¹, Тимчасову асоціативну угоду про торгівлю і співробітництво з Палестинською автономією 1997 року², а також Угоду про стабілізацію та асоціацію з Албанією 2006 року³.

Натомість досить розлогі положення про громадянське суспільство можна знайти в угодах ЄС з неєвропейськими країнами, що були укладені відносно недавно:

- ⇒ Угоді про економічне партнерство, політичну

¹ Відповідно до ст. 1 цієї Угоди одна цілей партнерства, запровадженого Угодою, – це “сприяти розбудові громадянського суспільства в Узбекистані, що ґрунтується на верховенстві права” (“The objectives of this partnership are: <...> to assist in the construction of a civil society in Uzbekistan based upon the rule of law” – курсив додано).

² Відповідно до ч. 3 ст. 58 Угоди (стосується співпраці у галузі освіти та навчання) “Слід активно сприяти підготовці молоді до розвитку в активних громадян у демократичному громадянському суспільстві” (“Preparing young people to become active citizens in democratic civil society should be actively promoted” – курсив додано). Однак у цьому випадку очевидно, що статус громадянського суспільства не є безпосереднім об’єктом правового регулювання.

³ У преамбулі Угоди зазначається, що Сторони беруть до уваги своє зобов’язання “сприяти всіма засобами політичній, економічній та інституційній стабілізації в Албанії, а так само в регіоні”, зокрема, через розвиток громадянського суспільства. (“CONSIDERING the commitment of the Parties to contribute by all means to the political, economic and institutional stabilisation in Albania as well as in the region, through the development of civil society and democratisation, institution building and public administration reform, regional trade integration and enhanced economic cooperation, as well as through cooperation in a wide range of areas, particularly in justice and home affairs, and the strengthening of national and regional security” – курсив додано).

координацію та співробітництво з Мексикою 1997 року [503, с. 45];

⇒ Угоді про торгівлю, розвиток і співробітництво з Південно–Африканською Республікою 1999 року [493, с. 3];

⇒ Угода про партнерство з африканськими, карибськими та тихоокеанськими державами 2000 року [523, с. 3] (далі – Котонуська угода);

⇒ Угоді про асоціацію з Чилі 2002 року [492, с. 1].

В угодах ЄС з Узбекистаном, Албанією та Мексикою лише в загальному вигляді проголошується принцип важливості сприяння розвитку громадянського суспільства з боку договірних сторін, а в угоді з Південно–Африканською Республікою цей принцип доповнено поодинокими положеннями щодо можливого інструментарію його реалізації. Натомість у Котонуській угоді та угоді з Чилі положення про громадянське суспільство отримали найбільшого розвитку. Зокрема, на системному рівні вибудовується інструментарій реалізації цього принципу через створення інституційного механізму співпраці громадянських суспільств двох сторін. Саме тому угоду ЄС з Чилі та Котонуську угоду слід сприймати як такі, що мають прецедентний характер і становлять найбільший інтерес для нас.

Місце положень про громадянське суспільство у структурі угод

Положення про громадянське суспільство здебільшого розміщені у розділі, присвяченому секторальному співробітництву (а в угодах з Мексикою і Південно–Африканською Республікою – лише в цьому розділі)¹. У цій частині угоди договірні сторони визначають галузі, у розвитку співпраці в яких вони зацікавлені, та встановлюють кінцеві цілі й засадничі принципи такої співпраці.

Проте угоди, що більш системно регламентують питання про громадянське суспільство, містять відповідні норми також:

– в преамбулі та/або в розділі про загальні положення чи політичний діалог, де декларується принцип сприяння

¹ Зазвичай “велика” двостороння угода ЄС з третьою країною має таку структуру: преамбула, розділи про загальні положення, політичний діалог, секторальна співпраця, режим торгівлі, інституційна структура і заключні положення, а також додатки.

розвитку громадянського суспільства;

– в розділі про інституційну структуру, в якому визначаються інституції та процедури реалізації положень угоди про громадянське суспільство.

Визначення поняття громадянського суспільства в угодах

У договірній практиці ЄС найбільш поширеним є термін “громадянське суспільство” (*civil society*). Поряд з ним, або як альтернатива йому, вживаються такі терміни як “неурядові організації” (*non-governmental organisations*), “недержавні організації” (*non-state organisations*), “неурядові актори” (*non-governmental actors*), “недержавні актори” (*non-State actors*), “неурядові партнери та актори з питань розвитку” (*non-governmental development partners and actors*).

Загалом угоди ЄС з третіми країнами не містять визначення терміну “громадянське суспільство”, і лише Котонуська угода та Угода про асоціацію з Чилі становлять винятки. Так, Котонуська угода майже вичерпно регламентує, що до “акторів співпраці”, окрім держави на різних рівнях, належать такі недержавні актори, як приватний сектор, економічно–соціальні партнери, включно з профспілковими організаціями, та громадянське суспільство в усіх його формах згідно з національними особливостями. При цьому визнання Сторонами неурядових акторів залежить від тої міри, якою вони відображають потреби населення, від їхніх конкретних повноважень, а також чи демократично і прозоро вони організовані та управляються¹. Окрім того, у Спільній декларації про акторів партнерства, що стосується ст. 6 Угоди, Договірні Сторони заявили, що “...визначення громадянського суспільства може суттєво різнитися відповідно до соціально–економічних і культурних умов у кожній з країн Африки, Карибського та Тихоокеанського регіонів (АКТ). Тим не менше, [Сторони] вважають, що це визначення може включати, між іншим, такі організації: групи та агенції з прав людини, первинні організації (*grassroots organizations*), жіночі асоціації, молодіжні організації, організації із захисту дітей, екологічні рухи, фермерські організації, асоціації споживачів,

¹ Стаття 6 Котонуської угоди.

релігійні організації, структури, що надають допомогу (громадські організації, навчальні та дослідницькі установи), культурні асоціації та засоби масової інформації”¹.

Угода про Асоціацію з Чилі менш розлого регламентує це питання: лише на основі аналізу відповідних положень Угоди² можна зробити висновок, що поняття “громадянське суспільство” включає партнерів соціального діалогу та громадські/ неурядові організації (“*social interlocutors and Non-Governmental Organisations*”).

Роль, що відводиться громадянському суспільству угодами

Аналіз угод ЄС з третіми сторонами, а, більшою мірою, Котонуської угоди та Угоди про Асоціацію з Чилі, дозволяє зробити висновок, що роль громадянського суспільства розглядається у двох площинах. З одного боку, розвиток громадянського суспільства є однією з демократичних цінностей, а тому розвиток і зміцнення громадянського суспільства визначаються як одна з фундаментальних цілей співпраці сторін (поруч з такими цілями як підтримка демократії, захист прав людини, належне урядування), або ж як один з ключових засобів реалізації цих цілей³. З другого боку, громадянське суспільство визначається як актор, суб’єкт співпраці. Сторони визнають за громадянським суспільством “доповнюючу роль і потенціал робити внесок” у їхню співпрацю⁴. З цієї точки зору громадянське суспільство залучається до співпраці як партнер договірних сторін, і його роль полягає в тому, щоб бути засобом посилення ефективності співпраці сторін.

Для того, щоб реалізувати цей потенціал, Котонуська угода та Угода з Чилі надають представникам громадянських суспільств сторін необхідні повноваження, створюють інституційне середовище та передбачають надання необхідних ресурсів. Так, у зазначених угодах представникам

¹ Див. Декларацію I “Спільна декларація про акторів партнерства (стаття 6)”, що є складовою частиною Заключного акту до Котонуської угоди.

² Див. ч. 1 ст. 48 Угоди про асоціацію з Чилі.

³ Див. ч. 2 ст. 39 Угоди з Мексикою, ч. 1 ст. 66 Угоди з Південно-Африканською Республікою, ч. 4 ст. 1 та ч. 4 ст. 9 Котонуської угоди, ч. 2 ст. 41 Угоди з Чилі.

⁴ Див. ст. 4 Котонуської угоди, ст. 48 Угоди з Чилі.

громадянського суспільства надаються такі права:

– бути поінформованими та залученими до консультацій про політики і стратегії співпраці, про пріоритети співпраці, особливо в галузях, що стосуються або прямо їх зачіпають, а також про політичний діалог;

– отримувати фінансові ресурси на умовах, встановлених в угоді, та згідно з внутрішніми правилами кожної із договірних сторін для підтримки місцевих процесів розвитку;

– залучатися до участі в реалізації проектів і програм співпраці у галузях, що їх стосуються, або коли ці актори мають порівняльні переваги;

– отримувати підтримку в розбудові спроможності (*capacity-building support*) у важливих галузях, щоб посилити потенціал цих акторів, зокрема у частині їхньої організації та представництва, а також з метою заснування консультаційних механізмів, включно з каналами комунікації і діалогу, та сприяння стратегічним альянсам¹.

Окрім того, з Угоди з Чилі² випливає, що громадянські суспільства сторін мають право бути поінформованими про реалізацію угоди та право надавати свої пропозиції щодо покращення реалізації угоди.

Інституційні механізми

Окремої уваги заслуговують інституційні положення угод, що визначають механізми залучення громадянського суспільства до співпраці між договірними сторонами. Громадянське суспільство не є юридичною особою, а тому інституціалізація механізмів участі представників громадянського суспільства у співпраці договірних сторін дуже важлива. Інакше кажучи, без відповідного інституційного механізму громадянське суспільство не зможе скористатися можливостями, наданими угодою.

Котонуська угода та Угода з Чилі є прикладами двох різних моделей інституціалізації ролі громадянського суспільства. На підставі Котонуської угоди залучення організацій громадянського суспільства здійснюється через

¹ Див. ст. 4 Котонуської угоди, ст. 48 Угоди з Чилі.

² Див. ст. 11 Угоди з Чилі.

двосторонні органи міжурядової співпраці, тоді як на підставі Угоди з Чилі створено спеціальний двосторонній орган, що складається з представників організованого громадянського суспільства. Варто зауважити, що у випадку з Котонуською угодою ми маємо справу з багатосторонніми відносинами, коли партнером ЄС виступає велика група країн. Напевно, для цієї ситуації є неприйнятною модель, що застосована у випадку з Чилі, яка була б занадто складною для втілення у життя хоча б з організаційних міркувань.

Отже, згідно зі ст. 14 Котонуської угоди спільними органами є Рада міністрів, Рада послів та Спільна парламентська асамблея. Участь громадянського суспільства у співпраці сторін реалізується через Раду міністрів¹ та Спільну парламентську асамблею². Так, Рада міністрів “здійснює постійний діалог з представниками соціально–економічних партнерів та інших акторів громадянського суспільства в АКТ та ЄС. З цією метою паралельно з засіданнями [Ради] можуть проводитися консультації [з громадянським суспільством]”³. У свою чергу Спільна парламентська асамблея “організовує регулярні контакти з представниками економічно–соціальних партнерів та інших акторів громадянського суспільства АКТ–ЄС з метою отримання їхніх поглядів щодо досягнення цілей Угоди”⁴. Окрім того, окремі положення Котонуської угоди передбачають безпосередню участь представників громадянського суспільства у реалізації конкретних програм, наприклад, щодо регіонального розвитку (ч. 3 ст. 30) чи надання гуманітарної допомоги (ч. 6 ст. 72).

Згідно з Угодою про асоціацію з Чилі передбачено створення чотирьох спільних органів – Ради з питань асоціації, Комітету з питань асоціації, Парламентського комітету з питань асоціації та Спільного консультативного комітету, а також низки спеціальних комітетів з окремих питань технічного характеру. Участь громадянського суспільства у співпраці сторін реалізується через Спільний консультативний комітет, який передбачає представництво

¹ Згідно з ч. 1 ст. 15 Котонуської угоди складається з представників урядів держав-учасниць угоди та членів Ради ЄС і Європейської комісії.

² Відповідно до ч. 1 ст. 17 Котонуської угоди включає представників парламентів держав-учасниць угоди та депутатів Європейського парламенту.

³ Частина 3 ст. 15 Котонуської угоди.

⁴ Частина 3 ст. 17 Котонуської угоди.

організованих громадянських суспільств договірних сторін. Стаття 10 Угоди встановлює:

“1. Цим засновується Спільний консультативний комітет із завданням допомагати Раді з питань асоціації в сприянні діалогу та співпраці між різноманітними економічно–соціальними організаціями громадянського суспільства в Європейському Союзі та Чилі. Такі діалог і співпраця охоплюють усі економічно–соціальні аспекти відносин між Спільнотою і Чилі, як вони постають у контексті реалізації цієї Угоди. Комітет може висловити свою думку з питань, що виникають у цих галузях.

2. Спільний консультативний комітет складається з рівної кількості членів Європейського економічного та соціального комітету, з одного боку, та членів відповідних інституцій, які займаються економічно–соціальними питаннями в Республіці Чилі – з другого.

3. Спільний консультативний комітет здійснює свою діяльність на основі консультацій з боку Ради з питань асоціації або, в цілях сприяння діалогу між різноманітними соціально–економічними представниками, з власної ініціативи.

4. Спільний консультативний комітет затверджує власні правила процедури”.

Отже, відповідно до Угоди з Чилі інституційний механізм залучення громадянських суспільств до співробітництва сторін побудовано на таких засадах:

– створюється окремий орган (Спільний консультативний комітет), який покликаний сприяти діалогу та співпраці між різноманітними організаціями громадянського суспільства в ЄС та Чилі;

– цей орган формується на паритетній основі з представників Європейського економічного та соціального комітету (ЄЕСК) та відповідних інституцій Чилі, які займаються економічно–соціальними питаннями. При цьому варто звернути увагу на два моменти. По–перше, вирішальний вплив на визначення складу цього спільного органу мають уряди договірних сторін. По–друге, згаданий ЄЕСК є дорадчим органом ЄС (його завдання полягає в наданні Раді ЄС та Європейській Комісії обґрунтованих пропозицій щодо рішень,

які ними розробляються або ухвалюються), що складається з представників різних економічних і соціальних складових організованого громадянського суспільства, про що вже йшлося вище¹;

– компетенція цього органу обмежується “всіма економічно–соціальними аспектами відносин між Спільнотою і Чилі”. Таким чином, угода дозволяє йому втручатися в ті питання, що охоплюються компетенцією Європейської спільноти і мають економічно–соціальний характер;

– цей спільний орган впливає на співпрацю договірних сторін опосередковано – через надання допомоги Раді з питань асоціації, яка є головним органом здійснення співпраці сторін.

Утім Угода з Чилі передбачає можливість ширшого залучення представників громадянського суспільства до двостороннього діалогу і на основі безпосередніх контактів. Згідно зі Статтею 11 Угоди “... Сторони будуть також сприяти регулярним зустрічам представників громадянських суспільств Європейського Союзу та Чилі, включно з академічною спільнотою, соціально–економічними партнерами та неурядовими організаціями з метою їхньої поінформованості про реалізацію цієї угоди та отримання їхніх пропозицій щодо покращення [її реалізації]”.

Практика залучення громадянського суспільства до розвитку відносин між ЄС та третіми країнами

Практика відносин ЄС з третіми країнами вказує на те, що інституціоналізація залучення громадянського суспільства у двосторонньому та багатосторонньому форматі можлива як на основі відповідних міжнародних договорів, так і без цього. Так, наприклад, у відносинах між ЄС та Мексикою існує інституція двосторонніх зустрічей на рівні громадянського суспільства, хоча цей інститут не передбачений угодою між ними [503]. Є й інші аналогічні приклади, про що йтиметься нижче.

¹ Див. також ст. 257 Договору про заснування Європейської спільноти.

Інституціоналізація залучення громадянського суспільства на основі положень міжнародного договору

Як вже згадувалося вище, у договірній практиці ЄС найбільш розвинутими з погляду відображення ролі і залучення громадянського суспільства є Угода про Асоціацію з Чилі та Котонуська угода. Якщо у минулому розділі йшлося про зміст відповідних положень угод, у цьому розділі ми спробуємо проаналізувати те, як відповідні положення реалізуються на практиці.

Отже, Угода про Асоціацію з Чилі набула чинності з 1 березня 2005 р. Відповідно до ст. 11 Угоди Перша і на сьогодні єдина зустріч Спільного консультативного комітету відбулася 29 листопада 2006 р. в м. Сантьяго і мала досить загальний характер.

Що стосується Котонуської угоди, на її підставі було створено Форум громадянського суспільства країн АКТ та ЄС. Перший Форум тривав 3–5 липня 2001 в Брюсселі і зосередився на питаннях участі організацій громадянського суспільства у виконанні Котонуської угоди. Другий Форум відбувся лише через п'ять років, 19–21 квітня 2006 року “з метою полегшення загального політичного діалогу між урядами країн АКТ та неурядовими акторами”. За результатами Форумів ухвалюються Плани дій, однак ці документи носять досить загальний характер, і тому важко судити, наскільки вони виконуються. Ці форуми швидше виконують дорадчу функцію для Європейського Союзу у процесі вироблення політики розвитку країн АКТ.

Інституціоналізація залучення громадянського суспільства на основі інших домовленостей

Існує багато прикладів інституціоналізації залучення громадянського суспільства до двосторонніх та багатосторонніх відносин ЄС з третіми країнами без відповідного забезпечення такого залучення у міжнародній договірній практиці. Найцікавішим, на наш погляд, є досвід країн-кандидатів на вступ до ЄС (Туреччини та Хорватії), країн Серед-земномор'я (країн, що охоплені так званім Барселонським процесом) та Мексики.

Отже, двосторонні органи на рівні громадянського суспільства існують у випадку відносин ЄС з країнами–кандидатами на вступ. Такі органи нині мають з ЄС Туреччина та Хорватія. Підставою для їх утворення є Повідомлення Європейської Комісії від 2005 року про діалог на рівні громадянського суспільства між Європейським Союзом та країнами–кандидатами¹, договори про асоціацію або рішення двосторонніх органів політичного діалогу в рамках угод. Так, наприклад, угода про асоціацію між ЄС та Туреччиною передбачає, що “Рада Асоціації вживе усіх необхідних заходів для сприяння співпраці та контактам між Європейським Парламентом, Європейським економічним та соціальним комітетом та іншими органами [Європейської] Спільноти, з одного боку, та Парламентом Туреччини та відповідними органами в Туреччині – з другого”. У випадку з Туреччиною такий орган працює з 1995 року, а у випадку з Хорватією з 2006 року. Підставою для створення останнього є рішення Європейського економічного та соціального комітету, який представляє європейську сторону у ньому. ЄЕСК планує поширити цю практику на інші країни Західних Балкан, що претендують на вступ до ЄС, зокрема, 2008 року має бути створено спільний консультативний комітет з Колишньою Югославською Республікою Македонія на підставі рішення, ухваленого Радою Стабілізації та Асоціації та висновків ЄЕСК.

Від ЄС до спільного органу входять представники ЄЕСК, а від країн кандидатів – аналогічний відповідний орган, тобто орган, до якого входять соціально–економічні партнери (профспілки та роботодавці), а також представники різних громадських організацій. Спільний орган має три основні цілі: інтенсифікувати діалог між організаціями громадянського суспільства з ЄС та відповідної країни, підготувати вступ країни до ЄС на рівні громадянського суспільства та залучити організації громадянського суспільства до процесів, пов’язаних з майбутнім вступом відповідної країни до ЄС. Зазвичай орган зустрічається двічі на рік і складається з рівної кількості членів від ЄЕСК та представників організацій громадянського суспільства країни–кандидата.

¹ Про це повідомлення вже йшлося на ст. 3. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, “Civil Society Dialogue between the EU and Candidate Countries”, COM(2005) 290 final, Brussels 29.06.2005.

Однак те, як такі органи створюються і працюють на практиці, залежить від рівня спроможності та самоорганізації громадянського суспільства країни-партнера. Так, Туреччина пішла більш традиційним шляхом. Спільний консультативний комітет між ЄС та Туреччиною складається з 18 членів від ЄЕСК та 18 членів від організацій громадянського суспільства Туреччини, що входять до Турецької Економічної і Соціальної Ради. Остання, у свою чергу, об'єднує Конфедерацію асоціацій профспілок Туреччини та Союз Комерційних палат Туреччини.[530] Комітет працює над широким переліком питань: енергетики, малих та середніх підприємств, професійної підготовки, агропромислових продуктів в митному союзі між Туреччиною та ЄС, соціальними наслідками митного союзу, економічним розвитком в контексті Лісабонської стратегії, правами профспілок тощо. Проблемою залишається те, що аналог ЄЕСК у Туреччині не достатньо широко представляє інтереси громадянського суспільства і, значить, його роль у розвитку діалогу між організаціями громадянського суспільства ЄС та Туреччини може бути обмеженою. Так, Турецька Економічна і Соціальна Рада – це урядова ініціатива, яка залишається мало функціональною від часу свого створення. ЄС неодноразово наголошував на необхідності її реформи шляхом збільшення кількості представників громадянського суспільства та зміни ролі представників уряду, аби вона могла відігравати більш вагомую роль, однак поки що ситуація не змінюється.

Дещо іншим є досвід Хорватії. Тут спільний консультативний комітет між ЄС та Хорватією був створений між ЄЕСК з боку ЄС та Хорватською Економічно-соціальною Радою¹ та Радою для розвитку громадянського суспільства² з боку Хорватії. З боку Хорватії до спільного консультативного комітету входять шість членів – два представники Хорватської асоціації роботодавців, два представники профспілкових

¹ Хорватська GSV складається з 18 членів: з них 6 – голови профспілкових організацій, 6 представників асоціації роботодавців та 4 міністри і 2 віце-президенти урядів, тобто орган створений за тим самим принципом, що і Національна тристороння соціально-економічна рада в Україні. <http://www.socijalno-partnerstvo.hr/?page=1&sub=49>.

² Рада для розвитку громадянського суспільства – дорадчий і експертний орган, чия завдання розвивати виконання та ефективність програми співпраці між урядом Хорватії та хорватським неурядовими неприбутковими організаціями. До Ради входять представники уряду, організації громадянського суспільства та експерти з питань громадянського суспільства. <http://www.uzuvrh.hr/page.aspx?pageID=75>.

організацій і двох представників організацій громадянського суспільства (*Sustaining Community Development / ODRAZ i Union of Associations of People with Dystrophy Croatia SDDH*). Комітет має на меті заснувати додаткові форми діалогу між ЄС та Хорватією, сприяти публічній дискусії щодо наслідків членства Хорватії в ЄС та посиленню громадянського суспільства через поживлення діалогу між економічними та соціальними групами. Комітет займається економічними та соціальними питаннями, що стосуються угоди про стабілізацію та асоціацію та переговорів про вступ. Як бачимо, у випадку з Хорватією у спільній інституції представлений ширший сегмент громадянського суспільства, що виходить за межі роботодавців та профспілок. Однак і тут відчувається значна залежність від уряду через входження його представників до Ради для розвитку громадянського суспільства.

Організації громадянського суспільства країн ЄС та країн Західних Балкан також мають змогу налагоджувати багатосторонній діалог в рамках Західно-балканського Форуму громадянського суспільства, що організовується ЄС. Так, 2008 року було організовано другу зустріч Форуму за участю 150 представників в рамках Головування Словенії в ЄС. Темати зустрічі були центральноевропейська зона вільної торгівлі та договір про Енергетичну Спільноту.

Є і приклади створення двосторонніх та багатосторонніх органів на рівні організацій громадянського суспільства з країнами, що не є кандидатами на вступ. Так, інституалізація діалогу на рівні громадянського суспільства відбувається між ЄС та Мексикою у формі Форуму громадянського суспільства ЄС – Мексика. Форум відкритий для участі представників організацій громадянського суспільства з ЄС та Мексики, таких як неурядові організації, професійні спілки, спілки фермерів, асоціації роботодавців, академічні та соціальні спільноти (університети, дослідницькі центри) та інші актори публічного сектору. Станом на сьогодні вже відбулося дві зустрічі цього органу – 26 листопада 2002 року у Брюсселі та 28 лютого – 1 березня 2005 року в Мехіко. Третій форум запланований на 13–14 листопада 2008 року. Його темати буде політичний діалог, співпраця, торгівля та інституалізація діалогу на рівні громадянського суспільства. У свою чергу

ЄЕСК 2006 року запропонував створити Спільний консультативний комітет в рамках Угоди з Мексикою, що буде залучений до розвитку, моніторингу та реалізації угоди між ЄС та Мексикою, та координувати роботу Форуму громадянського суспільства [521].

Іншим прикладом є діяльність багатосторонньої платформи організацій громадянського суспільства з ЄС та країн Середземномор'я – Євросередземноморська неурядова платформа [504] Ця платформа була утворена як мережа організацій громадянського суспільства з усіх країн Євросередземноморського партнерства і зареєстрована як асоціація за законодавством Франції з штаб-квартирою у Парижі 2002 року. Платформа складається з фізичних та юридичних осіб – незалежних від влади неприбуткових організацій, зареєстрованих в країні-члені Євросередземноморського партнерства чи потенційній країні – членові (професійні спілки, формальні та неформальні групи). Усього до Платформи входять 92 члени, з них 88 є представниками громадських організацій. Членство базується на підписанні Хартії Євросередземноморської неурядової платформи, в якій викладені спільні цінності, цілі та робочі принципи¹.

Євросередземноморська неурядова платформа також покликана реформувати Євросередземноморський громадський форум, що був започаткований 1995 року в рамках Барселонського процесу. Форум є місцем діалогу для тематичних, регіональних та субрегіональних мереж, місцевих та національних платформ, і збирається раз на рік у той самий час, що і конференція міністрів закордонних справ країн Євросередземномор'я. Форум збирається за участі великої кількості представників громадянського суспільства з ЄС та країн Середземномор'я і готує конкретні рекомендації і пропозиції для міністерських конференції Євросередземноморського партнерства. Наступний такий форум запланований на листопад 2008 року в рамках Французького Головування у ЄС. Форум фінансується з бюджету ЄС,

¹ Засадничі рішення (стратегія, статuti, фінансові аспекти) Євросередземноморської неурядової платформи ухвалюють Загальні збори, які обирають також Раду, що у свою чергу призначає Виконавчий Комітет, що складається з Голови та двох заступників, Генерального секретаря та Скарбника. Загальні збори збираються два рази на рік, між тим Рада ухвалює усі рішення.

виділеного на Головування тієї чи іншої країни–члена ЄС.

Крім того, в рамках Євросередземноморського партнерства збирається щорічний Саміт Економічних та Соціальних Комітетів, що заснований 1995 року і є дорадчим органом для Європейської Комісії та Ради ЄС. Саміт представлений Європейським Економічним і Соціальним Комітетом та відповідними органами з країн Середземномор'я. Він розглядає такі питання як міграція, зона вільної торгівлі, енергія та водні ресурси, зовнішній борг південних та північних середземноморських країн. За результатами Самміту готуються позиції та рекомендації для міністерських конференцій Євросередземноморського партнерства. Від 2008 року Саміт фінансується в рамках Європейського Інструменту Сусідства і Партнерства.

Отже, інституціоналізація співпраці між громадянським суспільством ЄС та третіх країн може здійснюватися у формі спільного консультативного органу, який з боку ЄС представляє ЄЕСК, а з боку третьої країни – його відповідник, що об'єднує роботодавців, профспілки та інші організації громадянського суспільства. Такий орган відіграє дорадчу роль до двосторонніх органів політичного діалогу, що функціонують в рамках угод між ЄС та третьою країною. Через те, що зазвичай соціальний діалог і діалог між урядом та громадянським суспільством є слабо розвиненим в третіх країнах, національні партнери ЄЕСК часто створюються органами, де уряд відіграє значну роль. Туреччина та Хорватія є прикладами такої співпраці.

Слабшою формою інституціоналізації є громадські форуми, на кшталт того, що існує між ЄС та Мексикою або багатостороннього громадського форуму країн Середземномор'я. На відміну від спільних консультативних комітетів, утворених за участю ЄЕСК, ці форуми набагато репрезентативніші, але водночас їм бракує сталості і спадковості в роботі. Ідеальний варіант – коли спільний консультативний комітет і форум працюють разом, утворюючи різні майданчики для діалогу між громадянськими суспільствами.

Ще однією формою залучення громадянського суспільства третьої країни до вироблення політики ЄС є залучення організацій громадянського суспільства цієї країни до роботи

європейських асоціацій і платформ громадянського суспільства, що мають представництва у Брюсселі. Серед найбільш впливових таких платформ можна назвати Європейську Соціальну Платформу (соціальні неурядові організації), CONCORD (неурядові організації, що займаються розвитком), Green 10 (екологічні неурядові організації), HRDN (Human Rights & Democracy Network, правозахисні неурядові організації), Culture Action Europe (former EFAN, організації, що опікуються культурним розвитком), ЕРНА (European Public Health Alliance, організації, що працюють у сфері охорони здоров'я), EUCIS–LLL (European Civil Society Platform on Lifelong Learning, організації, що виступають за навчання протягом життя), EWL (European Women's Lobby, жіночі громадські організації) тощо¹. Ці асоціації та платформи регулярно запрошуються до консультацій інституціями ЄС під час вироблення політики з того чи іншого питання. Варто зазначити, що для участі у таких платформах європейського рівня важливою є самоорганізація громадянського суспільства на національному рівні, оскільки такі пан–європейські платформи складаються з національних платформ країн–членів ЄС (а також країн–кандидатів на вступ), а не окремих організацій. Платформи організацій громадянського суспільства з країн, що не є членами ЄС чи країнами–кандидатами на вступ, можуть бути включеними до загальноєвропейських мереж через співпрацю з платформами з країн–членів, або через співпрацю з окремими європейськими асоціаціями.

Українське громадянське суспільство: хто його репрезентує і який має потенціал до перетворення на потужного актора у розвиткові відносин між Україною та ЄС

Можна стверджувати, що наразі в Україні функціонує досить різноманітний і дієвий “третій сектор”, який перебуває на стадії консолідації та “укорінення”. Тобто, сектор починає усвідомлювати себе як щось ціле з власною ідентичністю –

¹ Широкий перелік таких громадських платформ та асоціацій, а також опис їхньої діяльності та контакти можна знайти на веб-сторінці Контактної групи громадянського суспільства ЄС (EU Civil Society Contact Group) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://act4europe.horus.be/code/en/default.asp>.

своїми спільними інтересами, спільним баченням розвитку суспільства і консолідованими вимогами до влади щодо бажаної державної політики.

На сьогодні сформована дієва мережа організацій громадянського суспільства по всій території України. Станом на 1 липня 2007 року в Україні зареєстровано біля 40 тисяч громадських організацій, 8 тисяч благодійних організацій, 19 тисяч профспілкових об'єднань, 5,5 тисяч споживчих товариств, 6 тисяч сусідських товариств. Однак за експертними оцінками [52] суспільно активних і незалежних громадських організацій можна нарахувати до 2,5 тисяч.

Для більшості суспільно активних *організацій громадянського суспільства* реалізація статутних завдань сприймається як внесок у досягнення більш глобальної мети – побудови розвинутого громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави. Громадянське суспільство усвідомлює себе як авангард суспільства і намагається бути активним учасником процесу розбудови держави та суспільних відносин. Значна кількість позитивних демократичних змін у державній політиці України відбуваються за активної участі та лобіювання *організацій громадянського суспільства*. Актори громадянського суспільства мають досвід об'єднання у громадські платформи і коаліції для вироблення рекомендацій уряду та іншим гілкам влади та лобіювання їх запровадження.

Однак варто вказати на три проблеми, які значно послаблюють вплив організацій громадянського суспільства як на процеси в Україні, так і на розвиток відносин між Україною та ЄС. По–перше, ті групи інтересів, які реально впливають на формування порядку денного та прийняття основних рішень у державній політиці, знаходяться за межами “третього сектору”, а більшою мірою у сфері великого бізнесу. Відтак, той вплив та лобіювання, що його здійснюють організації громадянського суспільства або нівелюється, або лежить у площині “нижчої політики”, тобто рішень більш бюрократичного характеру, які хоча й створюють позитивні прецеденти і закладають основи інституційної пам'яті в органах державної влади, але не впливають на політичні процеси і процес реформ загалом. Ця проблема, зокрема,

утруднює процес публічних консультацій та врахування інтересів громадськості у формуванні та реалізації рішень. По–друге, організації громадянського суспільства слабо пов’язані з широкою громадськістю, а відтак не впливають на формування громадської думки. Зазвичай ЗМІ звертаються з коментарями до представників організацій громадянського суспільства лише в контексті висвітлення діяльності політиків. Відсутність серйозного впливу на формування громадської думки свідчить про значну слабкість організацій громадянського суспільства. По–третє, хоча організації громадянського суспільства і мають досвід об’єднання у платформи і коаліції, такі коаліції як правило не є стійкими і тривалими. Таким чином, якщо говорити про громадську платформу, яка могла би якісно і легітимно репрезентувати українське громадянське суспільство у відносинах з ЄС, то її сьогодні не існує.

Які можна виділити сегменти і організації громадянського суспільства України, що могли би активно долучитися до розвитку і поглиблення відносин з ЄС, і за участю яких могли б бути створені двосторонні інституції та платформи на рівні громадянського суспільства? Як вже йшлося вище, єдиної платформи, яка би репрезентувала українське громадянське суспільство наразі немає. Утім, можливо, її не може бути в принципі, адже громадянське суспільство є неоднорідним.

Тим не менше, на сьогодні сформувалися окремі платформи/об’єднання, які тією чи іншою мірою репрезентують ті чи інші інтереси. Отже, маємо Національну тристоронню соціально–економічну раду при Президентові України (НТСЕР), яку було створено Президентом України наприкінці 2005 року [431]. До Ради входять представники Кабінету міністрів України, всеукраїнські профспілки та їх об’єднання, всеукраїнські об’єднання організацій роботодавців – загалом 66 членів. Склад Ради визначається за порядком, встановленим самостійно кожною зі сторін соціального діалогу. Хоча Рада є квазі–громадським органом, оскільки сформована рішенням Глави держави, а до її складу входять представники уряду, тим не менше, іншої платформи, яка би репрезентувала цей сегмент громадянського суспільства – профспілки та роботодавці – в Україні немає. Більш того, Рада вже є

партнером ЄЕСК і має налагоджені контакти з аналогічними органами у країнах Європи.

Інша платформа, яку варто виділити, – це Громадська експертна рада при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, яка була створена 27 червня 2008 року рішенням цього органу. Засади організації та роботи Ради регламентуються відповідним Положенням. Рада налічує 31 члена, які є експертами з різних аспектів європейської інтеграції і представляють активні та впливові аналітичні центри, громадські організації всеукраїнського характеру (тобто, мають розвинуті осередки у різних регіонах України), громадські фонди, що опікуються питаннями дотичними до європейської інтеграції, а також окремі міжнародні проекти у сфері європейської інтеграції. Хоча рада була створена рішенням урядової структури, вона складається виключно з представників громадськості і жоден представник органу державної влади не входить до її складу.

Також в Україні є кілька дієвих громадських платформ у різних сферах, які могли б вже зараз налагоджувати робочі контакти та партнерство як з аналогічними платформами у країнах-членах ЄС, так і з відповідними платформами, що знаходяться у Брюсселі. Тут варто згадати Українську Гельсінську спілку з прав людини, яка була створена у 2004 році, і налічує 15 осередків з різних регіонів України [434]. Спілка є асоційованим членом Міжнародної Гельсінської Федерації з прав людини, а також має налагоджені робочі контакти з такими загальноновизнаними організаціями як Amnesty International та Human Rights Watch. Спілка здійснює активну діяльність у напрямку моніторингу дотримання прав людини в Україні (видаються щорічні детальні звіти) та впливу на державну політику. Детальніше її діяльність описана в підрозділі 5.4 “Правозахисна активність громадських організацій”.

Окрім цього, варто згадати Асоціацію агенцій регіонального розвитку України [19], яка була створена у 2001 році і сьогодні налічує вже 43 члени – агенції регіонального розвитку з усієї України. Серед мереж, які працюють у сфері європейської інтеграції, варто виділити Українську асоціацію європейських студій [433], яка має у

своєму складі більше 20 регіональних осередків та Мережу проєвропейських організацій України [255], до лав якої належить 41 громадська організація з різних регіонів України. Також варто згадати такі мережі, як Всеукраїнська громадська організація “Мама–86” [70], що опікується питаннями екології та налічує 17 організацій–членів, Комітет виборців України [188], що має 125 відділень різного рівня в усіх регіонах України, а також Всеукраїнська асоціація сприяння самоорганізації населення [99], що налічує 14 осередків. Серед асоціацій, що об’єднують підприємців та виробників варто виділити Європейську бізнес–асоціацію [122] та Раду підприємців при КМУ, які беруть активну участь у виробленні позиції України на переговорах щодо зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Цей перелік є далеко не вичерпним, але він вказує на значний потенціал українського громадянського суспільства до консолідації і про певний рівень готовності до співпраці з європейськими мережами.

Громадянське суспільство ЄС: хто його репрезентує і яким чином воно може бути залучене до реалізації угоди з Україною?

Громадянське суспільство ЄС, на відміну від українського громадянського суспільства, має більш тривалу традицію, але водночас є надзвичайно неоднорідним і розгалуженим. До громадянського суспільства ЄС можна віднести громадянські суспільства країн–членів ЄС, а також наднаціональне громадянське суспільство, що функціонує у вигляді пан–європейських платформ та мереж. Останні здебільшого представлені у Брюсселі з метою впливу на рішення та діяльність інституцій ЄС.

Що стосується громадянського суспільства країн–членів ЄС, то воно більшою мірою впливає на прийняття рішень національними урядами, які у свою чергу формують політику ЄС. Відповідно, розвиток зв’язків українського громадянського суспільства з громадянським суспільством країн–членів ЄС є дуже важливим, оскільки саме країни–члени ЄС мають визначальну роль у формуванні політики ЄС. Пан–європейські асоціації та платформи громадянського

суспільства впливають головним чином на політику і діяльність керівних інституцій ЄС. Як вже згадувалося вище, у Брюсселі працює ціла низка таких платформ у різних сферах, як то права людини, політика міжнародного розвитку, навколишнє середовище тощо. Такі асоціації та платформи регулярно запрошуються до консультацій інституціями ЄС під час вироблення політики з того чи іншого питання. Оскільки Україна не є членом ЄС чи країною – кандидатом на вступ, участь українських громадських платформ у роботі пан-європейських платформ можлива лише у форматі співпраці, а не повноцінного членства. Однак навіть ця можливість на сьогодні не реалізовується у першу чергу через низький рівень обізнаності українських громадських платформ з діяльністю відповідних європейських платформ, а також через низький рівень консолідації українського громадянського суспільства. Згідно з нашою інформацією, станом на сьогодні були встановлені лише попередні контакти за ініціативи саме європейських організацій. Йдеться про ECAS [505] – організацію, що займається більшою мірою посиленням спроможності громадянського суспільства бути ефективним на рівні ЄС, Eurostep [510] – організацію, що налічує 19 членів та опікується міжнародним розвитком та APRODEV – платформа, що займається розвитком і посиленням спроможності громадянського суспільства.

Окрім того, як вже зазначалося вище, існує Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК), створений у 1957 році, який позиціонує себе як “місток між Європою та організованим громадянським суспільством”. ЄЕСК налічує 344 члени, кандидатури яких пропонуються урядами країн-членів ЄС і затверджуються Радою ЄС терміном на 4 роки. Члени ЄЕСК представляють різні сегменти громадянського суспільства країн-членів ЄС – роботодавці, профспілки та інші інтереси (представники громадських організацій, що опікуються питаннями навколишнього середовища, прав споживачів, розвитку малого та середнього бізнесу та багатьма іншими питаннями). Зважаючи на те, що роль ЄЕСК визначена установчими договорами ЄС, ЄЕСК часто сприймається як та платформа, що має повне право представляти громадянське суспільство ЄС. Як показує

практика, саме за участі і, власне, ініціативи ЄЕСК, створюються двосторонні платформи громадянського суспільства ЄС та третіх сторін. Оскільки у ЄЕСК традиційно домінували перші два сегменти громадянського суспільства – роботодавці та профспілки, партнером з третьої країни часто залучалися аналогічні організації. В Україні такою організацією є згадана вище Національна тристороння соціально–економічна рада при Президентові України.

Зважаючи на різноманітність громадянського суспільства ЄС, а також на множинність каналів впливу цього громадянського суспільства на формування та реалізацію політики ЄС (зокрема, й щодо України), видається за доцільне пропонувати українському громадянському суспільству максимально розвивати співпрацю і використовувати усі наявні канали. Нова угода між Україною та ЄС своїми положеннями має максимально сприяти цьому.

Пропозиції щодо положень про громадянське суспільство у новій угоді

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства і його залучення до формування та реалізації державних політик/процесу реформ (зокрема, через започаткування практики проведення публічних консультацій з громадськістю) і розвитку відносин між сторонами мають бути включені до переліку цінностей, що їх поділяють Україна та ЄС, і на яких базується співпраця між сторонами в рамках угоди. Відповідні положення можуть бути як частиною преамбули угоди, так і (або) частиною розділу про загальні положення чи політичний діалог. Ця пропозиція базується на тій практиці, що вже склалася у договірній практиці ЄС (про що йшлося вище), а також є логічною у світлі еволюції підходу до ролі громадянського суспільства у ЄС і в політиці ЄС щодо України (в рамках Європейської політики сусідства).

Зважаючи на те, що наразі громадянське суспільство України є недостатньо розвинутим для повноцінного виконання своїх функцій, договірні сторони мають взяти на себе зобов'язання щодо розвитку громадянського суспільства. Україна, зокрема, повинна взяти зобов'язання покращити

регуляторне середовище та механізми фінансування громадянського суспільства з державного бюджету (в рамках соціального замовлення і через надання цільового фінансування, спрямованого на посилення спроможності та інституційний розвиток). Відповідні зобов'язання з боку України мають бути чітко артикульовані в новій угоді і, за можливості, деталізовані. Зокрема, має йтися про ухвалення нового закону про громадські організації, який би повністю відповідав європейським стандартам що сформульовані у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі [355].

Новий закон має спростити та здешевити процедури створення і реєстрації громадських організацій, гарантувати право об'єднання для юридичних осіб, скасувати чинні територіальні обмеження на діяльність організацій, дозволити здійснювати комерційну діяльність, дозволити громадським організаціям діяти в інтересах не тільки своїх членів, але й громад і на благо суспільних інтересів. Окрім того, має йтися про необхідність системного оновлення законодавства, що регулює благодійну діяльність¹. Не менш важливим є питання фінансування громадських організацій як основного фактору, що визначає їх стабільність. Відповідно, має йтися про створення правових умов для вільного продажу організаціями своїх соціальних послуг та отримання грантів з державного бюджету, створення державного фонду інституційної підтримки розвитку громадянського суспільства, який міг би надавати гранти з державного бюджету на конкурсній основі; одночасно важливим видається запровадження механізму соціального замовлення або закупівлі державою соціальних послуг в організацій громадянського суспільства.

Зважаючи на те, що нова угода міститиме розлогий додаток з переліком директив ЄС, що їх Україна запроваджуватиме в рамках процесу адаптації законодавства, ми пропонуємо доповнити цей перелік законодавчими актами ЄС, положення яких сприяють діяльності організованого

¹ А саме про спрощення процедур створення і реєстрації благодійних фондів, забезпечення можливості створення фондів за заповітом або на підставі виділення майна, створення ефективних податкових пільг для корпоративних благодійників та одержувачів благодійної допомоги, запровадження зниженої ставки податку на додану вартість (в межах 7-10%) на товари і послуги, що визнані суспільно-корисними.

громадянського суспільства в ЄС¹.

Європейський Союз, у свою чергу, також має взяти на себе зобов'язання реалізовувати політику, спрямовану на посилення спроможності громадянського суспільства України. Досвід політики розширення ЄС пропонує цікаві практики у цьому відношенні: створення фондів розвитку громадянського суспільства (як це було у випадку з країнами Центрально–Східної Європи) та інших інструментів, що сприяють налагодженню горизонтальних контактів, мереж та партнерств на рівні громадянського суспільства (застосовані на прикладі країн Західних Балкан та Туреччини). Їх варто врахувати при виробленні відповідної політики ЄС щодо України.

Інституційний механізм

Як показав вищезазначений аналіз, ЄС має досвід створення двосторонніх громадських платформ як на основі міжнародних договорів з третіми країнами, так і на основі інших домовленостей. У деяких випадках така практика є більш успішна, ніж у інших; також відрізняється формат участі у таких платформах з боку третьої країни (адже з боку ЄС громадянське суспільство, як правило, представлене ЄЕСК). Зважаючи на постійне вдосконалення та створення нових форм співпраці ЄС з третіми країнами, а також зважаючи на реалії відносин між Україною та ЄС, автори цієї доповіді пропонують закласти у нову угоду положення про створення двосторонньої інституції між Україною та ЄС на рівні громадянського суспільства. Безумовно, створення такої інституції є можливим і без наявності відповідного положення в угоді. Тим не менше, наявність відповідного юридично зобов'язуючого положення матиме важливе значення у кількох аспектах. По–перше, цим самим обидві сторони заявлять про своє визнання тієї ролі, яку вже відіграє і має відігравати громадянське суспільство у розвиткові відносин між Україною та ЄС. По–друге, наявність міцних правових підстав для створення і роботи такої інституції буде важливою у разі не

¹ Зокрема, йдеться про Регламент 918/83, що визначає перелік товарів, які можуть бути визнані гуманітарною допомогою, що звільняється від сплати мита, Директиву 6/77 про податок на додану вартість, Директиву про транскордонне співробітництво, Директиву 2004/114 про волонтерів.

дуже сприятливого політичного контексту: вона закладе додаткові механізми контролю за демократичними процесами з боку громадянського суспільства у ситуації, коли політичні еліти з тих чи інших причин не спроможні забезпечити такий контроль. По–третє, нова угода створить новий правовий прецедент, який може бути поширений на інші країни, з якими ЄС бажає поглиблювати свої відносини. Це свідчитиме про реальність регіонального лідерства України.

Щодо можливого формату двосторонньої інституції на рівні громадянського суспільства, то його варто розглядати у двох площинах. По–перше, яким має бути місце такого органу в загальній інституційній структурі реалізації угоди. По–друге, хто має входити до такої інституції як з боку ЄС, так і з боку України?

З першого питання маємо, власне, дві альтернативи: або така інституція має здійснювати дорадчі функції при двосторонніх органах політичного діалогу (Рада з питань асоціації тощо), або вона має бути незалежним і окремим органом, який репрезентує громадянське суспільство та впливає на діяльність двосторонніх органів політичного діалогу. На нашу думку, оптимальним є варіант створення двосторонньої інституції, яка буде автономною інституцією, але матиме дорадчу функцію у тому сенсі, що матиме можливість впливати на формування порядку денного двосторонніх органів політичного діалогу та залучатися до вироблення рішень.

Що стосується складу двосторонньої інституції, то найреалістичнішим сценарієм на сьогодні видається створення спільного органу, що з боку ЄС буде представлений ЄЕСК (інших прецедентів просто немає), а з боку України – його відповідником, тобто органом, що об'єднує роботодавців, профспілки та інші організації громадянського суспільства. Зважаючи на те, що в Україні є Національна тристороння соціально–економічна рада при Президентові України (НТСЕР), у якій представлені роботодавці та профспілки, але немає інших сегментів громадянського суспільства, формат з боку України може виглядати як НТСЕР + 1, де останнє представлене делегатами від інших сегментів громадянського суспільства. Власне, таким є формат, який обрала Хорватія і

про який йшлося вище. Відкритим залишається питання про обрання чи визначення делегатів від організацій громадянського суспільства. Одним варіантом може бути проведення широкого громадського форуму, на якому присутні організації громадянського суспільства визначають своїх делегатів. Другий варіант – створення національної асоціації (можливо, юридичної особи), до складу якої увійдуть різноманітні організації громадянського суспільства, що відповідатимуть наперед визначеним критеріям. Третій варіант – формування представництва від організацій громадянського суспільства на основі нещодавно утвореної Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС. У будь-якому випадку роль держави у визначенні складу делегатів від організацій громадянського суспільства має бути обмеженою.

Насамкінець варто зазначити, що наявність у новій угоді між Україною та ЄС положень про громадянське суспільство та створення інституції за участю організацій громадянського суспільства, не повинні виключати можливості залучення громадянського суспільства на основі інших домовленостей. Більше того, таких домовленостей можна досягнути вже найближчим часом, не чекаючи на підписання та набуття чинності новою угодою, і таким чином підготувати українське громадянське суспільство до тих форм співпраці, що їх передбачатиме угода. Такими домовленостями можуть бути рішення Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, домовленості про співпрацю з ЄЕСК та різними європейськими громадськими платформами тощо. Як зазначалося вище, українське громадянське суспільство повинно максимально використовувати усі можливі канали співпраці з ЄС та впливу на розвиток відносин між Україною та ЄС. Отже, має йтися про налагодження співпраці з платформами країн-членів ЄС, які входять до пан-європейських мереж. Через таку співпрацю українські організації громадянського суспільства могли б долучитися до діяльності пан-європейських мереж. Наприклад, румунські громадські організації довгий час брала участь у роботі мережі Concord через польську групу “Заграніца” (<http://www.zagranica.org.pl>), що мала офіс у

Брюсселі. Також має йтися про налагодження співпраці безпосередньо з пан-європейськими мережами, тобто їхніми штаб-квартирами у Брюсселі. В рамках ініціативи “Східне партнерство”, очевидно йтиметься про створення регіональних громадських форумів за участю організацій громадянського суспільства з ЄС, що також може бути цікавою можливістю. Насамкінець, вже зараз можна говорити про створення платформи для співпраці з ЄЕСК (ЄЕСК вже висловив готовність до створення такої платформи) з метою напрацювання досвіду, який ляже в основу двосторонньої громадської інституції, що ми її пропонуємо створити в рамках угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

5.2. Діяльність громадських організацій в економічній сфері окремої країни *(С. О. Коновалова)*

Спад виробництва, знецінення національної валюти, різке падіння рівня життя громадян – це лише незначна частина тих проблем, з якими зіштовхнулася Україна за останні роки. В таких умовах залучення широких верств населення до розв’язання складних економічних питань та розробки стратегії сталого розвитку як на державному, так і на регіональному рівнях, є єдиним шляхом до політичної стабілізації та національної консолідації. Тому і інтерес до громадянського суспільства проявляють багато наук: правознавство, економічна теорія, історія, філософія, соціологія та інші.

Динаміка розвитку громадських організацій в економічній сфері в Україні характеризувалася останніми роками переважно позитивними тенденціями. Проте існує низка серйозних проблем, які гальмують подальше зростання громадянської активності та перешкоджають ефективному використанню недержавних організацій для захисту прав та реалізації економічних інтересів громадян.

Метою цього підрозділу монографії є дослідження

економічних причин виникнення організацій громадського суспільства, виокремлення специфіки механізму їх функціонування та впливу на економічну сферу окремої країни.

Громадянське суспільство існує, не маючи єдиного організаційного центру. Складові цього суспільства – громадські організації і їх об'єднання – виникають спонтанно. Без будь-якої участі держави громадянське суспільство перетворюється на потужну силу суспільного життя, яка самоорганізується і саморегулюється. Більш того, в одних країнах громадянське суспільство є і успішно розвивається, а в інших, зокрема в СРСР, його не було багато десятиліть.

Крім того, складові громадянського суспільства виникають переважно спонтанно (у зв'язку з появою у групи громадян або підприємств конкретного інтересу і потреби в його реалізації). Потім якась частина цих об'єднань може припинити своє існування. Проте переважна їх частина стає довгожителлями, що постійно діють, набирають з часом силу і авторитет.

Існують загальні причини, що живлять процес створення і розвитку громадянського суспільства, вочевидь, досить серйозні. Їх немало, але нас цікавлять перш за все **причини економічні**, бо це обумовлено метою цього дослідження.

Перша причина пов'язана з *приватною власністю*. У розвиненому демократичному суспільстві переважна частина населення – приватні власники. Зрозуміло, представників крупного бізнесу не так багато. Проте розвиненим і багаточисельним є середній клас. Для переважної більшості цих власників засобом здобуття доходів, прожитком їх сімей є приватна власність. Це приватні підприємства (у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, в добувних галузях і ін.), земля, нерухомість, що здається в оренду, коштовні папери, що приносять дохід, грошові кошти, що приносять відсотки, інтелектуальна власність, володарями якої є письменники, композитори, винахідники, науковці і так далі. Ним не просто є що втрачати, з втратою власності вони позбавляються найважливішого – джерела засобів для життя. Важливість і навіть необхідність для них приватної власності яскраво засвідчила реакція української громади в листопаді 2010 р. під час обговорення проекту Податкового кодексу

України.

Тому не дивно, що на збереження власності, на створення оптимальних умов для її дієздатності направлені енергійні зусилля її володарів.

Досвід показує, що найбільш ефективними є колективні зусилля: різного роду об'єднання власників з однаковими інтересами; асоціації фермерів, союзи підприємців, банкірів і ін. Їх представники постійно взаємодіють з відповідними комісіями в законодавчих органах і з урядом, добиваючись оптимізації умов функціонування приватної власності, що належить членам цих організацій.

Отже, приватна власність, будучи найбільш розвиненим інститутом демократичного суспільства, є головною з економічних причин виникнення і функціонування громадянського суспільства, перетворення його на найпотужнішу суспільну структуру. Саме приватна власність у всьому різноманітті її конкретних форм робить існування такого суспільства необхідним.

Друга причина тісно пов'язана з першою. Йдеться про *вільну ринкову економіку*. Демократичне суспільство разом з іншими свободами передбачає господарську систему, що розвивається за своїми законами. Лише дотримуючись цих законів, можна успішно вести підприємницьку діяльність. І головне – протистояти законам ринку поодиноці дуже важко. Різного роду об'єднання підприємців, тобто організації громадянського суспільства, покликані полегшити це завдання.

Третя економічна причина необхідності виникнення і функціонування громадянського суспільства полягає в наступному. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси і потреби своїх громадян, в тому числі соціально–економічні. Інтереси, що народжуються в суспільстві, настільки багаточисельні, настільки різноманітні та диференційовані, що практично держава не може мати інформації про всі ці інтереси. Значить, необхідно *інформувати державу про конкретні інтереси громадян*, задовольнити які можна лише силами і засобами самої держави. І знову ж таки ефект досягається, якщо діяти через організації громадянського суспільства.

В економіці функціонує широка мережа громадських організацій, утворених недержавними підприємствами (промисловими, торгівельними, фінансовими і іншими). Вони відрізняються від інших організацій громадянського суспільства своїми завданнями та метою створення, місією, на яку вони орієнтовані, а також сферою її реалізації. ***Розглянемо детальніше особливості їх функціонування.***

Про ці підприємства можна сказати, що, по-перше, в сучасних демократичних державах вони складають абсолютну більшість. В Англії, Франції, Австрії та інших західноєвропейських країнах 4/5 всіх підприємств є недержавними. У США ж взагалі немає державних промислових і торгівельних підприємств, немає і державних комерційних банків. По-друге, будучи недержавними, вони виникають і функціонують в умовах ринкової економіки зі всіма наслідками, що з цього випливають: економічні ризики, вірогідність банкрутства, жорстка конкурентна боротьба і багато чого іншого. З метою запобігти небажаним наслідкам ринкової стихії, впливати на державу, вимагаючи забезпечення економічною і політичною стабільністю як важливих умов для нормального функціонування підприємств в господарській сфері, і створюються багаточисельні об'єднання і організації бізнесу. Наприклад, у Росії, яка нещодавно почала будівництво ринкової економіки, практично всі нові суб'єкти господарського процесу (кооперативи, орендні підприємства, акціонерні суспільства, товариства з обмеженою відповідальністю, комерційні банки, біржі і так далі) створили свої організації, асоціації, клуби, центри і інші форми об'єднань, тобто **складові громадянського суспільства в економічній сфері**. Той же самий процес відбувається і в Україні.

У різних країнах і в різні часи конкретні цілі організацій громадянського суспільства в економічній сфері можуть мінятися, але магістральні, стратегічні ***напрями їх активності*** залишаються незмінними. Розглянемо ці напрями, маючи на увазі, що вони характерні і для громадянського суспільства, що формується в господарській сфері України.

1. *Захист інтересів і прав підприємств, які входять у ці організації.* Досягається це за допомогою участі їх

представників у вищих органах державної влади, в підготовці проектів нормативних правових актів або їх експертизі. Міра участі організацій громадянського суспільства в процесі ухвалення державних рішень досить висока в Австрії і Швейцарії. Фахівці пояснюють це високим рівнем розвитку і згуртованості цих організацій. Водночас в таких країнах, як Канада і Італія, ця участь слабкіша, що пояснюється замкнутістю й роздробленістю створених у сфері бізнесу організацій і об'єднань.

2. *Всесвітнє сприяння зміцненню економічних позицій* (на внутрішньому і зовнішніх ринках) підприємств, що входять в організації бізнесу: шляхом забезпечення залучення фінансових коштів (у тому числі і за допомогою держави) для реалізації перспективних проектів, шляхом впровадження нових форм господарювання, освоєння нових ринків збуту продукції, оптимізації всього комплексу умов роботи підприємств, що входять у ці об'єднання.

3. *Організація громадського контролю* за дотриманням антимонопольного законодавства і правил добросовісної конкуренції.

4. Проведення в рамках об'єднання господарської і комерційної діяльності. Наприклад, установа фондів.

5. *Підвищення професіоналізму і ділової кваліфікації підприємців* за допомогою створення центрів і шкіл бізнесу, комерції, менеджменту, а також проведення конференцій і організації ділових зустрічей.

Звичайно, всі організації громадянського суспільства в економічній сфері концентрують свої зусилля перш за все на зазначених напрямках. Але цим активність не обмежується. Громадянське суспільство в економічній сфері робить дуже багато для розвитку системи підприємництва загалом та для розвитку і вдосконалення ринкових стосунків.

Цілі і напрями діяльності об'єднань і організацій в економічній сфері громадянського суспільства просліджується в структурі, цілях і спрямованості активності практично будь-якого об'єднання у сфері бізнесу.

Розглянемо **приклад** громадських організацій і об'єднань, що діють в економічній сфері, які відображають мотиви їх створення, форми активності й мету.

Організації роботодавців та їх об'єднання створюються і діють з метою представництва інтересів роботодавців в їх відносинах з іншими сторонами соціального партнерства. Суперечливий характер економічних та соціальних інтересів різних сторін є основною проблемою, на вирішення якої спрямовується діяльність таких організацій. А саме: робітники прагнуть постійного підвищення рівня соціальних гарантій і заробітної плати. Але ж це призводить спочатку до зростання витрат, потім – оптових цін на продукцію, і як наслідок, – до падіння виробництва і втрати прибутків для роботодавців. Баланс інтересів порушується. Виникає необхідність в організаціях, які б захищали законні права підприємців в економічній і соціально–трудої сферах, а також сприяли вирішенню конфліктів в самому підприємницькому середовищі.

Організація роботодавців як громадська неприбуткова організація, яка об'єднує роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту їх прав та інтересів, керується у діяльності положеннями Закону України від 24.05.2001 р. № 2436–III “Про організації роботодавців” [140]. Згідно з ним, організації роботодавців мають право на добровільних засадах створювати або вступати до об'єднань або виходити з них.

Основними завданнями організацій роботодавців та їх об'єднань є:

- співробітництво з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, професійними спілками, їх об'єднаннями та іншими організаціями найманих працівників;

- забезпечення представництва та захист законних інтересів і прав роботодавців у відносинах з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, професійними спілками, їх об'єднаннями та іншими організаціями найманих працівників, іншими об'єднаннями громадян;

- участь у формуванні та реалізації соціально–економічної політики держави;

- участь у проведенні колективних переговорів та укладанні генеральної, регіональних і галузевих угод та забезпечення виконання своїх зобов'язань за укладеними

угодами;

– координація діяльності роботодавців у виконанні зобов'язань за генеральною, регіональними чи галузевими угодами;

– контроль за виконанням іншими сторонами соціального партнерства зобов'язань за генеральною, регіональними та галузевими угодами;

– сприяння максимальному дотриманню інтересів роботодавців при вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів);

– сприяння вирішенню колективних трудових спорів, запобіганню страйкам як крайньому засобу вирішення цих конфліктів;

– збалансування попиту і пропозиції робочої сили, запобігання масовому безробіттю шляхом сприяння створенню нових робочих місць, забезпечення раціональної структури зайнятості населення;

– вдосконалення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, поширення професійних знань та досвіду;

– забезпечення координованості дій роботодавців, їх організацій та об'єднань щодо виконання науково–технічних і соціальних програм, спрямованих на збільшення обсягів виробництва продукції і послуг, підвищення їх конкурентоспроможності, врегулювання та поліпшення умов праці;

– розвиток співробітництва з іноземними і міжнародними організаціями роботодавців та їх об'єднаннями.

Для підготовки погоджених рішень щодо здійснення політики зайнятості можуть створюватися **координаційні комітети сприяння зайнятості** з однакової кількості представників профспілок, органів державного управління, власників підприємств та уповноважених ними органів, підприємців. Порядок формування координаційних комітетів і організація їх роботи визначається представленими в них сторонами.

Світовий досвід показує, що навіть на податкову політику держави можна впливати у бік лібералізації. Але знову ж таки успіх реальніший, якщо переговори з державними органами веде об'єднаний показний орган, що виник за ініціативою

підприємців, тобто організації громадянського суспільства. Багаточисельні *союзи підприємців* існують у всіх країнах світу. Можна навіть констатувати, що в структурі громадянського суспільства вони займають найбільшу питому вагу. Перехідні до ринкової економіки Україна та Росія не стали виключенням. У перебігу всього декількох років тут виникли десятки різного роду об'єднань підприємців. Серед них: *Російський союз промисловців і підприємців, Конгрес російських ділових кругів, Союз підприємців і орендарів, Асоціація спільних підприємств, Союз об'єднаних кооперативів, Асоціація керівників підприємств, Союз акціонерних суспільств, Асоціація кооперативів, Союз молодих підприємців Росії, Союз малих підприємств Росії.*

В Україні можна назвати такі: Український союз промисловців і підприємців, Асоціація приватних пекарів і кондитерів України, Асоціація роботодавців торгівлі та комерційної сфери економіки України, Асоціація фахівців з нерухомості України, Всеукраїнська громадська організація “спілка перукарів України”, Всеукраїнська спілка працівників торгівлі і послуг “Трудова Співдружність” та ін.

Наведемо також більш конкретні приклади діяльності організацій громадянського суспільства в економічній сфері на прикладі Росії та України.

У 1992 році в Росії створений *Союз підприємців і орендарів*. Його мета – всебічний захист економічних, правових і інших інтересів підприємців і орендарів, сприяння розвитку орендних стосунків в країні, а також формуванню комерційних і кредитних стосунків між членами союзу.

Російський союз приватних власників утворений в 1990 році. Мета – сприяти зміцненню приватної власності, традицій російського підприємництва, розвитку вільних ринкових стосунків. У нього входять кустарі, члени артілей, керівники кооперативів і малих підприємств, фермери, володарі інтелектуальної власності, індивідуали, що працюють на основі реєстраційних посвідчень і патентів. Союз створив Академію приватного підприємництва, відкрив комерційний банк “Земляни”, заснував газету “Приватний підприємець”, створив Добродійний міжнародний фонд підтримки і розвитку приватної власності в Росії.

Союз акціонерних товариств створений у 1991 році. Його цілі – створення повноцінної системи акціонерного господарювання, сприяння перетворенню державних підприємств в акціонерних, участь в створенні і вдосконаленні правової основи організації і функціонування акціонерних суспільств в Росії. Вже до моменту свого створення Союз прийняв широку програму майбутньої діяльності, що включає створення свого комерційного банку, страхових компаній, спільних підприємств, біржі, торгових домів, госпрозрахункових навчально-консультаційних центрів, видавничого центру.

Союз малих підприємств Росії виник у 1990 році. Головна мета – всебічно сприяти усуненню монополізму в російській економіці. Цією організацією розробляються пропозиції із удосконалення державного законодавства в частині освіти і функціонування малих підприємств. Крім того, Союз малих підприємств Росії займається розвитком ділової співпраці малих підприємств. Він сприяє своїм членам в освоєнні нової техніки і технології, у впровадженні управлінських новин. Союз проводить конференції і ділові зустрічі, сприяє малим підприємствам в будівництві виробничих будівель.

Наведені приклади стосуються господарської сфери. Проте соціальні інтереси трудящих тісно пов'язані з економічними. *Часто соціальні форми є засобом досягнення економічних інтересів.* Однією з таких форм, створених на основі суспільної ініціативи, є широко розвинене в демократичних країнах ***робоче представництво на підприємствах***, тобто організації і об'єднання робітників в цілях реалізації різного роду інтересів. Воно в усіх демократичних країнах визнане законним, функціонує легально, його члени захищені юридично від переслідувань і звільнень.

Якими є права і функції, що виконуються організаціями осіб найманої праці на підприємствах?

По–перше, такі представництва мають право вивчати і узагальнювати вимоги робітників, що стосуються рівня заробітної плати, охорони праці, трудових стосунків, розпорядку роботи, тривалості робочого тижня, професійних захворювань, тривалості оплачуваних відпусток, соціального страхування і пенсійного забезпечення. По–друге, у функції

цих організацій входить участь в управлінні різними соціальними установами, призначеними для колективу підприємства. Це – житловий фонд, дома відпочинку, їдальні, бібліотеки, спортивні і культурні комплекси.

У різних країнах права і функції робочого представництва в частині управління вказаними соціальними установами різні. Вони визначаються відповідним законодавством у кожній країні.

Захищати інтереси робітників покликані *професійні спілки*.

Правовий статус профспілки як добровільної неприбуткової громадської організації, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання), регламентований Законом України від 15.09.1999 р. № 1045–XIV “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” [143]. Згідно з ним, професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально–економічних прав та інтересів членів профспілки.

Для цього вони впливають на збільшення попиту на працю і підвищення заробітної плати. Попит на працю профспілки можуть збільшувати таким чином: введення протекціоністських митних тарифів, збільшення попиту на продукцію, яка виробляється за допомогою реклами “товарів із профспілковою етикеткою”, вимогами до уряду збільшити фінансування виробництва підприємств, інтереси яких вони захищають тощо.

Профспілки також можуть впливати на зростання заробітної плати завдяки обмеженню пропозиції праці через обов'язковий вихід на пенсію осіб пенсійного віку, скорочення робочого тижня та ін.

Галузеві профспілки об'єднують всіх робітників певної галузі через підписання галузевих угод із встановленням мінімального рівня заробітної плати. Страйки позбавляють фірми пропозиції праці, і таким чином впливають на роботодавців при встановленні заробітної плати. Вони контролюють пропозицію праці і нав'язують ставки заробітної плати.

Профспілки беруть участь у розробці державної політики

зайнятості, відповідних законодавчих актів і рішень місцевих адміністрацій. Права і повноваження профспілок щодо захисту громадян від безробіття визначаються генеральною, галузевими, регіональними угодами та колективними договорами, що укладаються з власниками підприємств та установ.

Права професійних спілок можна поділити на такі групи.

1. Право профспілок, їх об'єднань представляти і захищати права та інтереси членів профспілок.

Профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян.

У питаннях колективних інтересів працівників профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво та захист інтересів працівників незалежно від їх членства у профспілках.

У питаннях індивідуальних прав та інтересів своїх членів профспілки здійснюють представництво та захист у порядку, передбаченому законодавством та їх статутами.

Профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси своїх членів при реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ.

Представництво інтересів членів профспілки у взаємовідносинах з роботодавцями, органами державної влади та органами місцевого самоврядування здійснюється на основі системи колективних договорів та угод, а також відповідно до законодавства.

2. Право профспілок, їх об'єднань на ведення колективних переговорів та укладання колективних договорів і угод.

Профспілки, їх об'єднання ведуть колективні переговори, здійснюють укладання колективних договорів, генеральної, галузевих, регіональних, міжгалузевих угод від імені працівників; здійснюють контроль за виконанням колективних договорів, угод. У разі порушення роботодавцями, їх об'єднаннями, органами виконавчої влади, органами

місцевого самоврядування умов колективного договору, угоди профспілки, їх об'єднання мають право направляти їм подання про усунення цих порушень, яке розглядається в тижневий термін. У разі відмови усунути ці порушення або недосягнення згоди у зазначений термін профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до місцевого суду.

3. Право захисту прав громадян на працю та здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю.

Профспілки, їх об'єднання захищають право громадян на працю, беруть участь у розробленні та здійсненні державної політики у галузі трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту.

Проекти законів, які стосуються соціально–економічних відносин, подаються відповідними органами виконавчої влади з урахуванням пропозицій всеукраїнських профспілок, їх об'єднань.

Проекти нормативно–правових актів, які стосуються трудових відносин або соціального захисту громадян, розглядаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з урахуванням думки відповідних профспілок, об'єднань профспілок.

Профспілки, їх об'єднання мають право вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи і відповідним органам державної влади про прийняття або внесення змін до законів і інших нормативно–правових актів, які стосуються соціально–трудової сфери.

Профспілки, їх об'єднання мають право брати участь у розгляді органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також роботодавцями, їх об'єднаннями, іншими об'єднаннями громадян своїх пропозицій.

Форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат встановлюються підприємствами у колективному договорі з додержанням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами. У разі,

якщо колективний договір на підприємстві не укладено, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний погодити ці питання з профспілковим органом.

Профспілки здійснюють громадський контроль за виплатою заробітної плати, додержанням законодавства про працю та про охорону праці, створенням безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та санітарно-побутових умов, забезпеченням працівників спецодягом, спецвзуттям, іншими засобами індивідуального та колективного захисту. У разі загрози життю або здоров'ю працівників профспілки мають право вимагати від роботодавця негайного припинення робіт на робочих місцях, виробничих дільницях, у цехах та інших структурних підрозділах або на підприємстві в цілому на час, необхідний для усунення загрози життю або здоров'ю працівників.

Профспілки мають право на проведення незалежної експертизи умов праці, а також об'єктів виробничого призначення, що проектуються, будуються чи експлуатуються, на відповідність їх нормативно-правовим актам з питань охорони праці, брати участь у розслідуванні причин нещасних випадків і профзахворювань на виробництві та давати свої висновки про них.

Для здійснення цих функцій профспілки, їх об'єднання можуть створювати служби правової допомоги та відповідні інспекції, комісії, затверджувати положення про них. Уповноважені представники профспілок мають право вносити роботодавцям, органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування подання про усунення порушень законодавства про працю, які є обов'язковими для розгляду, та в місячний термін одержувати від них аргументовані відповіді. У разі ненадання аргументованої відповіді у зазначений термін дії чи бездіяльність посадових осіб можуть бути оскаржені до місцевого суду.

4. Права профспілок у забезпеченні зайнятості населення.

Профспілки, їх об'єднання беруть участь у розробленні державної політики зайнятості населення, державних та територіальних програм зайнятості, проводять спільні консультації з цих проблем з роботодавцями, їх об'єднаннями, а також з органами виконавчої влади та органами місцевого

самоврядування, пропонують заходи щодо соціального захисту членів профспілок, які вивільняються в результаті реорганізації або ліквідації підприємств, установ, організацій, здійснюють контроль за виконанням законодавства про зайнятість.

Права і повноваження профспілок щодо забезпечення захисту працівників від безробіття та його наслідків визначаються законодавством і колективними договорами та угодами.

У разі, якщо роботодавець планує звільнення працівників з причин економічного, технологічного, структурного чи аналогічного характеру або у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією, зміною форми власності підприємства, установи, організації, він повинен завчасно, не пізніше як за три місяці до намічуваних звільнень надати первинним профспілковим організаціям інформацію щодо цих заходів, включаючи інформацію про причини наступних звільнень, кількість і категорії працівників, яких це може стосуватися, про терміни проведення звільнень, а також провести консультації з профспілками про заходи щодо запобігання звільненням чи зведенню їх кількості до мінімуму або пом'якшення несприятливих наслідків будь-яких звільнень.

Профспілки мають право вносити пропозиції органам державної влади, органам місцевого самоврядування, роботодавцям, їх об'єднанням про перенесення термінів, тимчасове припинення або скасування заходів, пов'язаних з вивільненням працівників, які є обов'язковими для розгляду.

Профспілки, їх об'єднання мають право брати участь і проводити відповідні консультації з питань залучення і використання в Україні іноземної робочої сили.

5. Права профспілок щодо соціального захисту та забезпечення достатнього життєвого рівня громадян.

Профспілки, їх об'єднання беруть участь у визначенні головних критеріїв життєвого рівня, прожиткового мінімуму, а також мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій, соціальних виплат, політики ціноутворення, розробці соціальних програм, спрямованих на створення умов, які забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини та соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової

втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

6. Права профспілок у галузі соціального страхування.

Профспілки, їх об'єднання беруть участь в управлінні державним соціальним страхуванням як представники застрахованих осіб.

7. Права профспілок в управлінні підприємствами та під час зміни форм власності.

Профспілки представляють права та інтереси працівників у відносинах з роботодавцем в управлінні підприємствами, установами, організаціями, а також у ході приватизації об'єктів державної та комунальної власності, беруть участь у роботі комісій з приватизації, представляють інтереси працівників підприємства–боржника в комітеті кредиторів у ході процедури банкрутства.

8. Права профспілок у вирішенні трудових спорів.

Профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси працівників в органах, що розглядають індивідуальні трудові спори.

Профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси працівників у вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів) у порядку, встановленому законодавством. Представники профспілок беруть участь у діяльності примирних комісій, трудових арбітражів та інших органів, які розглядають колективний трудовий спір (конфлікт).

9. Право профспілок на організацію страйків та проведення інших масових заходів.

Профспілки, їх об'єднання мають право на організацію та проведення страйків, зборів, мітингів, походів і демонстрацій на захист трудових і соціально–економічних прав та інтересів працівників відповідно до закону.

10. Право профспілок, їх об'єднань на інформацію з питань праці та соціально–економічного розвитку.

Профспілки, їх об'єднання мають право одержувати безоплатно інформацію від роботодавців або їх об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально–економічних прав та законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ або організацій. Зазначену інформацію має бути надано не

пізніше п'ятиденного терміну.

11. Право профспілок на створення навчальних, культурно–освітніх закладів, дослідних та інших організацій.

Для вирішення актуальних проблем профспілкового руху, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації профспілкових кадрів, з метою захисту прав та інтересів членів профспілок профспілки та їх об'єднання мають право за рахунок власних коштів створювати навчальні, культурно–освітні заклади, дослідні, соціально–аналітичні установи, а також правові, статистичні, соціологічні навчальні центри та центри незалежних експертиз.

Для висвітлення своєї діяльності профспілки та їх об'єднання мають право бути засновниками засобів масової інформації та здійснювати видавничу діяльність відповідно до закону.

12. Права профспілок щодо питань охорони здоров'я громадян, фізичної культури, спорту, туризму та охорони довкілля.

Профспілки, їх об'єднання організовують і здійснюють громадський контроль за реалізацією прав членів профспілки у сфері охорони здоров'я, медико–соціальної допомоги. Профспілки, їх об'єднання беруть участь у діяльності експертних, консультативних та наглядових рад органів та закладів охорони здоров'я, а також можуть брати участь у розвитку масової фізичної культури, спорту, туризму, створенні та підтримці спортивних товариств і туристичних організацій.

Профспілки, їх об'єднання беруть участь в охороні довкілля, захисті населення від негативного екологічного впливу, сприяють діяльності громадських природоохоронних організацій, можуть проводити громадські екологічні експертизи, здійснювати іншу не заборонену законом діяльність у цій сфері.

13. Права профспілок у сфері захисту духовних інтересів трудящих.

Профспілки, їх об'єднання можуть брати участь у створенні умов для загальнодоступного користування громадянами надбаннями української національної культури, культур національних меншин, які проживають на території України, світової культури, свободи літературної, художньої,

наукової, технічної творчості, соціального захисту працівників інтелектуальної сфери діяльності.

14. Права профспілок, їх об'єднань у захисті житлових прав громадян.

Профспілки, їх об'єднання відповідно до своїх статутів (положень) беруть участь у розробленні державної житлової політики, здійсненні заходів, спрямованих на розвиток житлового будівництва, поліпшення використання та забезпечення збереження житлового фонду, у захисті економічних та соціальних прав громадян, пов'язаних з одержанням, утриманням і збереженням житла.

15. Право профспілок щодо притягнення до відповідальності посадових осіб.

Профспілкові органи мають право вимагати розірвання трудового договору (контракту) з керівником підприємства, установи або організації, якщо він порушує законодавство про працю, про колективні договори та угоди.

Вимога профспілкових органів про розірвання трудового договору (контракту) є обов'язковою для розгляду і виконання. У разі незгоди з нею керівник, стосовно якого прийнято рішення, або орган чи особа, від яких залежить звільнення керівника, можуть у двотижневий строк оскаржити рішення профспілкового органу до місцевого суду. У цьому разі виконання вимоги про розірвання трудового договору зупиняється до винесення судом рішення.

Профспілки можуть мати статус первинних, місцевих, обласних, регіональних, республіканських, загальнодержавних. Профспілки, які бажають створити об'єднання профспілок, укладають відповідну угоду та затверджують статут (положення) про об'єднання.

У профспілковому русі зростає число нових профспілок, альтернативних державним. Нові профспілки більш однорідні соціально і професійно, позбавлені громіздкого бюрократичного апарату.

Дослідимо детальніше, який вплив мають профспілки на економіку країни.

Для того, щоб з'ясувати позитивним чи негативним є вплив профспілок, треба розглянути декілька проблем. По-перше, чи впливають профспілки на підвищення заробітної

плати? По–друге, підвищують або знижують економічну ефективність? По–третє, чи сприяють вони інфляції?

Розглянемо переваги в заробітній платі для членів профспілки.

Слід зазначити, що вже на початку 80–х років ХХ століття окремі профспілки успішно добилися істотного підвищення заробітної плати. Середня заробітна плата членів профспілок виявилася значно вищою, ніж зарплата не об'єднаних в профспілки робітників.

Незважаючи на ці питання, практичні дослідження однозначно показують, що профспілки дійсно підвищують зарплату своїх членів відносно зарплати не членів профспілки, хоча розмір цієї надбавки до зарплати різний залежно від професії, галузі промисловості та расової приналежності. Існують також свідчення того, що надбавка до зарплати членів профспілки зросла в 1970–х роках. Ранні дослідження показують, що в період між 1923 і 1958 р. середня різниця в заробітній платі членів і не членів профспілки складала приблизно 15–20%; у пізніших роботах вказується, що в 1970–х роках ця різниця збільшилася до 20–30%. Щоправда, заморожування і зменшення зарплати (“поступки в зарплаті”), які зачепили членів профспілки на початку і в середині 1980–х років, найвірогідніше значно зменшили 20–30%–ву надбавку до їх зарплати [43].

Ці оцінки переваг в зарплаті, які мають члени профспілки, ймовірно, занижені, оскільки останні отримують значно більше додаткових виплат, ніж робітники, що не належать до профспілки. У тих випадках, коли такими додатковими виплатами користуються як члени, так і не члени профспілки, перші отримують додаткові виплати більшого розміру.

У СРСР профспілки формально брали участь у встановленні розмірів оплати праці. Формально – у тому сенсі, що кожен документ із оплати праці як у Центрі, так і на місці підписувався керівництвом профспілок. Але профспілки лише підписували, вирішувала держава. Наведемо приклад загального плану. У 80–х роках ХХ століття було здійснено чергову реформу оплати праці, за якою збільшення розмірів тарифних ставок і окладів відбувалося одночасно із зниженням розрядів посад, тобто фактичної надбавки трудящі

не отримали (більше ставку, але нижче розряд). Всі документи з реформи, яку було направлено не на користь працівників, були проте підписані профспілками і викликали незадоволення трудящих.

Всі економісти також визнають, що профспілки мають дуже несуттєвий вплив на середній рівень реальної зарплати всіх робітників – як членів, так і не членів профспілки.

Встановлення вищої зарплати членам профспілки може призвести до того, що попит роботодавців на робочу силу скоротиться, і вони наймуть менше робочих. Працівники, що залишилися, шукатимуть роботу на ринку не організованій в профспілки робочої сили. В результаті пропозиція робочої сили збільшиться і призведе до зниження заробітної плати на ринку не об'єднаних в профспілки робітників. Чистий результат зведеться до того, що середній рівень заробітної плати не зміниться. Тісний зв'язок між продуктивністю і середнім рівнем реальної заробітної плати справедливо передбачає, що профспілки дійсно мають мало можливостей підняти реальну зарплату найманих працівників загалом, але певні групи робітників (члени профспілки) отримують відносно вищу заробітну плату, якщо водночас інші робітники (не члени профспілки) отримують нижчу реальну зарплату.

Далі з'ясуємо, як профспілки *негативно діють* на ефективність і продуктивність праці.

Існують три основних методи, користуючись якими, профспілки чинять негативний вплив на ефективність.

Метод перший – *практика збереження чисельності робочої сили і робота строго за правилами*. Деякі профспілки, поза сумнівом, удаються до практики “створення роботи” і “збереження чисельності робочої сили” та протидіють впровадженню машин і устаткування, які сприяють збільшенню випуску продукції. Така практика зниження продуктивності часто застосовувалася проти змін в технології. Робітники і адміністрація домовлялися про таку чисельність робочої сили, яка була розумна і необхідна у момент укладення трудового договору. Але з'являлися нові технології, і така кількість робітників вже не була потрібна. Профспілка ж заперечувала проти можливої втрати робочих місць.

У найзагальнішому вигляді можна стверджувати, що

профспілки несуть відповідальність за встановлення правил і практики, несприятливих для ефективності виробництва. Наприклад, за правилами, робітника можна підвищити на посаді відповідно до його трудового стажу, а не тому, що він здатний ефективніше виконувати певну роботу. Крім того, профспілки можуть ввести обмеження на деякі види робіт, які робітники могли б виконувати. Нарешті, часто стверджують, що профспілки обмежують прерогативи адміністрації в складанні графіка роботи, визначенні виробничих завдань і вільному прийнятті безлічі рішень, які сприяють підвищенню ефективності виробництва.

Іншим засобом профспілок, використання якого може спричинити негативний вплив на ефективність, є *страйки*. Якщо переговори профспілки і адміністрації заходять у безвихідь, починається страйк, і виробництво на підприємстві зупиняється на час страйку. Підприємству нічого продавати, воно втрачає прибуток, а робітники приносять в жертву свої доходи.

Статистичні дані про страйки показують, що вони відносно рідкі, а пов'язані з ними сукупні економічні втрати порівняно малі. За оцінками, щорік складається понад 80 тис. колективних договорів, а кількість страйків зазвичай складає приблизно 5 тис. Більш того, більшість страйків продовжуються всього декілька днів. Середня щорічна кількість втраченого через страйки часу складає всього 0,2% від сукупного робочого часу. Ця втрата дорівнює 4 годинам на кожного робітника в рік, тобто менше 5 хвилин на кожного робітника в тиждень.

Слід додати, що економічний збиток, пов'язаний із страйками, може бути як більше, так і менше тих витрат, які обумовлені втратою робочого часу. Витрати можуть бути більше, якщо порушується виробництво в нестрайкуючих фірмах. Наприклад, тривалий страйк в сталеливарній промисловості або на транспорті зробить серйозний негативний вплив на виробництво і зайнятість у багатьох інших галузях і секторах економіки. З другого боку, витрати можуть бути менше тих, які обумовлені втратою робочого часу, тому що не страйкуючі фірми можуть збільшити випуск продукції і тим самим компенсувати виробничі втрати

страйкуючих фірм.

Третій і тонший інструмент, за допомогою якого профспілки можуть негативно впливати на ефективність, – це саме *перевага членів профспілки в зарплаті*. Якби спочатку не існувало профспілки, то ставка заробітної плати залежала б від найму робочої сили на конкурентній основі.

Дані економістів, що підраховали втрати продукції через неефективне розміщення трудових ресурсів, пов'язане з підвищенням заробітної плати членам профспілки, свідчать про те, що така втрата порівняно невелика.

Інші економісти, навпаки, вважають, що профспілки таким чином роблять *ПОЗИТИВНИЙ* внесок до підвищення продуктивності і ефективності праці.

Цей позитивний внесок пов'язаний, на їх думку, по–перше, з таким явищем, як “ефект шоку”. Ефект шоку полягає в тому, що підвищення заробітної плати, якого в цьому випадку досягла профспілка, може змусити фірми ввести вдосконалені методи виробництва і організації праці і тим самим добитися підвищення ефективності. Аналіз нераціонального розміщення трудових ресурсів можна просунути ще на один крок вперед і довести, що перевага в зарплаті членів профспілки буде стимулювати фірми, що входять в профспілку, до прискорення заміщення праці капіталом і пошуку технологій, що скорочують витрати (збільшують продуктивність). Це означає, що, зіткнувшись зі зростанням витрат у зв'язку з підвищенням зарплати членам профспілки, роботодавці будуть вимушені скоротити витрати шляхом використання більшої кількості устаткування і пошуку вдосконалених методів виробництва, які вимагають менше трудових ресурсів і капіталу на одиницю продукції. Практично, на досить конкурентному ринку товарів охоплена профспілкою фірма – чиї витрати на робочу силу, скажімо, на 10–15% вище, ніж у конкурентів, які не входять до профспілки – просто не виживе, якщо не зуміє підняти свою продуктивність. Інакше кажучи, зарплата членів профспілки може мимоволі примусити адміністрацію зробити такі кроки, які призведуть до збільшення продуктивності праці.

Другим аспектом можливого позитивного впливу є скорочення плинності робочої сили. Позитивний вплив

профспілок на продуктивність частково пояснюється тим, що профспілки виконують функцію колективного голосу, виступаючи від імені своїх членів у вирішенні трудових суперечок, обговоренні поліпшення умов роботи і так далі. Це означає, що якщо група робітників не задоволена умовами найму, у неї є два можливі засоби для вираження своєї незгоди: “механізм добровільного звільнення” і “механізм усних контактів”. Механізм добровільного звільнення передбачає використання ринку робочої сили – відхід із справжнього місця роботи у пошуках кращого – як засіб проти “поганих” роботодавців і “поганих” умов роботи. На відміну від цього методу, механізм усних контактів передбачає переговори робітників з підприємцями з приводу поліпшення умов праці і вирішення трудових суперечок. Для окремого робітника може бути достатньо ризиковано виражати своє незадоволення працедавцю, тому що останній може звільнити його з роботи “як бунтівника”. Але профспілки можуть забезпечити робітників колективним голосом під час обговорення проблем і претензій до адміністрації, аби наполягти на їх задовільному рішенні.

Точніше кажучи, профспілки можуть сприяти зниженню плинності робочої сили двома шляхами. По–перше, профспілки використовують механізм усних контактів замість механізму добровільного звільнення з роботи. Вони ефективно регулюють виробничі конфлікти, які інакше “вирішувалися” б робочими шляхом добровільного звільнення і зміни місця роботи. По–друге, перевага в зарплаті членів профспілки утримує їх від переходу на іншу роботу. Вища зарплата перетворює фірми, охоплені профспілкою, на більш привабливе місце роботи.

Скорочення плинності робочої сили різними шляхами веде до підвищення ефективності. По–перше, в результаті цього скорочення зростає досвід робітників, а, отже, продуктивність їх праці. По–друге, зменшуються витрати фірми на набір нових робітників. Нарешті, скорочення плинності спонукає працедавців більш охоче вкладати капітал в навчання (а, отже, і в продуктивність) своїх працівників. Якщо, наприклад, робітник вирушає з роботи після року навчання, роботодавець не отримує жодного прибутку від підвищення продуктивності

його праці в результаті навчання. Скорочення плинності збільшує можливість того, що власники компаній отримуватимуть прибутки від будь-якого різновиду навчання, яке вони нададуть, і тому вони більш охоче підвищують кваліфікацію своїх робітників.

У багатьох випадках підготовка робітників здійснюється неорганізовано. Більш кваліфіковані робітники можуть пояснювати менш кваліфікованим робітникам, як вони виконують свої функції, на робочому місці, під час обідньої перерви або “перекуру”. Проте більш кваліфікований і досвідчений робітник може і не захотіти ділитися своїми знаннями з менш досвідченим співробітником, якщо останній здатний згодом скласти йому конкуренцію. Завдяки тому, що за наполяганням профспілок у вирішенні питань про підвищення на посаді або звільненні первинне значення надається трудовому стажу, такої небезпеки немає. Будучи захищеними, такі робітники з більшою готовністю передають свої знання і досвід новачкам або допоміжним робітникам. Організоване навчання підвищує якість і продуктивність робочої сили в даній фірмі.

Найскладнішим і найбільш дискусивним залишається питання про те, *чи можуть профспілки підняти середній рівень номінальної заробітної плати і тим самим викликати інфляцію*, обумовлену зростанням витрат, або, точніше, збільшенням заробітної плати.

Існують дві моделі інфляції: модель інфляції попиту і модель інфляції, зумовлена зростанням витрат [6]. Модель інфляції попиту вказує, що за такого обсягу сукупної пропозиції збільшення сукупного попиту призводить до вищого рівня цін. Кейнсіанський варіант моделі відносить збільшення сукупного попиту на рахунок будь-якого з його компонентів: збільшення споживання, інвестицій, державних витрат або попиту на зовнішньому ринку. На думку монетаристів, збільшення сукупного попиту пояснюється лише збільшенням грошової маси. Проте в будь-якому разі причина або поштовх до інфляції виникає на товарному ринку у сфері попиту, що приводить згодом до збільшення попиту на робочу силу і підвищенню номінальної заробітної плати. Важливе те, що відповідно до теорії інфляції попиту збільшення зарплати є

наслідком або симптомом інфляції, а не її причиною. Підвищення заробітної плати є не причиною інфляції, а швидше результатом надлишкового сукупного попиту. Збільшення заробітної плати просто сприяє інфляції, а не викликає її.

Моделі інфляції, викликаній зростанням витрат, навпаки, допускають, що підвищення зарплати під впливом профспілок слугує причиною інфляції. Якщо збільшення номінальної заробітної плати перевищує зростання продуктивності праці, то витрати на одиницю праці збільшуються. За умови, що витрати на оплату праці складають близько 3/4 всіх витрат виробництва, можна чекати, що ціни на товари підвищаться в зразковій відповідності до збільшення витрат на одиницю праці.

Яка з цих точок зору правильна? Підвищення номінальної заробітної плати просто супроводжує інфляцію і сприяє їй, як вважають прибічники теорії інфляції попиту? Або підвищення заробітної плати під впливом профспілок є джерелом інфляції, як стверджують прибічники теорії інфляції, викликаній зростанням витрат? Оскільки немає загальноприйнятої відповіді на це питання, більшість фахівців кваліфікують встановлення зарплати профспілками як чинник, який сприяє інфляції.

Можна стверджувати з достатньою впевненістю, що основні спалахи інфляції, яка швидко розвивається, починалися або зі збільшення сукупного попиту, або із серйозних порушень у механізмі пропозиції, які майже або зовсім не мали жодного відношення до підвищення заробітної плати. Відповідно до моделі інфляції, яка обумовлена зростанням витрат, це призводить до скорочення об'єму продукції і зростання безробіття. А це заважає профспілкам вимагати збільшення заробітної плати. Таким чином, зростання витрат на одиницю праці не може породити тривалу інфляцію, якщо лише погоджені фінансові і фіскальні заходи не призведуть до збільшення сукупного попиту у відповідь на зменшення обсягу випуску продукції і зростання безробіття, яке може бути викликане інфляцією, обумовленою збільшенням заробітної плати. Отже, найбільш розумний висновок полягає в тому, що профспілки навряд чи є

першопричиною інфляції. Інакше кажучи, *профспілки, мабуть, не можуть викликати первинні спалахи інфляції або велике підвищення існуючого рівня інфляції незалежно від інших чинників.*

Серед громадських організацій, які діють в економічній сфері України, варто приділити увагу також **кредитним спілкам**. Головною метою цих організацій є фінансовий та соціальний захист їх членів.

Перші прототипи сучасних кредитних спілок виникли в Україні ще у другій половині ХІХ ст. В основі їхньої діяльності містились засади кооперації. Такі товариства загалом надавали короткострокові позики, але під низькі відсотки. Найпоширенішим видом забезпечення була іпотека. Загалом зростання числа активних учасників кредитних відносин в післяреволюційний період обумовлювалось, насамперед, змінами ідеології щодо питання власника землі.

Після проголошення незалежності України почався процес відродження кредитних спілок як організацій реальної взаємної допомоги між громадянами на випадок тимчасових фінансових труднощів.

Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 року закріпив норми, що стали основою окреслення правових засад сучасного стану становлення кредитних спілок в Україні [139]. Право на об’єднання фізичних осіб у громадські організації для задоволення, зокрема, економічних, соціальних інтересів закріплене у ст. 36 Конституції України 28 червня 1996 року [142].

Констатуючи факт існування кредитних спілок як особливих організацій, 20 вересня 1993 року Указом Президента України було затверджене Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні [430]. Зараз діяльність спілок регулюється Законом України від 20.12.2001 р. № 2908–ІІІ “Про кредитні спілки” [135].

Згідно із законом, кредитна спілка – це громадська організація, головною метою якої є фінансовий та соціальний захист її членів шляхом залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування. Запропоноване визначення не зовсім точно розкриває мету, задля якої створюється ця кредитна організація, оскільки головним

завданням спілки вбачається лише захист відповідних інтересів її членів. Необхідність захисту інтересів (прав) виникає в разі їх порушення. Головною метою об'єднання фізичних осіб у кредитні союзи є задоволення фінансових і, як наслідок, соціальних інтересів, а не їх захист, тому що права та законні інтереси цих осіб ніхто ще порушував. Функція захисту інтересів членів спілки могла б реалізовуватись шляхом представницької діяльності (наприклад, у суді).

Суть створення кредитної спілки також розуміється як можливість взаємної фінансової допомоги. Отже, отримати кредит може лише член цієї організації. Винятком із цієї конститутивної ознаки кредитної спілки є надання позик іншим кредитним спілкам та їхнім асоціаціям.

Кредитна спілка є юридичною особою, що засновується фізичними особами, які досягли 18-річного віку, незалежно від громадянства, але за умови їх постійного проживання на території України, які не обмежені судом у дієздатності та не перебувають у місцях позбавлення волі.

Крім того, бажаючих створити таку організацію має об'єднувати якась ознака (місце праці, місце проживання, професійна ознака та ін.).

Кредитні спілки діють на підставі статуту, маючи місцевий статус, вони легалізуються шляхом реєстрації в управліннях Міністерства юстиції України з тією лише особливістю (стосовно інших громадських організацій), що їхній статут підлягає погодженню з питань кредитування та розрахунків з управлінням Національного банку України.

Створена в такий спосіб громадська організація має кредитний характер, оскільки в основі її діяльності, як і банку, лежить функція залучення, акумулювання тимчасово вільних коштів та їх перерозподіл відповідно до потреби. Підпункт 2 пункту 11 передбачає, що кредитна спілка розподіляє доходи на вклади членів спілки, пропорційно до внесених ними коштів. Пункт 17 Положення тлумачить вклад члена спілки як вступний та членські внески. Статус таких вкладів містить ознаки ощадного вкладу і слугує засобом залучення коштів.

Разом з тим, такий вкладник набуває своєрідних "корпоративних прав": право на участь в управлінні справами кредитної спілки через загальні збори як найвищий керівний

орган; право на виділення належної частки в майні спілки в разі її ліквідації або виходу з неї. Крім того, вкладник дістає право на кредит.

Кредитна спілка як юридична особа, самостійний суб'єкт громадських відносин, виконує, зокрема, функцію посередника між фізичними особами, які володіють тимчасово вільними коштами, і такими, що відчувають їх тимчасову недостатність. Суб'єктами кредитної угоди виступають кредитна спілка як кредитор і член спілки як позичальник. Елементи кредитування присутні у відносинах між особою, яка передає в розпорядження юридичної особи свій внесок (вклад), та спілкою, яка на такі вклади розподіляє частину свого доходу. Специфіка посередницької діяльності кредитних спілок полягає також в тому, що надання таких послуг не має на меті прибутку. Як стороні кредитного договору, спілці належать відсотки за позику, але отримані нею доходи здебільшого розподіляються на вклади членів пропорційно до їх розмірів. При цьому засновники кредитних спілок ніяких переваг порівняно з іншими членами не мають. У процесі здійснення банком операцій у справі залучення коштів і розміщення кредитів різниця між відсотками за кредит і відсотками за вклади становить його дохід. Кредитна спілка отримує дохід, але не залишає собі прибутку, оскільки є неприбутковою організацією.

У статуті кредитної спілки визначаються можливі шляхи спрямування доходів, крім розподілу їх закладами членів, що відповідно поповнює і позиковий фонд. Зокрема, такі доходи можуть скеровуватись на формування інших фондів (видавничих, навчальних, культурно–освітніх), на реалізацію другорядних видів діяльності (благодійництва, проведення навчальних семінарів, культурно–масових заходів, заснування засобів масової інформації тощо).

Загалом процес кредитування спілками схожий з банківським. Водночас кредитні угоди, що укладаються цими організаціями, мають окремі особливості: 1) позичальником може бути лише фізична особа – член спілки (крім надання позик іншим кредитним спілкам); 2) забезпечення вимагається лише на частину суми кредиту, що перевищує вклад; 3) низькі відсотки; 4) наслідком неповернення кредиту

може бути не лише договірною відповідальністю, але й виключення із членів спілки.

Аналогічно до кредитних угод, де кредитором виступає банк, позика спілки повинна використовуватись за цільовим призначенням і є строковою, оплатною і забезпечуваною.

Законодавство не містить спеціальних правил відповідальності в разі нецільового використання кредиту, тому слід застосовувати норми, закріплені в статуті. Питання пролонгації кредиту теж відносять на розсуд самої кредитної спілки, в статуті якої має бути визначено, який саме орган компетентний це вирішувати.

Умови отримання позики для всіх членів спілки однакові, отже, такий договір містить ознаки публічності. Його можна також охарактеризувати як договір про приєднання, оскільки члену спілки пропонують типову кредитну угоду, і в разі відсутності заперечень чи уточнень з боку позичальника він може приєднатися до неї.

На жаль, останнім часом більшість кредитних союзів дискредитували себе і майже повністю втратили довіру населенням через декілька гучних справ з фінансовими махінаціями заощаджень вкладників.

Але ж, хоча й з певними перешкодами, кредитні спілки поступово займають певне місце в економіці України. Цей процес гальмується не лише через проблеми економічного, але й правового характеру. Формування законодавчої бази діяльності кредитних організацій із урахуванням досягнень світового досвіду та специфікою місцевих умов є необхідною передумовою функціонування товарно-кредитного господарства як подальшого якісного рівня становлення економіки України.

У деяких джерелах до громадських організацій також зараховують і *торгово-промислові палати*.

Але Закон України “Про торгово-промислові палати в Україні” [145] відокремлює їх від інших організаційно-правових утворень, наприклад, громадських організацій або об’єднань підприємств, *виділяючи їх в окрему самостійну сферу*, на яку не поширюється дія Законів України “Про об’єднання громадян” та “Про підприємства в Україні”. Таке специфічне ставлення законодавства до торгово-промислових

палат знаходить своє відображення, перш за все, в принципах створення та нормативному закріпленні цілей та завдань торгово–промислових палат. Крім того, право на об'єднання в торгово–промислові палати обмежене статусом суб'єктів об'єднання та умовами щодо кількості та територіальної залежності їх утворень (п.п.1,7 ст.1; п. 2 ст. 5, п. 3 ст. 14 ЗУ “Про торгово–промислові палати в Україні”).

За цими умовами в Україні діє лише одна Торгово–промислова палата України, в систему якої входять регіональні торгово–промислові палати. Регіональність їх обумовлена межами областей, міст Києва та Севастополя, Автономної Республіки Крим. В межах кожного регіону може діяти лише одна регіональна торгово–промислова палата. Це означає, що учасник регіональної торгово–промислової палати Миколаївської області не може бути членом регіональної торгово–промислової палати Одеської області і навпаки (ст. 6 ЗУ “Про торгово–промислові палати в Україні”).

Отже, торгово–промислові палати в Україні є недержавними неприбутковими самоврядними статутними організаціями, які мають статус юридичних осіб і об'єднують на засадах членства організації та підприємців, визначених цим законом.

Торгово–промислові палати, на відміну від громадських організацій, мають право займатися підприємницькою діяльністю, але тільки в тому обсязі, в якому це необхідно для виконання їх статутних задач. Отриманий прибуток не розподіляється між членами торгово–промислової палати, а направляється на виконання її статутних задач.

У цілому, розглянуті приклади громадських організацій в економічній сфері країни є лише елементами системи громадянського суспільства.

Загальна структура громадянського суспільства має здебільшого горизонтальний характер: всі організації такого суспільства належать до добровільних та самоврядних. Проте в громадянському суспільстві не виключені і вертикальні зв'язки, що виникають тоді, коли ряд однотипних об'єднань організовує місцевий орган, членами якого вони стають. Такі органи виникли і в Україні і в Росії. Наприклад, *Союз наукових і інженерних суспільств*.

Тому надзвичайно важливим є питання про взаємодію держави та громадянського суспільства в економічній сфері.

Вочевидь, що громадянське суспільство і держава постійно йдуть назустріч один одному. Громадянське суспільство звертається до держави зі своїми ініціативами, що вимагають державної підтримки (перш за все, матеріальної), інтересами, вимогами, проханнями і так далі

У процесі формування громадянського суспільства в нашій країні намічається тенденція включити суперечливі соціальні явища в рамки переговорного процесу, створивши механізм соціального партнерства, що регулюватиме трудові стосунки. Ініціатива створення такої системи йде зверху. Профспілки і підприємці внаслідок своєї роз'єднаності не можуть обійтися без посередництва держави. Розширюється практика укладення колективних договорів, що визначає соціальну відповідальність сторін.

Формування системи *соціального партнерства* – тривалий процес. У США він зайняв близько 30 років. Головна умова успіху побудови системи партнерства полягає у вмісті і термінах проведення економічних перетворень, в успішному функціонуванні інших сфер громадянського суспільства.

Держава йде назустріч громадянському суспільству в різних формах: це вивчення громадських ініціатив, виділення матеріальних засобів для розвитку активності багатьох суспільних об'єднань, організацій, фондів.

Практично у всіх сучасних демократичних країнах у системі владних структур організовані і функціонують спеціальні органи для зв'язку з організаціями громадянського суспільства. Напрями і форми їх діяльності надзвичайно багатоманітні: реєстрація цих організацій, надання ним допомоги (консультація, фінансування), створення сприятливих умов для їх функціонування.

Поширена така форма контактів держави з громадянським суспільством, коли представники громадських організацій входять в різні спілки і комісії, що працюють при парламенті і уряді. Вони часто стають депутатами в представницьких органах політичної влади. У парламентських комітетах і комісіях представники громадянського суспільства виступають як експерти і

професіонали, що володіють вельми цінною інформацією, яка стосується конкретних проблем розвитку суспільства і стану громадської думки.

Серед такого роду комітетів і спілок при парламентах і урядах низки західноєвропейських країн слід зазначити соціально–економічні ради, що мають консультативний характер. У них входять як представники державних організацій, так і представники багатьох громадських організацій економічної і соціальної сфер. Такі ради існують у Франції, Австрії, Швеції, Італії, Бельгії, Іспанії і інших країнах. Уряди цих держав запитують думку рад про проекти законів з питань соціального і економічного характеру. У свою чергу, за власною ініціативою ці ради можуть звернути увагу уряду на важливість і невідкладність вирішення тих або інших конкретних проблем.

В Україні особливе місце посідають інститути соціального партнерства. Крім органів державної влади, до їх складу входять професійні спілки та їх об'єднання, а також організації роботодавців та їх об'єднання. Соціальне партнерство розглядається як система правових і організаційних норм, принципів, структур та процедур, які спрямовані на забезпечення взаємодії між найманими працівниками, роботодавцями, державними органами в регулюванні соціально–економічних відносин на національному, галузевому, регіональному рівні та рівні підприємств.

Метою соціального партнерства є досягнення соціального миру в суспільстві, забезпечення балансу соціально–економічних інтересів, запобігання конфліктам та створення необхідних умов для поступового економічного розвитку та підвищення життєвого рівня сторін.

Соціальне партнерство має такі форми: спільні консультації, колективні переговори та укладення договорів і угод; погодження на національному рівні політики доходів і соціально–економічної політики загалом; заходи щодо захисту національного ринку праці в умовах глобалізації; спільне розв'язання колективних конфліктів; організація примирних та арбітражних процедур; участь найманих працівників в управлінні виробництвом; спільне управління фондами

соціального страхування; розгляд претензій та контроль за виконанням спільних домовленостей.

В Україні відповідно до Указу Президента № 34/93 “Про Національну раду соціального партнерства” [428] з метою узгодженого вирішення питань, що виникають у соціально–трудовій сфері, у відносинах Уряду України, підприємців і професійних спілок при Президентові України було утворено *Національну раду соціального партнерства*, склад якої був таким: від Уряду України – 22 особи; від об’єднань підприємців – 22 особи; від об’єднань профспілок України – 22 особи.

У грудні 2005 року Указом Президента України № 1871/2005 [429] було затверджено положення про *“Національну тристоронню соціально–економічну раду”*.

Основними завданнями Національної ради є: укладення угод з питань регулювання соціально–економічних і трудових відносин; розроблення та внесення Президентові України пропозицій з питань формування та реалізації державної соціально–економічної політики.

У цілому ж, демократичний режим передбачає тісну взаємодію держави і громадянського суспільства як основи політичної і економічної стабільності.

Сучасні економічні реформи покликані забезпечити господарську свободу як основу незалежності особистості. Триває процес розвитку різноманітних форм власності. Приватизація дозволяє приватним особам набувати у власність частини державного майна. Трудові колективи отримали право орендувати державні підприємства, набувати на акціонерній основі об’єкти промисловості, торгівлі, сфери послуг.

Розвиток ринкових відносин та неурядових організацій в економічній сфері країни відбуваються майже синхронно. Громадські організації лише віддзеркалюють процеси, які відбуваються в реальній економіці. Тому значна частина проблем, які гальмують розвиток громадянського суспільства в економічній сфері, пов’язана з реальним сектором та становленням підприємництва. Серед *базових* економічних причин, що ускладнюють розвиток громадських організацій, – *невідповідність вітчизняної ділової культури загальносвітовим*

тенденціям, нерозвиненість організаційної свідомості та організаційної культури. Все це потребує відповідних змін у психології та господарській культурі населення.

Окрім того, для України характерним є злиття влади та крупного капіталу, монополізація багатьох сфер економіки та корупція, що безумовно не може сприяти розвитку малого та середнього бізнесу. Загальна зневіра людей до влади часто є основною причиною пасивної громадської позиції населення країни, в тому числі в економічній сфері. Люди зайняті переважно проблемами повсякденного виживання та уникають участі в суспільній діяльності, тому що не вірять у її позитивні наслідки. За часів радянської влади, ті ж самі профспілки були лише формальним утворенням, а не інструментом для вирішення економічних та соціальних питань. Така спадковість свідомості складає специфіку поведінки наших співвітчизників. Як наслідок, показник залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства в економічній сфері все ще залишається гранично низьким.

За співвідношенням питомої ваги громадських організацій до кількості населення Україна все ще значно поступається іншим європейським країнам. Так, в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих громадських організацій, в Угорщині – 46, в Хорватії – 85, а в Естонії – 201.

Причинами громадської пасивності також були й залишаються недостатня інформованість про існуючі громадські організації та ефективність їх діяльності, пасивність самих громадських організацій щодо інформування громадян та їх залучення до своєї діяльності.

Ще однією економічною проблемою громадських організацій в Україні є *неефективна структура фінансування*, в якій частка “пожертв” приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73 %, а фінансування з боку держави – лише 2 %. Водночас державне фінансування громадських організацій в країнах Центральної Європи становить 30–40 %, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом надходжень громадських організацій [61, с. 46–58]. Особливо загрозливою вказана тенденція є на фоні загострення внутрішньої та світової фінансово-економічної

кризи, що призводить до значного скорочення фінансових надходжень, як від вітчизняних, так і від зарубіжних донорів.

Ситуація ускладнюється тим, що нормативно–правові акти України містять положення про *заборону громадським об'єднанням займатися безпосередньо комерційною діяльністю* (згідно з європейськими стандартами, неурядові організації мають право займатися комерційною діяльністю, якщо увесь прибуток від неї направляється на розвиток організації та здійснення нею своєї статутної діяльності).

Проте, загалом у динаміці розвитку громадянського суспільства в Україні переважають позитивні тенденції. Зростає кількість громадських організацій та їх особового складу. Що стосується кількісного зростання неурядових організацій в економічній сфері, то позитивна динаміка цього процесу спостерігається за показниками реєстрації громадських об'єднань. Так, за даними Державного комітету статистики, станом на 1 січня 2009 р. в Україні зареєстровано профспілок та їх місцевих об'єднань – 22678 (порівняно з лише 15639 у 2006 р.) [178]. Зміцнюється їх матеріально–технічна база та організаційна спроможність, розширюється сфера діяльності, удосконалюється нормативно–правова база.

Суттєвим позитивним чинником, що має сприяти відкритості у діяльності організацій громадянського суспільства та інформування про неї громадян, стало відкриття Міністерством юстиції України у березні 2009 р. на своєму веб–сайті “Єдиного реєстру громадських формувань” [127].

Основними міжнародними критеріями для визначення рейтингу розвитку громадянського суспільства є кількісне зростання неурядових організацій, їх організаційна спроможність та фінансова стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують; розвиток незалежних професійних спілок; участь груп захисту інтересів у політичному процесі. За цими критеріями Україна впевнено пересувається у рейтингу розвитку громадянського суспільства на пострадянському просторі. Бурхливе зростання організацій громадянського суспільства в економічній сфері пояснюється не лише становленням приватної власності і ринкової економіки, що зробило їх появу необхідним, але й створенням

важливих умов, які зробили розвиток такого суспільства можливим. Йдеться про демократизацію суспільно-політичного життя в країні.

Завершуючи аналіз, можна зробити висновок, що становлення громадських організацій в економічній сфері України має власну специфіку, але загалом розвивається шляхом, яким пройшли демократичні країни Заходу.

Далі подивимось, які особливі риси і дії проявляють громадські організації в політичній сфері країни.

5.3. Громадські організації в політичній сфері країни *(Я. М. Курган, А. В. Найчук)*

Політична сфера країни є порівняно самостійною сферою суспільного буття, що охоплює всі прояви і реалії функціонування політичного життя.

Змістом політичної сфери є насамперед політико-владні відносини народів, націй, соціальних груп, особистостей щодо завоювання, утримання, використання влади і впливу на владу. Це також діяльність, пов'язана з організацією державної, політичної влади, з визначенням її цілей, завдань та засобів, забезпеченням їхнього функціонування політичними і правовими нормами.

Обсяг політичної сфери визначається наявністю всіх політичних форм життєдіяльності суспільства, що виникають і функціонують навколо політико-владних відносин як виразу політичних інтересів і політичних потреб у суспільстві. Розвиненість політичної сфери зумовлюється розвитком організаційних структур, активністю всіх форм політичної діяльності в суспільстві, її насиченістю подіями, широтою функціонування, організованістю політичних сил, впливом на інші сфери.

Не останню роль у розвитку політичної сфери відіграють інститути громадянського суспільства, або організації громадянського суспільства.

Громадські об'єднання політичної сфери є допоміжною

громадською інституцією у системі реалізації і становленні демократії, одним із завдань якої є сприяння у залученні населення до участі у вирішенні їхніх проблем.

При цьому громадським організаціям притаманна певна автономність від політики, оскільки держава безпосередньо не втручається в їх діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства.

Уточнюючи місце громадських організацій в реалізації державної влади (в політичній сфері), немає потреби наголошувати, що реальна участь громадян у вирішенні питань державного значення є передумовою формування ефективної політики державного управління, з метою забезпечення прав та потреб громадян загалом та кожного окремого громадянина зокрема. Також, у межах підрозділу, немає потреби зупинятися на питаннях необхідності і значущості налагодження взаємодії між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади.

Лише окреслимо певні зрушення у взаємовідносинах між владою та громадськими організаціями політичної сфери, що останнім часом спостерігаються в Україні.

Опубліковані у журналі “Громадянське суспільство” дані за 2004–2008 роки свідчать про позитивні тенденції у розвитку взаємовідносин державної влади та громадських організацій.

Значною мірою посилюється роль громадських організацій на рівні державного управління. Підтвердженням цієї тези є дослідження О. Віннікова [60, с. 2–5], який наголошує, що за результатами аналізу законодавчого регулювання щодо організацій громадянського суспільства в Україні за 2008 рік у взаємодії між державою і громадськими організаціями є такі зрушення:

1) порівняно з 2004–2007 роками у 2008 році жоден із поданих урядом або президентом законопроектів щодо організацій громадянського суспільства (громадських організацій зокрема) не було відкликано або відхилено. Загальна кількість актів, що впливають на утворення і діяльність організацій громадянського суспільства, затверджених протягом 2008 року, становила 180 порівняно зі 155 актами у 2007 році;

2) зросла активність організацій у визначенні пріоритетних змін;

3) після ухвали п'ятої за два роки постанови уряду про інформування громадськості про євроатлантичну інтеграцію України було ухвалено положення про конкурс проектів і програм для громадських організацій в цій сфері.

Крім того, про посилення ролі громадських організацій в політиці свідчить ухвалення урядом у листопаді 2007 року Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (4) та Порядку громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади (5), яка є більш практичною формою взаємодії, порівняно з участю громадських організацій у консультативно-дорадчих органах, висновки та рекомендації яких не мають обов'язкового характеру (про що вже йшлося в другому розділі).

Підтверджено також обов'язкову наявність експертизи організаціями роботодавців і профспілками окремих актів органів виконавчої влади з питань праці і соціальної політики. Разом із впровадженням електронних звернень до органів виконавчої влади та систем контролю якості в цих органах це дуже позитивні тенденції.

Серед *негативних тенденцій* слід зазначити, що брак відкритого громадянського обговорення мети та порядку утворення нових консультативно-дорадчих органів (як-от Національної стратегічної асамблеї при КМУ, Національної конституційної ради при Президенті) призводив радше до конфліктів між організаціями, ніж до консолідації їхніх зусиль.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що громадські організації протягом останніх п'яти років набули нових прав та форм у просуванні інтересів на рівні державного управління, хоча ще є над чим працювати.

Поряд із забезпеченням інтересів громадян на державному рівні постають і проблеми *політичної участі громадськості в державному управлінні на місцях* (в межах певних територіальних громад).

На думку деяких дослідників [60, с. 2–5], реалізацію права громадян – мешканців певної територіальної громади – можна розділити на декілька варіантів залежно від суб'єктивного ставлення самих жителів до самоврядної ділянки:

– активна позиція – наявність у людині потенціалу до реалізації права на участь у місцевому самоврядуванні,

активне використання цього потенціалу, відстоювання своїх прав та інтересів шляхом безпосередньої участі у суспільно–політичних процесах;

– пасивна позиція – байдужість та небажання реалізувати свій потенціал для вирішення власних проблем, або впевненість у вирішенні цих проблем іншими;

– інертна позиція – інертність вчинків громадянина у реалізації права на місцеве самоврядування.

Здебільшого в територіальних громадах України спостерігається інертна або пасивна позиція щодо діяльності громадських організацій або участі в такій діяльності. Однак така позиція, на думку колективу авторів, компенсується надмірним втручанням у відповідні суспільні відносини з боку інститутів державної влади [101, с. 119–120].

Це свідчить про необхідність вироблення стратегії виховання дійсних учасників цих процесів, заохочення до співпраці з політичними і правовими нормами, цінностями політичної і правової культури, свідомої діяльності та ін.

Умовно серед провідних **форм участі громадських організацій в політичній сфері** суспільства можна виокремити такі.

Законодавча ініціатива – участь у розробленні та обговоренні проектів нормативно–правових актів.

Експертна та консультативна діяльність, що включає:

– утворення спільних консультативно–дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики;

– здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності;

– подання органам державної влади експертних пропозицій.

Інформативна діяльність:

– проведення моніторингу і аналізу громадської думки;

– забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;

– проведення форумів;

– ознайомлення широких верств населення з формами

його участі у формуванні та реалізації державної політики.

Соціальна підтримка:

– залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг;

– виконання спільних проектів інформаційного, аналітично–дослідного, благодійного і соціального спрямування тощо.

Контроль за діяльністю органів виконавчої влади.

Громадський контроль, на думку А. Крупника, є інструментом громадської оцінки виконання органами влади та іншими підконтрольними об'єктами їхніх соціальних завдань та невід'ємною складовою системи публічного управління та незамінним чинником розвитку соціуму в умовах розбудови демократичної, соціальної, правової держави [210, с. 13].

Ми не будемо детально зупинятися на цих формах, оскільки вони добре представлені у розділі 7 цієї монографії при проектуванні механізму реалізації влади громадських організацій.

Розглянемо форми впливу громадських організацій на політичну сферу.

Діяльність громадських організацій в політичній сфері визначається такими формами впливу на останню:

По–перше, це *прямий вплив*, який здійснюється громадськими організаціями у формі:

- захисту інтересів членів організації;
- впливу на електоральну поведінку (або участь громадських організацій у виборчому процесі).

По–друге, це *опосередкований вплив*, який здійснюється у вигляді:

– здатності громадської організації набути статусу політичної партії (тобто стати основою/платформою для її утворення);

– можливості громадської організації сформувати опозицію правлячій групі.

Проаналізуємо спочатку ***прямий вплив громадських організацій*** на політичну сферу.

Діяльність громадських організацій в політичній сфері *щодо захисту власних інтересів та інтересів громадян* базується на виконанні певних функцій, а саме:

-
- структурування суспільства за групами інтересів;
 - представлення і захист інтересів певних соціальних груп;
 - формулювання вимог щодо бажаної для різних груп інтересів державної політики;
 - здійснення впливу на процес прийняття необхідних політичних рішень, наприклад, через легальне лобіювання необхідних суспільних рішень та ін.

Останнім часом спостерігається розповсюдження ідеї щодо формування нової форми взаємовідносин між владою та громадськими (неурядовими) організаціями. Такою формою, як було показано в ході ретроспективного аналізу, може стати укладання компакту (суспільного договору), який може мати різні форми й назви (меморандум, заява, концепція розвитку громадянського суспільства тощо) [163, с. 11] – але за будь-якого тлумачення спрямований на відстоювання інститутами громадянського суспільства прав і свобод у ході постійного переговорного процесу.

Перші в Україні суспільні договори між владою і громадськими організаціями було підписано у Дрогобичі та Червонограді восени 2006 року. Підписання договору є де-факто продовженням діалогу рівноправних сторін і, зокрема, має бути мотивом для приєднання до договору інших неурядових організацій.

Другим аспектом прямого впливу громадських організацій на державні органи управління є *вплив на електоральну поведінку громадян*, або участь громадських організацій у виборчому процесі.

Мета “втручання” громадських організацій може бути різною, серед найбільш розповсюджених зазначимо такі:

- поширення різної інформації щодо політичних акторів виборів;
- контроль за виборчим процесом;
- консультування виборців у питаннях виборчого процесу, виборчого законодавства тощо;
- спостереження за проведенням чесних і прозорих виборів;
- підготовка членів виборчих дільниць тощо.

Оскільки виборчі процеси в Україні, на думку М. Лациби [223], характеризуються тим, що ні органи влади, ні політичні партії не зацікавлені в проведенні чесних і прозорих виборів,

представники влади і владних партій намагаються використати “адміністративний ресурс” для того, аби лишитися при владі, а опозиційні партії готові з легкістю порушувати стандарти чесних та прозорих виборів, якщо це допоможе їм перемогти.

Як наслідок, відповідальність громадських організацій під час виборів посилюється ще й тим фактом, що необхідно уникнути суб’єктивізму відносно тих чи інших партій, залишитися неупередженими консультантами у наданні консультативної допомоги виборцям.

Так, вибори–2004 довели, що громадські організації України мають достатню вагу й у своїй більшості реально відстоюють права громадян.

Саме громадські організації, чесні журналісти та небайдужі громадяни виявилися головними опонентами влади та політичних партій, що порушували виборче законодавство. Саме вони забезпечували поширення всебічної інформації про вибори та сприяли усвідомленому вибору громадян.

Більшість громадських організацій в Україні достатньо професійно виконували свою функцію здійснення громадського контролю за виборчими процесами. Однак відомо й чимало випадків використання політиками громадських ініціатив з метою спрямованої підтримки певних політичних сил та агітації за них.

За результатами виборів 2004 року та останніх виборів Президента України (на основі результатів опитування понад 60 представників громадських організацій, що брали участь у виборчих процесах 2004 року та висновків власних спостережень) можна виокремити найбільш поширені види діяльності громадських організацій під час виборчого процесу.

По–перше, це інформаційно–мобілізаційні акції: інформування виборців щодо різних аспектів виборчої кампанії і виборчих прав громадян, мобілізація виборців та активізація їх участі у виборах.

Приклад – діяльність Комітету виборців України (КВУ) – проекти Харківського та Херсонського відділень КВУ – із мобілізації виборців та проведення інформаційних заходів, а саме:

– спостереження за виборчою компанією;

- навчання членів виборчих комісій;
- навчання спостерігачів від громадських організацій;
- просвітницькі лекції для студентів ВНЗ;
- організація роботи “гарячої телефонної лінії” для виборців та ін.

Серед типових “мобілізаційних” програм, які визначено М. Лацибою, можна виокремити такі:

1) серія семінарів “Не обираєш майбутнє – воно обирає тебе”, проведених громадською організацією “Подільський полк Характерного козацтва” спільно із Житомирським обласним центром молодіжних ініціатив у рамках програми “Навчання та підвищення активності молодих виборців у містах Західного регіону під час виборів Президента України 2004 року” (за підтримки Міжнародного республіканського інституту), м. Хмельницький;

2) підтримка роботи ініціативних груп населення Куйбишевського району м. Донецька з активізації виборців, який надав Донецький центр соціальної адаптації шахтарів (за фінансування місцевих бізнесових структур) та ін.

По-друге, – правозахисна діяльність: консультування виборців та учасників виборчого процесу стосовно методів захисту їх виборчих прав.

Цим видом діяльності займалися, наприклад, Об’єднана асоціація юристів Закарпаття та Фундація регіональних ініціатив (м. Ужгород), а також Всеукраїнська громадська організація “Фундація сприяння правосуддю” (м. Київ), яка провела 2 семінари із питань законодавства про вибори та ін.

По-третє, – моніторингова діяльність: стеження за дотриманням виборчого законодавства, спостереження на виборчих дільницях та безпосередньо в день голосування, проведення електоральних соціологічних досліджень.

Четвертий вид діяльності громадських організацій під час виборчого процесу – просвітницька діяльність: правова й організаційна підготовка спостерігачів, правова підготовка членів виборчих дільниць, підвищення якості підготовки суддів у галузі виборчого законодавства;

Яскравим прикладом останніх двох пунктів є діяльність Чернігівського громадського комітету захисту прав людини, який здійснював за підтримки Асоціації американських

правників та організації “Правова ініціатива” в центральній та Східній Європі” проект “Правова допомога суб’єктам виборчого процесу–2004”, що передбачав роботу з широким колом цільових груп – від суддів до членів комісій, а також широкий спектр напрямків діяльності – від правової допомоги до підготовки звіту за результатами моніторингу порушення прав людини на виборах та ін. [223].

На відміну від виборів 2004 року, останні вибори 2009 року:

- не відрізнялися масовою активністю громадських організацій,

- не характеризувались значним суспільним резонансом у вигляді проведення масових акцій протесту, акцій перевірки списків виборців та ін.;

- засвідчили значно менший відсоток залучення населення до виборчого процесу, на фоні наполегливої рекламної діяльності, і діяльності щодо залучення населення до політичного процесу зокрема;

- продемонстрували збільшення обсягів активного використання громадськими організаціями рекламних технологій, символіки, ЗМІ: загалом кампанія характеризувалася застосуванням великої кількості інноваційних методів впливу на суспільну думку і політичну активність населення

- супроводжувались продовженням проекту “Екзит–пол”, започаткованого у 2004 р.;

- характеризувались посиленням адміністративного тиску: державні структури і деякі політичні сили створювали постійні перешкоди для діяльності громадських організацій;

- вирізнилились послабленням тенденції співпраці більшості громадських організацій з партнерськими організаціями, а створення коаліцій було особливістю виборів–2004 року. Хоча таке співробітництво є переважно успішним та дозволяє консолідувати зусилля та ресурси, не дублювати дії, а також розповсюджувати діяльність на більшій території. Найбільш відомими коаліціями і мережами громадських ініціатив були: “Новий вибір–2004”, “Комітет виборців України”, ВК “Пора”, “Знаю!” та ін. Хоча діяльність цих громадських об’єднань продовжується, активність на президентських виборах

2009 року значно зменшилася.

Ще однією формою впливу громадських організацій на органи влади під час виборів є діяльність *неформалізованих громадських об'єднань* (“Пора”, “Чиста Україна”, “Студентська хвиля”, “Знаю!” та ін.). Такі об'єднання спеціалізуються переважно на:

- проведенні масових акцій;
- розповсюджені агітаційної продукції та інформаційних матеріалів на виборах;
- зборі коштів;
- надаванні організаційної допомоги людям, що беруть участь у громадських акціях;
- представники таких організацій можуть брати участь у виборах як спостерігачі тощо.

Отже, як показує практика участі громадських організацій у виборах 2004 року і 2009 року, громадські організації здійснюють переважно три типи проектів, а саме:

1) мобілізаційні проекти, спрямовані на мобілізацію виборців та активізація їх участі у виборах або ж на мобілізацію суспільно активних громадян для активної участі в передвиборній компанії;

2) інформаційні пакети (проекти правової допомоги), основними завданнями яких є інформування виборців про різні аспекти виборчої компанії та про їхні виборчі права, підвищення якості професійної підготовки суддів у галузі виборчого законодавства та проведення електоральних соціологічних досліджень;

3) проекти участі в процесі виборів шляхом правової підготовки членів виборчих комісій, а також здійснення спостереження на виборчих дільницях безпосередньо в день голосування.

Таблиця 5.1

***Порівняльна характеристика
політичних партій і громадських організацій***

<i>Критерій порівняння</i>	<i>Політична партія</i>	<i>Громадська організація</i>
Мета діяльності	Захист інтересів громадян, прагнення до влади	Захист інтересів громадян, не мають на меті завоювання влади

<i>Критерій порівняння</i>	<i>Політична партія</i>	<i>Громадська організація</i>
Правова основа діяльності	Юридична особа	Юридична особа, але можливе й існування тимчасових незареєстрованих організацій
Статус	В межах країни	Можуть мати міжнародний статус
Сфера функціонування	Політична система суспільства	Можуть існувати у всіх сферах суспільства
Нормативна регуляція	Статут партії	Статут громадської організації
Джерела фінансування	Кошти членів партії, додаткові кошти від зацікавлених груп підприємців	Кошти членів організації, допомога меценатів
Умова об'єднання в угруповання	Спільна мета	Спільна мета
Співпраця з іншими аналогічними угрупованнями	Можуть об'єднуватись у блоки, на основі формування спільної програми дій	Об'єднуються у спілки організацій
Можливість представництва в органах влади	Законодавчо врегульовано	Майже не врегульовано
Доступ до виборчої компанії	Відкритий	Обмежений
Комерційна діяльність	Заборонено (не мають права утворювати підприємств (крім ЗМІ))	Дозволено (з правом утворення підприємств для забезпечення потреб організації, але без мети отримання прибутку)
Процедура ліквідації	Саморозпуск та за рішенням суду	Саморозпуск та за рішенням суду

Опосередкований вплив громадських організацій забезпечується, перш за все, *можливістю громадських організацій трансформуватись у політичні партії*. Громадські організації є такими ж необхідними складовими політичної системи, як держава і політичні партії. І хоча на перший погляд партії і громадські організації мають однакову мету діяльності, вони характеризуються істотними відмінностями. Спробуємо порівняти (табл. 5.1).

Отже, політичним партіям притаманні такі ознаки:

- обмежена тривалість існування;
- наявність досконалої організації на всіх державних рівнях;
- прагнення центральних та місцевих партійних організацій до влади;
- пошук народної підтримки через вибори або інші

політичні і суспільні структури.

Громадські організації також мають певні особливості, однак представимо їх у вигляді порівняння з політичними партіями, отже:

- громадські організації можуть існувати тривалий час;
- наявність внутрішньої організації (система зв'язків, спільність членів, координація дій через настанови і розпорядження та ін.)

- громадські організації не ставлять за мету завоювання влади, а скоріше вимагають іншої поведінки владних структур;

- прагнуть підтримати громадян, наприклад, наданням консультативної допомоги тощо під час виборів.

Таким чином, громадські організації створюються з найрізноманітнішими цілями, функціонують практично у всіх сферах суспільного життя, опановують цивілізовані методи відстоювання своїх інтересів у взаємодії з державою.

Завдання громадських організацій у політичній сфері – організувати нормальне життя на засадах самодіяльності, без втручання і без допомоги держави.

У цьому випадку держава – це головний політичний інститут політичної системи, партії – посередник між громадянами і державою, а громадські організації – об'єднання самих громадян.

Громадські організації не ставлять за мету оволодіння державною владою. Відмінність їх від усіх інших суспільних угруповань пов'язана з особливостями функціонування (виникнення за ініціативою знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів та прихильників незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципами діяльності (добровільність, поєднання особистих і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність).

Отже, за своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями. Однак їх діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки громадські організації:

- по-перше, об'єднують людей, що входять до спектру політичних сил (патріотичні сили, національно орієнтовані

групи, прихильники реформування суспільства тощо),

– по–друге, є потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій.

Перетворення громадської організації у політичну партію не є новим явищем у політичній практиці України. Формування громадських організації є логічним наслідком зародження політичного плюралізму. Так, наприкінці 1980–х – початку 1990–х рр. відродження політичного плюралізму стало поштовхом у формуванні незалежних громадських організацій, функціонування яких у радянські часи було жорстко централізованим, а діяльність обмежена культурними, екологічними чи економічними напрямками роботи.

Найпершими на політичній арені заявили про себе дисидентські правозахисні групи, що стежили за дотриманням гуманітарної частини Гельсінських угод 1976 року. Влітку 1988 року Українська Гельсінська Спілка оприлюднила “Декларацію принципів” і почала діяти не як суто правозахисна, а як політична організація. (Інформація про її правозахисну діяльність розширено подана в наступному підрозділі.)

У цей період громадські організації, започатковані творчою інтелігенцією, звертають свою діяльність переважно до політичної сфери, а згодом низка з них перетворюється на політичні партії. Зокрема, у вересні 1988 року Спілка письменників України висунула ідею створення Народного руху України за перебудову, а вже у вересні того ж року на Установчому з’їзді Руху було прийнято рішення про його перетворення в альтернативну щодо КПРС політичну силу.

Яскравим прикладом такого перетворення в наші часи стала громадська організація “Пора”, яка активно проявила себе на виборах 2004 року, та вже на наступних виборах міського голови м. Києва виступала як нове політичне об’єднання.

Іншою формою впливу громадських організацій на владу є *можливість формувати опозицію*. Ми вже наголошували, що одним із завдань громадських організацій є відстоювання інтересів її членів, також відстоювання та контроль за діяльністю органів виконавчої влади.

Так, однією з форм контролю за виконанням може стати опозиційна політична діяльність громадських організацій. Порядок реалізації цього права в Україні визначається законом та Конституцією України та базується на демократичних принципах, таких як верховенство права, визнання державою опозиційної діяльності тощо. Суб'єктами реалізації опозиційної діяльності можуть бути політичні партії або громадські організації та їх об'єднання

Політична опозиція – політичні партії, їх коаліції (блоки), програмні цілі та завдання яких не узгоджуються з офіційним курсом чинної державної влади.

Громадська опозиція – громадські організації та їх об'єднання, групи громадян та окремі громадяни, законні інтереси яких не враховуються (ігноруються) практичними діями чинної державної влади [99, с. 39].

Громадська опозиція може здійснювати такі функції:

- захист інтересів членів громадської опозиції;
- представництво інтересів інших громадян;
- створення дорадчого органу опозиції;
- підтримка політичної опозиції (політичні партії та їх об'єднання);
- активна участь та підтримка діяльності Альтернативного Кабінету Міністрів (якщо такий утворено парламентською опозицією);
- контроль за діяльністю органів виконавчої влади.

Активність громадських об'єднань у напрямку формування опозиції в Україні законодавчо не врегульовано, однак, об'єднуючись у спілки, громадські організації здатні впливати на діяльність владних партій вже зазначеним способом, серед яких:

- активізація населення, яке незадоволено політикою владних структур;
- інформування населення про діяльність, бездіяльність виконавчої влади;
- проведення моніторингу серед різних верств населення щодо політики влади, та винесення пропозицій щодо змін;
- впливу на процес прийняття урядом політичних рішень, легальне лобювання необхідних для суспільних груп рішень;
- забезпечення громадського контролю за діяльністю

влади.

Крім описаних двох форм впливу громадських організацій на політичну сферу країни – прямого та опосередкованого – є історичні і сучасні підстави вести мову про існування також **прихованого впливу** громадських організацій на політичне життя суспільства. Яскравими прикладами цього впливу виступають лицарські ордени та масонський рух. Подивимось на приховану політичну активність цих громадських організацій детальніше.

За тлумаченням “Політологічного енциклопедичного словника”, *масонство* (від англ. “*freemasoury*” і франц. “*franc mason*” – вільний каменярь) – релігійно–етичний рух, який має на меті “освітній” вплив на владні структури та проникнення в них [310, с. 194]. Проте масонство – більш складне явище. В королівській масонській енциклопедії Англії висувається 20 теорій походження масонства: від біблейських патріархів, від часу будівництва Соломонового храму та від Хрестових походів [175, с. 7]. Однак, як зазначає О. Крижановська: “Насправді ж, масонський Орден найімовірніше виріс із середньовічної цехової організації, точніше – з корпорації каменярів–будівельників” [205, с. 15], пов’язуючи це із широко–масштабним будівництвом як церковним так і світським. Учасники будівництва селилися недалеко від об’єктів й зберігали свої мулярські інструменти в спеціальних приміщеннях–ложах – “праобраз пізніших масонських лож (“майстерень”)” [205, с. 16].

В історії термін “франкмасон” (“вільний каменярь”) з’являється наприкінці XIV століття в англійських документах – він спочатку слугував для виділення більш кваліфікованих робітників [175, с. 2]. Між різними артілями–ложами існували різноманітні зв’язки, а їхні робітники могли розраховувати на підтримку інших представників за професією. Також надавалася допомога артілей вдовам, людям старшого віку, дітям–сиротам [175, с. 10]. Середньовічні артілі будівельників мали свої ритуали, статут, суд та благодійну касу [175, с. 10].

Подальші зміни в суспільно–політичному житті призвели до змін у масонстві. Як зазначає О. Крижановська: “Наприкінці Середньовіччя в спілки (гільдії) мулярів–будівельників почали вступати і інтелектуали, які не мали

ніякого відношення до будівельної професії. Вони присвятили себе ліберальним починанням, займалися моралізаторством, маючи намір морально й духовно удосконалити себе й оточуючих. На зламі XVI – XVII ст. такі доброзичливці вже кількісно переважали в ложах...” [175, с. 10]. Отже, поряд з “оперативним масонством”, тобто безпосередньо “будівельниками”, сформувалося “масонство спекулятивне”, інтелектуальне, яке спроектувало процес “будівництва церков” на ідеї “створення храму в душі людини”, “собору” як символу ідеального “людського гуртожитку”. Створення “оперативного масонства” призвело до формування масонської організації сучасного типу. При цьому “оперативне масонство” перестало існувати [175, с. 10].

В основу діяльності нових масонських товариств лягла традиційна *середньовічна таємність, конспіративність*. Саме в них прибічники суспільного прогресу вбачали можливість пропагування свої ідей в боротьбі з католицькою церквою та політичним тероризмом [205, с. 17]. Ці зміни надали можливість англійському науковцю Дж. Робінсону трактувати, що масонство – це не гільдія будівельників, а *опозиційна, захисна організація в протигагу державі та церкві* [358, с. 267–279]. У 1662 р. в Лондоні було створено Королівське Товариство природничих наук, засновниками якого були представники “масонської ложі”. Це було одне із перших легальних об’єднань, яке могло відкрито формулювати свої погляди [358, с. 235].

З часом масонські етичні принципи стали привабливими і для громадсько–політичних діячів, які прагнули звільнитися від догм старої ідеології (Д. Вашингтон, Г. Е. Лессінг, А. М. Б. Стендаль, Ш. Фур’є, П. Ш. Прудон, Р. Тагор, Ш. Л. Монтеск’є, Д. Ф. Рувельт, Д. Р. Форд та ін.). Проте проголошений масонами принцип універсалізму, духовного єднання в його практичному втіленні виявився значною мірою лицемірним. Єднання “вільних каменярів” було скоріше ілюзорним, аніж реальним. Проїняті світлою кінцевою метою – будівництвом нового суспільства на засадах свободи – рівності та братства, масони не зреклися при цьому своїх конкретних соціальних і політичних уподобань і тому, в періоди суспільних збурень, як правило, опинялися в

протилежних таборів і, “нітрохи не вагаючись стинали голови один одному” [205, с. 19].

В сучасному світі нараховується близько 5–6 млн. масонів, переважна більшість яких мешкає в США. Але масони не мають міжнародного органу, який об'єднував би усі ложі. Всесвітнє масонство є конгломератом національних автономних братств, які суттєво відрізняються за характером та спрямованістю своєї діяльності [310]. Проте основою їхньої діяльності залишається боротьба за свободу людини від політичної та церковної тиранії. Частково при цьому масонські Орденні набувають статусу громадських організацій [425, с. 8]. Масони утворили ряд осередків громадської та гуманітарної діяльності – парамасонські організації, засновані “адептом Ордену Полею Гарісом Ротарі – клуб, Лайонс – клуб, Ліга прав людини та інші” [205, с. 161]. Метою їх є спрямована робота на захист гідного існування людини, свободи совісті та слова, громадських прав, демократичних інститутів.

Ще цікавішим був прихований вплив на політичне життя *середньовічних лицарських орденів*.

Лицарство (“лицар” в романських мовах означає “кавалер”) було сформовано із статутів таємних товариств, військових, національних та релігійних традицій, побудоване на порядку (“орден” з латинської “ряд”, “порядок”) в побуті та світогляді кожного народу.

Щоб зрозуміти масштаби та роль лицарських орденів в історії людства, зупинимося на їх класифікації. Так, французький дослідник Ж. Руа у праці “Історія лицарства” пропонує такі “розряди”:

– легендарні лицарські об'єднання, які існують лише в романах (Лицарі Круглого Столу);

– історичні Орденні, які у своїй більшості виникли в часи Хрестових походів з метою визволення Гробу Господнього, коли християни об'єднувалися у спільне військо і йшли в Палестину. Саме в цей період відбувалося формування Лицарських Орденів, які відрізнялися за певними особливостями і вносили кожен посильний внесок у всесвітню історію народів (Орден Святого Іоанна Єрусалимського, Тевтонський Орден, Мальтійський Орден);

– почесні Орденні, в основі яких лежить не якась особлива

діяльність, а винагородження загальних заслуг (Орден Золотої Руни, Орден Підв'язки) [361, с. 225–226].

Більш детальну характеристику типів лицарських Орденів дає український науковець Б. Сушинський, хоча, як зазначає автор, “поділ цей буде умовним, оскільки в діяльності деяких Орденів можна віднайти ознаки одразу кількох типів”:

- 1) чернечо–лицарські;
- 2) лицарсько–чернечі;
- 3) лицарські військово–чернечі;
- 4) лицарські чернечо–військові;
- 5) лицарські військово–політичні;
- 6) військові духовно–лицарські;
- 7) світські духовно–лицарські;
- 8) кавалерські;
- 9) лицарські релігійно–політичні;
- 10) лицарсько–масонські;
- 11) лицарсько–містичні;
- 12) династичні [411, с. 75].

Щодо чернечих Орденів, їх особливістю є те, що вони постійно проживали в монастирях і у них була відсутня зброя. Вони мали свої традиції, обряди, проте не здійснювали військових походів з метою змін політичного устрою, загарбання територій тощо. Члени Ордену займалися, керуючись статутом, доглядом за хворими в шпиталях, працювали на монастирських землях, жебракували.

На відміну від суто чернецьких, чернечо–військові та військово–чернечі ордени мали свою специфіку. Вони зберігали свою первинну сутнісну ознаку, їх члени залишалися ченцями і, здебільшого, жили в монастирях. Проте в першому випадку військова служба (охорона кораблів, караванів, арсеналів) мала другорядне значення, в другому, Орден мав яскраво виражені військові цілі. Прикладом служить Орден Храму або Орден Тамплієрів. Члени Ордену брали під свою охорону усі комунікації, якими пересувалися прочани, а також засоби їх пересування: каравани, обози, кораблі. Ерлеберт Шалонський в перші роки існування Ордену писав: “... утіху і співучасть несуть рицарі Храма бідним, паломникам, жебракам й усім тим, хто відправляється до Гробу Господнього” [383, с. 31].

Яскраво вираженим Орденом військово–політичного спрямування були Лицарські військово–політичні ордени (Орден Мечоносців, Тевтонський та Лівонський Орден) [411, с. 77–78]. Вони формувалися з воїнів, воїнська атрибутика поєднувалася з атрибутикою релігійною. В їхню інфраструктуру входили храми, монастирі, шпиталі. Кінцева мета їхньої діяльності – утворення власної держави (орденської держави). Б. Сушинський на прикладі Ордену Святого Георгія, гаслом якого виступає “Влада! Влада! Верховна влада!”, розкриває зміст лицарських військово–політичних орденів: “Ще в XVI ст. частина тих аристократів – конкістадорів, яка командувала іспанськими військами в Латинській Америці, та яка вирішила назавжди осісти в цих краях, вступили в змову: не присягати владі на вірність іспанському королеві... Ці воєначальники мріяли здійснити військовий переворот і створити могутню іспанську імперію. Тобто, вони хотіли йти тим самим шляхом, яким пішли англійські “конкістадори”, котрі відокремили нинішні Сполучені Штати Америки від метрополії – Великобританії.

Здійснити цей задум святогеоргіївцям не вдалося, хоча ми бачимо цілу низку країн, які утворилися на землях, завойованих конкістадорами” [411, с. 78].

Специфічною ознакою військових духовно–лицарських орденів було те, що вони повною мірою не були ні релігійними, ні військовими. Релігійно–культурні споруди, які знаходилися під їхньою опікою, слугували лише закладами для моління та шпиталями. Лицарське буття складало систему поглибленого духовного самовдосконалення, котре обов’язково передувало самовдосконаленню фізичному, і зумовлювало це фізичне вдосконалення, націлюючи його на підготовку до стриманого, поміркованого, сповненого звитяги та випробовувань, мужнього життя воїна [411, с. 82]. Вони виробляли філософську базу, в основі якої лежав певний спосіб життя і мислення, ставлення до земних утіх і до смерті. Доводячи при цьому морально–етичні переваги до ореолу богообраності: “Істина хоробрість полягає в тому, щоб жити, коли правомірно жити, і вмерти, коли правомірно вмерти” (Дайодзі Юдзанге “Початкові основи військового мистецтва”); “Якщо на війні самураю випаде програти бій і він повинен буде скласти

голову, йому необхідно гордо назвати своє ім'я і померти з посмішкою, без принизливої поспішності” (Ямамото Цунемото “Приховане серед листя”).

Основна мета світських духовно–лицарських Орденів, – пізнання таємних знань про небесний і земний світи, вивчення історії та розвитку науки, відповідно генезису буття цивілізації, тому що випередження останньої у своєму розвитку є небезпечним для людського існування.

Усі Ордени до певної міри є релігійними, тому що підтримують обрану їхніми членами віру. Проте релігійно–політичні Ордени відрізняються від військово–політичних та військово–чернечих тим, що провідною метою їхньої діяльності є релігійний аспект: пропаганда своєї віри, відстоювання перед іншими вірами та політичними лідерами країн своєї віри тощо. Там, де чернечо–військові, військово–чернечі, або військово–політичні Ордени діяли спочатку зброєю, а потім словом, там релігійно–політичні Ордени діють “словом Божим, словом правди” [411, с. 84–85]. Впливаючи при цьому на політичну сферу, досить часто за допомогою релігійно–політичних інтриг.

Отже, можна сказати, що військово–політичні та військово–чернечі ордени впливали на політичне життя скоріше у прямій формі, а релігійно–політичні – в прихованій.

Прикладом такої діяльності може слугувати Орден єзуїтів (офіційна назва товариства Христа). Гаслом “Товариства Христа”, як визначає Г. Бемер, на початковому етапі: “... було повернення мас, які покинули огорожу церкви. За допомогою яких засобів вони збиралися досягнути мети? Насамперед, забезпечити прихильність підростаючого покоління. Тому єзуїт насамперед має бути законовчителем. Він повинен виховувати у християнському вченні дітей, повинен укорінювати в них десять заповідей і символів віри і цим шляхом заставляти їх думати та жити відповідно до вчення церкви. До дорослих єзуїту найкраще підійти в образі духовника. Тому після закону вчительства, єзуїту необхідно звернути особливу увагу на проповідь. Проте народ у багатьох місцях відвик від проповіді, досить часто люди взагалі не ходять до причастя. Тому необхідно знову прищепити йому бажання сповідатися, а для цього єзуїт ніколи не повинен відпускати без причастя, хто

приходить. На інших можна впливати за допомогою проповідей, тому що проповідь є найбільш близьким та сприятливим шляхом до сердець мас. Тому єзуїт повинен усюди проповідувати, і як проповідник він завжди повинен прагнути бути зрозумілим для народу...” [292, с. 47–48].

Єзуїти–місіонери не обмежували себе Європою та Близьким Сходом, вони проникали в Індію, Японію, Китай. Більш того, в 1610 році в Парагваї була створена єзуїтами релігійна держава, яка проіснувала 150 років.

З посиленням свого впливу *єзуїти все частіше почали “влізати” в політику*, що, власне, і стало причиною розформування ордена спеціальною папською булою від 1773 року [292, с. 5]. Саме політична їх діяльність залишила свій особливий слід у формуванні морально–етичних засад європейської цивілізації: єзуїтська мораль, єзуїтська підступність, єзуїтська дипломатія тощо.

Варто зазначити, що ще в Стародавньому Римі спроби різних товариств впливати на політику призвели до їх закриття. Як згадував імператорський намісник Пліній Молодший, за часів імператора Трояна у римській провінції Віфінія були заборонені всі товариства–гетерії, включаючи товариство пожежників.

Лицарсько–містичні, таємні Ордени, на відміну від таємних політичних союзів, на думку Є. Черняка, характеризуються: системою посвячення, ритуалами, обрядами, безумовним підтриманням і цілковитим, закріпленим клятвеними зобов’язаннями підпорядкування членів організації відповідним ідеологічно обґрунтованим нормам поведінки [463, с. 86]. Яскравим прикладом може слугувати “Товариство Сіону”, яке ніколи не афішувало свою діяльність, переслідуючи одну мету: усілякими заходами захищати християнство, поширювати його на Схід та Захід, розбудовувати християнські лицарські Ордени, монастирі та товариства. Як зазначає Б. Сушинський, значна частина членів цієї організації ставала керівниками, або входила в керівний склад Тевтонського, Лівонського Орденів [411, с. 87].

Щодо династичних Орденів, то вони об’єднували осіб, які належали до одного монархічного або князівського роду незалежно від того, чи є він правлячим.

Відтак лицарські Ордени внесли значний вклад у формування суспільних відносин. Частково легалізовані, але зі збереженням своїх традицій, вони об'єднували значну частину населення під егідою віри та суспільного статусу.

Загалом, різноманітні таємні *об'єднання* як в історії розвитку людської цивілізації, так і сьогодні продовжують чинити істотний вплив на політичну сферу суспільства. Іншими прикладами цього прихованого впливу можуть слугувати як стародавні жіночі таємні об'єднання, члени яких практикували священне насилля над чоловіками, так і сучасні студентські братства, зокрема, вже описане товариство “Череп і кістки”. Вплив останніх на політичне життя США, наприклад, є майже легендарним.

Підсумовуючи результати дослідження діяльності громадських організацій у політичній сфері, варто підкреслити такі висновки.

По–перше, громадські організації відіграють важливу роль у забезпеченні сталого демократичного розвитку суспільства. Громадські організації протягом останніх п'яти років набули нових прав та форм у просуванні інтересів на рівні державного управління, хоча ще є над чим працювати.

По–друге, основними формами участі громадських організацій у реалізації політичних інтересів є законодавча ініціатива; консультаційна та експертна допомога; інформаційний супровід власної діяльності та діяльності органів влади; соціальна підтримка та контроль.

По–третє, громадські організації мають декілька форм впливу на політичну сферу, а саме: пряма форма впливу – шляхом захисту інтересів громадян та вплив на електоральну поведінку; опосередкована форма впливу – громадські організації стають основою для утворення політичної партії або групуються в опозиційні об'єднання для відстоювання інтересів громадян. Також виділяється і прихований вплив, яскраво виражений в діяльності таємних об'єднань.

5.4. Правозахисна активність громадських організацій

(О. М. Чижевська, Т. А. Жижко)

Активність громадських організацій чи не в найпершу чергу стосується **правової сфери**, яку в цьому випадку визначаємо через сукупність суспільних відносин, управління якими здійснюється за допомогою права і правових засобів. У цьому контексті її розділяють два основних суб'єкти: власне громадські організації та держава. Їх взаємозв'язок складний і суперечливий: громадські організації – це недержавні утворення, отже, держава не може брати участь у їх створенні та безпосередньому функціонуванні. Разом із тим, усі вони в обов'язковому порядку повинні легалізуватись (реєструватись) згідно із законом в органах державної реєстрації, підлягають перевіркам з боку органів державної влади тощо. У свою чергу громадські організації здійснюють регулюючий вплив на діяльність держави в правовій сфері, більшість правових інституцій та інструментів якої контролювані саме державою. Переважна більшість громадських організацій займається не стільки загальною правовою діяльністю, скільки концентрує її довкола виконання однієї з функцій права: найчастіше правозахисної, а також інформативної (консультаційної) та комунікаційної; на особливу увагу заслуговує також громадська ініціатива щодо поліпшення нормативно-правової бази, що є відображенням регулятивної функції права.

За ступенем орієнтації на правову сферу громадські організації можна класифікувати таким чином: громадські правові організації, місією яких є правовий захист особи та різних суспільних верств; громадські гуманітарні організації, які своєю місією визначають діяльність із надання безкоштовної допомоги, засобів для життя для певних категорій і верств населення (це включає як матеріальне забезпечення первинних потреб, так і створення умов для задоволення потреб вищих рівнів), але опосередковано вони також здійснюють вплив і на правову сферу. Третя категорія громадських організацій займає, так би мовити, проміжну позицію, адже визначає правову діяльність тільки одним із напрямків своєї діяльності. Виділити такі групи громадських

організацій досить просто, якщо проаналізувати їх статутні завдання: для першої групи (*громадські правові організації*) правова діяльність буде основним статутним завданням, для *змішаної групи* – одним із статутних завдань, а третя група (*громадські гуманітарні організації*) буде об'єднувати ті організації, правова діяльність якими здійснюється опосередковано через виконання іншого статутного завдання.

Загалом правова діяльність громадських організацій або *відновлювальна* (встановлює вже порушену відповідність нормам права), або *запобіжна* (направлена на вдосконалення нормативно-правової бази для уникнення порушень в майбутньому).

Очевидно, що безпосередньо здійснювати таку діяльність можуть тільки громадяни, які мають відповідний професійно-кваліфікаційний рівень, що передбачає як і професійну юридичну освіту, так і юридичну практику. Тому важливими є і громадянські *професійні об'єднання юристів* різних напрямків правової практики, як от Спілка юристів України, Спілка адвокатів України тощо.

Активність громадських організацій в правовій сфері може бути обмежена як окремими територіями, кордонами окремої держави, так і виходити за них, через що виділяють *місцеві, національні* та *міжнародні* громадські організації. Також громадські організації можна класифікувати за колом людей, чий права захищаються: *загальні* (правова діяльність щодо усіх і кожного), *спеціальні* (лише певний вид суб'єктів), *індивідуальні* (одна конкретно визначена особа); а також за видом і обсягом прав людини: *універсальні* (захист усіх прав, які закріплені в Конституції держави, національних законах та ратифікованих державою міжнародних договорах), *галузеві* (захист лише певного виду прав або якогось окремого права).

Наведені класифікації не вичерпують можливі види громадських організацій щодо правової сфери [311; 48], а також можуть застосовуватись комплексно.

Серед визначних **міжнародних громадських правових організацій** важливе місце посідають саме правозахисні організації: Міжнародна федерація з прав людини (International Federation for Human Rights), Міжнародна амністія (Amnesty International), “Виживання” (Survival

International), “Друзі народів, що близькі з природою” Friends of Peoples close to Nature, “Право на здоров’я” (HealthRight International), а також окремої уваги заслуговує Міжнародна партія піратів (Pirate Parties International).

Розглянемо в загальних рисах їх правозахисну діяльність.

Міжнародна федерація з прав людини (International Federation for Human Rights (FIDH)) [514] веде свою історію ще з 1922 року, а наразі нараховує в своєму федеративному складі 164 організації в більш, ніж 100 країнах світу. Є позапартійною, неконфесійною, неурядовою організацією. Основним статутним завданням визначає боротьбу за дотримання усіх прав, що закріплені у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. Крім цього вона має консультативний статус при Організації Об’єднаних Націй, ЮНЕСКО та Раді Європи, а також статус спостерігача при Африканській комісії з прав людини і народів. Головний офіс знаходиться в Парижі, а його відділення – в Брюсселі, Женеві, Гаазі, Нью-Йорку, Найробі, Каїрі та Бангкоку.

Організація веде свою роботу в рамках семи пріоритетних напрямків:

1) *захист правозахисників*: разом із Всесвітньою організацією проти тортур в 1977 році створила Обсерваторію по захисту прав правозахисників, яка досліджує, документує і поширює інформацію щодо випадків порушень основних прав правозахисників, надає матеріальну підтримку правозахисникам в зоні ризику і сприяє укріпленню потенціалу міждержавних механізмів їх захисту;

2) *захист прав жінок*: не зважаючи на те, що Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню жінок (CEDAW) ратифікували майже всі держави світу, і де-юре і де-факто вона порушується. Тому проводяться кампанії (“Рівність без застережень” в Північній Африці та на Близькому Сході, та “Африка за права жінок: і ратифікація, і дотримання!”) в підтримку правових реформ, що спрямовані на закріплення в законодавстві принципів гендерної рівності;

3) *захист прав мігрантів*: у всьому світі мігранти легальні чи нелегальні не є кримінальними злочинцями, але політичні

заходи щодо управління міграційними потоками часом мають дискримінаційний характер. Організація документує положення мігрантів, які складають близько 3% всього населення земної кулі (214 млн осіб, 15,2 млн з них – біженці), і добивається того, щоб в міграційній політиці враховувались права людини;

4) *сприяння виконанню правосуддя і боротьба з безкарністю*: це як і укріплення національних судових систем, так і розвиток системи міжнародного правосуддя. В цих рамках організація надає юридичну допомогу жертвам міжнародних злочинів, а також проводить навчання представників національних громадських організацій з питань механізмів міжнародного правосуддя. Повсюдна відміна смертної кари, дотримання права на справедливий суд за будь-яких обставин (особливо в контексті боротьби з тероризмом) також є пріоритетними цілями;

5) *дотримання прав людини в контексті глобалізації*: федерація вимагає більшої відповідальності зі сторони транснаціональних корпорацій, компаній і роботодавців та притягнення до відповідальності винуватих в порушенні прав людини через економічну і фінансову глобалізацію. Боротьба ведеться за те, щоб права людини займали центральне місце в рамках торгових переговорів та обговорень інвестицій, а також сприяє ефективній реалізації економічних, соціальних та культурних прав;

6) *закріплення міжнародних і регіональних механізмів захисту*: слідуючи тому принципу, що, у випадку, якщо захист прав людини всередині країни зіштовхується з перешкодами, позитивний вплив може бути здійснений через зовнішні важелі, організація бере участь в діяльності таких міжнародних і регіональних організацій, як ООН, Європейський Союз, Африканський Союз, АСЕАН, Ліга арабських держав, чим сприяє укріпленню і належному застосуванню їх механізмів та інструментів захисту прав людини;

7) *боротьба за дотримання прав людини і законності під час конфліктів, надзвичайного стану і перехідних періодів*: окрім роботи з пріоритетних напрямків, організація допомагає своїм членським організаціям в особливо складних ситуаціях (в

період збройних конфліктів, політичних криз, що пов'язані з насиллям, чи у випадку серйозних порушень в ході процесу виборів). Прецедентами довготривалої підтримки є Китай, Іран та Чеченська республіка Російської Федерації.

Методами своєї діяльності Міжнародна федерація з прав людини визначає такі:

- встановлення фактів в ході дослідницьких місій і судового спостереження;

- укріплення потенціалу громадянського суспільства за допомогою навчальних програм і обміну досвідом;

- сприяння організаціям громадянського суспільства в проведенні кампаній на національному, регіональному і міжнародному рівнях;

- мобілізація об'єднання держав завдяки постійному представництву в міжурядових організаціях;

- мобілізація суспільної думки шляхом інформування щодо порушень і засудження їх;

- надання підтримки жертвам серйозних порушень прав людини в національних і міжнародних судах.

Використання цих методів дозволило федерації за останні 25 років провести близько 1600 дослідницьких місій за участю міжнародних експертів в понад 100 країнах. Тільки в 2009 році було проведено 65 міжнародних місій, у тому числі 23 дослідницькі місії, 24 місії політичного лобювання і 18 місій судового спостереження, захисту і підтримки жертв (Грузія, Вірменія, Демократична республіка Конго, Гвінея–Конакрі, Франція, Киргизстан, Колумбія, Перу, Камбоджа, Росія, Газі, Казахстані, Ємен). Обсерваторія захисту правозахисників в 2009 році направила 424 термінових відкритих звернення (в тому числі термінових закликів до дії, прес–релізів та відкритих листів в державні і міжнародні органи), що стосувались положення 719 правозахисників і 100 організацій в 72 країнах.

Водночас громадськість не отримує прозорої інформації щодо фінансування федерації. Загальна сума надходжень в 2005 році склала € 3503106 (близько \$ 4,5 млн.), з яких € 2803294 (більше \$ 3,5 млн.) припадає на “гранти і пожертвування”, що складає 80% всього доходу. Ні на офіційному веб–сайті, ні у фінансовій звітності джерела

фінансування не вказуються. На листи з офіційними запитами щодо джерел фінансування організації найчастіше надходять відповіді у вигляді загальних даних щодо того, що діяльність організації значною мірою залежить від пожертвувань державних і приватних організацій, платежів від організацій–членів, і відданих співробітників, а також отриманих грантів міжнародних та національних органів і фондів [511].

Іншою громадською правозахисною організацією є *Міжнародна амністія* (Amnesty International) [494]. Це міжнародна неурядова організація, яка ставить собі за мету “проводити дослідження і впроваджувати дії щодо попередження та припинення порушення прав людини, а також вимагати справедливості щодо тих, чиї права вже порушені”. Була заснована у Лондоні у 1961 році. Статутне завдання зосереджується на порушеннях прав людини і полягає в дотриманні міжнародних стандартів. Основним методом є мобілізація громадської думки з метою здійснення тиску на осіб, що порушують права людини. За свою працю Міжнародна амністія була нагороджена у 1977 році Нобелівською премією миру за “кампанію проти тортур”, а також премією ООН у сфері прав людини у 1978 році.

Робота організації націлена не лише на уряди, але і на неурядові організації і приватних осіб (недержавних суб’єктів).

Для досягнення цілей вироблено ряд методів, що дозволяють добитися широкого розголосу інформації і мобілізувати громадську думку: публікація неупереджених, достовірних доповідей на основі бесід з потерпілими і посадовими особами, спостереження на судових процесах, роботи з правозахисниками на місцях і моніторингу повідомлень ЗМІ. Усе це реалізується в прес–релізах, в бюлетенях новин та на веб–сайтах, а також у формі кампаній на захист конкретних осіб, кампаній по країні або тематичних кампаній та демонстрацій.

Щорічно проводиться більше, ніж 800 акцій термінової допомоги. Більше третини з них призводить до позитивних результатів. У 2002 році члени організації відправили листи в підтримку 3685 конкретних жертв порушення прав людини.

За свою історію організація досягнула вражаючих результатів: умови утримання в’язнів покращувалися,

спостерігачам надавали доступ до закритих судових процесів, винесений смертний вирок замінювався більш м'яким, а щодо порушників прав людини порушувалися кримінальні справи, з 1961 року тисячі політичних в'язнів були достроково звільнені завдяки втручання Міжнародної амністії. В річній доповіді за 2009 рік описані порушення прав людини в 157 країнах та територіальних утвореннях світу. Організація підтримує офіційні відносини з ЮНЕСКО, Радою Європи та іншими міжурядовими організаціями.

Світова громадськість критикує діяльність Міжнародної амністії щодо особливостей вибірки, ідеологічних перекося політики стосовно незахідних країн, а також політики організації щодо абортів, джихаду в цілях оборони, організаційної спадковості. Серед урядів, що особливо піддають критиці Міжнародну амністію: Ізраїль, Іран, Саудівська Аравія, Демократична республіка Конго, Народна республіка Китай, В'єтнам, Росія та США. Усі ці країни були предметом вивчення Міжнародної амністії.

Міжнародна організація “Виживання” (Survival International) [528] – міжнародна правозахисна організація, що бореться за права корінних племен і народів, які не контактують з цивілізованим світом. Створена у 1969 році для “збереження земель племен, їх культури та способу життя”; діяльність організації націлена на правовий захист корінних племен як “найбільш вразливих на землі”. При цьому частиною їх місії є руйнування суспільного стереотипу, що дозволяє виправдовувати сучасній цивілізації знищення корінних племен, та в результаті цього перешкоджати урядам та корпораціям втілювати їх “ідеї розвитку” корінних племен. Організація відстоює ту демократичну правову позицію, що корінні племена мають природне право на альтернативний до сучасного цивілізаційного спосіб життя, що дозволяє їм зберігати свою автономність і виживати в сучасному світі, а крім того, володіють багатою культурою, що ще потребує вивчення.

“Виживання” співпрацює з Департаментом громадської інформації (Department of Public Information (DPI)) при ООН та має статус консультанта в Економічній та соціальній раді ООН (United Nations Economic and Social Council (ECOSOC)). Є

членом–засновником і розробником Хартії відповідальності (INGO Accountability Charter). Має представництва в Амстердамі, Берліні, Лондоні, Мадриді, Мілані, Парижі та Сан–Франциско.

“Виживання” щодо прав племен працює на трьох взаємодоповнюючих рівнях: просвіта, пропаганда і кампанії, – і перш за все допомагає племенам створити власну організацію із прав корінних племен на прийняття рішень для захисту племінного способу життя від постійної загрози, що спричинена контактом із зовнішнім світом. Просвітницькі програми мають на меті “руйнування міфу західних людей, що люди племені – реліквії, які приречені на загибель через прогрес”. Організація намагається заохочувати повагу світу до їх культури і роз’яснює нагальну потребу в збереженні свого способу життя. Сьогодні “Виживання” має однодумців в 82 країнах світу.

У 2005 році організацією було розпочато кампанію з книгою “Ось, тримайте!” (“There you go!”) Орен Гінзбург. У передмові до неї Стефан Коррі пише, що розвиток племен проти їх бажання – насправді не що інше, як дозвіл іншим отримати їхню землю і ресурси. Усе це сягає корінням в ХІХ століття колоніалізму, хоч і одягнуте в політично правильні для ХХ століття фрази про розвиток. Племена є не відсталими, а навпаки незалежними і яскравими суспільствами, що постійно змінюються і адаптуються до зовнішнього світу. Основною відмінністю між племенами і нами є те, що ми відбираємо їх землю і ресурси, і вважаємо нечесно, майже по–расистські, що це для їх же блага. Це завоювання, а не розвиток.

Окрім цих методів виконання статутних завдань, організація має великий досвід з написання листів урядам, поширення інформації через спонсорство, листівки, демонстрації, покази кінофільмів, і збір грошей з різних подій, заклики до припинення туристичних поїздок на території, де проживають племена [324].

Ще однією, але значно молодшою, громадською правозахисною організацією, яка працює в сфері глобального захисту прав корінних племен, є *“Друзі народів, що близькі з природою”* (Freunde der Naturvölker, Friends of Peoples Close to

Nature) [512]. Заснована вона в Німеччині в 1991 році і концентрує свою роботу навколо проблем племен мисливців–збирачів Східної Африки, в районі Амазонки та Філіппінах, адже “ці люди першого і останнього суспільства на Землі”, яким потрібна допомога в збереженні їх культури від асимілювання, від ідеології “прогресу” і “росту” та глобалізації світової економіки. На відміну від інших організацій, що працюють в цій сфері, вони виступають проти насадження будь–яких західних цінностей культурі корінних народів. Має представництва в Англії, Чехії, Західній Папуа, Таїланді, Парагваї, Демократичній республіці Конго, Кенії.

Згідно з місією, організація стоїть на позиції, що реальна боротьба за ці віддалені народи не в пошуку рівних можливостей для них в нашому власному світі, але у визнанні їх незалежності і права жити по-своєму, уникаючи загрози культурного насилля і промислової стандартизації розвинутих країн, адже найкраще, що можна зробити для цих народів – поважати їх волю, щоб дозволити їм існувати.

Ще однією міжнародною правозахисною організацією, що фокусується на глобальній охороні здоров'я є **“Право на здоров'я”** (“HealthRight International”) [513]. Своєю місією її представники визначають забезпечення надійного доступу до служб охорони здоров'я для ізольованих общин, верств населення через дотримання прав на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, права на рівність перед законом та права на свободу від тортур.

Робота в цьому напрямку проводиться подвійна – і через налагодження тісного контакту з місцевими організаціями, і через власних партнерів, адже ціллю є створення довготермінових змін, які підтримають доступ до охорони здоров'я як одного із прав людини. Особливо це стосується таких проблем, як:

– ВІЛ/СНІД, туберкульоз, малярія – в тому, щоб хворі мали право на медичну допомогу і були захищені від дискримінації;

– здоров'я жінки – в тому, щоб виконувались права жінки щодо інформованості, і рівного доступу до засобів захисту і якісного обслуговування, в тому числі безпечних і ефективних материнській і неонатальній допомозі;

– охороні здоров'я і соціального забезпечення дітей–сиріт, інших груп ризику серед дітей та молоді, добробут яких може виявитись під загрозою, якщо їм не вистачать підтримки сім'ї чи соціальних мереж;

– турбота і підтримка жертв порушення прав людини, таких, як тортури, торгівля людьми, місцеве та гендерне насилля.

Роботу організації розпочато у 1990 році Джонатаном Манном, який відстоював позицію, що здоров'я є правом людини і, що здоров'я і права людини нерозривно пов'язані між собою. До 2009 року організація була відома як “Лікарі світу – США”, і являла собою автономну делегацію США в міжнародній мережі “Лікарі світу”. Після трансформацій зараз її діяльністю охоплено більш, ніж 30 країн світу, серед них в Азії – Непал, В'єтнам, в Африці – Кенія, в Східній Європі – Росія, Україна, в Латинській Америці – Мексика, а також Сполучені Штати; штаб–квартира знаходиться в Нью–Йорку.

Основна робоча стратегія полягає в тому, що спочатку організація надає основні види медичної допомоги і послуг, з поступовою передачею цієї вже налагодженої і стійкої роботи місцевим мешканцям. Все це поєднується з відповідною широкою і довготривалою просвітницькою діяльністю для забезпечення максимальної віддачі. Організація залучає на добровільних засадах найкращих спеціалістів у сфері медичного обслуговування, в результаті чого їх досвід та ідеалістичне ставлення спрямовується на тих, хто цього найбільше потребує.

Ще однією міжнародною організацією, що працює не стільки в сфері правозахисту, як у сфері правової регуляції, маючи на меті зміну нормативно–правових умов щодо авторського та патентного права є *Міжнародна партія піратів* (Pirate Parties International) [524], яка офіційно зареєстрована в 2009 році як громадська організація. Являє собою головну організацію міжнародного руху піратських партій, першою з яких була шведська піратська партія, офіційно заснована 1 січня 2006 року. Ця організація підтримує і координує створення інших національних піратських партій, які б на місцевому рівні виконували статутне завдання щодо зміни авторського та патентного права; також слугує для

внутрішнього зв'язку, управляє міжнародними форумами і списками адресатів.

Основна ціль Піратських Парцій всього світу – реформування законодавства в областях авторського права та патентів, укріплення демократичного права на приватне життя, як у мережі Інтернет, так і в повсякденному житті, а також “прозорість” апарату державного управління. Наразі вони засновані і функціонують близько в 33 країнах світу. Два представники найстарішої піратської партії – шведської – обрані в 2009 році до Європейського парламенту, їх німецькі колеги демонструють успішну політичну активність на національному рівні. Як і більшість європейських країн, Україна також має аналогічну політичну силу, робота якої координується саме Міжнародною партією піратів. Оцінювати їх здобутки дещо рано, проте констатувати їх існування в сучасному інформаційному демократичному суспільстві необхідно. Загострення боротьби між цією громадською організацією і державним інститутом авторського і патентного права – яскравий приклад суперечливості взаємозв'язку громадських організацій та державних і наддержавних утворень.

До міжнародних організацій змішаної групи, яка об'єднує такі громадські організації, серед статутних завдань яких є і правова діяльність, належать: “Операція допомоги” (ActionAid), “Турбота” (CARE), Міжнародний комітет порятунку (International Rescue Committee) та інші.

“Операція допомоги” (ActionAid) [491] – міжнародне агентство із боротьби з бідністю та несправедливістю. Створено в 1972 році, наразі – це допомога більш, ніж 13 мільйонам найбільш знедолених та вразливих людей в 42 країнах світу в їх боротьбі за реалізацію прав на харчування, житло, роботу, освіту, охорону здоров'я, право приймати власні рішення щодо особистого життя тощо. Головний офіс з 2003 року знаходиться в Йоганнесбурзі, Південна Африканська республіка. Особливу увагу приділено освіті для всіх, справедливості в торгівлі і боротьбі з ВІЛ/СНІД. Її робота спрямована на те, щоб акцентувати увагу урядів та міжурядових організацій на найбільш вразливі верстви населення. Діяльність організації відрізняється великою кількістю унікальних методів, що засновані на тривалій підтримці місцевих громад і пошуку

індивідуальних найефективніших методів як на місцевому, так і на національному, регіональному, міжнародному рівні.

Свою місію організація визначає як створення світу без бідності і несправедливості, в якому кожен користується правом на достойне життя.

Серед цінностей, що сповідує організація:

- визнання вродженої цінності кожного і цінності різноманітності;

- рівність і справедливість – забезпечення рівних можливостей для всіх, незалежно від раси, віку, статі, сексуальної орієнтації, ВІЛ–статусу, кольору шкіри, етнічної належності, інвалідності, місця проживання і релігії;

- чесність і прозорість, відкритість;

- солідарність з бідними;

- мужність у переконаннях, щоб бути творчими і радикальними, сміливими і новаторськими, без страху невдачі для максимального впливу на причини бідності;

- незалежність від будь–якої релігійної чи партійно–політичної приналежності.

Організація *“Турбота”* (CARE) [496] – одна з провідних у боротьбі з бідністю, що заснована в 1945 році для надання допомоги тим, хто залишився в живих після Другої світової війни, неодноразово розширюючи сферу своєї дії щодо найбільш загрозливих проблем у світі. Так, у 1950–х *“Турбота”* надавала країнам, що розвиваються, надлишкове продовольство, щоб нагодувати голодних; у 1960–х було запроваджено одні з перших програм першої медико–санітарної допомоги; у 1970–х – у відповідь на масовий голод в Африці було розпочато тривалі меліораційні проекти. Наразі найбільшу увагу організацією приділяється бідним жінкам, адже якщо створити відповідні умови, то жінки зуміють допомогти усій родині чи усій общині. Саме жінки знаходяться в центрі уваги *“Турботи”* щодо покращення якості освіти, попередження поширення ВІЛ, розширення доступу до чистої води і санітарії, розширення економічних можливостей і захисту природних ресурсів. *“Турбота”* також надає надзвичайну допомогу тим, хто постраждав від війни і стихійних лих, допомагає людям повернутись до нормального життя.

Своєю місією організація визначає світ надії, терпимості і соціальної справедливості, де бідність – позаду, і люди живуть достойно та в безпеці. Саме тому організація сприяє:

- укріпленню потенціалу самодопомоги;
- забезпеченню економічних можливостей;
- наданню допомоги в надзвичайних ситуаціях;
- впливу на політичні рішення усіх рівнів;
- рішенню проблем дискримінації в усіх її формах.

Міжнародний комітет порятунку (International Rescue Committee) [516] є позаконфесійною, неурядовою міжнародною організацією допомоги і розвитку, що базується в Сполучених Штатах, і діє на території більше ніж 40 країн світу. Місія його полягає в наданні надзвичайної допомоги, постконфліктного розвитку і послуг розселення, комітет працює в сфері захисту прав людини, а також для підтримки постраждалих від збройних конфліктів та біженців, а також жертв торгівлі людьми. У своєму складі має команди швидкого реагування, працівників гуманітарних місій, міжнародних експертів розвитку, медичних працівників і педагогів, отож, спроможний надавати комплексну допомогу мільйонам людей з усіх куточків світу, що і робить від початку свого заснування в 1933 році.

Основну діяльність організації зосереджено за такими напрямками:

– *допомога в надзвичайних ситуаціях*: комітет підтримує діяльність команд швидкого реагування (Emergency Response Team), що складаються з 17 спеціалістів (координатори, логісти, лікарі, експерти з водопостачання та санітарії, а також спеціалісти із захисту прав людини, особливих потреб дітей в умовах кризи, попередження сексуального насилля і допомоги жертвам насилля). Протягом максимум 72 годин така команда відреагує на будь-яку кризову ситуацію в районі її локації, адже обладнання і матеріали попередньо розташовані в ключових транспортних вузлах так, щоб бути доставленими в будь-яку точку світу в найкоротші терміни. Комітет також має в своєму розпорядженні інвентарні набори, що необхідні для запуску програм надзвичайної допомоги у віддаленій місцевості, а також список співпрацівників і кваліфікованих зовнішніх спеціалістів, які доступні в найкоротший термін для

екстреного реагування. Останнім часом команди швидкого реагування працювали в Дарфурі (збройний конфлікт з Суданом), Індонезії (після цунамі в Південній Азії), М'янмі (після циклону 2008 року), та Гаїті (після землетрусу 2010 року);

– *охорона здоров'я*: під час надзвичайних ситуацій ведеться робота щодо зниження захворюваності і смертності до нормального рівня через надання першої медико–санітарної допомоги, роботи в таборах для біженців та у країнах, що приймають біженців. Коли конфлікт вщухає, робота зміщується на відновлення місцевих систем охорони здоров'я, а також охорону репродуктивного здоров'я, здоров'я дітей, лікування і профілактику сліпоти та допомогу жертвам сексуального насилля;

– *боротьба з гендерним насиллям*: програми цього напрямку мають на меті дотримання прав безпеки, медичної, психологічної допомоги, а також дотримання прав жінок та дівчат, які пережили насилля за статевою ознакою. Ведеться постійна робота в підтримку спільнот, що кидають виклик переконанням, поглядам і поведінці, що утверджують чи виправдовують насилля щодо жінок та дівчат, а також допомога в підготовці кадрів для місцевих громадських організацій та уряду, та їх подальша підтримка у просуванні законів попередження насилля жінок і реалізації політики доступу до матеріального забезпечення та правової справедливості у разі втрати годувальника;

– *проекти постконфліктного розвитку* спрямовані на відновлення і укріплення соціальних інститутів та встановлення соціальної згуртованості, підтримки розвитку громадянського суспільства, посилення охорони правопорядку;

– *захист дітей та молоді*: реабілітація і розвиток цих категорій населення після конфліктів ведеться через надання медичної допомоги, освіти, психосоціальної допомоги та правового захисту, окрема увага приділяється дітям–солдатам;

– також організація займається наданням притулку *біженцям* на території США, має для цього спеціальні офіси переселення по всій країні, що надають широкий спектр допомоги прибулим з метою набуття ними самостійності в нових умовах. Також займається пропагандою від імені

пригноблених та біженців, а її щорічна премія Свободи визначає осіб, що зробили “видатний вклад в справу біженців і свободи людини”.

На особливу увагу заслуговує прозорість Комітету щодо фінансів: на офіційному сайті знаходиться його повна фінансова звітність. За ефективне керування фінансами організація отримала низку відзнак: позивна оцінка Американським інститутом благодійності, високі оцінки ефективності програм та збору засобів для їх реалізації були відзначені Форбс (Forbes), Міжнародний бізнес–альянс (Better Business Bureau’s Wise Giving Alliance) відзначив, що комітет відповідає усім 20 стандартам такого роду організацій, а також Charity Navigator нагородив організацію чотирма зірками, що є найвищою відзнакою.

Очевидно, що всі громадські організації цієї групи не тільки декларують у формулюванні своєї місії, але і поєднують у процесі реалізації своєї активності як гуманітарну (надання матеріальної, медичної допомоги тощо), так і правову діяльність. Також до цієї групи можна віднести такі міжнародні громадські організації, як: Лікарі без кордонів (Médecins Sans Frontières) [518], що займаються як наданням медичної допомоги, так і захистом права людини на охорону здоров’я, міжнародна організація Oxfam (Oxfam International) [522], яка відстоює думку, що тільки дотримання прав людини може вивести населення з бідності; міжнародна організація План (Plan (aid organisation)) [525], що виконує місію надання гуманітарної допомоги дітям усю планету та їх правового захисту на всіх рівнях; Міжнародний альянс порятунку дітей (International Save the Children Alliance) [517], бачення якого – це дитячий світ, в якому кожна дитина реалізує право на життя, захист, розвиток, підтримку тощо.

До міжнародних громадських гуманітарних організацій, здійснення основного статутного завдання якими призводить до їх активності в правовій сфері, є: Міжнародний рух червоного хреста та червоного півмісяця (International Red Cross and Red Crescent Movement), Всесвітній концерн (Concern Worldwide), Корпус милосердя (Mercy Corps), Всесвітня організація скаутського руху (World Organization of the Scout Movement).

Міжнародний рух червоного хреста та червоного півмісяця (International Red Cross and Red Crescent Movement) [515], що об'єднує 97 мільйонів добровольців, членів та співробітників з усього світу, який було засновано для захисту життя і здоров'я людини, для забезпечення поваги до всіх людських істот, а також запобігання та полегшення людських страждань, без будь-якої дискримінації через національність, расову приналежність, стать, релігійні вірувань, соціальний клас або політичні переконання. Базові положення Женевської конвенції з прав людини були розроблені засновниками руху, а наразі вони ратифіковані урядами переважної більшості країн світу, що обмежує їх рішення виключно в рамках цієї конвенції. Саме присутність цієї громадської організації та її моніторинг забезпечує дотримання прав людини, особливо це стосується територій, де оголошено надзвичайну ситуацію у зв'язку із збройним конфліктом.

Ще одна міжнародна гуманітарна організація – **Всесвітній концерн** (Concern Worldwide) [501] – також бореться з бідністю в найбідніших країнах світу, застосовуючи методи гуманітарної допомоги, при цьому впливаючи на місцеві уряди для правового забезпечення виконання своєї місії.

Корпус милосердя (Mercy Corps) [519] – міжнародна організація, що допомагає людям, які знаходяться в зоні стихійних лих, бідності і конфліктів у створенні умов для розвитку власного життя. Ця гуманітарна місія працюючи, в більш ніж 40 країнах світу, має вплив і на урядові установи, тим самим здійснюючи вплив на законодавство.

Всесвітня організація скаутського руху (World Organization of the Scout Movement) [533], крім всебічного розвитку дітей, юнацтва та молоді, займається також і правовим захистом своїх підопічних, тим самим реалізуючи свою активність і в правовій сфері.

Очевидно, що громадські організації під час реалізації своєї активності в більшості випадків впливають на владу на тому рівні, на якому вони працюють – міжнародному, національному, місцевому. Рівень цього впливу залежить також і від того, в якій мірі сама організація визначає для себе правову діяльність – власне правові, гуманітарні та змішані організації. Для ефективного досягнення демократичних

перетворень у правовій сфері очевидною умовою є консолідація громадських організацій, як правових, так і гуманітарних.

Національний рівень існування громадських організацій у правовій сфері, в Україні зокрема, має низку характерних ознак.

На офіційному сайті Мін'юсту в реєстрі громадських об'єднань значиться більше 3 тисяч організацій [127], проте пересічний громадянин поінформований про існування значно меншої їх кількості, а ефективну реалізацію їх активності безпосередньо відчують ще менший відсоток осіб. Це дозволяє стверджувати про слабку активність громадських організацій національного рівня загалом і громадських організацій правової сфери зокрема.

Ще однією особливістю національного рівня реалізації активності громадськими організаціями є часте дублювання статутних завдань схожих громадських організацій. Це вказує на відсутність консолідації громадських об'єднань. Досить рідко зустрічаються їх спілки. Відсутність згуртованої роботи громадських організацій країни опосередковано свідчить і про рівень згуртованості нації загалом.

Отож, через слабку активність і відсутність консолідації визначальними характеристиками громадських організацій правової сфери України є їх занадто слабкий вплив на прийняття рішень владою як на місцевому, так і на національному рівні. Це твердження також ілюструється тим, що механізм впливу на державні рішення, хоча частково й формальний, має тільки Федерація профспілок України, історично одне із найстаріших громадських об'єднань.

Як уже зазначалось раніше, громадські організації в правовій сфері виконують здебільшого правозахисну функцію, рідше регулятивну (за двома основними функціями права взагалі), а також інформаційну, консультативну тощо. Крім цього, важливими є професійні об'єднання юристів на громадських засадах як кваліфікованих фахівців, що здатні досягнути виконання статутних завдань організації. Тому громадські організації, що зареєстровані на території України, можна віднести до *громадських правозахисних організацій* (“Українська Гельсінська спілка з прав людини”,

Всеукраїнська Фундація “Захист прав дітей”, “Служба захисту дітей”, Захист споживачів) та громадських організацій, що об’єднують правників (Спілка адвокатів України, Союз юристів України).

Українська Гельсінська спілка з прав людини [434] – Всеукраїнська асоціація громадських правозахисних організацій, метою якої є сприяння практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) 1975 року, інших прийнятих на його розвиток міжнародних правових документів, а також усіх інших зобов’язань України у сфері прав людини та основних свобод. Спілку було створено 1 квітня 2004 року шляхом трансформації неформального об’єднання Ради українських правозахисних організацій (РУПОР) в асоціацію з 15 організацій–партнерів (Вінницька правозахисна група, Всеукраїнське товариство політичних в’язнів і репресованих, Громадський комітет захисту конституційних прав та свобод громадян (м. Луганськ), Екологічний клуб “ЕОЛ” (Одеська область), Інститут “Республіка” (м. Київ), Конгрес Національних Громад України, Центр правових та політичних досліджень “СІМ” (м. Львів), Громадська організація “За професійну допомогу” (Полтавська область), Севастопольська правозахисна група, Харківська обласна спілка солдатських матерів, Харківська правозахисна група, Херсонська міська асоціація журналістів “Південь”, Херсонська обласна організація Комітету виборців України, Центр досліджень регіональної політики (м. Суми), Чернігівський громадський комітет захисту прав людини). Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ) є неприбутковою та неполітичною організацією, що здійснює такі напрями діяльності:

- реалізація постійного моніторингу дотримання прав людини та основних свобод в Україні й інформування про факти порушень прав і свобод;

- захист прав людини та основних свобод в органах державної влади та місцевого самоврядування;

- здійснення досліджень з прав людини та основних свобод, у тому числі постійний моніторинг підготовки проектів законів та інших правових актів;

– проведення освітніх заходів і кампаній, семінарів, тренінгів, конференцій тощо;

– сприяння розвитку мережі правозахисних організацій.

Серед проектів, що реалізуються Спілкою:

– громадські приймальні, що надають інформаційно–консультаційну допомогу, допомогу в підготовці документів, в тому числі позовних заяв до суду; представництво інтересів громадян у судах та інших органах влади; підготовку заяв до Європейського Суду з прав людини;

– фонд стратегічних справ – кваліфікована правова допомога жертвам порушень прав людини у справах, що мають стратегічне значення: справи, що змінюють адміністративну чи судову практику, змінюють законодавство чи спрямовані на захист прав і свобод, коли ці порушення мають масовий чи brutальний характер;

– освіта з прав людини реалізується через проект “Розуміємо права людини”: вплив на формальну систему освіти та розвиток неформальної освіти у галузі прав людини. Підсумком роботи програми у 2009 році стала всеукраїнська конференція “Розвиток освіти в галузі прав людини в Україні”, в якій взяли участь 148 учасників з України, Польщі, Білорусі, Росії, Сербії, Норвегії та Молдови, які обмінялись досвідом та інформацією щодо існуючих прикладів, ініціатив, проектів, програм щодо освіти в галузі прав людини в Україні та за кордоном;

– міжнародний фестиваль документального кіно “Docudays.UA”, який засновано у 2003 році, єдиний міжнародний фестиваль документальних фільмів про права людини в Україні, мета якого полягає в тому, щоб засобами кіномистецтва привернути увагу українського суспільства до проблем людства, сприяти розвитку відкритого діалогу про права людини, утвердженню ставлення до людської гідності як найвищої цінності. За традицією, з жовтня до грудня Міжнародний фестиваль “Docudays.Ua” відправляється мандрувати регіонами країни;

– щорічна Антипремія УГСПЛ “Будяк року” присуджується за найbrutальніше порушення прав людини, мета якої – привернути увагу громадськості до brutальних порушень прав людини, що відбулися в державі протягом

року, та стимулювати суспільну дискусію щодо небезпечних для прав людини тенденцій у вітчизняній правовій системі;

– форум правозахисних організацій, діяльність якого спрямовано на розвиток правозахисного руху, обмін інформацією про діяльність правозахисників, ефективні методи захисту прав людини, нові ідеї та технології роботи правозахисників, посилення співпраці правозахисних організацій, збільшення мережі правозахисних проєктів, збільшення впливу і поліпшення діяльності правозахисних організацій. У роботі форуму у 2009 році взяли участь 152 представника з 105-ти громадських організацій, що представляють 43 міста України. До заходу долучилися також правозахисники з Франції, Білорусі та Росії;

– доповіді та дослідження про права людини, які Спілка готує та оприлюднює щороку (“Права людини в Україні”, аналітичні доповіді для міжнародних організацій: ОБСЄ, Ради Європи та інституцій ООН), що використовується національними та міжнародними організаціями для оцінки загального стану з правами людини в Україні. Важливою частиною роботи УГСПЛ є аналіз законопроектів щодо їх відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Всеукраїнська Фундація “Захист прав дітей” [73] напрямками своєї діяльності визначає:

– впровадження положень Конвенції ООН про права дитини в освітній процес – навчання дорослих;

– запобігання всім видам насильства щодо дітей;

– запровадження інституту уповноваженого з прав дитини в Україні;

– запобігання сексуальній експлуатації дітей та експлуатації дитячої праці;

– діяльність в галузі законотворчості;

– ювенальна юстиція;

– дослідницька діяльність у сфері прав дитини;

– правова та психологічна допомога неповнолітнім.

Що ж до реалізованої активності, то це ряд проєктів – “Ювенальний суд: взаємодія судді та соціального педагога на етапі досудового та судового розгляду”, “Школа громадянства для дітей як шлях до Європейської інтеграції”, “Протидія експлуатації дітей: тренінги для правоохоронних органів та

соціальних служб”, “Розвиток та вдосконалення механізмів системи пробації як окремої галузі ювенальної юстиції в Україні”, “Право на щастя” (створено 6 документальних фільмів), “Передумови створення ювенальної юстиції в Україні: педагогічний аспект і ювенальні суди”, “Крок до самостійного життя у суспільстві дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування через соціально–правову освіту”, “Створення моделі ювенального правосуддя в Київській області як крок до імплементації ювенальної юстиції в Україні”, “Досвід впровадження системи ювенальної юстиції в країнах постсоціалістичного режиму”, “Розбудова системи пробації в Україні”, “Права дитини в Україні”, “Порадник молодого громадянина”, “Формування системи ювенальної юстиції в українському судочинстві”, “Створення передумов для впровадження ювенальної юстиції в обласних центрах України”, “Вимушене сирітство”, “Діти з обмеженими можливостями”, “Діти в конфлікті з законом”, “Упередження торгівлі дітьми у сексуальних цілях”, “Дитяча лінія” (спільно з НТУ УТ–1), Проект щодо виховних колоній та психологів, а також ряд проектів із заповнення прогалин в українському законодавстві стосовно дітей. У 2006 році за фінансової підтримки Посольства США в Україні (програми демократичних грантів) проведено комплексний моніторинг стану дотримання прав дітей в Україні.

“Служба захисту дітей” [380] визначає свою місію як створення в Україні ефективної системи захисту прав дитини відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та стандартів Європейського Союзу. Місія цієї громадської організації реалізується через низку проектів:

– забезпечення оптимального функціонування ефективної системи захисту прав дітей в Україні;

– удосконалення процедур національного та міждержавного усиновлення дітей;

– розвиток сімейних форм виховання дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– реформування закладів для дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– фінансування потреб дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за принципом “Гроші ходять за

дитиною”;

- подолання бездоглядності і безпритульності дітей;
- методична підтримка служб у справах дітей;
- соціальна реклама;
- захист дітей від жорстокого поводження, торгівлі та сексуальної експлуатації;
- захист житлових та майнових прав дітей;
- запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей.

Усі ці проекти реалізуються в найтіснішій співпраці з урядовими (Міністерство сім’ї, молоді та спорту України) та міжурядовими (ЮНІСЕФ) організаціями, що може трактуватись і як значний контроль діяльності громадської організації урядовими структурами, або ж свідчити про здійснення громадською організацією впливу на владу.

Союз споживачів України (Союз споживачів) [389] – Всеукраїнська громадська організація, що об’єднує 27 осередків в усіх регіонах України, містах Києві і Севастополі та нараховує в своїх рядах десятки тисяч членів. Серед них – провідні державні, політичні та громадські діячі, народні депутати України, представники 16 політичних партій України, вітчизняного товаровиробництва, відомі в Україні та за її межами діячі науки, споживачі. Союз споживачів ефективно працює із позафракційним парламентським об’єднанням “Захист споживачів”, до складу якого входять 38 народних депутатів України, що обумовлює взаємовпливи державних органів та громадської організації.

Метою громадської організації є реалізація положень та дотримання основних принципів, визначених у прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 році “Керівних принципах для захисту інтересів споживачів”, “Загальній Декларації прав людини”, Конституції України та інших правових документах, що визнають права та інтереси споживачів невід’ємною складовою загальноновизнаних прав людини.

Союз споживачів постійно здійснює роботу зі зверненнями та скаргами громадян, надає юридичні консультації, організовує “гарячі лінії” з найбільш актуальних питань, є співорганізатором Всеукраїнського конкурсу якості продукції

(товарів, робіт, послуг) – “100 кращих товарів України”, а також за його підтримки проводиться Європейський тиждень якості в Україні та Всеукраїнський конкурс дитячих малюнків “Я хочу жити в якісному світі”.

Спілка адвокатів України [391] – Всеукраїнська громадська організація, що визначає себе як добровільну, професійну, незалежну, самоврядну організацію адвокатів України. Реалізована активність громадської організації має кілька напрямків:

– законотворчий (вдосконалення українського законодавства, сприяння проведенню судової реформи та реформуванню адвокатури, здійснення правової експертизи законопроектів та нормативно-правових актів, участь у засіданнях Міжнародної Науково-експертної Ради Адвокатури (МНЕРА), Конференції, круглі столи із проблем розвитку демократичних засад діяльності адвокатури);

– програма “Захист професійних і соціальних прав адвокатів” (Проведення першого Конгресу жінок адвокатів тощо);

– програма “Сприяння розвитку адвокатського самоврядування” (“Самоврядування очима адвокатів”);

– дистанційне та стаціонарне підвищення кваліфікації адвокатів (відео-семінари, тренінги, відкриття Вищої школи адвокатської майстерності Академії адвокатури України);

– підвищення престижу адвокатської професії (Проведення професійного конкурсу “Адвокатура-2009” (з 2002 року));

– поширення історичних традицій української адвокатури (“Золота книга адвокатури України” (з 2005 року), “Музей історії адвокатури України” (з 2005 року), Зимовий адвокатський бал (з 2002 року)).

Важливим чинником демократизації суспільства виступає **адвокатура**, яка є добровільним професійним громадським об’єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу [132].

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до цього Закону та статутів адвокатських об'єднань.

Основними видами діяльності адвокатури є:

- надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань;
- надання усних і письмових довідок щодо законодавства;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб;
- виконання обов'язків відповідно до кримінально–процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Союз юристів України [390] було створено на початку 1991 року за ініціативою юристів органів юстиції, суду, прокуратури, внутрішніх справ, безпеки, Інституту держави і права НАН України імені В. М. Корецького та Національної української юридичної академії імені Я. Мудрого, зараз у складі Союзу майже 170 тисяч індивідуальних та більше 100 колективних членів, адже він є відкритим для всіх юристів України незалежно від їх політичних поглядів, фахової спеціалізації, відомчої належності, а також для колишніх юридичних працівників і тих, хто здобуває юридичну професію.

Головною метою Союзу є сприяння юристам України в задоволенні і захисті своїх професійних та соціальних інтересів, розвитку їх громадської активності, участі в розробці та реалізації державної правової політики.

Реалізуючи свою активність, Союз виступив засновником Світового Конгресу українських юристів, інформаційного агентства “УНІАН”, газети “Юридичний вісник України”, Третейського суду при Союзі, щорічного Всеукраїнського

конкурсу на краще юридичне видання і на краще професійне досягнення “Юрист року”, також бере активну участь у реалізації заходів Національної програми правової освіти населення через “юридичні клініки”, що створені майже у всіх юридичних навчальних закладах.

Вплив цієї громадської організації на правову сферу країни здійснюється через участь її членів в урядових обговореннях професійних питань. Зокрема 30 серпня 2010 року в Міністерстві палива та енергетики відбувся круглий стіл з обговорення проекту закону України “Про громадські організації”, в роботі якого брала участь заступник голови Союзу юристів України К. Коваль; за результатами обговорення було схвалено рішення про узагальнення внесених пропозицій з подальшим їх поданням до Кабінету Міністрів України для врахування в проекті закону “Про громадські організації”.

Узагальнюючи викладений вище матеріал про правозахисну діяльність громадських організацій і описані приклади, варто відзначити, що правова сфера як окремої країни, так і міждержавного простору є сферою активної діяльності громадських організацій, в якій усі вони безпосередньо чи опосередковано реалізують свої статутні завдання. У міжнародній правовій сфері працюють широковідомі громадські організації, які здійснюють серйозний вплив як на міждержавні установи та міжнародне законодавство, так і на нормативно-правову базу окремих країн. Національним громадським організаціям необхідна значна консолідація зусиль для здійснення подібного впливу на місцеву та державну владу на Україні.

5.5. Діяльність громадських організацій у соціокультурній сфері (*О. І. Аверіна, М. М. Калініченко*)

Соціокультурна сфера є однією з важливих складових багатогранної діяльності будь-якої держави. Соціально-культурне будівництво значною мірою пов'язане з духовними

потребами громадян, з морально–естетичним та інтелектуальним вихованням людини. І від того, наскільки ефективними є соціокультурні інституції, врешті–решт, залежить фізичне та моральне здоров'я нації, її духовність та культурне самовідтворення.

Щодо соціальної ролі громадських організацій, в літературі можна виокремити чотири концепції: сервісну, концепцію груп саморозвитку, концепцію соціальної дії і побудови громадянського суспільства [231].

Згідно із *сервісною концепцією*, головна ціль громадських об'єднань – це надання послуг населенню. Державні підприємства соціального обслуговування будують свою діяльність на основі макроінформаційних показників і не можуть враховувати особливі потреби різних груп населення. Таким чином, громадські організації займаються тими ж справами, що і держструктури, але є більш ефективними, гнучкими і наближеними до потреб людей.

Концепція *груп саморозвитку* (Т. Клименкова) зміст діяльності некомерційних організацій вбачає в розвитку людського потенціалу. Отже, робота громадських організацій є роботою з розвитку соціальної активності і добровільної ініціативи. Тобто діяльність цього сектору – це не просто поміч “зверху”, а це здебільшого самопоміч.

Концепція *соціальної дії* (М. Ліборакіна), яка акцентує увагу на ролі громадських рухів – вони розглядаються як ядро “третього сектору”. А їх місія – соціальні зміни за рахунок колективної дії.

Четверта концепція розглядає “третій сектор” у рамках *розбудови громадянського суспільства* (М. Флямер). Її основна ідея – відстоювання власних інтересів, громадська приватизація політики [231].

Наведені концепції не є протилежними, але взаємодоповнюючими і такими, що розкривають основні аспекти виникнення та існування різного роду об'єднань громадян у демократичному суспільстві. Отже, роль громадських організацій в житті суспільства подвійна.

По–перше, діяльність та розвиток різного роду громадських об'єднань зміцнюють солідарність, згуртованість суспільства, що на рівні держави проявляється як національна

едність. Як вказували ще Г. Гегель, М Вебер, П. Сорокін та ін., наявність корпоративності в соціумі – це запорука його стабільності і сталого розвитку. Г. Гегель вважав, що корпорації є невід’ємною рисою громадянського суспільства і, поряд із сім’єю, утворюють моральну основу держави. “В наших сучасних державах громадяни лише в обмеженій мірі беруть участь у всіх державних справах, проте необхідно надати людині окрім її власної мети, ще й загальносуспільну діяльність. Це всезагальне, що держава не завжди їй дає, вона знаходить в корпораціях”. Ця теза вкрай актуальна для сьогоденного українського суспільства, що характеризується високою соціальною напругою в силу територіальних, національних, політичних і економічних протиріч.

По–друге, наявність громадських об’єднань є необхідною умовою функціонування соціальних інститутів. Як відомо, соціальний інститут є головною компонентою соціальної структури, що впорядковує поведінку людей у найважливіших сферах суспільного життя. Пристосовуючись до середовища, людство поступово створювало інструменти для вирішення багатьох задач і задоволення власних нагальних потреб. Так, потреба у відтворенні роду спонукала появу інституту сім’ї та шлюбу; потреба в безпеці та соціальному порядку призвела до появи держави та політичних інститутів; потреба в отриманні знань – до появи інституту освіти і т.п.

На сучасному етапі суспільного розвитку ми кажемо про наявність державного і комерційного секторів, що спрямовані на задоволення потреб і запитів. Проте, не завжди зазначені сектори можуть задовольнити сукупний попит в повному обсязі. Тому, завдяки механізмам самоорганізації в суспільстві з’являється так званий третій сектор, що представлений різноманітними громадськими об’єднаннями.

Таким чином, громадські організації доповнюють існуючі соціальні інститути, допомагають громадянам вирішувати спільні проблеми, відстоювати спільні інтереси. Це, у свою чергу, сприяє розвитку соціальних зв’язків і реалізації філантропічного потенціалу суспільства.

Сучасні громадські організації в Україні можуть охоплювати одразу широке коло соціальних питань і мати декілька напрямків діяльності, як, наприклад, жіночі

організації, які можуть займатись проблемами працевлаштування жінок, розвитком підприємницької діяльності, допомогою багатодітним сім'ям і підтриманням творчої молоді. Таке широке поле діяльності більшості громадських організацій дещо ускладнює процедуру їх класифікації, і виявлення пріоритетного спрямування.

Тому для формування системного погляду на всю розмаїтість громадських організацій соціокультурної сфери, вдамося до **структури державної соціально–культурної політики**, яка представлена такими галузями, як: освіта, наука, культура, охорона здоров'я, фізична культура та спорт, соціальний захист.

Зміст державної соціокультурної політики полягає в розробці та реалізації загальних програм підтримки і розвитку соціального, наукового, освітнього та культурного життя суспільства на рівні держави. Але, як показала практика, не завжди державним установам вистачає фінансових ресурсів, необхідної кількості кваліфікованих кадрів для реалізації проектів соціокультурного розвитку. Тому діяльність громадських організацій спрямовано на взаємодію з державними програмами і додаткове задоволення потреб населення в зазначених галузях. Виходячи з вищезгаданого галузевого розподілу, можемо визначити *основні напрямки діяльності громадських організацій соціокультурної сфери*, а саме: науково–освітня, культурно–просвітницька діяльність, діяльність із підтримання та охорони здоров'я, підтримка фізичного виховання та спорту, соціальна допомога. Далі доцільно розглянути кожен з них окремо.

Науково–освітня діяльність полягає у розробці або пошуці освітньо–наукових програм і проектів, програми підтримки талановитої молоді, організації наукових досліджень і розробок тощо. Доцільно розмежувати діяльність громадських організацій в освітній сфері і науковій діяльності. Функціонування перших спрямоване на підтримку інтелектуальної реалізації молоді, других – на активізацію наукового потенціалу і залучення його до вирішення нагальних проблем сучасності.

Доволі відомими організаціями в галузі *освіти* і виховання є: Культурно–освітня організація “Просвіта”, “Центр освітньої

політики”, Мережа “Громадські ініціативи України”. Завданнями цих організацій в даній сфері виступають наступні:

- обмін ресурсами та інформацією стосовно розробки та впровадження освітніх проектів;
- формування експертного середовища з освітніх проблем і проблем діяльності громадських організацій у сфері освіти;
- здійснення громадського моніторингу у сфері освіти України;
- вироблення механізмів впливу на прийняття рішень в освіті, способів взаємодії з органами управління освітою;
- реалізація спільних мережевих проектів.

Громадські наукові організації є об'єднаннями вчених для цілеспрямованого розвитку відповідних напрямів науки, захисту фахових інтересів, взаємної координації науково–дослідної роботи, обміну досвідом. Громадські наукові організації можуть існувати на постійній чи тимчасовій основі, утворюючи кваліфіковані колективи для вирішення науково–дослідних, проектно–конструкторських завдань. Зазначимо основні напрямки діяльності наукових громадських організацій:

- експертна допомога і технічний супровід державних проектів і програм;
- консалтингові послуги з науково–технічної проблематики для юридичних осіб;
- проведення наукових досліджень і випробувань;
- співпраця з іноземними та міжнародними організаціями, науково–фаховими об'єднаннями, спілками і товариствами.

Слід вказати, що науково–освітня галузь має бути пріоритетним напрямком розвитку будь–якої країни, тому вкрай важливою є активність держави в цьому питанні і на перший план мають виходити саме державні проекти розвитку науки і освіти. Громадські об'єднання, зі свого боку, можуть надати інтелектуальні і фінансові ресурси, а також консультантську допомогу в реалізації програм. Як зазначено в Законі “Про наукову і науково–технічну діяльність” від 13.12.1991 р., органи державної влади можуть залучати громадські наукові організації за їхньою згодою до участі у підготовці та реалізації рішень стосовно наукової і науково–

технічної діяльності, наукової і науково–технічної експертизи, науково–технічних програм, проектів і розробок та у взаємодії з ними інформувати населення про безпеку, екологічну чистоту, економічну та соціальну значущість, екологічні та соціально–економічні наслідки реалізації відповідних програм, проектів і розробок [137]. Наприклад, природоохоронні державні проекти здійснюються під експертним наглядом і супроводом вчених–дослідників, членів національних та міжнародних організацій з охорони довкілля.

У нашій країні від “радянського” минулого залишилась ціла мережа науково–дослідних інститутів (Інститут вугільної промисловості, Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона, Інститут біологічної хімії та нафтології, Інститут відновлювальної енергетики, Інститут газу, Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова, Інститут молекулярної біології і генетики, Інститут ядерних досліджень, Інститут космічних досліджень, Астрономічні обсерваторії тощо) [275], і це далеко не весь перелік закладів при Національній академії наук України, які в свій час забезпечували постійний приріст наукового потенціалу країни, проводили фундаментальні розробки для освоєння космосу, оборонної, військової промисловості. Зараз, залишившись без суттєвих державних дотацій, науково–дослідні установи мають виживати самотійно, переважно за рахунок комерційних замовлень від вітчизняних та іноземних компаній. Отже, інноваційні, корисні для національної хімічної, медичної, будівельної, транспортної промисловості технології, замість того, щоб працювати на підйом національної економіки потрапляють до рук приватних підприємців, або відтікають закордон. Отже, в цьому питанні для оптимізації їх роботи необхідним є не лише державне втручання, надзвичайно корисними можуть стати і громадські ініціативи.

Культурно–просвітницька діяльність передбачає морально–естетичне виховання людини, задоволення її духовних і культурних потреб. До цього напрямку належать організація клубів, спілок за інтересами і професійним спрямуванням, відкриття мистецьких центрів, галерей, виставок; програми сприяння мистецтву, створення благодійних фондів із підтримки культури та мистецтва,

програми захисту національно–історичних пам'яток тощо. У цій сфері громадяни України проявляють високий рівень активності, адже існує ціла низка об'єднань, рухів і організацій, які зацікавлені в розвитку українців як культурної нації.

Тут можна виокремити два типи громадських організацій: перший створюють односторонні або представниками певних професій в рамках спільного інтересу (Національна спілка художників України, Національна спілка письменників України, Асоціація діячів сучасного мистецтва України, Спілка парламентських журналістів, Всеукраїнська музична спілка, Асоціація арт–галерей України тощо); другий – створений для культурно–просвітницької роботи в рамках всього суспільства (Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Т. Г. Шевченка, Міжнародний фонд “Відродження”, Асоціація співробітництва із закордонними країнами в галузі культури та мистецтва “ARTALEX”, Міжнародний фонд “Євразія” тощо).

Перший тип організацій, так званого *клубного* типу, через спілкування і взаємодію своїх представників (професіоналів або любителів) створюють і культивують кращі зразки традиційної культури і мистецтва. Внутрішні зв'язки і мотивація членів таких організацій достатньо сильні, що забезпечує їх інтеграцію, дієвість принципу підтримки “своїх”, а також достатньо складні процедури “входу” в коло членів організації. Такі організації, як правило, не є багаточисельними, проте вони виступають осередками духовності і високої моралі суспільства. Їх провідна роль на рівні суспільства полягає в живленні і примноженні високої елітарної культури нації, в збільшенні прошарку мистецької еліти.

Увагу організацій другого – *відкритого* – типу зосереджено на “несенні культури в маси”. Завдяки існуванню і діяльності таких організацій функціонують центри розвитку мистецтва, проводяться художні виставки і концерти з метою ознайомлення всіх бажаючих з національною і світовою культурною спадщиною, а також задовольняють потребу населення в організації і проведенні дозвілля.

Згідно з українським законодавством, *творча спілка* – добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та

мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту [143].

Творча спілка діє на принципах добровільного об'єднання її членів, які належать до одного фахового напрямку культури та мистецтва, самоврядування, взаємодопомоги і співробітництва, невтручання у творчий процес, вільного вибору форм і методів творчої діяльності, визнання авторських прав. У кожному фаховому напрямі може бути створено одне або більше добровільних творчих об'єднань.

Основними напрямками діяльності творчої спілки є:

- творча діяльність у галузі культури і мистецтва;
- розвиток національної культури та мистецтва, розроблення і втілення в життя культурно–мистецьких заходів, організація творчих конкурсів, виставок, авторських вечорів, прем'єр, фестивалів тощо;

- створення умов для творчої праці, підвищення професійного, наукового та загальнокультурного рівня членів творчої спілки, виховання творчої молоді, оволодіння нею досягненнями національної та загальнолюдської культури;

- пошук талантів серед молоді та сприяння їх творчому розвитку;

- видання газет, журналів, книг та іншої друкованої продукції, створення кіно- та відеофільмів, аудіовізуальної продукції з метою популяризації досягнень української та світової культури і мистецтва, творчого доробку членів спілок;

- турбота про правовий, соціальний та професійний захист членів творчої спілки;

- сприяння відродженню, розвиткові та популяризації народної творчості, творчому використанню народних традицій у розвиткові культури та мистецтва, збереженню та збагаченню історико–культурної спадщини та довкілля, проведенню масових культурно–просвітницьких заходів, а також утвердженню демократичних, загальнолюдських цінностей;

- постійна співпраця з педагогічними та науково–педагогічними колективами навчальних закладів;

- надання допомоги в навчально–виховній роботі педагогічним колективам у патріотичному, культурному та інтелектуальному розвитку дітей та молоді, у морально–

етичному та естетичному вихованні;

– сприяння обміну культурними цінностями, співробітництво між діячами культури і мистецтва різних країн, національними і міжнародними організаціями культури та мистецтв;

– виховання поваги до історико–культурних цінностей, традицій українського та інших народів.

Творчі спілки України можуть мати *всеукраїнський* та *регіональний* (місцевий) статус.

Всеукраїнським творчим спілкам може надаватися статус національних.

Творча спілка створюється групою професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва (всеукраїнська – у складі не менш як 100 осіб, регіональна (місцева) – не менш як 20 осіб), що мають у своєму доробку завершені та оприлюднені твори культури і мистецтва чи їх інтерпретації.

Членами творчої спілки можуть бути професійні творчі працівники – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які досягли 18 років.

Наступна складова соціокультурної сфери – *діяльність із підтримання та охорони здоров'я*. До цієї сфери належать гуманістичні акції із допомоги невиліковно хворим, пропаганда здорового способу життя, програми захисту материнства і дитинства, програми підтримки людей з додатковими потребами, організація донорських і благодійних центрів, заснування лікарень та госпіталів тощо.

Через діяльність таких організацій реалізовується філантропічний потенціал суспільства, оскільки основною метою їх створення є кваліфікована або фінансова допомога хворим. Отже, у цьому руслі можна виокремити так звані *організації взаємодопомоги*, які створюються людьми, що зіткнулись з проблемами, пов'язаними з життям та здоров'ям, для взаємної підтримки в складній життєвій ситуації (Товариство “Чорнобиль”, Спілка “Ветеранів Афганістану”, “Союз ветеранів”, Громадське об'єднання “Центр взаємодопомоги при ВІЛ/СНІД “Ми з вами”“, “Товариство хворих на гемофілію” тощо); і *благодійні організації*, мета яких – збір та передача коштів на лікування та спасіння хворих

членів суспільства (Благодійна організація “Фортеця надії”, “Українська асоціація благодійників”, Благодійний фонд “Допомога хворим на аритмію серця”, Благодійний фонд “Захист хворих на епілепсію”).

Велику роль у справі охорони здоров'я відіграють міжнародні організації та фонди (“Всесвітня організація охорони здоров'я”, “Міжнародний комітет Червоного Хреста”, Міжнародна організація “НАДІЯ”), що є дуже дієвими, оскільки мають великі фінансові надходження, володіють новітнім спеціальним обладнанням, до їх складу входять висококваліфіковані спеціалісти і ці організації співпрацюють з провідними медичними центрами і науково–дослідними лабораторіями.

Для України діяльність благодійних організацій – поки що нова практика, і тому вони не надають широкого спектру медичних послуг, а здебільшого знаходять кошти для лікування за кордоном або в Україні. Тому, якщо розглядати діяльність українських благодійних організацій з точки зору управлінського циклу, то вони здебільшого розглядають проблемні питання, дають експертну оцінку випадків, з якими звертаються громадяни, приймають рішення щодо надання благодійної допомоги і здійснюють супровід в процесі лікування або надання допомоги.

До іншої складової соціокультурної сфери – *підтримки фізичного виховання та спорту* – можна віднести створення галузевих спортивних клубів та секцій, влаштування різноманітних змагань та спортивних заходів, програми підтримки спортсменів–інвалідів і т.п. Дуже важливою роботою для цих організацій на рівні всього суспільства є пропаганда здорового способу життя і важливості спорту в житті кожного і, відповідно, кваліфіковане задоволення потреби суспільства в організації активного відпочинку. Основними клієнтами таких організацій звичайно є молодь, якій треба прививати позитивне ставлення до спорту через організацію мережі спортивно–оздоровчих закладів, випуск періодичних видань з цієї тематики, та влаштування спортивних заходів.

Слід вказати, що на сьогодні в Україні є певна кількість громадських організацій, які займаються питаннями

підтримки спорту і фізичного виховання, але вони обслуговують достатньо вузький сегмент громадян. Це пов'язано з популярністю в нашій країні таких видів спорту, як футбол та бокс і асигнуваннями саме цих видів спортивної підготовки. Найбільш потужними спортивними асоціаціями на сьогодні є Асоціація футболу України, Асоціація боксу України, які мають мережі спортивних закладів для молоді і кошти для їх розвитку. Щодо інших видів спорту, на жаль, вони досить локально охоплені діяльністю громадських організацій.

Зрештою, *соціальна допомога* передбачає підтримку малозабезпечених верств населення. Ця діяльність здійснюється через *благодійництво*.

Благодійництво – це добровільна діяльність громадян або юридичних осіб щодо надання допомоги (безкоштовної або на пільгових умовах) іншим громадянам або юридичним особам. Специфічними формами благодійництва є *меценатство* (добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними особами набувачів благодійної допомоги) і *спонсорство* (добровільна матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними та юридичними особами набувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знака для товарів і послуг).

Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” [133] визначає *благодійну організацію* як недержавну організацію, головною метою діяльності якої є здійснення добровільної безкорисливої пожертви фізичними та юридичними особами у наданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги в інтересах суспільства або окремих категорій осіб на засадах законності, гуманності, спільності інтересів і рівності прав її учасників, гласності, добровільності та самоврядування. Ці організації займаються: підтримкою і захистом громадян, включаючи поліпшення матеріального становища малозабезпечених; соціальною реабілітацією безробітних, інвалідів та інших осіб, які в силу своїх інтелектуальних або фізичних особливостей або інших обставин не в змозі самотійно реалізувати свої права та інтереси.

Засновниками (засновником) благодійної організації можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які досягли 18 років, а також юридичні особи незалежно від форм власності.

Благодійні організації можуть утворюватися в таких організаційно–правових формах: членська благодійна організація; благодійний фонд; благодійна установа; інші благодійні організації (фондації, місії, ліги тощо).

Благодійна діяльність здійснюється у таких *основних напрямках*:

– сприяння практичному здійсненню загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, що спрямовані на поліпшення соціально–економічного становища; поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальній реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

– надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам репресій, біженцям;

– сприяння розвитку науки і освіти, реалізації науково–освітніх програм, надання допомоги вчителям, вченим, студентам, учням; сприяння розвитку культури, в тому числі реалізації програм національно–культурного розвитку, доступові всіх верств населення, особливо малозабезпечених, до культурних цінностей та художньої творчості;

– надання допомоги талановитій творчій молоді;

– сприяння охороні і збереженню культурної спадщини, історико–культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; надання допомоги у розвитку видавничої справи, засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури; сприяння розвитку природно–заповідного фонду та природоохоронної справи;

– сприяння розвитку охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, пропагування здорового способу життя, участь у наданні медичної допомоги населенню та

здійснення соціального догляду за хворими, інвалідами, садинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують соціальної підтримки та піклування; сприяння захисту материнства та дитинства, надання допомоги багатодітним та малозабезпеченим сім'ям.

Загалом, доцільність створення громадських організацій полягає в їх спроможності вирішувати багато задач соціокультурного розвитку країни. Це можливо за умови ефективного виконання **основних функцій** громадських організацій у зазначеній сфері, серед яких:

1) *сервісна функція*. Як уже зазначалось, громадські організації є похідними від соціальних інституцій і покликані задовольняти певні специфічні потреби суспільства. При цьому, користь громадське об'єднання буде приносити тоді, коли воно буде скорочувати необхідний для громадян час, що звертаються до нього по допомогу. Це означає, що людина, яка прийшла в силу різних причин до громадської організації, отримує від неї якісну і вчасну послугу, а не буде витратити задарма свій час у "коридорах" цієї організації, як це часто буває з державними установами;

2) *інформативна функція*. Вона має подвійне спрямування, оскільки, з одного боку, громадські організації надають інформацію у вигляді консультацій, семінарів, інформаційних видань для певних категорій населення, а з другого, інформують широкий загал про досягнення або проблеми соціокультурного життя, наприклад, через соціальну рекламу. Ефективність функції забезпечується вдалими формуванням інформаційних каналів і повідомлень;

3) *організаційна функція*, яка полягає в об'єднанні, консолідації громадян задля досягнення певних цілей. Також об'єднання громадян займаються розробкою та реалізацією проектів соціально-культурного розвитку. Ефективність організаційних можливостей третього сектору залежить від налагодження соціального партнерства з державними установами та комерційними підприємствами, що буде забезпечувати юридичний супровід та матеріальну підтримку діяльності громадських організацій;

4) *представницька функція*. Громадські організації

виявляють загальні інтереси різноманітних верств населення, орієнтують владні структури на врахування цих інтересів під час розробки державної соціальної і культурної політики. Саме “проштовхування” громадських інтересів коридорами влади є показником ефективності представницької функції. Тут найбільш дієвим є механізм лобювання, що здійснюється через мережу формальних і неформальних зв’язків членів громадського об’єднання з представниками влади;

5) *ідеологічна функція*. Організації третього сектору активно формують громадську думку різних верств суспільства з приводу політичного, економічного і соціокультурного життя. Вони забезпечують розповсюдження певного світорозуміння та формують ідеологію людей. Ефективність виконання цієї функції забезпечується вдалою пропагандою, що привертає увагу і формує громадську думку;

6) *просвітницька функція*, що полягає в ознайомленні широкого загалу зі світовими та національними досягненнями науки, культури та мистецтва. Ефективність культурно–просвітницької діяльності на рівні громадських організацій залежить від залучення кваліфікованих співробітників, а також від матеріальної допомоги меценатів, отримання державних дотацій та “грантів”.

Отже, діяльність громадських організацій загалом і в соціокультурній сфері зокрема дає громадянам суспільно корисні проекти, матеріальну, моральну і медичну допомогу для багатьох людей, додаткові робочі місця, можливість об’єднання громадян зі спільними проблемами або інтересами.

Крім того, характерним є те, що діяльність громадських організацій охоплює практично всі сфери суспільного життя України. Що стосується соціокультурної сфери, то тут пріоритети означились так: найбільша питома вага припадає на фізкультурно–спортивні та оздоровчі об’єднання (16,2 %). Далі в рейтингу громадської активності займають місце об’єднання професійної спрямованості та молодіжні організації (відповідно 10,7 % та 10,3 % від загальної кількості громадських організацій). Серед поширених організацій можна виділити об’єднання ветеранів та інвалідів – 8,8 %, освітні, культурно–виховні – 5,5 %; 6% і 4% – відповідно займаються наслідками Чорнобильської аварії і проблемами

довкілля [100, с. 8–9].

Однак, незважаючи на наведену статистику, *недостатня дієвість* українських громадських організацій у вирішенні соціокультурних проблем пов'язана з неефективністю виконання вищезазначених функцій. На наш погляд, причиною цього є цілий ряд факторів.

По-перше, головною перешкодою, що суттєво гальмує розвиток вітчизняного третього сектору на сучасному етапі, залишається дефіцит громадянської активності населення. Громадські організації поки що не стали основним партнером держави у наданні соціальних послуг, тому більшість громадян не сприймають громадські організації як щось корисне і потрібне в соціальній сфері.

Дієвість і корисність громадських організацій вимірюється їх спроможністю впливати на владу. Цей вплив здійснюється через утворення дорадчих органів, через консалтинг і надання аналітичної інформації органам влади під час розробки державної соціокультурної політики. Недорозвинутим в сучасній Україні є популярний на Заході механізм лобювання влади, за допомогою якого різноманітні інтереси громадян можуть визнаватись владою, закріплюватись законодавчо, отримувати бюджетні кошти на їх реалізацію. У світовій практиці відомо багато випадків, коли лоббі громадських організацій суттєво впливали як на політичні рішення країн, так і на діяльність окремих компаній. На вимогу громадських організацій, наприклад, відомі фармацевтичні фірми різко знизили в десятки разів ціни на препарати для лікування СНІДу.

Незважаючи на істотні недоліки законодавчої бази діяльності громадських організацій в Україні, також є певні досягнення в галузі просування інтересів. “Спілка військових матерів” значно вплинула на Постанову Верховної Ради “Про порядок проходження військової служби призовниками України”. В руслі пропаганди здорового способу життя завдяки тиску Коаліції громадських організацій “За вільну від тютюнового диму Україну”, були здійсненні суттєві зміни в законодавстві. Так, з 1 липня 2006 р. в Україні вступив в силу закон, що забороняє паління на робочих та у громадських місцях (окрім спеціально відведених місць) і регламентує

виробництво та продаж тютюнових виробів. Відповідно до цього законопроекту, забороняється реклама тютюнових виробів на радіо, телебаченні, у друкованих виданнях, призначених для дітей, у кіно і театрах, а також зовнішня реклама. Новий закон забороняє виробництво, ввезення і продаж в Україні тютюнових виробів, у яких вміст нікотину перевищує 1,3 міліграми і смоли – 15 міліграмів [134]. Після довгих років боротьби медиків і громадських організацій з парламентаріями 11 лютого 2010 р. таки набув чинності закон, що забороняє продавати пиво та слабоалкогольні напої неповнолітнім. Зазначені напої не можна вживати в парках, на дитячих та спортивних майданчиках, у лікарнях, навчальних та освітньо–виховних закладах, у громадському транспорті, у культурних центрах, у ліфтах, в органах державної влади [252]. (Хоча дієвість контролю за дотриманням цього закону поки не демонструється на практиці.)

Отже, можливість впливати на законодавчу та виконавчу владу дає громадським організаціям реальну можливість здійснювати свої функції, тобто бути суспільно корисними, що в свою чергу, впливає на підвищення авторитетності цих організацій на рівні суспільства і мотивує громадян до вступу в їх члени.

Другим фактором, що гальмує розвиток громадських організацій саме в соціокультурній сфері, є досить слабкий управлінський підхід до вирішення поставлених завдань. Громадські організації, що функціонують у політико–правовому та економічному просторі країни, як правило, мають сформований механізм вирішення проблемних питань, який досить чітко регламентується нормативно–правовими актами і кон'юнктурою ринку відповідно. Соціокультурні процеси є менш детермінованими як з боку держави, так і з боку ринку, тому діяльність організацій тут має доволі спорадичний характер, що пояснюється відсутністю напрацьованого управлінського алгоритму розв'язання проблемних питань і розмитістю уявлень засновників організації відносно структурної і функціональної визначеності певної організації.

Зазначена проблема сьогодні проявляє себе як на

практичному, так і на теоретичному рівнях. Існує багато інформаційних джерел, в яких ретельно описується механізм створення громадської організації, проте недостатньо розглянуто проблематику її подальшого функціонування, не аналізуються умови та заходи щодо підвищення ефективності таких організацій у вирішенні соціально–культурних потреб громадян.

На нашу думку, громадську організацію, що покликано задовольняти соціокультурні потреби громадян і сприяти культурному і духовному розвитку суспільства, потрібно організувати за матричним принципом. Матрична організаційна структура дає змогу: по–перше, чітко розмежувати напрямки діяльності організації, по–друге, створювати проблемні або проектні групи відповідно для вирішення нагальної проблеми, або розробки і реалізації певного соціального проекту. Створення проблемних (проектних) груп передбачає залучення до роботи над завданням необхідних фахівців і експертів, що забезпечить інформаційний, юридичний і фінансовий супровід проекту; чіткий розподіл функцій, завдань, обов'язків і повноважень серед членів групи; встановлення конкретних умов і строків реалізації проекту; координацію діяльності і контроль з боку керівника проблемної (проектної) групи. Ми впевнені, що саме матричний принцип побудови громадської організації надасть їй структурної і функціональної визначеності і забезпечить ефективне і швидке вирішення завдань соціокультурного розвитку.

Також досвід з організації функціонування громадських організацій доцільно переймати у розвинутих громадянських суспільствах Європи. Наприклад, з 8 по 12 лютого 2010 року за ініціативи та підтримки Міжнародного фонду “Відродження” та Інституту відкритого суспільства в Брюсселі (OSI Brussels) відбувся робочий візит представників українських громадянських тематичних платформ до Брюсселя, під час якого вони ознайомилися зі структурою, особливостями діяльності та організацією роботи громадянського суспільства, що там працює, а також дізналися про можливості впливу на формування політики інституціями ЄС [164].

Третім фактором, що негативно впливає на становлення

громадських організацій соціокультурної сфери в Україні, є низька поінформованість громадян про діяльність організацій третього сектору, що гальмує їх розвиток і формування суспільної довіри до них. Інформаційний ресурс сьогодні активно використовують політичні неурядові організації для привернення уваги широкого загалу. Що стосується соціокультурної ініціативи, то про діяльність цих організацій знає лише невелике коло “зацікавлених”. Для активізації ж громадськості необхідно широко освічувати позитивні результати соціальних проєктів, культурних подій та благодійницьких місій. Для вирішення цього питання керівництво громадських організацій має усвідомити важливість цих заходів і налагоджувати позитивні комунікації з “цільовими групами”.

Цільовими групами в такому випадку можуть бути:

– громадяни “клієнти”, в інтересах яких створено цю організацію і на яких спрямовано її діяльність;

– державні органи і установи, з функціонуванням яких пов’язана діяльність громадської організації;

– інші громадські організації, з якими можна утворювати коаліції, союзи та асоціації для спільного виконання завдань соціокультурного розвитку;

– організації або окремі особи, що можуть надати експертну, консультаційну, матеріальну і фінансову допомогу;

ЗМІ як засіб формування громадської думки стосовно подій пов’язаних з соціальною та культурною діяльністю тієї чи іншої громадської організації.

Комунікації з “клієнтами” певної громадської організації дають можливість отримання “зворотного” зв’язку для корекції діяльності останньої, а також для “рекрутування” нових членів. Для розвитку двостороннього інформаційного процесу, необхідно визначити свою “цільову аудиторію” серед громадян і зосередитись саме на ній. Для інформування певної групи населення можна використовувати такі способи:

– друковані й електронні засоби масової інформації – наприклад, створення власного сайту, де можна не тільки розмістити інформацію про діяльність організації, але й поспілкуватись у форматі форуму;

– інформаційні листки, брошури, які можна залишати в

місцях перебування представників цільової групи;

– звернення через місцеві ЗМІ тощо.

Налагодження позитивних комунікацій з державними органами та установами надає можливість лобювання інтересів певних громадських організацій, про що вже йшлося раніше. Для діалогу з владними структурами представники громадської організації мають постійно брати участь у відкритих засіданнях, зустрічах та семінарах, які проводять державні інституції або навіть мати своїх представників серед держслужбовців.

Партнерські відносини з іншими організаціями, рухами та партіями виникають через створення та реалізацію спільних проектів, а також проведення зустрічей та “круглих столів” з певної проблематики. Наприклад, створення єдиної бази даних для організацій, що займаються суміжними соціальними питаннями дає можливість значно поширити масштаб дії та підвищити кількість реалізації “соціальних замовлень”.

Привернення уваги консультантів, експертів та фінансових “донорів” можливе через формування позитивного іміджу і престижності громадської організації. Сьогодні в Україні більшість організацій і приватних осіб, що можуть запропонувати матеріальну і фінансову підтримку, надають перевагу адресній допомозі, або створюють власні благодійні фонди. Це відбувається через недовіру як до державних установ, так і відповідних громадських організацій. Тому перед організаціями третього сектору сьогодні стоїть дуже складне питання – спростувати негативний стереотип “поглинате́лів коштів” і відновити довіру до себе і своєї діяльності. Виправити таку ситуацію можливо лише через утворення жорсткого і прозорого механізму фінансової звітності.

Засоби масової інформації дають широкі можливості для привернення уваги до громадських організацій всіх зазначених груп. Для налагодження зв'язків зі ЗМІ використовується практика прес–релізів (періодичних стислих текстових повідомлень про певні культурні події або заходи), створення окремих тематичних програм або серії репортажів, присвячених соціокультурній проблематиці, широко

використовується соціальна реклама.

Четвертим чинником, що гальмує розвиток громадської ініціативи, є незначний вплив громадських організацій соціокультурної сфери, що не дозволяє охопити широкі маси населення своєю діяльністю, особливо це стосується мешканців віддалених районів та селищ. Здебільшого організації третього сектору локалізуються в обласних центрах і не мають філій в районних центрах та селищах. Нерозвинутою на сьогодні є “культурна інфраструктура”. Якщо за радянських часів в кожному селі був клуб або Будинок культури, який виконував функцію культурно–освітнього осередку і закладу дозвілля, то зараз цю практику зруйновано і зазначені функції виконувати нікому.

Як відомо, сьогодні найбільш розгалужену інфраструктуру має глобальна інформаційна мережа “Інтернет”. Слід зазначити, що локальні мережеві співтовариства сьогодні є альтернативою реальним організаціям і перебирають на себе більшість їх функцій. Соціальні мережі і соціальні співтовариства зокрема, замінюють реальні, оскільки включають дуже широкі маси людей, які можуть спілкуватись між собою в електронному режимі, створювати проблемні групи, або групи за інтересами, обмінюватись думками, давати поради і корисну інформацію.

Відповідно до сучасних тенденцій мають працювати і громадські організації, оскільки через Інтернет вони зможуть охопити значно більше громадян і підвищити рівень надання своїх специфічних послуг. І в цьому руслі великим кроком вперед є створення Інтернет–порталу “Громадський простір”, де міститься повна база даних про різноманітні громадські організації. Є доступ до законодавчих баз, каталог всіх українських, іноземних і міжнародних організацій третього сектору, надаються консультації досвідчених юристів, аудиторів, представників органів державного управління, консультантів донорських організацій, інших спеціалістів, містяться проекти і пропозиції щодо неприбуткових організацій. Тому функціонування у віртуальному вимірі сьогодні є нормальною практикою і має багато переваг, оскільки долає просторові перепони і економить час.

Підбиваючи підсумки аналізу діяльності громадських

організацій в соціокультурній сфері, є сенс підкреслити: громадські об'єднання і рухи, їх діяльність є основою громадянського суспільства, системою вільних соціальних форм життєдіяльності людей, які функціонують на рівні з партійною формою соціально–політичного буття. Їх соціальне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення громадської ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

5.6. Роль громадських організацій в саморегуляції духовної сфери суспільства *(Т. І. Андрущенко, Ю. В. Бех)*

Духовна сфера [347] – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства в суспільній і індивідуальній свідомості. В ході духовної взаємодії демократична держава й громадянське суспільство цілеспрямовано формують через механізми соціалізації такі ціннісні уподобання індивідів, які б найбільшою мірою відповідали домінуючій в суспільстві демократичній системі цінностей.

Демократична держава та громадянське суспільство [347] – це парні наукові категорії, без громадянського суспільства немає і демократичної держави, бо демократія повинна виражати і відображати інтереси громадянського суспільства. “Держава є виразником різнопланових особливих інтересів індивідів та соціальних груп, а громадянське суспільство – носієм і джерелом продукування цих інтересів” [422, с. 72–84].

Незважаючи на численну кількість наукових і публіцистичних досліджень, які присвячено аналізу сутнісно–змістових характеристик громадських організацій, “відкритих” питань з цієї проблематики лишається набагато більше, ніж відповідей на них.

Одним із таких невирішених аспектів вивчення громадських організацій як чинника демократизації

суспільства є дослідження їх місця і ролі у духовній сфері країни. Цьому і буде присвячено цей підрозділ.

Явище духовності є складним і багатогранним, і його не можна визначати тільки як ціннісну характеристику моральної свідомості, чи як показник моральної зрілості людини. У цьому контексті, цілком погоджуємося із М. Заковичем, який стверджує, що у філософській літературі поширеною є думка, що духовність варто розуміти як якісну характеристику свідомості, вчинків і дій людини, її здатності творити добро на благо суспільства, свого народу держави.

Отже, розуміння духовності крізь призму віри в Бога та дотримання християнських чеснот є дещо звуженим. Традиційно вважається, зокрема в аксіологічному відношенні, що складовими духовності є істина, добро і краса. У практичному житті людина тяжіє до певного раціоналізму, естетизму й дотримання загальнолюдських цінностей, що дозволяє актуалізувати її суб'єктивні якості [131, с. 42–44].

Забезпечує зазначені “істину, добро і красу” духовна сфера суспільства.

М. Юрій констатує, що духовна сфера включає в себе виробництво духовних цінностей, світогляду, науки, а також відносин з приводу вжитку духовних благ [481]. Тобто, це певні відносини між людьми, їх об'єднаннями, суспільством і державою з приводу реалізації духовних потреб та інтересів, а також інституалізація цих відносин у освіті, науці, релігії.

Нас передусім цікавить місце і роль громадських організацій у духовній сфері окремої країни, а також інструменти інституційного забезпечення громадськими організаціями духовних потреб та інтересів громадян.

Як відомо, інтереси формуються через ціннісний вимір. Так, Г. Гараніна з цього приводу справедливо зазначає: “людська діяльність немислима без цінностей, які надають їй цілеспрямованого смислу”.

Сучасні трансформаційні процеси призводять до зміни цінностей, породжують чимало гострих проблем у суспільстві, які не завжди можна пояснити з точки зору об'єктивної логіки. “Цінності недостатньо проголосити, їх треба формувати, поширювати, тиражувати, закріплювати в суспільній свідомості, культивувати” [77, с. 54–59]. І не останнє значення у цих

процесах відіграють громадські організації.

На сучасному етапі розгортання українського соціального буття гостро постають питання захисту й збереження [408] традиційних цінностей українства, проблеми забезпечення ефективного функціонування діяльності людини і суспільства щодо вибору цінностей, пріоритетів, потреб; питання формування відповідних і необхідних у конкретний час історичного розвитку суспільства критеріїв такого відбору та вибору. Усе це нагальні проблеми формування системи безпеки духовності українського суспільства, яка сьогодні перебуває під дією низки викликів світового цивілізаційного процесу

Зазначені обставини обумовлюють актуальність розробки проблематики детермінантного поля розвитку духовної сфери життя суспільства, а, значить, і факторів формування системи безпеки духовності.

Духовна сфера є лідером за багатством, розмаїтістю чинників, які виступають своєрідним центром усіх сфер суспільної свідомості, і, відповідно, соціального життя. Тобто, можемо стверджувати, що саме духовна сфера є інтегруючим началом політичного, економічного, культурного буття соціуму.

Звідси констатуємо, необхідність осмислення особливого роду явищ, процесів, зв'язків і відносин, які забезпечують збереження цілісності суспільного життя, є необхідним фактором його стабільного функціонування і відтворення. Причому в концентрованому вигляді означена потреба знаходить прояв у діяльності саме тих громадських організацій, які, за своїм призначенням, покликані забезпечувати консолідацію держави, суспільства та соціальних груп. Йдеться, перш за все, про ті специфічні області та напрямки їх соціальної активності, де єдність та цілісність суспільства більшою мірою йде під вплив загроз безпеці духовності, а також про діяльність громадських організації щодо здійснення великих суспільних проектів і акцій, які вимагають максимального напруження сил, мобілізації духовних можливостей їх учасників [206].

У цьому контексті показовим для нас є дослідження стану та динаміки розвитку неурядових організацій України за

2002–2009 рр. Його результати засвідчують, що сьогодні в Україні діє розгалужена мережа неурядових організацій, основними причинами створення яких є можливість вплинути на розвиток суспільства (73 % респондентів), бажання допомогти іншим (67 %), допомогти членам організації (36 %). Мотив самореалізації обрали 34 % респондентів, тоді як можливість отримати фінансування – тільки 15 % опитаних представників неурядових організацій [295, с. 9]. Ці статистичні дані дозволяють нам припустити, що саме задоволення духовних потреб та інтересів громадян, є однією із визначальних передумов об'єднання ними в громадські організації.

Станом на кінець 2009 року, переважну більшість громадських організацій (що становить 89 % або 515 організацій) зареєстровано як громадські організації, і 11 % (64 організації) – як благодійні [295, с. 22]. Щодо розподілу за секторами і видами діяльності, відзначимо “духовність” функціонального спрямування цих організацій. Так, 40 % опитаних членів організацій одним із основних секторів своєї діяльності зазначають роботу з дітьми та молоддю; громадянською освітою займається 32 % респондентів; вирішенням соціальних питань та правами людини – по 26 %. Як бачимо, значення громадських організацій у формуванні та реалізації духовної сфери (основними складовими якої є освіта, наука, релігія) не можна недооцінювати [295, с. 23].

Інструменти, які використовують неурядові організації з метою досягнення стратегічних цілей та завдань, також спрямовані на розвиток духовного потенціалу суспільства. Сюди належать: проведення тренінгів та консультувань (цей варіант своєї діяльності обрали 47 % респондентів); захист інтересів громадян та їх лобювання (41 %); інформування, навчання і залучення громадян до визначення та вирішення питань, які є важливими для широкої громадськості (36 % – займаються поширенням інформації, 32 % – освітянською діяльністю, дослідженнями та аналітикою – 24 % респондентів) [295, с. 24–26].

Зазначені вище статистичні дані дозволяють нам стверджувати, що неурядові організації є рушійними силами

розвитку духовного потенціалу суспільства, і завдяки використанню навчальних, освітянських, просвітницьких, наукових, виховних інструментів, дієво впливають на функціонування таких соціальних інститутів, як освіта, наука, релігія, виховання.

У сучасному глобальному просторі духовність, перш за все, має бути спрямовано на формування і розвиток таких категорій, як демократизм, толерантність, ненасильство, становлення нації, духовні потреби і духовні цінності. І одним з інструментів забезпечення цих процесів є виховання. Наголосимо на вагомості виховання, оскільки, саме завдяки йому особистість здатна проявляти розуміння і самовияв, розвивати аналітичні здібності, здатність експериментувати і робити логічні висновки [409]. Крім того, подолання браку духовності, який останнім часом постійно зустрічаємо в сучасному житті, можливе через виховання. Виховання має стимулювати ініціативу, самостійність і відповідальність.

*Процес **виховання духовності** передбачає: виховання духовних почуттів, розумове виховання, виховання волі, виховання любові до праці та творчості, виховання усвідомленого прагнення жити і діяти за моральними законами.*

Усі зазначені складові процесу виховання духовності втілюються в реальному житті засобами духовного виховання. Вони поділяються на прямі – ті, що сприймаються безпосередньо за рахунок особистої душевної активності, та непрямі – ті, що сприймаються опосередковано через підсвідомість чи самостійне вторинне переосмислення.

До прямих засобів духовного виховання належать такі:

- 1) сімейні традиції та пріоритети;
- 2) система навчальних закладів. Всезагальність та контрольованість освіти гарантують донесення універсальних людських цінностей до кожного;
- 3) урочисті події та акції. Обрядові дійства, релігійні, національні, суспільні свята, громадські віча, добродійні акції дають змогу залучитись до світу духовного та реалізувати свій власний духовний потенціал;
- 4) участь у вирішенні загальних проблем. Турбота про інших є однією з умов духовного саморозвитку та внутрішньої

реалізації людини, причому є неважливим, які проблеми потребують вирішення – вузькосімейні чи загальнодержавні.

До непрямих засобів духовного виховання належать:

1) мистецтво, особливо такі його види, як живопис, література, музика, архітектура, кінематограф. Мистецтво сприймається людиною не стільки розумом, скільки почуттями, воно звернене до душі людини і глибоко впливає на її розвиток;

2) назви (топоніми, назви вулиць, магазинів та ін.). Будучи пов'язаною із свідомістю, мова передає в словах закодовану інформацію про об'єкти, явища чи процеси. Так, історична назва проспекту імені В. Леніна в м. Запоріжжі – вул. Соборна – могла б сприяти консолідації мешканців та допомагала б досягнути своє минуле.

Розглянемо більш детально участь громадських організацій в кожному з названих вище різновидів виховання.

Виховання духовних почуттів (наприклад, любові, вдячності, довіри, вірності, співчуття), або моральне виховання, пов'язуємо, насамперед, зі становленням людини як соціальної істоти, підняттям її на рівень людини високоморальної. Так, моральність передбачає орієнтацію людини на суспільно-історичні норми та цінності, на конкретні оцінки інших, спільноти. Важливе завдання морального виховання – навчити жити людину серед інших людей, дотримуючись певних норм і правил, що прийняті у конкретному суспільстві, тобто адаптувати її до соціуму.

Діяльність окремої групи громадських організацій сприяє вихованню духовних почуттів. Серед них, зокрема, *релігійні громадські організації*.

Релігійні об'єднання є одним з інститутів організованого суспільства [198, с. 95–100]. І хоча, сьогодні на законодавчому рівні закріплено відокремлення церкви від держави, це, жодним чином, не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, цей принцип звільняє релігійні об'єднання від їхнього одержавлення, тотального контролю держави над їх внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою.

Однією із важливих умов діяльності релігійних

організацій є налагодження їх співпраці з державою, яка має ґрунтуватися на визнанні того, що обидва ці суспільні інститути, хоча і є відокремленими і суверенними один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, діють в інтересах українського суспільства. Їх спільною метою є забезпечення права людини на свободу совісті, консолідація українського суспільства, збереження та примноження його традиційної культури, формування його ціннісних орієнтацій, розв'язання загальносуспільних проблем, тобто розвиток духовної сфери буття соціуму

Забезпечуючи права людини на свободу совісті, держава і релігійні організації припускають і визнають лише такі обмеження у цій сфері, які диктуються необхідністю захисту конституційного ладу, громадського порядку, суспільної моралі, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, збереження традиційної релігійної культури суспільства, а також узгоджуються з нормами і принципами міжнародного права.

Релігійні організації, дбаючи про консолідацію українського суспільства, мають докладати усіх зусиль до пошуку та узгодження інтересів віруючих і невіруючих громадян та їхніх об'єднань, досягнення взаєморозуміння та взаємної толерантності між ними, забезпечення міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню конфліктів на релігійній основі, протистоянню церков, релігійних організацій), у тому числі в питаннях розподілу сфер їхнього впливу на території України тощо.

Для виконання цих завдань релігійні організації проводять самостійно і спільно з державою низку заходів серед населення, спрямованих на формування здорового способу життя; підтримку інституту сім'ї, материнства й дитинства; соціальну адаптацію осіб з особливими потребами; охорону здоров'я; збереження, відродження і розвиток історичної та культурної спадщини, в тому числі традиційної культури українського суспільства; забезпечення освітньої діяльності.

З метою реалізації цих завдань релігійними організаціями проводиться низка теоретичних і практичних заходів. Проведення круглих столів і спільних засідань, виступи представників релігійних об'єднань у ЗМІ, організація і

проведення форумів з метою налагодження взаєморозуміння і співпраці між представниками різних релігій і конфесій, підготовки низки наукових праць і публікацій з релігійної тематики – усі ці зазначені напрямки роботи – активно використовуються релігійними організаціями у своїй діяльності.

Релігійний тероризм, як міжнародне явище, також не залишається поза увагою членів релігійних об'єднань. Останні активно залучаються до профілактики, протидії і боротьби з ним. Так, Громадсько–консультативною радою з проблем боротьби з міжнародним тероризмом (Росія) у збірнику “Тероризм і релігія”, який присвячено вивченню взаємозв'язку між ідеологією тероризму та основними релігійними вченнями, надано практичні рекомендації для державних органів щодо оптимізації заходів для боротьби з тероризмом, а також для наукових установ.

У незалежній Україні релігійне життя суспільства значно пожвавилось, стало більш насиченим та динамічним. Одразу після проголошення незалежності було здійснено суттєві кроки, спрямовані на формування правового поля взаємовідносин між державою і церквою та створення реальних можливостей для реалізації свободи совісті громадян. Уже 23 квітня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, який визначив принципові засади ставлення держави до релігійних організацій, визнав їх важливу роль у зміцненні моральності, гуманізму, громадянської злагоди і налагодженні співпраці між членами суспільства, а також заклав гарантії свободи совісті особистості [144; 192].

Було скасовано статті Кримінального та Цивільного кодексів України, які обмежували права віруючих і релігійних організацій. Релігійні фундації прирівняні до громадських організацій та одержали статус юридичних осіб. Питання власності, підприємництва, землекористування релігійних організацій, трудових відносин у них, добродійної діяльності і т. ін. врегульовані відповідними законодавчими актами [233].

Вагомим внеском у зміцнення духовності суспільства [46], утвердження в ньому високих моральних принципів став Указ Президента України від 7 квітня 2000 р. “Про заходи щодо

розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян”, а також утворення відповідно до нього Всеукраїнської координаційної ради з питань розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян.

Усі ці обставини сприяли налагодженню релігійного життя національних меншин та швидкому зростанню кількості їхніх громад. Протягом 1992–1999 рр. кількість таких громад в Україні збільшилась із 175 до 655 [414, с. 458–459].

Яскравим прикладом пострадянської активізації життєдіяльності громадських організацій є діяльність громад Німецько евангелічно–лютеранської церкви. Так, на кінець 1990–х рр. в Україні існувала 41 громада цієї церкви [46]. Серед них найпершою організаційно оформилась київська громада. Рішення про її створення було прийнято ще в 1989 р., у час існування Радянського Союзу. Проте реальні організаційні кроки почали здійснюватися після утворення незалежної Української держави, де для цього склалися необхідні передумови.

Першими, хто активно взявся за справу організації громади, були киянки І. Вельш та Д. Євдокименко. Обидві жінки, глибоко віруючі, були пройняті бажанням відродити традиції свого народу [280].

Першим кроком на шляху створення громади став візит у 1989 р. до Литви та ознайомлення з досвідом функціонування парафії в Ризі. Потім розпочалась підготовка до офіційної реєстрації. Було зібрано необхідну кількість членів громади, підготовлено статут, в основу якого покладені положення колишнього статуту, розшуканого в архіві, створено Раду громади у складі шести осіб та обрано її голову Д. Євдокименко. Київську евангелічно–лютеранську громаду було зареєстровано органами юстиції в грудні 1990 р., а її статут – у вересні 1991 р.

Протягом 1990–1991 рр. здійснювались заходи з відродження богослужіння, інших духовних основ діяльності громади. З єпископату Литви надійшла необхідна література: примірники Біблії, катехісису та пісенників. Першим проповідником став семінарист з Риги К. Мамбергер. Почали налагоджуватися зв'язки з евангелічно–лютеранською

церквою в Мюнхені. У жовтні 1990 р. мюнхенський продекан доктор Х. Рувандл запросив членів київської громади відвідати Німеччину, а в жовтні 1991 р. відбувся візит великої групи євангелічних лютеран з Мюнхена. Під час цього візиту в Києві пастором А. Вінтером уперше було похрещено більше десяти українських німців. У цей період виникла нагальна потреба в постійному пасторстві. На прохання громади цю відповідальну місію взявся виконувати пастор Х.-М. Негельсбах з Аугсбурга. 27 травня 1992 р. він прибув до Києва.

Уже на першому зібранні членів громади дорослими було висловлено бажання навчатись основам віри, що мало завершуватись конфірмацією, аби стати рівноправними членами громади. Протягом чотирьох місяців до 70 дорослих приходили щонеділі до церкви з усіх районів міста. Вони вперше читали з Біблії і Малого катехізису Лютера. Вони вперше слухали, як біблійна віра у створення світу і наукова картина світу доповнюють одна одну. Конфірмація 48 дорослих чоловік стала великим і хвилюючим святом [196].

Недільні проповіді регулярно відвідують близько 40% членів громади. З освяченням та введенням у дію церкви кількість постійно зростає. Щосуботи проводиться дитяче богослужіння, яким керує група жінок. Робота з дітьми передбачає також уроки релігії. Для дорослих часто проводяться семінари, на яких розглядаються актуальні проблеми релігійного та церковного життя. Відновлено традицію конфірмації підлітків 14–17 років. Її проводять уже конфірмовані члени громади. Окрема робота проводиться з молоддю. З 1992 р. регулярними стали зустрічі жінок і літніх людей.

Жіноча група ініціювала проведення Всесвітнього дня молитви жінок України, який почав збирати під дахом церкви св. Катерини християнок різних конфесій. Активно працював створений при громаді жіночий гурток [356, с. 6]. Важливу роль у київській громаді відіграє хор. Кожне богослужіння обов'язково супроводжується виконанням якогось хорového твору. Майже щороку хор виїжджає з концертами до Баварії і Гессену. Створено і дитячий хор.

Міжнародною Академією духовних наук [370]

напрацьовано величезний масив наукової продукції, що стало результатом системних прикладних та фундаментальних досліджень її членів: затверджені наукові доповіді “Комплексне сприяння думки на виховання молоді в умовах еколого–гігієнічної кризи” для участі в роботі Міжнародного наукового симпозіуму “Оздоровче виховання молоді: від гуманізації освіти до гуманізації суспільства” (2008, Ірпінь), доповіді “Формування особистості – концептуальна модель екології думки батьків” для участі в роботі Міжнародного наукового симпозіуму “Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі” (2008, Ірпінь). Для участі у Міжнародному інвестиційному форумі країн Близького Сходу, Середньої Азії і Східної Європи (2008, Йорданія) було затверджено доповідь “Екологія думки для інтелектуального та духовного розвитку людини”. Доповіді дійсних членів Академії були затверджені для участі у Міжнародній науковій конференції “Практика – ключ до майбутньої професії” (2008, Сімферополь). Для участі у Міжнародному саміті “Malta is open for business” (2008, Мальта) було затверджено доповідь “Екологія думки – як етичне самовизнання людини”.

Крім релігійних, до громадських організацій, що займаються вихованням духовних почуттів, можна віднести молодіжні організації. Серед них – Молодіжний тренінговий центр “АПЕЛЬСИН” [268], який є молодіжною неприбутковою, аполітичною та нерелігійною громадською організацією, яка на засадах добровільності об’єднує молодих громадян задля спільної реалізації їх прав і свобод, задоволення та захисту їх законних соціальних, творчих, вікових, духовно–культурних, інтелектуальних та інших спільних інтересів. Має таку місію – створення умов для самореалізації кожної молодої особистості шляхом навчально–розвиваючої діяльності, задля сприяння позитивним змінам у суспільстві. На офіційному сайті “АПЕЛЬСИНА” зазначено таку цільову діяльність: впровадження оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, просвітньої, освітньої та наукової діяльності серед молодих громадян, сприяння їх повноцінному, всебічно–гармонійному розвитку та соціальному становленню через об’єднання зусиль своїх членів для спільного задоволення та захисту своїх

законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. У цілому, на відміну від релігійних організацій, які виховують духовні почуття за допомогою популяризації віри в Бога і необхідності дотримання біблійних заповідей, організації молодіжні виконують цю функцію шляхом соціально–педагогічного впливу, про що більш детально розкрито в підрозділі 5.8 цієї монографії.

Багато які з жіночих організацій займаються питаннями духовного виховання та впровадження демократичних, сімейних та інших цінностей. Наприклад, громадська організація “Жіночий інформаційно–координаційний центр” сприяє підвищенню статусу жінки в українському суспільстві шляхом захисту прав жінок та дітей, допомоги їм у кризових ситуаціях, розвитку економічних можливостей та громадської активності жінок. Нею було реалізовано проект “Інформаційна кампанія щодо впровадження сімейних форм виховання” (вересень 2005 – березень 2006 р.) через Програму “Родина для дитини” що здійснюється організацією Holt International Children’s services Inc [96].

Обговорення проблем морального виховання громадян країни, особливо молоді, може бути виявлено і реалізовано у формі звернення. Наприклад, 24 вересня 2009 р. в Києві відбулося перше засідання [153] серед запланованої серії круглих столів за участі багатьох релігійних організацій України, де обговорювалось питання міжрелігійного порозуміння, взаємотерпіння, згоди в Україні. Засідання було ініційоване Всеукраїнським товариством “Просвіта” імені Т. Шевченка, проведення заходу відбулося за головуванням члену Головної Ради ВУТ “Просвіта”. Приводом для організації серії круглих столів стало пошкодження вандалами символічної мистецької скульптури Перуна (21 вересня 2009 р.). Отже, під час слухання було наголошено на актуальній проблемі заідеологізованості фактів існування в сьогоденні протослов’янських символів, зокрема скульптурних традицій, звичаїв, друкованих джерел, що складають духовний бік формування і розвитку етносів протягом останніх 10–15 тисячоліть. Бо їх сакральнo–культoвий спадок несе ознаки державної гордості за збережену національну спадщину, історичне, мистецьке надбання, що широко

популяризується і пропагується, в т.ч. рекламними і туристичними агенціями, від чого держава завжди має неабиякі фінансові, культурні здобутки.

Як результат дискусії винесено звернення до керівників засобів масової інформації, державних, силових структур, релігійних, мистецьких, громадських, інших зацікавлених організацій, провідних вчених, істориків, теологів, етнографів, просвітян, письменників, інших фахових спеціалістів, громадськості [153].

У рамках виховання духовних почуттів, або морального виховання, варто відзначити роботу Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” [153], яка являє собою громадську ініціативу, що об’єднує громадян України незалежно від їх політичних поглядів та переконань, котрі прагнуть ефективного захисту психічного здоров’я дітей, виховних процесів, зміцнення сімейних цінностей, панування у суспільстві законності, моралі та надбань світової демократії.

Метою та завданнями Асоціації є сприяння дотриманню принципів законності, гласності, демократичності, культури та високої моралі в інформаційних відносинах, які виникають у всіх сферах життя і діяльності суспільства, задоволення та захист спільних інтересів своїх членів. А також сприяння дотриманню друкованими і аудіовізуальними засобами масової інформації принципів законності, гласності, демократичності, культури та високої суспільної моралі у процесі своєї діяльності.

Також на своєму офіційному сайті Асоціація визначає, що своєю діяльністю вона сприяє запобіганню пропаганді жорстокості, насильства, аморальності, бездуховності, брутальності, непристойності, шкідливого психофізичного впливу у галузях інформації і інформаційної діяльності, культури, мистецтва та реклами (у тому числі в галузі кінематографії, галузях телевізійних, радіомовних, друкованих засобів масової інформації, та відносин пов’язаних з виробництвом, розповсюдженням та споживанням розважальних, концертно–видовищних заходів, засобів зв’язку і передавання інформації, електронних та комп’ютерних ігор і баз даних тощо).

Варто відзначити активну роботу Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” у напрямку постійного моніторингу українських телеканалів на предмет дотримання ними законодавства, покликаного захищати суспільну мораль та права неповнолітніх глядачів. У зв’язку із виявленням численних порушень в цій сфері, нею, як зазначено на сайті [71], передано велику кількість матеріалів Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення для вирішення питання про накладення санкцій.

Крім того, нею проводиться постійний моніторинг радіоэфіру із конкретними зверненнями Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” до Генеральної прокуратури України та Віце-прем’єр-міністра України з гуманітарних питань, зокрема, щодо грубого порушення законодавства України “Про захист суспільної моралі”, “Про телебачення і радіомовлення” з боку радіостанції KISS FM.

Також реалізується постійний моніторинг зовнішньої реклами, наслідком чого було зроблено низку звернень до Київського міського управління з питань захисту прав споживачів, у зв’язку із порушенням рекламними компаніями чинного законодавства України “Про рекламу”, яке регламентує рекламування алкогольних напоїв та тютюнових виробів. Наслідком цього Комітетом на вимогу Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” було припинено ряд правопорушень, які сприяли пропагуванню серед дітей алкоголізму та тютюнопаління.

Ця організація активно впливає на діяльність рекламних агенцій щодо захисту сімейних цінностей та підтримки моралі, так, наприклад, восени 2006 р. вони змогли добитися зняття у м. Києві бігбордів, що рекламували ліки, використовуючи опуклий рекламний щит [76].

На підставі моніторингу українських телеканалів, наприклад, треба відзначити звернення Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” до Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у зв’язку із демонструванням на українських телеканалах з грубим порушенням законодавства України

“Про захист суспільної моралі” реклами виробів сексуального характеру.

Також Всеукраїнською громадською організацією “Телеглядацька асоціація батьків України” із залученням фахівців в галузі психології, психіатрії, юриспруденції було розроблено ряд пропозицій до органів законодавчої та виконавчої влади України з внесення в чинне Законодавство України та до деяких підзаконних нормативно–правових актів змін, що сприятимуть захисту суспільної моралі, пропагуванню здорового способу життя, піднесенню духовності, культури та пришвидшенню євроінтеграційних процесів.

Варто відзначити, що на сайті викладено звернення Всеукраїнської громадської організації “Телеглядацька асоціація батьків України” починаючи від 2005 й до 2009 року [326]. Крім того, представники організації брали активну участь у круглих столах, громадських обговореннях, які так чи інакше торкалися інтересів захисту суспільної моралі та психофізичного стану здоров’я дітей [71].

Загалом, діяльність цієї громадської організації – досить яскравий приклад реалізації функції виховання духовних почуттів.

Наступний напрям, який ми виокремили, – **розумове виховання** – розвиток мислення, пізнавальних здібностей, оволодіння логічними прийомами, методами наукового пізнання. Думка – це могутня сила, яка може бути спрямована як на одухотворення і гармонізацію себе, оточення, світу, так і на їх руйнацію. Тому кожен повинен усвідомлювати велику відповідальність за свої думки, слова, вчинки, а для цього потрібен високий рівень інтелектуального розвитку.

Громадські організації, що забезпечують таку форму виховання, більшою мірою є молодіжними організаціями, а також об’єднаннями в галузі науки.

Наприклад, Асоціація молодіжних організацій України “СПЕКТР”, яка загалом має за мету об’єднання зусиль молодіжних громадських організацій України для всебічного сприяння підвищення суспільної, політичної та наукової активності молоді, їх розвитку та інтеграції у міжнародну спільноту, – рівноцінно розробляє та проводить програми на

всеукраїнському, регіональному та міжнародному рівнях. Профільні напрями роботи – просвітницький та науковий, історико–культурологічний, робота із соціально незахищеними категоріями населення, формування здорового способу життя.

У рамках цих напрямів Асоціація молодіжних організацій України “СПЕКТР” брала участь у проведенні міжнародної молодіжної конференції EFYSO “Youth, Europe, Safety – YES!”, здійснила такі програми, як “Різдвяний караван – 2004”, “Мобільність в Україні”, “Мова серця”, “Молодь – школярам” та інші.

Багато громадських організацій реалізують свою активність у процесах **виховання волі** (під останньою розуміється свідома саморегуляція людиною своєї поведінки й діяльності). На вищих рівнях прояву воля передбачає духовні цілі, переконання та ідеали. Вона має подвійне спрямування – на зовнішнє життя, досягнення успіхів і подолання перепон – з одного боку, і з другого – на життя внутрішнє, самодисципліну, самовладання. Сильна воля є результатом відповідного рівня розвитку свідомості, глибокого розуміння навколишнього світу, правильного ставлення до нього й орієнтації у ньому;

Прикладом такої діяльності громадських організацій є активність “Жіночого інформаційно–координаційного центру”, який реалізовував проект “Посилення ролі жінок у процесах прийняття рішень через співпрацю влади та громадськості” (червень 2007 р. – лютий 2008 р.) за підтримки Посольства США в Україні.

Ця організація шляхом роботи інформаційно–консультаційної телефонної лінії з питань попередження торгівлі людьми і допомоги потерпілим, підтриманої Міжнародною організацією з міграції, з серпня 2003 року, в рамках проекту “Проведення інформаційних кампаній з попередження торгівлі людьми в регіонах Дніпропетровської області”, внесла проблему на розгляд адміністративного органу.

За підтримки Міжнародної організації з міграції ця ж громадська організація взяла участь в організації виконання напрямку своєї роботи, а саме – провела навчання тренерів з питань протидії торгівлі людьми (2008–2009 роки).

Також вихованням волі займаються громадські організації

фізкультурно–оздоровчої та спортивної спрямованості. Дані опитування Творчого центру Каунтерпарт [392, с. 10] свідчать, що у галузі “охорона здоров’я” працюють 8 % організацій, “ВІЛ/СНІД” – 7 %. Предметом діяльності 12 % неурядових організацій є реабілітація [392, с. 23]. Наприклад, громадська організація “Жіночий інформаційно–координаційний центр” на своєму офіційному сайті повідомляє про реалізацію проекту “Здоров’я жінки – здоров’я нації” [96] в рамках грантової програми Фонду імені Комен.

Інший напрям участі громадських організацій в організації духовної сфери – **виховання любові до праці та творчості** (дієве перетворення себе і світу). Людина, яка уникає праці і її найвищого виразу – творчості, скеровує свій розвиток у протилежний бік, тобто нівелює себе до істоти суто біологічної.

Значний внесок у цей різновид духовного виховання роблять громадські організації галузі мистецтва. Дані опитування [392, с. 10] свідчать, що у галузі “культура, мистецтво, література” працюють 15 % опитаних організацій [110]. Багато з цих організацій є молодіжними.

В Україні переважна більшість молодіжних громадських організацій культурно–мистецького спрямування [310, с. 110–114] зосереджено в західному регіоні, зокрема у Львівській, Тернопільській та Івано–Франківській областях. Досить активно діють аналогічні організації в таких густонаселених областях, як Дніпропетровська, Донецька й Київська, а також в Автономній республіці Крим.

Аналіз спрямованості регіональних молодіжних мистецьких формувань дає змогу виокремити напрямки роботи цих об’єднань: розвиток окремих видів мистецтва, підтримка талановитих митців, організація фестивалів та конкурсів тощо.

Наприклад, Міжнародний благодійний Фонд Святої Марії 10 січня 2008 року провів виставку художніх творчих робіт Володимира Буценка “Україна історична” [432]. Виставка відбувалась за підтримки Головного управління з питань взаємодії із засобами масової інформації та зв’язків з громадськістю Київської міської державної адміністрації, яке очолює Марина Лахно та Міжнародного благодійного Фонду

Святої Марії під керівництвом Ганни Матіко–Бубнової.

Особливо важливим напрямком діяльності громадських організацій у сфері розбудови української культури є підтримка молодих митців. Ця робота проводиться Фондом підтримки студентської та учнівської молоді “Молоді надії України” (м. Київ), регіональним молодіжним фондом “Молода Галичина” (Івано–Франківська область), громадською організацією “Веселкове сузір’я” (м. Миколаїв), Доброчинним фондом “Ніка” та Центром допомоги дітям “Ковчег” (м. Одеса). Найбільш відомою організацією, що переслідує таку мету, є Всеукраїнський мистецький молодіжний центр “Перлини сезону”. З часу його створення (1995 р.) концертні заходи фестивалю відбувались на площах Донецька, Одеси, Херсону, Дніпропетровська, Рівного, Луцька. Фінал традиційно відбувається у листопаді у Києві і завершується великим Тала–шоу” [436, с. 126–136].

Переважно розвитку мистецьких напрямків присвячують свою діяльність такі організації, як “Асоціація молодих художників” (м. Запоріжжя), зареєстрована у вересні 1993 р. і спрямована на залучення молоді до оволодіння образотворчим мистецтвом; Турійська літературно–мистецька студія “Троно”, створена у грудні 1995 р. задля сприяння молоді в її творчій самореалізації, а також проведення літературних фестивалів та конкурсів; Бучацьке районне літературне об’єднання, створене у жовтні 1994 р.

У Дніпропетровську ще в 1975 р. було засновано обласне об’єднання клубів авторської пісні. Пізніше, в 1997 р., воно легалізувалось як громадська організація, що займається творчим розвитком молоді, знайомить молодих людей з історією культури та національно пісенною спадщиною.

Особливо популярним напрямком розвитку культури і мистецтва серед молоді стала молодіжна танцювальна культура. Про це свідчить діяльність численних хореографічних колективів по всій Україні, в яких займаються тисячі молодих українців. Скажімо, з червня 1995 р. діє Асоціація спортивного танцю Криму, яка ставить і успішно вирішує проблему об’єднання фахівців галузі хореографії з метою естетичного і фізичного виховання молоді у сфері спортивного і бального танцю. З листопада 1992 р. успішно діє

танцювально–спортивний центр “5РОКТ–ДАНС” та клуб спортивного танцю “Славутич Стар”, створений у березні 1997 р. У квітні 1997 р. зареєстровано Луганську обласну федерацію вуличних танців, діяльність якої спрямована на організацію дозвілля і вільного часу молоді. Федерація проводить щорічні фестивалі вуличного танцю, турніри і конкурси молодіжної гри “Денссейтінг” [436, с. 126–136].

Загалом, протягом 90–х років ХХ ст. в Україні з’явилася низка молодіжних організацій, об’єднань, асоціацій, які долучилися до процесу розбудови української культури. Переважаючими видами мистецтва, які розвиваються молодими людьми у громадських організаціях, є часові (музика, театр, хореографія) та площинні (образотворче мистецтво, живопис, графіка). Найменш популярними є просторові види (архітектура, скульптура).

У цілому, громадськими організаціями України досить активно виконується функція виховання любові до праці й творчості.

Так само активно громадські організації переймаються **вихованням усвідомленого прагнення жити і діяти за моральними законами**. Як відомо, дотримання норм етики дає можливість не тільки досягнути внутрішнього самовдосконалення, а й гармонійно співіснувати з іншими членами соціуму. Така об’єктивна зацікавленість формує потяг до духовності, що автоматично забезпечує її безпеку.

Це демонструє відкрите звернення [57] Форуму громадських організацій “Мораль у демократичному суспільстві: чи демократична мораль?” до Президента України, Верховної Ради України, Уряду України, інших державних органів, ЗМІ та громадськості. В ньому зазначено, що проблеми економіки та політики, демографії та культури – то лише похідні від головної проблеми – руйнування традиційної системи цінностей. У рамках своєї діяльності представники громадських організацій постійно стикаються із ознаками занепаду суспільної моралі, нехтуванням етичними та християнськими цінностями, руйнуванням інституту сім’ї, безвідповідальністю батьків, високим рівнем алкоголізації, наркотичної та тютюнової залежності наших співвітчизників, збільшенням випадків торгівлі людьми, поширенням

порноіндустрії, безвідповідальністю ЗМІ за публікацію та показ аморальних, зухвалих, часом богохульних сюжетів.

Крім нівелювання моральних цінностей, за останні роки в Україні відбулося нівелювання й моральних авторитетів. Тому цим листом–зверненням Форум громадських організацій “Мораль у демократичному суспільстві: чи демократична мораль?” закликає всю українську спільноту стати на захист традиційної системи моральних цінностей, зорієнтувати всі наші державні, суспільні інституції та ЗМІ на морально–етичні пріоритети розвитку. Для цього пропонують, якнайшвидше, розробити національну концепцію та державну програму утвердження та захисту суспільної моралі в Україні.

У зверненні вказано, що Форум вважає необхідною та своєчасною ініціативу Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі щодо проведення ґрунтовної загальнонаціональної дискусії з актуальних питань утвердження та захисту суспільної моралі. І, як висновок, Форум громадських організацій “Мораль у демократичному суспільстві: чи демократична мораль?” закликає всю українську спільноту долучитися до такої дискусії [57].

Молодіжні громадські організації, напевно, більше всього спрямовані на виховання усвідомленого прагнення жити і діяти за моральними законами. Тому дуже важлива їх робота та співпраця з державними установами. За роки існування незалежної України молодіжна проблематика знайшла відображення в постановках уряду (декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”), Законах України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, Укази Президента України про заходи щодо реалізації державної молодіжної політики видавалися і в 1999, 2000, 2001 рр.). І вже станом на 2003 р. молодіжна політика регламентувалась 52–ма нормативними актами [489, с. 356–362].

Варто відзначити, що ще одним аспектом духовного життя країни є **ідеологія** [26, с. 77–86], яку сповідує кожна громадська організація. Ідеологія переважно породжує солідарність і визначає мету інституції. Ідеологія може мати такі прояви:

– вона може бути незмінною, незважаючи на жодні

обставини; зміна ідеології означає крах інституту;

– ідеологія може бути глибокою, ретельно обраною і змістовною, однак допускає незначні зміни, якщо цього вимагатимуть серйозні обставини;

– ідеологія може бути ситуативною, тобто такою, яка може змінюватися, залежно від обставин;

– ідеологія може бути випадковою, для якої внутрішні або зовнішні зміни є органічним явищем.

Негативними явищами є такі, як надмірна стійкість, яка дає чіткість, але не дозволяє йти в ногу з часом, так і надмірна мінливість, у котрій, навпаки, немає впевненості. Натомість є два середні прояви ідеологій, які дають стійкість та впевненість і одночасно дозволяють бути гнучкими, якщо це потрібно.

Є жіночі громадські організації – спадкоємиці історичних національно–патріотичних традицій, як “Жіноча громада”, Союз Українок та близькі до них пізніше створені “Ліга матері і сестри – воїнам України”, Товариство імені Олени Теліги. Є організації, які трансформувалися з урахуванням реалій нашого історичного процесу і роблять свій внесок у розбудову Української держави, як Спілка жінок України. Є організації, зорієнтовані на комуністичну ідеологію, як “Союз жінок–трудівниць за майбутнє дітей України”. Є організації ідеологічно індиферентні тощо.

Проаналізувавши основні складові діяльності громадських організацій в духовній сфері суспільства, тепер подивимось на участь громадських організацій, дотичних до духовного виховання, в прийнятті державно–політичних рішень.

Прикладом участі представників громадських організацій в обговоренні проектів державно–політичних рішень стало засідання членів Науково–консультативної ради з питань релігії та національностей, Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі та представників громадських організацій (2 лютого 2010 року) [465]. Учасники засідання розглянули проект закону “Про внесення змін до Закону України “Про захист суспільної моралі”. Протягом обговорення учасники, серед яких були начальник відділу зв’язків з релігійними організаціями Держкомнацрелігії, представник української греко–католицької церкви,

представник об'єднаної іудейської релігійної організації, вносили пропозиції щодо статей законопроекту.

Учасники засідання акцентували увагу на необхідності включення до засад державної політики у сфері захисту суспільної моралі принципу поваги до прав дитини і внесли ряд пропозицій до статей, якими регулюється захист дітей від протиправних діянь у галузі суспільної моралі.

Науково–консультативною радою було підтримано позицію щодо спеціальних умов виробництва та обігу продукції сексуального та еротичного характеру, а саме – запропоновано до переліку заборонених місць здійснення такої діяльності додати навчальні заклади.

Представником об'єднаної іудейської релігійної організації запропоновано внести до розділу VIII законопроекту статтю, норми якої визначали б проведення судової експертизи у сфері захисту суспільної моралі. А також підтримані й інші пропозиції представників громадських організацій релігійного спрямування, зрештою, Головою Національної комісії було зазначено, що їхні пропозиції є слушними і будуть внесені до законопроекту. Цілком задовільні збори дають змогу Національній експертній комісії України з питань захисту суспільної моралі провести ще засідання Науково–консультативної ради: соціально–психологічної секції, а також секцій з мистецтвознавчих та журналістських питань [465].

Варто відзначити, що задля можливості реалізації вказаних форм виховання громадські організації беруть участь у діяльності різних рад та інститутів. Наприклад, на офіційному сайті Дніпродзержинської міської ради [112] зазначено, що голова міської громадської організації “Жіночий інформаційно–координаційний центр” перебуває у складі координаційної ради у справах молодіжної, сімейної, гендерної, демографічної політики, попередження насильства в сім'ї та протидії торгівлі людьми у м. Дніпродзержинську. Ця організація є консультативно–дорадчим органом при виконавчому комітеті Дніпродзержинської міської ради і покликана сприяти створенню соціальних та економічних умов для становлення, розвитку, життєвого самовизначення й самореалізації молоді, розв'язання її нагальних проблем, для належного функціонування та розвитку сім'ї, забезпечення

виконання сім'єю основних її функцій, утвердження рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та реалізації їх як основних прав людини.

Зазначимо, що є й інші державні інституції, до складу яких входять представники громадських організацій, так до складу Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі включені президент Всеукраїнської громадської організації “Асоціація сексологів та андрологів України” та голова правління громадської організації “Інститут релігійної свободи” [374].

Все тією ж організацією “Жіночий інформаційно–координаційний центр” [96] було розроблено спеціалізований курс із боротьби з домашнім насильством для дільничних інспекторів міліції Міністерства внутрішніх справ України” в рамках реалізації Координатором ОБСЄ в Україні проекту: “Підтримка зусиль українських інституцій у протидії насильству в сім'ї”.

Є й інші приклади співпраці жіночих організацій з державними структурами – наприклад, з Міністерством з питань сім'є, молоді та спорту, при якому створено Координаційну раду у справах жінок, до якої увійшли голови одинадцяти жіночих організацій [299, с. 125–127].

Що стосується участі громадських організацій в процесі демократизації державного управління, а саме у **винесенні проблем на розгляд адміністративного органу**, то зазначимо, що такі звернення відбуваються постійно, наприклад у 2007 р. представники певних громадських організацій організували оргкомітет з підготовки та проведення міжнародного суду над злочинами комунізму проти людства. Так, на сайті “Народна правда” можна побачити звернення громадських об'єднань України до Президента України, Верховної Ради України, Уряду України щодо заборони організацій, які сповідують комуністичну ідеологію [152]. У зверненні вказано, що вони звертаються до владних структур з вимогою заборонити діяльність партій та громадських організацій, які сповідують комуністичну ідеологію, “адже їх легальна діяльність є наругою над пам'яттю мільйонів невинно знищених комуністичним режимом українців”. Серед цих організацій відзначені й об'єднання, які працюють в рамках духовної

сфери, а саме – Товариство Меморіал імені Василя Стуса; Всеукраїнське товариство “Просвіта”; Всеукраїнське об’єднання “Свобода”; Конгрес Українських націоналістів; Асоціація дослідників голодомору; Організація Українських Націоналістів; Міжнародна ліга “Матері і сестри молоді України”; Всеукраїнське об’єднання ветеранів; Всеукраїнська ліга українських жінок; Студентське братство та інші.

Вищезазначене дає можливість підкреслити, що можливості громадських організацій, порівняно з державними органами, нижчі і обмежені в плані надання допомоги у розв’язанні чи задоволенні різнопланових інтересів громадян, тому серед співвітчизників сформувався невисокий авторитет громадських організацій та низька участь у їхній діяльності. Це відбувається внаслідок [403]: інформаційної закритості роботи органів влади (тобто відсутні механізми забезпечення прозорості інформації про суспільні проблеми, про дії органів влади тощо), слабкості самих громадських організацій, недостатньої законодавчої формалізації зв’язків між інститутами громадської участі (громадськими організаціями, громадською радою, громадською експертизою, громадською палатою, громадською колегією тощо) і органом влади, проблеми матеріально–технічного забезпечення роботи громадських організацій на супутніх організацій (рад, колегій, палат), сильної залежності від суб’єктивного ставлення керівника державного органу. Крім того, на думку громадян, головними причинами неефективності громадських організацій є їх недостатня активність та неспроможність реально впливати на ситуацію в регіоні і в країні.

Отже, за оцінками представників громадських організацій та окремих громадян в Україні, на жаль, поки що не відбулося встановлення партнерських відносин між владою і громадськими організаціями, не відбулось інституціоналізації структур громадської участі та запровадження чітких процедур консультацій з громадськістю. Все зазначене стосується повною мірою і громадських організацій, що працюють у духовній сфері життєдіяльності суспільства. Щоправда, для цієї сфери така низька ефективність діяльності громадських організацій є чи не найгіршою – адже в умовах поширення глобальних проблем і загострення світової

економічної кризи єдине, що може забезпечити людству виживання, – це духовність і мораль. Тим більше, що це така сфера, саморозгортанням якої майже неможливо керувати на рівні державного управління, громадянська активність – вочевидь найкращий для цього інструмент.

Отже, враховуючи вищезазначене, ми дійшли висновку, що громадські організації у духовній сфері мають велике значення для формування національної свідомості, ідеології, національних цінностей та ідеалів. Вони захищають мораль у суспільстві та допомагають виховувати у молодого покоління патріотизм, духовність та розум. Тому, участь громадськості в управлінні державою – це реальна потреба сучасної держави, оскільки, згідно з Орхуською конвенцією [190], “полегшення доступу до інформації та участь громадськості в процесі прийняття рішень підвищує якість прийнятих рішень і процес їх реалізації, сприяє поліпшенню інформованості громадськості про... проблеми, дозволяє громадськості артикулювати свої інтереси, а державним органам – забезпечувати належне врахування таких інтересів...”.

5.7. Природоохоронна сфера діяльності громадських організацій (Ю. Е. Щербакова)

Екологічна проблематика вийшла чи не на перше місце, поступаючись хіба що політичним катаклізмам, за ступенем згадуваності у вітчизняних засобах масової інформації (далі ЗМІ), при чому ініціаторами екологічного ажіотажу були і деякі громадські організації й окремі органи державної влади. Певно, що екологічні проблеми заслуговують як найдетальнішого розгляду, але, що стало першопричиною такої значної уваги – або це є наслідком активізації діяльності громадських організацій, або черговим політичним популізмом? У рамках цього підрозділу ми будемо намагатися дати відповідь на це запитання, а також визначимо параметри діяльності природоохоронних громадських організацій в Україні та у світі вцілому, їх реальний вплив на державний та

міждержавний рівні управління суспільством. Але перш ніж перейти до аналізу цих питань сформуємо в загальних рисах ту ситуацію, яка наразі склалася в природоохоронній сфері у світі загалом та в Україні зокрема.

Наразі на планеті Земля майже не залишилось таких екосистем, яких би не торкнувся антропогенний вплив. Формуючись у новий час та затверджуючись в модерний та постмодерний періоди **філософія споживання** призвела до того, що людство вирішило можливим втрутитися в життєдіяльність всіх екосистем, деформуючи при цьому суттєві зв'язки та призводячи до формування безлічі проблем у них. Разом з тим, з'явилися нормативно–правові акти, що на юридичному та політичному рівнях намагаються регулювати вплив людини на навколишнє середовище, зокрема: *Стокгольмська декларація про середовище навколо людини; Ріо–де–Жанейрська декларація про навколишнє середовище і розвиток; Європейська хартія про навколишнє середовище та охорону здоров'я; Всесвітня хартія природи; Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля; Кіотський протокол, рішення Йоганнесбургського Всесвітнього саміту зі сталого розвитку, яким було закріплено нову філософію екосистемного підходу життєдіяльності людства у ХХІ ст., ознаменувавши відхід від традиційної “ресурсної і споживацької” стратегії розвитку. Але такий перехід потребує зміни поведінки суспільства, розроблення нових концепцій державного управління, підприємницької діяльності, громадської участі, зміни методології оцінки ролі та значення екосистем у житті людини і суспільства.*

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” в статті 9 говорить: кожен громадянин України має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище, гарантією якого є здійснення державного контролю за додержанням природоохоронного законодавства [141]. Отже, саме держава є відповідним пунктом як у задоволенні прав людей щодо безпечного природного середовища, так і у контролі за дотриманням екологічних нормативів підприємствами і врешті–решт самими громадянами. Саме тому свій аналіз ми розпочнемо зі

з'ясування тої ситуації, яка склалася в Україні та у світі через недбалий державний контроль. Опрацювання цієї ситуації дасть нам змогу випрацювати відповідних механізм громадського контролю за станом природного середовища.

В сучасній системі державного управління України переважають тенденції затратного підходу до використання природних ресурсів, навколишнього природного середовища та його екосистем. Інтегрована цінність природи як середовища життя людини, життєдіяльності суспільства ще не усвідомлена суспільством. Про це свідчить відсутність національної стратегії сталого розвитку, інтегрованих оцінок природного потенціалу країни, програми конкретних дій щодо зміцнення природних основ життя людини та життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі.

Екологічні системи, їхній потенціал мають оцінюватися не тільки як ресурсна база економічного зростання, а і як “природні основні фонди” для забезпечення життєдіяльності суспільства, домівка всього живого на Землі, для підтримання яких у належному стані потрібно постійно вкладати капітал. Тобто оцінювання екосистемного потенціалу має бути інтегральним: як економічний ресурс сталого розвитку і як екологічний ресурс життєдіяльності біотичної спільноти, й зокрема, її “розумного” представника – людини, що не хоче вкладати накопичений унаслідок використання природи капітал на відновлення її екосистем.

Отже, інтегральна оцінка екосистемного потенціалу (глобального, регіонального, національного, місцевого) – це цілісна оцінка одночасно економічного ресурсу забезпечення життєдіяльності і розвитку суспільства та екологічного ресурсу підтримання функціонування й відтворення екосистем як середовища життєдіяльності живих організмів [278, с. 8].

Система інтегральної оцінки потребує розробки національної науково–методологічної і нормативно–правової бази. Поки що такої цілісної системи немає, хоча окремі її елементи відпрацьовані, але не набули широкого практичного застосування. Це кадастри природних ресурсів та екологічний моніторинг. Сфера їх застосування обмежена орієнтацією на ресурсне забезпечення економіки.

Водночас досвід незалежної України доводить, що саме

громадські природоохоронні організації в умовах нестабільності влади, її неспроможності ефективно управляти охороною довкілля та природними ресурсами, відігравали та відіграють значну роль у вирішенні екологічних проблем. Саме вони у більшості випадків стають ініціаторами створення відповідних природоохоронних нормативно–правових актів і програм, спостерігачами і контролерами за їх виконанням.

Україна політично приєдналася до основних міжнародних конвенцій. Механізми реалізації окремих програм відпрацьовані з міжнародною допомогою, в тому числі за допомогою міжнародних громадських організацій. Проте їх реалізацію практично призупинено через політичні чинники, які не дали змогу сформуванню цілісної національної системи екологічного управління з ефективними методами залучення інвестицій, еколого–економічного стимулювання, розподілу відповідальності між державою, суспільством і бізнесом. Необхідність у такій системі підтверджується станом екосистемного потенціалу України, який характеризується як антропогенно виснажений внаслідок непомірного використання і споживацького ставлення. Розбалансованість функцій використання природного капіталу та його відтворення призвела до широкомасштабних деструктивних процесів, які становлять реальну загрозу для здоров'я людини і розвитку суспільства. Про це не одноразово йшлося у доповідях та зверненнях активістів природоохоронних громадських організацій України зокрема як до представників української влади, так і до представників міжнародних правозахисних та природоохоронних організацій (наприклад, діяльність *Всеукраїнської екологічної ліги* [56], *Української Гельсінської спілки* [434]). Вирішення подібних проблем у світі відбувається за допомогою створення систем екологічного управління і політики. Наприклад, ***Європейська система екологічного управління і політики ґрунтується на таких базових принципах:*** ·

– комплексний міжсередовищний підхід на відміну від традиційного, що полягає у вирішенні проблем кожного окремого природного середовища (атмосфери, водного середовища, ґрунту тощо); ·

– басейновий принцип управління; ·

– регламентований розподіл екологічної відповідальності між державою, суспільством і бізнесом (корпораціями), задокументований у відповідних екологічних політиках;

– регламентація (стандартизація) функцій екологічного управління і планування політики;

– системність, комплексність стратегічних екологічних оцінок; постійне оновлення та адаптація управлінського стилю до ситуативних змін методом “навчання у процесі виконання та діяльності”;

– постійне зміцнення довіри між суб'єктами екологічного управління (урядовими, громадськими, корпоративними, місцевими);

– прозорість і універсальність критеріїв відбору й оцінки інструментів екологічної політики на всіх ієрархічних рівнях управління;

– узгодженість інтересів за допомогою укладання добровільних екологічних угод як засіб подолання традиційних управлінських підходів, стимулювання екологічних інновацій;

– збалансованість адміністративно–контрольних і ринкових інструментів екологічного регулювання і стимулювання;

– передача повноважень охорони навколишнього природного середовища на регіональний і місцевий рівень [277, с. 10].

Наведені принципи слід вважати критеріями оцінки рівня ідентичності національної та європейської системи екологічного управління і політики. Разом вони забезпечують ефективність.

В Україні ще не сформовано національну систему екологічного управління в її європейській системній цілісності державного, громадського і корпоративного (бізнесового) екологічного управління. Нині домінує державна система управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, повноваження і функції якої визначені Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”.

Держава фактично “монополізувала” екологічну відповідальність, що призвело до послаблення відповідальності

природокористувачів – суб'єктів господарювання і власників землі, основних фондів. Є певні суперечності між масштабами зміни власності (приватизації) і збереженням, домінуванням адміністративної відповідальності за екологічну шкоду. Цей визначальний чинник стримує процес формування національної системи екологічного управління на європейських засадах. Зокрема інформаційний центр зі змін клімату в Україні у березні 2010 року провів круглий стіл з представниками провідних бізнес–шкіл України на тему “Чи виховують українські бізнес–школи екологічно відповідальних лідерів?”, з'ясував, що українські бізнес–школи на відміну від світових майже не приділяють уваги корпоративній соціальній відповідальності бізнесу [464].

Процес ідентифікації національної та європейської систем екологічного управління стримується також такими чинниками:

1) неготовність (психологічна, професійна) державних інституцій та посадових осіб ухвалювати стратегічні рішення щодо Європейської екологічної інтеграції, небажання це усвідомити і вжити відповідних заходів щодо оцінки й поліпшення компетенції управлінського персоналу (це саме той випадок, коли є політичне рішення, але не вистачає компетенції для його виконання);

2) не зроблено інвентаризації розбіжностей і невідповідностей законодавчої, нормативно–правової, інституційної та методологічної бази національної системи екологічного управління й політики, рівня міжгалузевої і міжсекторальної інтеграції, розподілу повноважень, функцій між місцевими, регіональними та центральними органами влади [277, с. 10–11].

Антропогенний фактор впливу на екосистему врешті–решт повертається проти самої людини, зображення проблемної ситуації було б не повним без розкриття змісту такої зворотної дії.

За темпами вимирання людей Україна входить у першу десятку країн світової спільноти, за тривалістю життя посідає 60 місце в світі. Преважною причиною смертності населення нашої держави є мультифакторіальні хвороби (серцево–судинні, онкологічні, ендокринні, психічні тощо), які формуються внаслідок взаємодії спадковості, соціуму і впливу

чинників довкілля. Поширеність захворювань серед малозабезпеченого населення на 45,7 % перевищує аналогічний показник серед забезпечених людей. Нинішнє довкілля є системою, що перебуває на межі усталеності. За незначної зміни параметрів така система легко перетворюється на нестійку. Саме тому ідентифікація загроз і ризиків для здоров'я населення, їхнє вимірювання, оцінка та характеристика відкривають реальні перспективи в оцінці негативного впливу чинників навколишнього середовища на здоров'я населення. Отримана інформація має бути придатною як для обґрунтування управлінських рішень, так і для інформування населення.

У країні сформувалося стабільне тло хімічних мутагенних і канцерогенних забруднень атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, що значно перевищує встановлені гігієнічні нормативи. Найбільше це стосується пріоритетних груп канцерогенів – поліциклічних ароматичних вуглеводнів та їхніх індикаторних показників – бенз(а) пірену, нітрозамінів, важких металів.

Міжнародне агентство з вивчення раку до 85% виникнення пухлин у людей пов'язує з впливом чинників навколишнього середовища та способом життя. Це агентство за класифікацією визначає більшість промислових об'єктів низки галузей народного господарства України як канцерогенно небезпечні для людини [490].

За даними Національного канцерреєстру України, триває зростання захворюваності населення на злоякісні новоутворення та смертності від них. До недавнього часу онкологічна патологія проявлялась у кожній шостій жінки і четвертого чоловіка. Нині йдеться про кожну п'яту жінку і кожного третього–четвертого чоловіка. Кумулятивний ризик розвитку новоутворень становить 28 % у чоловіків і 18 % у жінок. Беручи за основу динаміку змін у спектрі онкологічних захворювань та їхньої частоти, маємо усі підстави припустити, що людський організм як біологічна система чутливо реагує на негативні явища навколишнього середовища. Отже, очевидно, що первинна профілактика раку має стати пріоритетним напрямом у зменшенні захворюваності населення на злоякісні новоутворення, а провідними механізмами – природоохоронні

заходи та здоровий спосіб життя. До речі, експерти ВООЗ дійшли думки, що запобігання контакту з канцерогенними чинниками, вилучення їх зі сфери життя людини на виробництві і в побуті може сприяти різкому (до 70 %) зниженню захворюваності людей на рак.

Майже всі поверхневі джерела за рівнем забруднення наблизилися до III класу, а склад очисних споруд і технології очищення води залишаються незмінними. Через це значна частина населення України одержує питну воду з істотними відхиленнями від нормативів.

Окремо слід виділити проблему, пов'язану з генофондом та інтелектом нації. Йдеться про ліквідацію дефіциту йоду, селену й інших мікроелементів, що за даними ВООЗ призводить до серйозних захворювань, серед яких і важкі неврологічні, що пов'язані зі зниженням інтелекту. На значній території України, де проживає близько 15 млн осіб, у раціонах харчування не вистачає життєво важливих мікроелементів.

До того ж частина цих ендемічних територій після аварії на Чорнобильській АЕС забруднена радіонуклідами. Як наслідок, у країні хворіють на порушення ендокринної системи, обміну речовин близько 3,5 млн людей, з них – 0,8 млн дітей у віці до 14 років. Погіршується репродуктивне здоров'я, що в майбутньому може унеможливити відтворення населення, знизити якість трудового та інтелектуального потенціалу [176].

Повагу до природи визнано однією з фундаментальних цінностей у Декларації тисячоліття ООН. Її формує екологічна культура, духовність, свідомість. Екологічне партнерство розглядається в програмних документах зі сталого розвитку в європейській екологічній політиці як ефективний механізм інтеграції між державними і місцевими органами управління, промисловими, підприємницькими, громадськими науковими й освітніми колами суспільства в процесі розробки ефективних підходів для ухвалення та реалізації стратегічних рішень на всіх рівнях управління.

Екологічне партнерство базується на принципах:

– зменшення інформаційного розриву і розширення доступу до інформації в процесі ухвалення та реалізації

рішень;

- еколого–економічної ефективності спільних рішень;
- соціальної справедливості, надійності і демократичності;
- екологічної раціональності і безпечності;
- екосистемної доцільності;
- задокументованої добровільності (добровільні угоди) спільної відповідальності за екологічні наслідки стратегічних рішень і здійснення екологічної ревізії (аудиту);
- інтернаціоналізації зовнішніх екологічних витрат на відтворення екосистем, утилізацію відходів тощо.

Етично–правовою основою здійснення екологічного партнерства є **цільові добровільні екологічні угоди**. Ці угоди можна розглядати як форму добровільного кооперування, спільних зобов'язань щодо підготовки стратегічних рішень і досягнення стратегічних цілей екологічної політики будь–якого рівня (місцевого, регіонального, національного). Конструктивний діалог між державою, суспільством і бізнесом, укладання добровільних екологічних угод, що зазвичай супроводжується активною увагою з боку ЗМІ, дає значні інтегральні вигоди.

Прикладом добровільних екологічних угод у країнах ЄС є укладання в Нідерландах угоди щодо здійснення екологічних заходів у хімічній промисловості (1993), угоди, спрямованої на мінімізацію відходів у Великобританії (1992), Німецька угода щодо запобігання глобальному потеплінню клімату (1995) і багато інших. Держава в особі спеціально уповноважених органів влади і насамперед Міністерства охорони навколишнього природного середовища має бути зацікавленою в укладанні добровільних екологічних угод з бізнесовими (підприємницькими) і громадськими об'єднаннями в процесі підготовки та ухвалення складних соціально значущих рішень. Це значно підвищує гарантії успіху їхньої реалізації, спільну відповідальність.

На жаль, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України обмежилось в екологічному партнерстві тільки створенням Громадської ради і громадськими слуханнями без прийняття спільної відповідальності. Для підвищення потенціалу екологічного партнерства в Міністерстві має бути перебудовано процес ухвалення рішень

так, щоб забезпечити в його рамках ширшу участь зацікавлених кіл суспільства, готових добровільно взяти на себе відповідальність за реалізацію стратегічних рішень. Це має бути національне екологічне партнерство.

У серпні 1990 р. територію України було оголошено зоною екологічного лиха. Ця заява мала лише декларативний характер, оскільки ніякого впливу на охорону довкілля, жодних процедур і пріоритетів не визначала. На противагу цьому у Європейському Союзі забруднення природного середовища, яке охороняється є правопорушенням. Принцип “забруднювач платить” істотно зміцнений з прийняттям у 2004 р. Директиви 2004/35/ЄС про цивільну відповідальність за забруднення довкілля. Ця Директива передбачає відшкодування винною особою шкоди, завданої нею навколишньому природному середовищу. Порушення провадження принципу щодо компенсації шкоди покладено на держави – члени ЄС. Разом з тим у вересні 2005 р. Суд юстиції визнав за Співтовариством право вимагати від держав–членів застосування жорстких штрафних санкцій у разі заподіяння серйозної екологічної шкоди довкіллю.

Отже, ми окреслили ті еколого–медичні проблеми, які характерні для нашої країни й визначили, що вирішення цих проблем можливе лише на рівні кооперації, з одного боку, держави, бізнесу та громадських організацій, а з другого – кооперації на рівні держав, громадянського суспільства локального та глобального та на рівні потужних наддержавних організацій. Значну роль у вирішенні екологічних проблем відіграють **сильні природоохоронні громадські організації**. Про роль громадських організацій в Україні та проблеми, з якими вони стикаються, мова піде далі.

Однією з таких природоохоронних громадських організацій є **Запорізька міська громадська організація “Незалежний екологічний союз “За чисте повітря”**. Наведемо деякі статутні положення організації, що відображають основні напрямки діяльності. Отже, метою Союзу є:

– сприяння впровадженню в екологічно небезпечні галузі виробництва інноваційних технологій, що забезпечують скорочення негативного впливу на атмосферне повітря і навколишнє природне середовище, а також діяльність з

підвищення раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки регіонів;

– сприяння підвищенню ефективності громадського впливу на державну стратегію України у сфері захисту атмосферного повітря та навколишнього середовища;

– сприяння підвищенню активності громадського впливу на впровадження місцевих екологічних програм;

– розробка і проведення заходів щодо впровадження конструктивних ідей та ініціатив, технологічних, соціальних, економічних, ідеологічних та інших засобів, спрямованих на підвищення рівня екологічної безпеки регіону;

– сприяння активному залученню зарубіжних інвестицій, державних та недержавних коштів для підтримки і розвитку екологічно безпечних, високотехнологічних, наукомістких виробництв;

– налагодження контактів із зарубіжними екологічними організаціями щодо спільної діяльності у сфері, що охоплює предмет діяльності Союзу;

– сприяння розробці та прийняттю законодавчих і нормативних актів, рішень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування актуальних для підвищення екологічної безпеки міста. Внесення в установленому порядку пропозицій з цих питань до відповідних органів державної влади.

Однією з потужних ініціатив цієї громадської організації було проведення 24 грудня 2005 р. в м. Запоріжжі *Екологічного форуму жителів міста* з ініціативи: координаційної ради партійних і громадських організацій при Запорізькій міськраді; громадських екологічних організацій; молодіжних організацій міста. На форум були запрошені і взяли в ньому участь екологічні та санітарні служби міста та області, представники промислових підприємств, навчальних закладів, депутати міської та обласної рад, багато жителів міста.

Учасники форуму констатували, що прийнята в 2002 році “Програма виходу з екологічної кризи м. Запоріжжя на період 2001–2010 рр.” застаріла, не відповідає реаліям нашого часу і не може забезпечити безпеку умов проживання людей м. Запоріжжя.

Так рівень забруднення атмосферного повітря за останні 5 років неухильно збільшувався і за даними СЕС наразі його стан визначається як неприпустимий. За рівнем загрози життю людей кваліфікується як помірно загрозливий, а у вечірній час, у вихідні та святкові дні в більшості районів міста – як загрозливий.

Скидання неочищених стічних вод в р. Дніпро за цей час так само значно збільшилися. З проханням до форуму вплинути на владу м. Запоріжжя і обмежити обсяги таких стоків звернулися депутати Нікопольської міськради, що представляє жителів великого Придніпровського регіону, який має водозабори питної води з уже гранично забрудненого водосховища.

Справжній стан атмосферного повітря та водного басейну в м. Запоріжжя приховується від населення. В результаті погіршення за останні 5 років екологічної обстановки значно збільшилася смертність жителів міста. Рівень онкологічних, алергічних, серцево–судинних захворювань серед запорожців значно вище, ніж в інших регіонах.

23 липня 2009 року за ініціативи громадської організації “Незалежний екологічний союз “За чисте повітря” в м. Запоріжжя було проведено міжнародну науково–практичну конференцію *“Альтернативні види палива – шлях до енергетичної незалежності області і країни”*. Серед учасників конференції були: О. Старух – голова Запорізької облдержадміністрації, О. Нефьодов – голова Запорізької обласної ради, О. Соколов – директор департаменту екологічної безпеки Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, Т. Герасименко – начальник відділу охорони повітряного простору департаменту Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, І. Кравченко – старший науковий співробітник Інституту відновлювальної енергетики НАН України, П. П. Мюнцберг – генеральний директор Корпорації “PPM Energy Germany GmbH” (Австрія – ФРН), О. Затолокін – президент Фонду ООН “Україна – Хабітат”, Ю. Болозович – завідувач сектору енергозбереження та альтернативних видів палива Інституту “РЕСУРС” Держкомрезерву України, координатор програми виробництва біопалива, В. Семенов –

кандидат технічних наук, доцент Харківського політехнічного інституту, А. Шиманський – кандидат технічних наук, директор інноваційної компанії м. Київ, О. Бережний – перший заступник голови Запорізької облдержадміністрації.

Метою конференції була презентація сучасного підходу, світового досвіду і відповідних технологій для виробництва енергії та пального з відновлюваної сировини – побутових, деяких промислових відходів, відходів сільського господарства тощо. Обговорення питання проектування та будівництва в Україні підприємств з екологічно чистої переробки відходів, як реальний шлях сприяння енергетичній незалежності держави. Ключовими питаннями стали: 1) перспективи розвитку ринку альтернативних видів палива; 2) проблеми законодавчого забезпечення утилізації відходів; 3) сучасна європейська практика виробництва біопалива з використанням біомаси та відходів сільського виробництва; 4) участь ООН у розробці та реалізації інвестиційних проектів захисту довкілля та розвитку альтернативної енергетики; 5) практичні питання впровадження технологій виробництва біопалива та використання альтернативних джерел енергії.

За підсумками роботи міжнародної науково–практичної конференції “Альтернативні види палива – шлях до енергетичної незалежності області і країни” заплановано підписання Меморандуму як першого кроку до створення юридично оформлених стосунків між Запорізькою облдержадміністрацією та Українським державним НДІ “Ресурс” Держкомрезерву України для співпраці у організації в області виробництв альтернативних видів палива, з переробки побутового сміття, відходів промисловості з метою покращення екологічного стану міст, селищ та усього довкілля області.

Отже, ми побачили реальні дії, ініційовані громадською організацією, направлені на продукування важливих для Запорізької області та України загалом ідей та рішень з налагодження екосистеми нашої країни.

Але активісти громадської організації, за їх власними словами та підтвердженими документами, у своїй діяльності зіштовхнулися з багатьма труднощами та проблемами ініційованими органами місцевого самоврядування та

органами державної влади. Серед подібних **проблем** варто зазначити такі:

1) відсутність вищої “державної волі” на впровадження важливих природоохоронних програм;

2) існування чітких домовленостей між органами місцевого самоврядування і великим бізнесом згідно з якими останній фактично позбавлений будь-якої відповідальності за перевищення норм забруднення навколишнього середовища;

3) вкоріненість застарілої філософії споживання в природоохоронній сфері;

4) відсутність чіткої загальнонаціональної програми виходу України зі стану екологічного лиха.

В Україні існує безліч відповідальних та активних, рішучих та інноваційних громадських організацій, які наразі мають багато напрацювань з вирішення екологічних проблем, проте діяльність багатьох з них є майже непомітною у зв'язку з незацікавленістю нашої держави у вирішенні екологічних проблем. До тих пір, поки ця ситуація не зміниться на рівні вищих органів державної влади не має сенсу розраховувати на ефективне покращення екологічної ситуації в Україні, нові громадські організації з'являтися не будуть, а “старі” не мають більше насаги боротися з державною владою в Україні.

Але процес зміни існуючої державної стратегії в природоохоронній галузі має подвійний характер, другою стороною є постійний громадський контроль і, навіть, певний тиск на органи державної влади з метою вирішення екологічних проблем.

Наприклад, Дніпродзержинська громадська екологічна організація “Голос природи” визначила основними напрямками своєї діяльності:

– сприяння впровадженню енергоефективних технологій на місцевому і регіональному рівні – “Заощаджуйте воду й енергію”;

– інформування населення на регіональному і національному рівні про причини і наслідки зміни клімату – “Клімат майбутнього без загрози для життя”;

– сприяння впровадженню системи розділення і переробки побутового сміття в Дніпродзержинську – “Скорочувати, повторно використовувати, переробляти”;

-
- розвиток громадського природоохоронного контролю на місцевому і регіональному рівні;
 - освітній проект – читання лекцій у навчальних закладах Дніпродзержинська;
 - сприяння відновленню й охороні Єлизаветівського озера – “Дамо Єлизаветівському озеру шанс вижити!”;
 - протидія будівництву нових ядерних блоків – “Ні новим ядерним реакторам!”;
 - недопущення створення в Дніпродзержинську нового небезпечного хімічного підприємства з виробництва монометиланіліну – “Ні виробництву монометиланіліну в Дніпродзержинську!” [353].

Розглянемо детальніше деякі з проектів громадської організації “Голос природи”.

1. “Заощаджуйте воду та енергію!”

Початок цього проекту припадає на 2001 рік. Зокрема, серед проблем, які спричинили початок кампанії, варто назвати: 1) великі втрати води й енергії в комунальному секторі мають пряме відношення до таких екологічних проблем, як підтоплення житлових районів, викиди парникових газів в атмосферу, перевитрата природних ресурсів; 2) відсутність реалістичної програми, спрямованої на зниження втрат води й енергії в комунальному секторі; 3) відсутність стимулів для економії енергії на бюджетних підприємствах та організаціях; 4) низький рівень побутової культури населення, що призводить до перевитрати води й енергії в побуті.

Цілями кампанії є: 1) сприяння впровадженню енергозберігаючих технологій у житлово-комунальному господарстві; 2) підвищення побутової культури населення.

Серед здобутків варто відзначити такі.

Проведення в Дніпродзержинську 15 березня 2007 року акції “*НІ – підвищенню тарифів, ТАК – економії води та енергії!*”. У Дніпродзержинську, управлінням економіки виконавчого комітету було розроблено “Комплексну програму з енергозбереження на 2007–2010 рр.”, декларативний характер і низька якість цього документа змусило прихильників “Голос Природи” провести акцію з метою ініціювання доробки програми з урахуванням пропозицій і зауважень,

підготовлених організацією “Голос Природи”. Результатами цієї акції стали: 1) ініціювання публікацій у ЗМІ про зв’язок втрат води й енергії в комунальному секторі з розміром тарифів; 2) поширення звернень серед депутатів міськради про необхідність доробки “Комплексної програми з енергозбереження на 2007–2010 рр.”; 3) доробка “Комплексної програми з енергозбереження на 2007–2010 рр.”, з урахуванням зауважень і пропозицій організації “Голос Природи”.

Проведення робочої зустрічі 04 серпня 2004 року *“Зменшення втрат води та енергії на комунальних і промислових підприємствах м. Дніпродзержинськ”* з метою інформування керівництва комунальних і промислових підприємств Дніпродзержинська із сучасними можливостями зменшення втрат води й енергії. Результатом якої стало те, що представники промислових і комунальних підприємств Дніпродзержинська познайомилися із сучасними технологіями, що дозволяють зменшувати втрати води й енергії.

Проведення в Дніпродзержинську 20 лютого 2004 року акції *“Заощаджуйте енергію!”* з метою залучення уваги громадськості, керівництва міста та комунальних підприємств до кризи в системі централізованого опалення. Під час акції активісти організації позначили надувними кульками, наклейками й табличками місця очевидної втрати енергії на теплотрасах міста. Результатом якої стало ініціювання критичних публікацій у газетах і відео сюжетів на ТБ про втрати енергії в системі централізованого опалення.

2. Також “Голос природи” впроваджує проект *“Дамо Єлизаветівському озеру шанс вижити!”* Поява цього проекту пов’язана з 1) невиконанням Петриківською адміністрацією (власником території, на якій утворилося озеро) заходів щодо передачі озера у водний фонд України, що не дозволяє здійснювати відновлення території озера, організувати місця для культурного відпочинку населення; 2) невиконанням Дніпродзержинським міськвиконкомом заходів щодо відновлення порушеної дренажної системи озера, яке привело до підняття ґрунтових вод і підтоплення 20 гектар територій у с. Єлизаветівка; 3) відсутністю систематичного прибирання території озера Дніпродзержинським міськвиконкомом

(орендарем території, на якій утворилося озеро), що приводить до погіршення екологічного стану озера й прибережних територій; 4) невиконанням Дніпродзержинським держлісгоспом заходів щодо охорони лісу поруч із озером, що приводить до збільшення випадків стихійних лісових пожеж; 5) розглядом Дніпродзержинським держлісгоспом питань зміни цільового призначення земель державного лісового фонду і їхнім наступним продажем під забудову, наприклад, дніпропетровській фірмі “Мега інвест” (за повідомленням “Інформаційно–аналітичного агентства Придніпров’я” від 04 серпня 2006 р.) під будівництво котеджів і мотелю з автокемпінгом на території більше 30 га біля Єлизаветівського озера.

Цілями кампанії визначено:

- домогтися передачі озера у водний фонд України;
- організувати громадський контроль за дотриманням екологічного законодавства на території озера;
- домогтися відновлення дренажної системи озера;
- не допустити вирубки прибережного лісу з метою створення площадки для будівництва елітних житлових будинків.

21–22 вересня 2007 року, з ініціативи екологічної організації “Голос Природи” на Єлизаветівському озері пройшла акція збирання сміття в прибережній зоні.

Результати акції такі:

- було зібрано та вивезено близько 200 кубометрів побутових відходів;
- полімерні відходи та скло збиралися окремо;
- в акції взяло участь понад 30 чоловік;
- була виготовлена спеціальна брошура “Дамо Єлизаветівському озеру шанс вижити” (2500 прим.). Брошура надасть можливість ознайомитися з правилами відпочинку на природі;
- реалізація проекту сприяла обговоренню питання поліпшення стану Єлизаветівського озера на рівні міської ради;
- підготовлена електронна версія тематичної брошури.

29 квітня 2007 року, активісти екологічної організації “Голос Природи” провели рейд із метою ведення громадського

контролю за дотриманням природоохоронного законодавства в прибережній водоохороній зоні Єлизаветівського озера.

Результати: виявлене ведення будівельних робіт у прибережній водоохороній зоні; акт обстеження ділянки та фотодокументи передані в Дніпродзержинську регіональну природоохоронну прокуратуру.

У Дніпропетровську в серпні 2006 року було проведено акцію “*SOS! Чиновники не діють – озеро гине!*” у формі пікетування Дніпропетровської облдержадміністрації.

Результати:

1. У Дніпропетровську відбулася оперативна нарада, присвячена екологічному стану Єлизаветівського озера. У ході наради були ухвалені рішення:

Дніпропетровському обласному виробничому управлінню водного господарства доручено за рахунок коштів фонду навколишнього середовища встановити водоохоронну зону (знаки) навколо Єлизаветівського озера;

Дніпродзержинській адміністрації доручено ліквідувати до 15 вересня забруднення території озера побутовими відходами;

Дніпропетровським обласним виробничим управління водного господарства заплановано підготувати паспорт водного об'єкта (Єлизаветівського озера) у другому кварталі 2007 року.

2. Міською радою Дніпродзержинська внесені заходи щодо очищення дренажного каналу “Проріз” у програму по виходу з екологічної кризи на 2006–2010 р.

Іншим прикладом активної позиції організованої громадськості у захисті своїх природних прав є ***Всеукраїнська екологічна громадська організація “МАМА – 86”***, яка зокрема, 20–21 жовтня 2010 року провела громадські обговорення цільових показників до Протоколу про воду та здоров'я, в рамках яких відбувся ряд тематичних подій [71].

20 жовтня пройшов круглий стіл “Доступ до безпечної питної води, умов санітарії та гігієни в українських школах” і робоча конференція Жіночого водного партнерства з представлення та обговорення ситуаційних досліджень проблем води та санітарії українських шкіл.

21 жовтня пройшли представлення та громадські обговорення проекту Національних цільових показників до

Протоколу про воду та здоров'я (надалі – Протокол). Завдяки цим заходам громадськість отримала можливість ознайомитися із запропонованими Цільовими показниками для України до Протоколу, надати та обговорити коментарі від зацікавлених сторін. Обговорення відбулися за підтримки Жіночого водного партнерства (Нідерланди) та за фінансової допомоги Міністерства житлового будівництва, територіального планування та навколишнього середовища Нідерландів і Ради зі співпраці з водопостачання та санітарії.

У роботі Круглого столу взяли участь 36 представників зацікавлених сторін з 14 населених пунктів України. Нині в Україні, згідно з офіційною статистикою, 42% шкіл користується холодними вигрібними ямами на вулиці та понад 500 шкіл користуються привізною водою. Головним чином, це стосується дітей, що навчаються в сільських школах, але є такі проблеми і в школах малих міст, де не все населення має доступ до водогону та каналізації. Також існують випадки, коли теплим туалетом в приміщенні забезпечені лише школярі молодших класів та вчителі.

Круглий стіл розпочався прем'єрою короткого фільму “Санітарія та гігієна для шкіл України”. Не зважаючи на те, що від центральних органів влади на Круглому столі був представник лише Державного комітету з водного господарства, активну участь в роботі Круглого столу взяли науковці–гігієністи, представники санітарно–епідемічних станцій 10 міст України та представники зацікавленої громадськості.

Учасники розглянули сучасний стан забезпечення українських шкіл умовами водопостачання та санітарії, результати соціологічного дослідження ставлення школярів та експертів щодо питань санітарії та гігієни шкіл України, яке провела у травні 2010 року Всеукраїнська екологічна громадська організація “МАМА–86” разом з Соціс Україна (опитування охопило 2000 школярів з 8 регіонів України та 30 експертів, серед яких 18 директорів міських та сільських шкіл).

У виступах від громадських організацій пролунала критика щодо недоліків та неможливості виконання чинних санітарно–гігієнічних норм забезпечення навчальних закладів

безпечною питною водою та гідними умовами санітарії, щодо неефективності практики адміністративних санкцій у вирішенні цих питань. Особлива увага була приділена проблемам шкіл, насамперед сільських, що не підключені до централізованого водопостачання та каналізування, та досвіду місцевих ініціатив з покращення умов водопостачання та санітарії навчальних закладів.

Роботу Круглого столу продовжила Робоча конференція Жіночого водного партнерства, під час якої були представлені чотири ситуаційні дослідження проблем доступу до води та санітарії в школах 4 регіонів: Яремчанського району Івано–Франківської області, м. Нова Каховка та Ново–Каховського району, регіону Великої Феодосії та м. Севастополь. Проблеми, виявлені під час дослідження на місцях, були представлені на обговорення з метою пошуку можливих практичних шляхів до їх розв’язання.

Варто також згадати про зусилля деяких громадських організацій, які направлені переважно на *інформування громадськості та спеціалістів про небезпеки, катастрофи та здобутки*. Зокрема відзначимо діяльність **еколого–культурного центру “Бахмат”**, який працює на лоні екологічної журналістики і щотижня власними зусиллями відслідковує події в електронному журналі “Дике поле” [475]. Журнал розповсюджується серед недержавних громадських організацій України та Росії. Також центр проводить акції, семінари та круглі столи з метою поінформування та привернення уваги до екологічних негараздів.

Підтвердженням цього є також події весни–літа 2010 р. у Харкові з приводу вирубки українською владою в межах підготовки до Євро–2012 130 га Центрального парку культури та відпочинку імені М. Горького. 20 травня 2010 року на захист найстарішого парку міста вийшли активісти з вимогою припинити вирубування столітніх дерев без погодження з Державною екологічною інспекцією Міністерства охорони навколишнього природного середовища України і без резолюції громадських слухань. Упродовж двох тижнів на території парку проходили зіткнення між захисниками дерев і так званою муніципальною охороною. Було встановлено намети, в яких цілодобово чергували активісти, на деревах сиділи альпіністи,

аби перешкодити вирубуванню дерев. У результаті зіткнень декількох активістів було госпіталізовано [151].

Зусиллями харківських громадських активістів, що представляли зокрема і природоохоронні громадські організації, та за підтримки всеукраїнських громадських організацій були влаштовані громадські слухання та громадський захист екологічної та культурної пам'ятки міста – центрального парку – від дій української влади. Українським правозахисникам знову не вдалося самотужки пробити стіну байдужого українського чиновництва, що й змусило звернутися до міжнародних інстанцій з проханням про допомогу, а точніше про захист від безглуздих та самодержавних рішень української влади. Результатом стало звернення до Президента футбольних асоціацій Європейського Союзу Мішеля Платіні, який став на захист харків'ян [305].

У світі існують потужні природоохоронні громадські організації, досвід яких є цілком прийнятним для наших вітчизняних активістів. Однією з таких організацій є *Грінпіс* (з англ. Greenpeace – “зелений світ”), вона була заснована у м. Ванкувер (Канада) ще 15 вересня 1971 року Девідом Мактаггартом. Основною метою організації є вирішення *глобальних екологічних проблем шляхом залучення громадськості та влади*. Грінпіс існує лише за рахунок пожертв прибічників й принципово не приймає фінансову допомогу від державних структур, політичних партій і бізнесу. Одним із основних принципів діяльності Грінпіс є засвідчення – активісти Грінпіс намагаються побувати в місцях екологічного лиха й надати громадськості незалежну та достовірну інформацію.

Регіональні та національні офіси Грінпіс охоплюють усі континенти та багато держав світу, діяльність Грінпіс також дуже різноманітна і охоплює велику кількість напрямків, які називаються кампаніями, серед яких зокрема, лісова, токсична, нафтова, кліматична, морська й т.д. Одним із прикладів успішної акції протесту Грінпіс була нафтова кампанія, результатом якої стала відмова від заповнення нафтової платформи британською компанією Shell у 1995 році з причини її токсичності. Декільком активістам вдалося дістатися платформи й прикувати себе до неї. Активна реакція

ЗМІ та громадськості призвела до осудження сусідніми державами затоплення, падінню котувань Shell й спробам бойкоту цієї компанії. Не дивлячись на це парламент Великої Британії дозволив компанії Shell подібну процедуру, проте керівництво компанії вирішило відмінити затоплення і розібрати платформу. Пізніше один із лідерів Грінпіс Робін Гроув–Уайт сказав, що урок, який Грінпіс виніс зі своєї перемоги, був уроком про недоторканність територій, що належать суспільству загалом й є спільною власністю. Цей досвід свідчить також про те, що екологічна проблематика стає все більш актуальною і виходить за межі окремих держав, об'єднуючи світову спільноту у боротьбі за збереження придатної для наступних поколінь екологічної ніші.

19 грудня в Копенгагені закінчилася конференція ООН зі змін клімату. Напередодні, 12–13 листопада 2009 року в м. Санкт–Петербург активісти громадських організацій Білорусії, Росії та України ініціювали проведення *міжнародної конференції на тему “Посилення ролі громадських організацій у формуванні політики в галузі змін клімату та енергетики”*. Метою конференції було посилення уваги до процесу затримки переговорів у галузі змін клімату. Результатом конференції став підписаний учасниками меморандум, який був адресований представникам влади різних країн, що мали зустрітися в м. Копенгаген і містив низку вимог:

– відійти від підписання в результаті конференції в Копенгагені політичної міністерської декларації, або іншої заяви голів держав та урядів. В Копенгагені мусить бути прийняте офіційне рішення ООН щодо продовження роботи з напрацювання міжнародного договору з чітким юридичним статусом і терміном його дії. Результатом переговорів в рамках конференції має стати прийняття юридично обов'язкового договору, що потребує ратифікації;

– з питань, найбільш опрацьованих в процесі переговорів у 2008–2009 роках (питання негайної допомоги найменш розвиненим країнам, заборона вирубки тропічних лісів), необхідно прийняти окремі рішення ООН про негайний початок практичної діяльності [86].

Закінчується меморандум закликом до всіх учасників Копенгагенської конференції про відмову від свого егоїзму в

експлуатації природи заради майбутніх поколінь, які мають право жити в тому кліматі, який нам дарувала природа.

За результатами копенгагенської конференції справилися побоювання активістів громадських організацій, які були присутні на ній як спостерігачі – “конференція з проблем потепління клімату стала катастрофічною поразкою для тих, хто прагне врятувати планету”, – такими словами характеризують світові ЗМІ роботу конференції. Глави держав та урядів прийняли цілком політичну декларацію необов’язкову для виконання. У відповідь на звинувачення активістів президент США Барак Обама назвав цю декларацію “проривом”, а канцлер Німеччини Ангела Меркель заявила, що критика результатів копенгагенської конференції є цілком непродуктивною. Проте активісти – екологи в різних країнах світу продовжують виступати проти результатів роботи конференції. 20 грудня в Австралії під час демонстрації були заарештовані 23 людини, вони спробували перешкодити руху залізничних шляхів, що ведуть на центральний завод, що виробляє вугілля. На думку організаторів демонстрації, цей завод є найбільшим забруднювачем атмосфери в Австралії.

Парадокс описаної ситуації в тому, що найбільшу шкоду природі наносять розвинені країни (країни Західної Європи та США), разом з тим, вони ж створюють найбільший галас навколо екологічної проблематики. Ці країни визнали демократію як найбільш ефективний політичний режим, але у протистоянні загрози зміни клімату демократичний процес прийняття рішень є, на думку багатьох видатних науковців сучасності, неефективним.

У березні 2009 року радник із науки Ел Гор та відомий дослідник проблем клімату Джим Хансен заявив, що коли справа стосується глобального потепління, “демократичний процес є неефективним”. Нобелівський лауреат в області економіки Пол Кругман зайшов іще далі. Після того, як законопроект зі зміни клімату Ваксмана–Марклі насилу пройшов у палаті представників США, Кругман сказав, що немає жодного виправдання голосам проти цього законопроекту. Він, фактично, назвав усіх конгресменів, які проголосували проти нього, “заперечувачами клімату”, які

“зрадили планету”. Кругман сказав, що “безвідповідальність і аморальність” демократичних поглядів цих конгресменів є такими, “які не можна пробачити” та “зрадою” [238].

Гор й інші часто стверджують: якщо наука в царині зміни клімату робить висновок про те, що викиди CO₂ є шкідливими – з цього виходить, що ми маємо припинити ці шкідливі викиди – і що ми з етичного погляду зобов’язані це зробити. Але існують і протилежні точки зору, наприклад, ми маємо змогу вказати на те, що оскільки наука говорить нам, що автомобілі на великій швидкості вбивають багато людей – ми маємо зменшити обмеження швидкості практично до нуля, але ми цього не робимо, тому що ми визнаємо, що витрати високошвидкісних автомобілів необхідно порівняти з перевагами мобільного суспільства.

Дійсно, ніхто не виробляє CO₂ з власної забаганки. Викиди CO₂ витікають з інших, у цілому корисних дій, наприклад, спалення вугілля, щоб зігрітися, використання газу з метою приготування їжі або спалення газу для перевезення людей. Переваги викопного палива варто порівняти з витратами пов’язаними з глобальним потеплінням.

Ел Гор і Джим Хансен прагнуть до запровадження мораторію на електростанції, що працюють на вугіллі, але певним чином вони нехтують тим фактом, що сотні нових електростанцій, які будуть побудовані в Китаї й Індії найближчими роками, можуть підняти з бідності мільярд людей. Заперечення цього результату за допомогою мораторію принаймні змушує замислитися над цими протиріччями.

Подібним чином, на думку Б. Ломборга – директора Копенгагенського центру згоди, й ад’юнкт–професора Копенгагенської школи бізнесу, а також автора книг “Еколог–скептик” і “Прохолоньте: керівництво еколога–скептика з глобального потепління”, розумні люди можуть розійтися у тлумаченнях законопроекту Ваксмана–Марклі, що був прийнятий Конгресом США в 2009 році. За словами Бьорна Ломборга навіть якщо відкинути величезні витрати на заходи уряду США із завоювання популярності й дослідження, які свідчать про те, що він може дозволити більше викидів у США протягом перших десятиріч, у цьому законодавстві є більш фундаментальні проблеми.

При витратах у сотні мільярдів доларів на рік, він фактично жодним чином не вплине на зміну клімату. Якщо всі численні умови законопроекту будуть повністю виконані, як засвідчують економічні моделі, це зменшить температуру до кінця століття на 0,11°C (0,2°F), скоротивши потепління на менш ніж 4%. Навіть якщо кожна зв'язана зобов'язаннями Кіото країна ухвалить свої власні законопроекти, аналогічними до Ваксман–Марклі, що є неймовірним, і призведе до значно більш високих витрат – глобальне скорочення потепління становитиме всього 0,22°C (0,35°F) до кінця цього століття. Скорочення глобальної температури не буде помітним через 100 років, хоч вартість буде істотною та підлягатиме оплаті зараз.

Скептицизм Ломборга приводить його до таких висновків. “Невже це дійсно зрада щодо планети – висловлювати небагато скептицизму з приводу того, чи є це правильним шляхом уперед? Невже це зрада піддавати сумніву викидання величезних грошових сум на політику, яка через 100 років, фактично, не принесе жодної користі? Невже нерозсудливо вказувати на те, що неминуче створення торговельних бар'єрів, які будуть створені відповідно до законопроекту Ваксмана–Марклі, може зрештою коштувати світові у 10 разів більше, ніж шкода, яка, можливо, колись призведе до зміни клімату? У цей час акцент на неефективну та дорогу політику щодо клімату доводить недалекоглядність певних політиків та науковців, але я б ніколи не хотів припиняти суперечки про ці проблеми – незалежно від того, з ким саме – буде це Гор, Хансен або Кругман. Кожен, хто бере участь у цих дебатах, повинен витратити більше часу на те, щоб вибудувувати та визначити хороші аргументи, і менше часу на те, щоб диктувати іншим, чого саме їм не можна говорити. Бажання ж припинити суперечки я вважаю просто зрадою розуму” [238].

Такою цікавою та скептичною є думка Б. Ломборга, вона дійсно примушує замислитися над шляхами вирішення глобальних екологічних проблем. Варто пам'ятати, що вирішення одних проблем може призвести до виникнення інших, можливо навіть більш серйозних проблем.

У будь-якому випадку, діяльність громадськості загалом та громадських організацій зокрема, набуває все більшого

значення в ХХІ ст. Саме громадськість є активним суб'єктом природоохоронної діяльності, саме їй, разом з відповідними органами державної влади та відповідними програмами, мають належати функції контролю за перевищенням норм забруднення навколишнього середовища, адже саме це середовище є екологічною нішею життя цього й майбутніх поколінь. Саме в Україні знаходиться місто, яке вже не перший рік за даними багатьох вітчизняних та міжнародних екологічних досліджень вважається найзабрудненішим містом Європи – Запоріжжя. Мабуть, така першість є свідченням недостатньої державної волі сучасних можновладців налагоджувати екологічну ситуацію в Запоріжжі й в Україні загалом. Проте ці проблеми, за активної участі більшості запоріжців можна було б як мінімум поставити на обговорення міської влади та контролювати їх розгляд.

Враховуючи все вище розглянуте, варто зазначити, що основними факторами налагодження в Україні екологічної ситуації є такі: 1) усвідомлення на рівні влади та громадян важливості екологічних проблем, розгляд навколишнього середовища як єдино можливої екологічної ніші, в якій живуть не лише наявні покоління, а й мають жити прийдешні наступні покоління; 2) зміна владної еліти на екологічно і соціально відповідальних лідерів націй, які сприймають екологічні проблеми на рівні з економічними, політичними тощо; 3) саморегуляція як елемент громадського контролю за діями влади та великих підприємств.

У загальному розумінні, проблеми почнуть вирішуватися тоді, коли українці перестануть бути байдужими і почнуть турбуватися не лише про вирішення нагальних злободенних, переважно економічних проблем, а й про ті проблеми, які вже найближчим часом без належного вирішення стануть катастрофічними і відповідно першочерговими. Недостатня самоорганізація населення є однією з тих причин, які не дозволяють вирішити нагальні екологічні проблеми України.

5.8. Діяльність молодіжних громадських організацій як складова процесу демократизації суспільства (Ю. Й. Поліщук)

Розгортання процесу побудови громадянського суспільства сприяє підвищенню громадянської активності молодого покоління і його організацій. З другого боку, активізація молодіжних громадських організацій чинить позитивний вплив на подальші процеси демократизації соціуму. Із цим пов'язана необхідність спеціального розгляду молодіжних громадських організацій. Також наша окрема увага до цього питання обумовлена тим, що молодіжні громадські організації діють фактично в усіх сферах життєдіяльності суспільства: і в духовній, і в політичній, і в природоохоронній тощо – отже, ми не змогли б віднести їх діяльність до якоїсь однієї з цих сфер.

Отже, діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань має пряме відношення до процесу демократизації суспільства, а тому виникає необхідність вивчення особливостей участі членів спілок молоді у зазначеному процесі. Відповідно, створення концепції участі молодіжних організацій в суспільних процесах, на нашу думку, має відображати об'єктивні закономірності виникнення та існування молодіжного руху, буття та розвитку цього соціального і виховного феномену, а також його впливу на життя суспільства. У зв'язку з цим трактування ролі громадських молодіжних об'єднань як суспільного інституту постає методологічним підґрунтям організації дослідження ролі і значення українського молодіжного руху як агента соціалізації молодого покоління.

За роки незалежності України національний молодіжний рух пройшов значний шлях свого становлення і розвитку. Нинішні громадські молодіжні об'єднання відзначаються різноманітністю як за напрямками діяльності, так і за ідеологічними вподобаннями. У сучасній Україні функціонує більше ста громадських молодіжних організацій, що претендують на статус всеукраїнських, і кілька сотень регіональних та місцевих формувань.

На відміну від колишнього комсомолу, для нинішнього українського молодіжного руху характерним є те, що

громадські молодіжні об'єднання невеликі за своїм складом. Так, молодіжні організації, які мають статус всеукраїнських, в середньому налічують 3–4 тисячі членів. Спілки молоді, які функціонують на регіональному, обласному, міському та районному рівнях, об'єднують від кількох десятків, до кількох сотень юнаків і дівчат. Переважна більшість з них є маловідомими або зовсім невідомими як молодіжному загалу, так і педагогічній громадськості.

За даними соціологічних досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень серед молоді Дніпропетровщини, на запитання: “Чи знаєте Ви щось про існування і діяльність громадських молодіжних організацій в Україні і, зокрема, у вашій області? 82% респондентів відповіли негативно. Відповідно, тільки 18% осіб у віці 14–28 років знають про існування деяких громадських молодіжних об'єднань. Із них лише 4% заявили про свою належність до одного з молодіжних формувань. Такі тенденції загалом характерні і для інших областей України [10, с. 53].

Молодіжні організації країни репрезентують сьогодні майже весь традиційний політичний спектр: від ультра лівих (неокомуністичних) до ультра націоналістичних молодіжних формувань. Так, зокрема, заявили про себе, з одного боку, Київський обласний комітет Всесоюзної Молодої Гвардії Більшовиків – молодіжне відділення відновленої ВКП (б), Революційна комуністична молодь, “Робітничий супротив”, Комбінат революційних мистецтв, а з другого – діють такі організації, як: Братство “Східний Хрест”, Легіон Нового Ладу, Молодіжна Ліга Харківщини, “Тризуб імені С. Бандери”, Слов'янський Опір, що об'єднують молодих радикалів.

Існує проблема упорядкування вживання термінів “громадська молодіжна організація”, “громадське молодіжне об'єднання”, “спілка молоді” та інших. Вважаємо, що наразі видається правомірним та обґрунтованим одночасне і паралельне їхнє використання. Зумовлюється це кількома обставинами. *По-перше*, самі організовані молодіжні формування мають офіційну назву “асоціація”, “альянс”, “братство”, “комітет”, “ліга”, “організація”, “об'єднання”, “рада”, “товариство” чи “спілка молоді”. *По-друге*, як у офіційних державних документах, так і в наукових працях, наукових

публікаціях паралельно вживаються всі ці терміни щодо одних і тих самих формувань. Наприклад, В. Головенько у своїй дисертації “Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико–політологічний аналіз основних періодів)” постійно вживає словосполучення “громадські молодіжні об’єднання” [91]. Водночас М. Головатий також у своїй дисертації “Формування державної молодіжної політики (політологічний аналіз) постійно використовує термін “громадські молодіжні організації” [86]. Є чимало випадків використання назви “спілка молоді”: Спілка Молодіжних Організацій України, Спілка Піонерських Організацій України, Спілка творчої молоді України “Liga Artis”, Спілка Української Молоді та інші.

Використання різних термінів щодо одних і тих самих молодіжних формувань зумовлено також різними підходами до спроб класифікувати громадські молодіжні об’єднання. Так, зокрема, один із підходів зумовлений тим, що одну із класифікацій науковці створили на підставі нормативно–юридичного характеру та особливостей функціонування молодіжних формувань.

Для іншого підходу характерною є спроба класифікувати громадські молодіжні об’єднання на підставі їхніх соціальних особливостей і соціально–економічної природи.

Третій підхід пов’язаний із прагненням до загальнополітичного аналізу молодіжних структур.

Для четвертого напрямку характерним є те, що громадські молодіжні об’єднання намагаються класифікувати з урахуванням психолого–педагогічних або морально–етичних аспектів їхньої діяльності.

Сучасні громадські молодіжні об’єднання можна загалом поділити на *політизовані* і *деполітизовані*. У своїй праці “Социология молодёжи” М. Головатий класифікує молодіжні організації таким чином:

– організації молоді, які абсолютно деполітизовані, тобто в їхній склад входять молоді люди, які мають далеко не однакові ідейні орієнтації, займають різні політичні позиції. Базисом такої організації є матеріальна і організаційно–кадрова основи;

– високо політизовані молодіжні організації. Зазвичай

вони примикають до відповідної політичної партії. За допомогою таких молодіжних структур партії готують собі поповнення, кадри, актив;

– організації молоді, які не орієнтуються на якісь–небудь “дорослі” формування партії, рухи, фракції. При наявності своїх програм, статуту, політичних цілей і завдань, кадрів, матеріальної бази такі організації, по суті, є не що інше, як так звані молодіжні партії (феномен молодіжних політичних партій не вивчений достатньо глибоко і в сучасній літературі практично сьогодні не розкритий);

– організації молоді, які не мають ніякої політичної основи. Вони на ділі займаються головним чином вирішенням соціально–економічних, культурно–художніх, побутових проблем молоді. Цей тип організацій у світі чи не найбільш поширений” [90, с. 139–140].

Наявність в Україні значного числа політизованих молодіжних організацій пояснюється, з одного боку, тим, що це в чомусь об’єктивний процес – у країні продовжується становлення багатопартійності, існує велика кількість партій, члени яких прямо або опосередковано впливають на молодіжний рух. Разом з тим обнадіює те, що загальносвітова тенденція характеризується поступовим падінням інтересу молоді до політики та ідеології, а, відповідно, і скороченням числа політизованих молодіжних організацій.

Отже, до всеукраїнських молодіжних організацій, діяльність яких має активний суспільний характер належать такі:

Спілка Молодіжних Організацій України (СМОУ).

“Мета та завдання СМОУ:

2.1. Основна мета СМОУ – сприяння самореалізації молодої людини, її соціальному захисту, вираженню інтересів членів організації.

2.2. Діяльність СМОУ спрямована на вирішення наступних основних завдань: згуртування молоді на побудову суверенної демократичної України; участь у формуванні та реалізації державної молодіжної політики; сприяння створенню умов для участі молоді у вирішенні власних проблем, в тому числі шляхом підтримки і розвитку молодіжного підприємництва” [267].

СМОУ функціонує на основі колективного членства. Членами Спілки є: Асоціація учнівської молоді України, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань “Обеліск”, Благодійний Фонд підтримки робітничої та селянської молоді України, Благодійний Фонд “Майбутнє України”, колектив Центру молодіжного співробітництва “Київський Колегіум”, спілки молоді Автономної Республіки Крим, м. Києва та всіх областей України, Український молодіжний Чорнобильський Фонд, Український фонд студентів, Український фонд пошуку [267, с. 119].

Як видно із переліку колективних членів СМОУ, організація соціально–педагогічної діяльності цієї Спілки досить багатогранна. Зокрема, варто виділити опікунсько–виховний аспект діяльності, адже колективним членом цього громадського молодіжного об'єднання є *Асоціація учнівської молоді України*, з якою активно співробітничать (опікуються нею) більш “дорослі” організації. Це знаходить своє відображення в організації відпочинку членів Асоціації в польових літніх таборах, у стаціонарному таборі “Молода гвардія” (м. Одеса), спільних акцій і заходів суспільно корисного і благодійного спрямування, у створенні умов для занять технічною творчістю, спортом, туризмом тощо.

Важливим соціально–педагогічним аспектом діяльності СМОУ є пошукова робота. Основна організуюча роль тут належить *Асоціації молодіжних пошукових об'єднань “Обеліск”* та Українському фонду пошуку. До своєї роботи, участі в пошукових експедиціях, до створення куточків, кімнат і музеїв Пам'яті ці молодіжні об'єднання залучають також і членів Асоціації учнівської молоді України, що надає зазначеним акціям патріотично–виховуючого характеру. Так, у ході проведення трьох Всеукраїнських Вахт Пам'яті було знайдено і з пошаною поховано 3,5 тисячі загиблих бійців і командирів Радянської армії; спільно з Інститутом прикладної інформатики створено інформаційний банк даних на 90 тисяч співвітчизників, котрі загинули чи пропали без вісті у роки Великої Вітчизняної війни [267, с. 118].

Всеукраїнська Асоціація “Укрмолодьжитло”. Причиною, що спонукала групу молодих людей до заснування цього об'єднання, стала гострота житлової проблеми для молодих

сімей. Так виник рух Молодіжних житлових комплексів (МЖК), перші структури якого з'явилися у 1984 році. Ініціатива молоді отримала підтримку з боку держави і у 1989 році за розпорядженням Уряду республіки було створено робочу групу сприяння будівництву МЖК та молодіжним житловим будівельним кооперативам.

У цей же час була створена Асоціація МЖК України, яка допомагала розвиткові руху на місцях, а також готувала пропозиції для подальшого будівництва житла силами МЖК і Асоціацією МЖКУ і вносила їх у робочу групу при Уряді.

У 1995 році вони об'єдналися і створили молодіжну Всеукраїнську Асоціацію "Укрмолодьжитло". Нині до складу Асоціації входить більше 50 МЖК, які об'єднані у 14 обласних відділень.

Упродовж минулого десятиріччя цією спілкою молоді було набуто значного досвіду як в організації і здійсненні житлового будівництва, так і у створенні органів житлового самоврядування з метою експлуатації та утримання житлового фонду. За ці роки структурами Молодіжних житлових комплексів було збудовано та реконструйовано близько 3,2 млн. кв. м. загальної площі житлових будинків (63 тисячі квартир і 852 індивідуальних будинків).

У рамках здійснення суспільно корисної діяльності Асоціацією збудовано 25 дитячих садків, 24 школи та 18 спортивно-оздоровчих комплексів [337].

Асоціація розвиває і міжнародні зв'язки. Нещодавно створена Міжнародна Асоціація МЖК "Довкілля", членом якої стало і "Укрмолодьжитло".

З метою залучення додаткових інвестицій у будівництво житла при асоціації створено *Кредитну спілку "Укрмолодьжитлокредит"*, яка залучені кошти інвестуватиме у виробництво.

Асоціація трудових об'єднань молоді України (АТОМУ). Основною метою діяльності організації є створення системи соціально-економічної та соціально-психологічної адаптації молоді через сприяння працевлаштуванню. Головні завдання Асоціації: "Вироблення пропозицій щодо розробки механізмів гнучкого державного програмно-цільового управління соціально-економічною та соціально-психологічною

адаптацією молоді України; створення всеукраїнської інформаційної комп'ютерної мережі “Молодіжні трудові ресурси”; створення мережі штабів студентських загонів, молодіжних бізнес-центрів, молодіжних бірж праці тощо; організація руху добровільних трудових об'єднань молоді (студентських, трудових, наукових, соціальних загонів, трудових об'єднань старшокласників, учнівських таборів праці тощо); соціальна підтримка безробітної молоді (створення молодіжних клубів безробітних, залучення їх до громадських робіт, створення для них робочих місць тощо); організація програмно-цільового фінансування та кредитування молоді з метою вирішення проблеми її працевлаштування після закінчення навчання, в тому числі і для створення підприємницьких структур; розробка пропозицій стосовно внесення змін у нормативно-правову базу діяльності тимчасових добровільних трудових об'єднань молоді” [251].

За роки свого існування Асоціацією проведено ряд заходів, спрямованих на виконання зазначених завдань: Перші Всеукраїнські збори учасників трудових об'єднань молоді (м. Луганськ, листопад 2000 р.), Перший Київський міський Фестиваль трудових об'єднань старшокласників (Київ, червень 2001 р.), Регіональний Фестиваль учасників трудових об'єднань молоді (м. Харків, серпень 2002 р.), Фестиваль молодіжних трудових загонів Луганщини (м. Луганськ, липень 2002 р.), Другий Київський міський Фестиваль трудових об'єднань старшокласників (м. Київ, червень 2002 р.) [251].

До молодіжних організацій, які в основу своєї діяльності ставлять розвиток міжнародного молодіжного співробітництва, варто насамперед віднести ***“Клуб Міжнародного молодіжного співробітництва “Мандри” (КММСМ)***.

Основною метою діяльності Клубу є представництво, реалізація та захист молодими людьми – членами Спілки – своїх соціальних, економічних, професійних прав, інтересів та свобод; створення передумов для розширення зв'язків і співробітництва з молоддю розвинутих країн світу; всебічне сприяння інтеграції молодіжного руху України у загальносвітовий.

Діяльність КММСМ полягає в організації та проведенні семінарів, симпозіумів, конференцій з проблем міжнародного

молодіжного співробітництва; сприянні впровадженню прогресивних форм самоосвіти з метою підвищення членами Клубу власного професійного рівня; організації та участі у навчально–пізнавальних програмах для молоді України з подальшою практикою та стажуванням за кордоном; розробці та реалізації проектів міжнародного обміну між вищими навчальними закладами України та навчальними закладами іноземних держав.

Клуб співробітничав з Німецько–французьким молодіжним фондом, Молодіжним Союзом Німеччини, Європейською федерацією молодіжних сервісних організацій та представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні [72].

Асоціація студентів–медиків України (АСМУ) також активно співробітничала із зарубіжною молоддю, зокрема, з Міжнародною федерацією асоціацій студентів–медиків. Так, під егідою Комітету з професійних обмінів цієї Спілки щорічно відбуваються обміни студентами–медиками за сприяння АСМУ та навчальних закладів медичного спрямування Німеччини, Швейцарії, Данії, Іспанії, Греції, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини та Словенії [340].

Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва (УФММС) “Лідер” був створений у серпні 1991 року. Його заснуванню сприяли: Міністерство України у справах молоді і спорту, Національний олімпійський комітет, Академія Наук України, Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, агропромбанк “Україна”, міжнародне туристичне бюро “Супутник”, компанія “Торговий дім”.

Зазначене молодіжне об’єднання було створено з метою реалізації завдань державної молодіжної політики, подальшого розвитку співробітництва у різних сферах життя між молоддю України та зарубіжних країн. Діяльність Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва (УФММС) “Лідер” спрямована на інтелектуальне збагачення молодого покоління України, розкриття особистих здібностей юнаків та дівчат, що досягається через реалізацію довготермінових програм: “Інтелект”, “Молодь за економічний прогрес”, “Молодь і політика”, “Молодь і культура”, “Молодь та екологія”.

УФММС “Лідер” підтримує традиційні партнерські

контакти з молодіжними організаціями з Австрії, Італії, Німеччини, Польщі, Угорщини; разом з міжнародною молодіжною організацією “Натур фройнде югент” Фонд реалізує довгострокову благодійницьку програму з питань соціальної допомоги багатодітним сім'ям.

“Лідер” є одним із засновників Всеукраїнського конкурсу молодих виконавців української естрадної пісні імені В. Івасюка, Всеукраїнського телевізійного кінофестивалю дітей та юнацтва, організатором цілої низки художніх виставок та дитячих конкурсів [267, с. 180].

“Метою діяльності Фонду є створення сприятливих умов та ефективного механізму розкриття інтелектуального та духовного потенціалу молодих людей, їх особливих здібностей; надання організаційно–фінансової підтримки організаціям у реалізації проектів і програм спрямованих на підвищення інтелектуального та професійно–технічного рівня молодого покоління України” [267, с. 181].

Завдання і форми діяльності УФММС “Лідер” визначені таким чином: “сприяння розвитку економічних, культурних та гуманітарних зв'язків різноманітних молодіжних організацій з формування досвіду гуманітарної діяльності молоді; всебічна підтримка молоді в розробці та здійсненні прогресивних ідей у різноманітних галузях людської діяльності; фінансування та матеріально–технічне забезпечення культурних, освітніх, науково–дослідних та благодійних програм, спрямованих на консолідацію, інтеграцію та духовний розвиток молодого покоління; організація та фінансування молодіжних конференцій, зустрічей, семінарів, будь–яких інших видів співробітництва перспективних лідерів молодіжних організацій та їхньої діяльності; надання премій за внесок у розширення гуманітарного співробітництва між молоддю різних країн, реалізацію проектів та програм Фонду” [266, с. 181].

Всеукраїнським громадським об'єднанням, діяльність якого має своєрідне соціальне спрямування, є *Молодіжний інформаційний центр “ЄВРО<26 – ЗАРЕВО”*. Зазначене об'єднання було створено групою молодих ентузіастів у березні 2000 року, для реалізації проекту “ЄВРО<26”, який передбачає розповсюдження в Україні серед молоді молодше 26 років європейської дисконтної картки. Ця картка дозволяє молодим

українцям отримувати знижки у 38 європейських країнах під час подорожей, навчання чи трудової діяльності.

Головною метою Центру є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших прав та інтересів своїх членів; сприяння підвищенню мобільності молоді та покращання її доступу до інформації і культурних надбань; сприяння інтеграції України в Європейське Співтовариство.

Завдання Центру: сприяння поширенню в Україні демократичних ідей, становленню громадянського суспільства; залучення молоді до активної участі в процесі розвитку демократичної правової держави в Україні; формування в молоді поваги та інтересу до національних традицій та загальнолюдських гуманітарних цінностей; сприяння підвищенню фахового та світоглядного рівня членів Центру з метою подальшої їхньої активної професійної та громадянської діяльності.

Об'єднання співпрацює з представниками Євро<26 у 38 європейських країнах, Радою Європи, Кабінетом Міністрів України, а також з десятками громадських молодіжних організацій, туристичними фірмами, страховими компаніями, які беруть участь у проекті Євро<26 [265].

Міжнародна Молодіжна Ліга (ММЛ). Це громадське молодіжне об'єднання було створене у 1992 році як правонаступник Комітету молодіжних організацій України. Нинішня ММЛ – це самодіяльна молодіжна організація, яка об'єднує споріднені молодіжні структури з метою сприяння міжнародному співробітництву, розвитку дружніх зв'язків між молоддю різних країн у культурній, гуманітарній, професійній і бізнесовій сферах; зміцнення духовного здоров'я молодого покоління, збереження і розвитку молодого творчого потенціалу нації.

Свою поточну діяльність ММЛ здійснює за такими програмами: “Молодь і ХХІ сторіччя”; “Молодь і екологія”; “Молодь і освіта, культура, спорт, молодіжні та дитячі спеціалізовані обміни”; “Молодь і підприємництво”; “Молодь і благодійність” [53].

Всеукраїнська Асоціація молодіжного співробітництва “Альтернатива–В”. Основні завдання Асоціації: створення

сприятливих умов для самореалізації своїх членів, залучення молоді до вирішення соціальних проблем підростаючого покоління; надання необхідної допомоги молодим інвалідам, іншим соціально незахищеним категоріям молоді; активне використання світового досвіду з реалізації молодіжних програм, благодійних та гуманітарних проектів, що ставлять за мету утвердження ідеалів гуманізму та загальнолюдських цінностей; розвиток взаєморозуміння, дружби та співробітництва між молоддю різних народів, проведення міжнародних заходів, що сприяють розвитку молодіжного руху в Україні та його інтеграції в міжнародний молодіжний рух; участь у реалізації міжнародних молодіжних програм, обмінів, програм добровільної праці молоді.

Отже, основними напрямками діяльності “Альтернативи–В” є: організація міжнародних зустрічей, семінарів, конференцій, тренінгів молоді та участь у них; участь у міжнародних волонтерських таборах, семінарах, тренінгах, довготривалих соціальних волонтерських проектах (6–12 місяців); відправка українських студентів у США для роботи в дитячих таборах відпочинку на період літніх канікул, координація програми культурно–освітнього обміну з молодіжними організаціями з країн Європейського Співтовариства [335].

Значну увагу міжнародному молодіжному співробітництву приділяє і *Всеукраїнське громадське об'єднання “Молодь за добробут”*. Так, зокрема, представники цієї Спілки брали активну участь у з'їздах представників європейських молодіжних організацій християнсько–демократичного спрямування Euromeeting у травні 1999 року в Польщі та у червні 2000 року в Німеччині, присвячених обговоренню проблем європейської молоді; у міжнародному з'їзді Федерації ліберальної та радикальної молоді, що відбувся 29 травня – 4 червня 2000 року в м. Києві з питань глобалізації та інтеграції.

Молоді підприємці, що входять до складу зазначеної спілки виступили ініціаторами створення міжнародного об'єднання молодих підприємців Європи.

Спільно з молодіжними організаціями України та Франції проведено Міжнародну молодіжну мистецьку акцію “Український авангард”, спрямовану на підтримку

обдарованої молоді та створення Internet-галереї [323, с. 77–78, 82–83, 96].

Щодо діяльності Всеукраїнської громадської молодіжної організації “Демократичні перетворення України” варто зазначити:

“2.1. Метою Організації є сприяння прискоренню демократичних перетворень в Україні, використання молодіжного потенціалу в перетвореннях і захист законних соціально-економічних та інших спільних інтересів молоді людини.

2.2. Завданням Організації є: сприяння досягненню економічної, політичної та соціальної стабільності в Україні; поширення ідей національної свідомості, патріотизму, гуманізму та благодійності; сприяння ефективності молодіжної політики; згуртування молоді навколо демократичної ідеї; сприяння нарощуванню інтелектуального потенціалу української нації; соціальний захист молоді людини.

2.3. Організація для виконання статутних завдань в установленому порядку: сприяє поширенню ідей гуманізму, демократії, законоповаги, віротерпимості та благодійності в суспільстві; організовує для молоді лекції, дискусії, науково-практичні конференції, семінари, симпозіуми, виставки та екскурсії; влаштовує для молоді свята та імпрези патріотичного і загально-виховного змісту; співпрацює з творчими спілками, державними й громадськими освітньо-культурними закладами” [323, с. 58–59].

Всеукраїнське громадське об'єднання “Республіканська Християнська молодь” (РХМ). Метою діяльності об'єднання є задоволення і захист соціальних, економічних, творчих, духовних інтересів своїх членів, сприяння широкому залученню молоді до активної участі в розбудові української державності та становленні громадянського суспільства.

Основні завдання: популяризація і поширення серед молоді принципів громадянського суспільства; підтримка і розвиток талановитої молоді у різних галузях життя; пропагування ідеї національної величі України; зміцнення основ патріотизму, етики та моралі членів РХМ.

За роки існування (з 1997 р.) об'єднанням реалізовано низку заходів: науково-технічні та науково-гуманітарні

олімпіади, спортивні змагання і туристичні походи, шефство над молодими інвалідами і дитячими будинками, озеленення і прибирання екологічно занедбаних територій, участь у відновленні церковних споруд тощо [388].

Ліберальне молодіжне об'єднання (ЛіМО). Історія ЛіМО бере свій початок 18 травня 1996 року, коли у м. Києві відбувся Форум ліберальної молоді України, на якому і було засновано Ліберальне молодіжне об'єднання.

Основною метою діяльності ЛіМО є залучення молоді до участі в громадському житті, сприяння позитивним перетворенням у нашому суспільстві, поглибленню демократії, розвитку ринкової економіки, захист прав та інтересів молодої людини, підвищення суспільної, політичної, культурної та наукової активності молоді, створення умов для реалізації потенційних можливостей молодої людини, налагодження контактів української молоді з молоддю інших країн.

Для реалізації статутних вимог ЛіМО проводить теоретичні та науково–практичні конференції, створює дискусійні та культурологічні клуби, наукові товариства, клуби за інтересами; проводить незалежні соціологічні дослідження, вивчає громадську думку молоді стосовно актуальних соціально–економічних і політичних питань; співпрацює із зарубіжними молодіжними організаціями, укладає з ними відповідні угоди; займається видавничою діяльністю; у колі її інтересів також турбота про молоді сім'ї, добродійна діяльність і милосердя, надання молодим людям допомоги у працевлаштуванні; організація молодіжного дозвілля, концертів, фестивалів, туристичних походів і літніх таборів [267].

Всеукраїнське громадське об'єднання “Фонд Молода Україна” (ФМУ). Метою діяльності ФМУ є сприяння розвитку в Україні молодіжного руху та його інтеграція в міжнародний молодіжний рух, захист соціальних, економічних, політичних, творчих та інших прав та інтересів своїх членів.

Завдання об'єднання: сприяти залученню молодих громадян до державотворчого процесу та процесу становлення громадянського суспільства в Україні; сприяння соціальній адаптації молодих людей до умов ринкової економіки, створення умов для їхнього саморозвитку і самореалізації;

залучення молоді до вирішення суспільних проблем; сприяння і участь у формуванні та реалізації загальнонаціональних молодіжних програм [341].

ФМУ здійснює свою соціально–педагогічну діяльність за такими напрямками: підтримує зв'язки з національними і зарубіжними громадськими молодіжними об'єднаннями та бере участь у реалізації спільних проектів; здійснює благодійницьку діяльність, а саме: надає соціальну допомогу соціально незахищеним молодим українським громадянам, зокрема, молодим інвалідам, ветеранам війни в Афганістані, молодим людям, котрі постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АС; проводить різноманітні семінари, симпозиуми, конференції, “круглі столи” з проблем покращання соціального становища молодого покоління [341].

Всеукраїнське громадське об'єднання “Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив” (ФПМДІ). До основних завдань, які ставить перед собою це об'єднання, належить сприяння політичній, економічній та культурній інтеграції України в Європейське Співтовариство; саморозвитку і самореалізації наукового, творчого, політичного потенціалу своїх членів; формуванню у молоді громадянської, ділової, міжнародної активності та потреби у здійсненні благодійницької діяльності; переходу українських вищих навчальних закладів на викладання за європейськими стандартами вищої освіти [343].

Протягом 2004–2007 років Фондом реалізовано низку комплексних заходів та проектів, серед них:

– Програма щодо залучення молоді до участі у виборах Президента України “Зроби крок до Європи! Просто проголосуй” (2005 р.);

– Всеукраїнська агітаційна кампанія “Україна – європейський вибір” (2007–2008 рр.);

– підготовка і видання за сприяння управління в справах сім'ї та молоді Київської міської державної адміністрації книги “Тисячоліття та ХХ століття очима української молоді” (2001 р.);

– Програма “Молоді лідери і реформа місцевого самоврядування” (за підтримки Польсько–американсько–української ініціативи про співпрацю (2006–2008 рр.).

ФПМДІ займається також науковою, освітньою діяльністю, організовує і проводить теоретичні та науково–практичні конференції; для студентської молоді та старшокласників проводяться диспути, тематичні “круглі столи”, зустрічі з видатними вченими, політичними діячами, митцями, відомими підприємцями; займається видавничою діяльністю; здійснює незалежні соціологічні дослідження [343].

Також високу громадську активність проявляє Всеукраїнське громадське об'єднання “Молодь проти корупції” (МПК).

Метою зазначеного об'єднання є впровадження програм, спрямованих на забезпечення прозорості роботи державного апарату для громадськості, відкритості всіх стадій розробки і прийняття рішень посадовими особами [394]. З цією метою члени МПК пропонують, зокрема, впровадження практики розміщення проектів рішень з коментарями експертів, альтернативними пропозиціями на спеціальних, відкритих для громадян, інформаційних сайтах парламенту і виконавчих органів влади всіх рівнів. Як вважають члени МПК, громадська дискусія з важливих нормативно–правових актів має відбуватися ще до їх прийняття.

Не менш важливим своїм завданням об'єднання “Молодь проти корупції” вважає необхідність стимулювання формування в Україні конкурентного політичного середовища, коли різні політичні сили будуть зацікавлені в публічному викритті зловживань діячів–конкурентів, і вимагатимуть звітності і прозорості від тих, хто отримує право приймати рішення.

На виконання зазначених цілей МПК започаткувала програму “Правовий волонтерський рух”, спрямовану на залучення студентів–правників до надання юридичної консультативної допомоги тим громадянам, чиї права порушуються, і які не володіють достатніми знаннями, щоб використати чинні законні механізми їх поновлення. Ця програма є комплексною і її розвиток передбачає не лише розширення кола її учасників, але й регулярний випуск періодичних видань, короткометражних телевізійних програм, проведення тематичних “круглих столів” і тренінг–семінарів для волонтерів [333].

Спілка “Українська соціал–демократична молодь” (УСДМ)

– самостійне громадське об’єднання, а не підрозділ чи філія Соціал–демократичної партії. УСДМ, разом з Народно–демократичною лігою молоді, має найбільш розгалужену мережу обласних, міських та районних осередків.

Метою Спілки є задоволення та захист спільних інтересів своїх членів; сприяння еволюційному розвитку України в напрямку розбудови демократичної держави, поширенню економічної і політичної свободи, утвердженню соціальної справедливості і людської солідарності.

УСДМ ставить перед собою такі завдання: пропаганда і поширення соціально–демократичних ідей у молодіжному середовищі; сприяння прогресивним реформам в Україні та участь в їх реалізації; всебічне сприяння розбудові правового громадянського суспільства в Україні шляхом співробітництва з іншими громадськими організаціями і молодіжними структурами; відстоювання законних інтересів молоді засобами передбаченими чинним законодавством України; сприяння культурному розвитку і духовному збагаченню української молоді [267, с. 131–132].

УСДМ є активним учасником міжнародного молодіжного соціал–демократичного руху. З 1993 року УСДМ – член Міжнародного союзу соціалістичної молоді (IUSY). Спілка є одним із ініціаторів Київського процесу – постійного діалогу між молодіжними організаціями соціал–демократичного спрямування країн Центральної та Східної Європи.

Значну частину діяльності Спілки складає волонтерська робота і благодійництво. Так, наприкінці 2006 року Правлінням УСДМ було розроблено програму підтримки обдарованої молоді, яка включає в себе механізм надання довгострокових кредитів соціально незахищеній молоді для здобуття вищої освіти.

У зазначеному контексті Спілка активно співпрацює з міжнародними благодійними організаціями. Зокрема, у березні–квітні 2007 року спільно з Молодіжним центром служби технічної допомоги Баварії надана гуманітарна допомога школам–інтернатам для дітей–сиріт Київської та Чернігівської областей. Співпрацює УСДМ і з молодіжними об’єднаннями з інших країн. Так, на Закарпатті у 2005 році

відбулася зустріч лідерів молодіжного соціал–демократичного руху України та Угорщини, під час якої були розроблені та узгоджені спільні молодіжні програми (освітні, з працевлаштування молоді, культурологічного характеру, розвитку молодіжного підприємництва, молодіжного фермерства тощо) [338].

Всеукраїнське громадське об'єднання “Народно–демократична ліга молоді” (НДЛМ) має на меті: здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист соціальних, економічних, політичних, творчих та інших інтересів і прав своїх членів; сприяння залученню якнайширших верств молоді до розбудови в Україні демократичної, правової держави і громадянського суспільства [393].

Діяльність НДЛМ охоплює як суспільно–політичну, так і соціально–економічну та гуманітарну сфери. На всеукраїнському рівні Лігою розроблено і втілюється в життя п'ять програм: *“Україна ХХІ століття – країна нашої мрії”*; *“НДЛМ – за здоровий спосіб життя”*; *“НДЛМ – за розвиток молодіжного підприємництва”*; *“НДЛМ – за робочі місця для молоді”*; *“Студентленд – фестиваль молоді і студентства”*.

Метою програми *“Україна ХХІ століття – країна нашої мрії”* є сприяння формуванню в молоді системи світоглядних цінностей, за допомогою яких кожна молода людина зможе самостійно аналізувати соціально–економічні і політичні реалії та оцінювати діяльність політичних партій і рухів. У межах реалізації цієї програми були проведені всеукраїнські творчі конкурси: *“Нова Україна – країна моєї мрії”* (2000 р.); *“Якби Президентом був обраний Я ...”* (2004 р.), *“Освіта в Україні ХХІ століття”* (2006 р.), *“Єдина Україна – країна наших мрій”* (2008 р.).

У межах програми *“НДЛМ – за здоровий спосіб життя”* Ліга проводить комплекс різноманітних заходів з метою пропаганди у молодіжному середовищі здорового способу життя, сприяння відродженню системи масової фізкультури, спорту і туризму, боротьби з наркоманією та алкоголізмом серед молоді тощо. Активне співробітництво з цих питань налагоджено з Міністерством України у справах сім'ї та молоді, Федерацією футболу України, Державним Центром соціальних служб для молоді, всеукраїнським об'єднанням

демократичних сил “Злагода”. Серед найбільш відомих проектів цієї програми варто назвати турнір з міні-футболу серед студентських команд на Кубок Президента України, який проводиться щорічно, починаючи з 1999 року.

Щодо програми “НДЛМ – за розвиток молодіжного підприємництва”, то, виходячи з необхідності обговорення та розв’язання численних проблем, пов’язаних із молодіжним підприємництвом, створенням відповідної законодавчої бази та з метою залучення до співпраці молодих бізнесменів та ділових людей з різних регіонів України, відпрацьовується за сприянням Української спілки промисловців та підприємців ідея створення Всеукраїнського Клубу молодих підприємців.

Метою програми “НДЛМ – за робочі місця для молоді” є пошук шляхів та можливостей працевлаштування молодих людей, забезпечення громадської підтримки інноваційних проектів щодо гарантування першого робочого місця тощо. Зокрема, у Ліги налагоджується співпраця з державними центрами зайнятості та зацікавленими комерційними структурами. В межах зазначеної програми започатковано реалізацію проекту “Молодіжна біржа праці”.

Програма “Студентленд – фестиваль молоді і студентства” реалізується як постійно діючий фестиваль молодіжних організацій, як форма співробітництва різноманітних молодіжних структур у культурно-мистецькій, ігровій, просвітницькій та інших формах. Зокрема, досить значного резонансу в студентському середовищі набули проект “Студентська республіка”, основною метою якого є популяризація серед молоді демократичної процедури голосування та сприяння розвитку студентського самоврядування, а також всеукраїнський фестиваль “Нівроку”, що має на меті популяризацію в молодіжному середовищі духовно-культурної спадщини українського народу. На сьогодні НДЛМ має на місцях 818 осередків і об’єднує понад 30 тисяч молодих людей [249].

Соціал-демократичний молодіжний альянс України (СДМАУ) було створено у 2002 році. Завдання СДМАУ: домагатися, щоб соціально-демократичні ідеї стали надбанням різних верств населення, особливо молоді; сприяти співпраці всіх гілок влади в інтересах переважної більшості

населення України [332].

Діяльність Альянсу є різноплановою і спрямована передусім на захист і задоволення інтересів та потреб усіх категорій молоді. Так, варто зазначити, СДМАУ стала ініціатором створення громадського комітету “Відродимо село – силами молоді”, до якого увійшли чотирнадцять всеукраїнських громадських молодіжних об'єднань.

Альянс розробляє і впроваджує в життя всеукраїнські та регіональні соціальні проекти, займається благодійницькою діяльністю, популяризацією здорового способу життя, бере активну участь у пропаганді цінностей демократичного правового суспільства [332].

Соціалістичний Конгрес Молоді (СКМ). Зазначене об'єднання створене в 1994 році з метою захисту інтересів молоді, консолідації молодих демократичних сил і гармонізації відносин у суспільстві на основі практичного втілення принципу соціальної справедливості.

Основні завдання СКМ: побудова і зміцнення соціально зорієнтованої, правової демократичної держави, в якій насамперед молодь матиме можливість брати на себе відповідальність за свою власну долю і за долю всього українського співтовариства; боротьба за відродження ефективного вітчизняного виробництва і підтримка молодіжного підприємництва з використанням новітніх технологій; забезпечення молоді роботою, студентів гідною стипендією, молодих родин – соціальною підтримкою, житлом; здійснення благодійницької діяльності, зокрема адресної допомоги молодим інвалідам, ВІЛ–інфікованим, хворим на СНІД, молодим наркоманам, безпритульним дітям.

Конгрес реалізує такі програми: “Біржа праці”; “Молодь і дозвілля”; “Соціальна адаптація неповнолітніх, котрі вчинили злочин”; “Молодь, її конституційні права та обов'язки”; “Волонтерська допомога”.

СКМ – ініціатор проведення всеукраїнського фестивалю молодіжних організацій “Пліч–о–пліч” у м. Ужгороді (2001 р.), всеукраїнського фестивалю рок–музики “Молодь за виживання” у м. Дніпропетровську (2006 р.), брав активну участь у всеукраїнській акції Молодіжний шоу–марафон щодо підтримки вітчизняного виробника “Купуй українське –

підтримуй своїх!”, учасник міжнародних молодіжних фестивалів соціал–демократичної молоді, які проходили на Кубі, в Португалії, Німеччині, Франції, XXIV Світового Конгресу міжнародного Союзу молодих соціалістів (IUSY) у Південній Африці.

Українська спілка молодих депутатів (УСМД). Мета її діяльності – формування дієвого механізму використання творчого потенціалу молоді в проведенні прогресивних соціально–економічних та адміністративно–політичних реформ у державі, розвитку місцевого самоврядування для прискорення формування громадянського суспільства в Україні [399].

На теперішній час УСМД об’єднує понад 3 тисячі молодих депутатів місцевих рад. Осередки Спілки існують у 160 містах та районах.

За період діяльності Президією УСМД реалізовано чимало проектів та заходів як політичного, так і соціального спрямування. Одним з яскравих прикладів щодо вирішення таких проблем стало втілення в життя проекту Спілки “Internet – центр працевлаштування молоді” [325].

УСМД активно працює із старшокласниками загальноосвітніх шкіл. Спеціально для них реалізується проект під назвою “Учнівська рада”, який дозволяє учням моделювати і на практиці застосовувати в школах систему виборів, висуватися в кандидати, проводити агітацію і бути обраними в учнівську раду.

Силами членів УСМД проведено 53 навчальних семінари для лідерів місцевих осередків Спілки та активістів–старшокласників.

Сьогодні предметом уваги УСМД є реалізація всеукраїнської програми “Молоді депутати України”. Її мета – підвищення професійного рівня молодих депутатів місцевих рад. Основними завданнями програми є активізація роботи молодих депутатів, міжрегіональний обмін досвідом депутатської діяльності, координація діяльності молодих депутатів, інформаційна та організаційна підтримка молодих депутатів, сприяння розвитку місцевого самоврядування [342].

Всеукраїнське громадське об’єднання “Німецька молодь в Україні” (НМВУ). Метою НМВУ є об’єднання німецької молоді

навколо ідеї розвитку і відродження власної національної ідентичності; збереження і відновлення німецької культури, традицій; налагодження тісних зв'язків з молодіжними організаціями Німеччини [395].

Зазначене формування ставить перед собою такі завдання: об'єднання німецької молоді навколо ідеї формування і розвитку національної свідомості і самосвідомості, активізацію її творчого потенціалу і процесу соціалізації, відродження німецької мови, культури, звичаїв, традицій; вивчення молоддю історичної і культурної спадщини німецької нації; встановлення контактів, обмін інформацією і координація дій між молодіжними організаціями України, Німеччини та інших європейських країн, реалізація спільних програм і проектів; участь у формуванні і реалізації загальнонаціональних молодіжних програм і проектів; захист соціальних, політичних, економічних, авторських, інших прав та інтересів своїх членів; сприяння розвитку демократії в Україні та становленню громадянського суспільства; активна допомога німецькій молоді в Україні в її професійному самовизначенні та працевлаштуванні; участь у благодійницькій діяльності, шефська допомога дітям з німецьких сімей і поступове залучення їх до посильної участі в діяльності НМВУ; вивчення та пропаганда серед молодих німців історії, етнографії та культури німецької меншини в Україні; організація для німецької молоді змістовного дозвілля, гуртків художньої самодіяльності, аматорських театральних студій тощо; регулярне відвідування Німеччини з метою участі в молодіжних фестивалях, концертах, конкурсах, спортивних змаганнях; популяризація серед німецької молоді в Україні спорту, здорового способу життя.

За 2005–2008 роки понад 1500 молодих німців взяли участь у різноманітних акціях і заходах, які проводились НМВУ. Із червня 2001 року діє Internet-сторінка цього об'єднання, яка постійно оновлюється найостаннішими подіями із життя німецької молоді в Україні.

У березні 2003 року НМВУ почала видавати свою щомісячну газету “Jugend Welt” (“Світ молоді”) [154, с. 1–5].

Діяльність ряду громадських молодіжних об'єднань має яскраво виражений мистецько-культурологічний характер. До

цієї категорії молодіжних організацій варто, насамперед, віднести *Спілку творчої молоді України "Liga Artis"*. Це об'єднання було утворене в листопаді 1993 року з метою пропаганди мистецтва молодих українських митців, традицій національного мистецтва, проводячи виставкову, концертну, кінематографічну, театральну діяльність в Україні та поза її межами.

За період свого існування Спілка провела цілий ряд мистецьких акцій, серед яких всеукраїнські мистецькі фестивалі, виставки, концерти, вистави, театральні–мистецькі благодійні вечори, конкурси, фотовиставки, художні експозиції тощо.

Основним змістом діяльності зазначеного об'єднання є створення умов для безпосередньої участі талановитої творчої молоді у відродженні та розвитку духовних та культурних цінностей українського народу, а також для захисту та задоволення законних творчих та інших спільних інтересів членів Спілки [339].

"Liga Artis" ставить перед собою такі завдання: забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання молодих громадян, дітей та юнацтва; організація фотовиставок, художніх експозицій молоді та юнацтва; силами членів Спілки заснування дитячих студій для навчання акторському мистецтву, розвитку мовної комунікабельності, а також прищеплення навичок ораторського мистецтва, створення вокальних студій; надання матеріальної допомоги молодим талантам України з метою їх подальшого розвитку та реалізації своїх здібностей; організація театральні–мистецьких благодійних вечорів, конкурсів, участь у розвитку молодіжного туризму [395].

Всеукраїнська Асоціація молодих дослідників фольклору ставить перед собою такі завдання: сприяння членам Асоціації у реалізації їхніх наукових, культурних та творчих інтересів у сфері народної творчості; створення умов для самореалізації молодих науковців, виконавців музичного фольклору та молодих композиторів, які у своїй творчості звертаються до народної музики і тематики; популяризація фольклору серед молоді; сприяння молоді у реалізації її бажання щодо

ознайомлення з народною культурою; виховання молоді на основі народних традицій своєї країни та народної культурної спадщини [396].

Асоціація об'єднує професійних фольклористів та любителів фольклору. З моменту створення зазначене формування провело ряд цікавих всеукраїнських заходів. До найбільш масштабних та успішних варто віднести: фольклорні байдаркові сплави по річках Ворсклі (липень–серпень 2001 р.) і Псла (липень–серпень 2002 р.) та історико–фольклорно–етнографічну експедицію у Косівському районі Івано–Франківській області (липень–серпень 2003 р.) [336].

Значну соціально–педагогічну діяльність здійснюють і молодіжні екологічні об'єднання. Серед них найбільш активною і масовою є *Українська молодіжна екологічна ліга (УМЕЛ)*. Це громадське молодіжне об'єднання було створено у вересні 1993 року з метою координації зусиль молоді у справах охорони природи на території України та задоволення і захисту законних соціальних, економічних та інших спільних інтересів її членів.

УМЕЛ реалізує такі програми екологічного характеру: “Зелена картка”, “Музей білого лелеки”, “Українська якість” [334].

Ліга ставить перед собою такі завдання: екологічне виховання дітей і молоді; залучення молоді до екологічної діяльності; здійснення широкого співробітництва з іншими молодіжними та екологічними організаціями; сприяння працевлаштуванню молоді; проведення незалежних екологічних експертиз; здійснення громадського природоохоронного контролю [398].

Варто зазначити різноманітність форм діяльності УМЕЛ. Сюди необхідно віднести зусилля зі збереження довкілля та його захист у державних органах і засобах масової інформації; проведення конференцій, мітингів, демонстрацій та інших заходів з екологічних питань; організацію зустрічей членів Ліги з видатними вченими, політичними діячами, відомими підприємцями; видання літератури і періодичних видань екологічного характеру та розповсюдження її серед дітей, підлітків та молоді; виступи перед учнями в школах тощо [334].

У зв'язку з ускладненням суспільного життя, підвищенням його динамізму, внутрішньої суперечливості, коли соціальні і життєві ситуації перманентно і швидко змінюються, перед членами громадських молодіжних об'єднань постає непроста проблема самовизначення сутності своєї діяльності, пріоритетності її ідейно–політичної чи соціально–педагогічної спрямованості. Як засвідчують результати проведеного дослідження, радикально (у політичному чи релігійному плані) налаштовані молодіжні організації перебувають у стані перманентної соціально–педагогічної кризи. Неможливість реалізації радикальних ідеологічних пріоритетів у нових історичних умовах ускладнює позитивну соціалізацію їхніх членів, ставить під загрозу процес соціального виховання зазначеної категорії молоді. Відповідно, соціально–педагогічна діяльність у таких спілках молоді трансформується в антисоціально та антипедагогічно спрямовану діяльність. Замість сприяння процесу соціалізації, прищепленню ціннісних орієнтацій громадянина демократичного правового суспільства, молодим людям пропонується духовно–ідеологічна підробка, імітація, коли зусилля колективів зазначених молодіжних організацій спрямовуються на вирішення хибних соціальних завдань, що не тільки ускладнює процес формування особистості, а й ставить під загрозу стабільність і спокій у суспільстві. Та це й не дивно, адже свої цілі й завдання радикально налаштовані молодіжні формування часто намагаються реалізувати за допомогою аморальних і протиправних дій.

Значну соціальну загрозу становить і діяльність нетрадиційних для України релігійних і псевдорелігійних молодіжних об'єднань. Це такі, як “Свідомість Крішни”, “Віра Христова”, “Церква Муна”, “Церква об'єднання” та інші. Формально вони відповідають структурі спілки молоді, але насправді є молодіжними релігійними сектами. В них пропагується сліпа покора керівникам, придушується будь–яке критичне мислення, проповідується релігійний фанатизм. Ці релігійні молодіжні формування використовують такі методи психічного впливу, які шкодять психічному, фізичному й моральному здоров'ю молодої людини, деформують її особистість. На нашу думку, радикально налаштовані

ідеологічно чи релігійно молодіжні формування варто віднести до громадських молодіжних об'єднань антисоціального й антипедагогічного спрямування.

Отже, сучасний український молодіжний рух за свою недовгу історію встиг самооформитися не лише в ідеологічному і нормативно-правовому плані, а й створити основоположні засади власної соціальної і виховної роботи, сформував значний соціально-педагогічний потенціал. Як уже зазначалося, саме громадські молодіжні об'єднання, діяльність яких має активний соціально-педагогічний характер, є потужним резервом суспільства на шляху пошуку нових чинників соціалізації і соціального виховання підліткового і молодого поколінь. Вона насичена гуманістичним змістом, соціально значущою і суспільно корисною спрямованістю, прагненням внести свою частку в справу формування гармонійно розвинутої особистості.

Отже, соціально-педагогічний потенціал сучасного руху молоді в Україні ми розуміємо як перспективу його трансформації у надійного союзника навчально-виховних закладів, батьків, державних інституцій, церкви в справі підготовки підлітків і молоді до професійної діяльності, виконання суспільних обов'язків та влиття в ряди громадян Української держави.

В особистості – члена громадського молодіжного об'єднання можна виокремити **низку рис, важливих для позитивного впливу на процеси демократизації спільноти.** Це:

1) *національно-демократична ідейність* як органічний сплав глибоких знань про свою націю, її історію, культуру й мистецтво, міцних переконань у виборі Україною шляхів розбудови соборної демократичної правової держави зі своїм неповторним унікальним національним обличчям, яка виявляється у свідомій активності і творчості дій, спрямованих на підвищення продуктивності особистості, її національної свідомості і самосвідомості, на розвиток духовного потенціалу всієї нації.

Національно-демократична ідейність – один із провідних критеріїв оцінки члена громадського молодіжного об'єднання як громадянина суверенної України, правового демократичного суспільства. Це провідна, визначальна якість

її спрямованості, крізь яку заломлюються потреби й інтереси юної особистості та спілки молоді. У члена молодіжної організації проявляються нове бачення і нова сприйнятливість оточуючого світу, виробляється нова світоглядна позиція. Національно–демократична ідейність особистості члена спілки молоді визначає її принциповість, стійкість, послідовність дій, вірність і відданість національним цілям, традиціям, ідеалам. Вона санкціонує лише адекватні їй поведінку і діяльність;

2) *цілеспрямованість* як конкретне виявлення ціннісної орієнтації особистості члена громадського молодіжного об'єднання, заснованої на потребах та інтересах, переконаннях і соціальних установах юного індивіда, вимогах соціуму і спілки молоді.

Основна мета людини демократичного правового суспільства – створення матеріальних і духовних благ у процесі своєї праці. Інші ж цілі – особистісні і суспільні – вона реалізує у вільний час. Кожна людина може вільно, без тиску з боку і цілком свідомо визначати шляхи свого життя. Ми вважаємо, що у цьому й полягає соціальна значущість соціально–педагогічної діяльності спілок молоді. Адже саме вона створює всі необхідні умови для суспільного і трудового самовизначення членів об'єднань, допомагає усвідомити своє покликання, виховати свідомого громадянина України;

3) *духовне багатство особистості члена громадського молодіжного об'єднання*, що є відображенням соціальних вартостей демократичного правового суспільства. Велике значення у формуванні духовно багаті особистості члена спілки молоді має національне виховання, соціальна (волонтерська) робота і суспільно корисна діяльність юнаків і дівчат. Вони формують у членів молодіжних організацій широту і повноту різнобічних духовних потреб та інтересів, що спонукають особистість до активного оволодіння духовно–культурною і морально–етичною спадщиною як українського народу, так і людства загалом;

4) *цілісність натури особистості*. У такої особи немає роздвоєності в думках, поглядах, почуттях, органічно поєднуються особисті й суспільні інтереси, висока громадянська й моральна вихованість, єдність національних і загальнолюдських рис і якостей, прагнень і потреб. У

колективі спілки молоді це автономна особистість, яка має свою позицію, свій підхід, погляди та переконання з тих чи інших проблем, вимагає до себе уваги й підтримки;

5) *висока моральна вихованість*, яка включає в себе знання морально–етичних норм, стійкі моральні погляди та переконання. Висока моральна вихованість особистості члена громадського молодіжного об'єднання формується на основі єдиних прийнятих у державі громадянських норм і правил співжиття, які пронизують увесь зміст соціально–педагогічної діяльності сучасних молодіжних організацій.

Аналіз результатів дослідження дає підстави для ствердження, що основна потреба членів молодіжних формувань – це потреба у самовдосконаленні, вираженні й утвердженні самого себе в особистісному “Я”. Зокрема, це: *активне прагнення до власного самовираження й саморозвитку, до пошуку свого місця в процесі формування демократичного правового суспільства; захист своїх політичних, юридичних, соціальних і моральних прав, які регулюють життя держави, взаємовідносини молоді і суспільства; справедливість і правдивість, активне виявлення доброти й милосердя у моральних стосунках із людьми; здатність об'єктивно дивитися на життя, прагнення розібратися в усіх його складностях і суперечностях; щирість і відкритість душі, чесна поведінка в усіх ситуаціях, вміння покладатись у складних умовах на свій власний досвід, розум і почуття; готовність за всіх умов залишатися самим собою, ставати непопулярним, якщо особисті погляди не збігаються з думкою інших.*

Загалом аналіз мети, завдань, основних програмних установок, діяльності молодіжних організацій дає підстави вважати український молодіжний рух важливим соціально–педагогічним чинником самовиховання, самовдосконалення, саморозвитку, самоактуалізації і самореалізації підліткового і молодого поколінь, який цікаво не лише вивчати, а й допомогти йому остаточно оформитися у повноправний, загально визнаний суспільний інститут соціалізації і соціального виховання. З другого боку, молодіжні громадські організації – один із найвагоміших чинників демократизації суспільства. Їх потенціал на початку ХХІ століття варто

розглядати як *джерело сили молодіжного загалу*, його прагнення внести свій вклад у процес особистісної соціалізації; як комплекс мети, завдань, форм, методів і засобів реалізації програмних та статутних положень молодіжних організацій, педагогічний ефект якого полягає у сприянні формуванню особистості гуманістичного типу, *активного учасника самоорганізації демократичного правового суспільства*.

РОЗДІЛ 6

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Цей розділ присвячено аналізу й типологізації форм громадських організацій та їх місця в сучасному громадянському суспільстві України. Розроблена типологія спирається на те, якими різноманітними способами громадські організації здійснюють вплив на процес прийняття управлінських рішень, а відтак і демократизацію суспільства. Дослідження покликане виявити та певним чином типологізувати і обґрунтувати можливості впливу громадського сектору на різні рівні влади.

Наскрізною проблемою розділу є питання взаємовпливу розвитку громадських організацій в Україні та глобалізаційних процесів, наслідки яких у світі загалом і в Україні, зокрема, не завжди носять позитивний характер. Тому друга частина розділу безпосередньо спрямована на з'ясування факторів впливу глобалізаційних і пов'язаних із ними інформатизаційних процесів на громадські організації та їх життєдіяльність, а також пошук напрямків та можливостей зворотного впливу.

Для створення загальної картини глобалізаційні впливи розглядаються крізь призму критеріїв та рівнів класифікації, розробленої авторами.

6.1. Типологія громадських організацій

(О. О. Беслюбняк)

Наявність і повноцінне функціонування громадських організацій є запорукою демократичного розвитку країни. Усвідомлення змісту діяльності громадських організацій, їхнього місця у процесі формування механізмів державного управління України і ролі в суспільстві має не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення. Без цього неможливо об'єктивно проаналізувати реалії сьогоденного життя, виявити протиріччя, які виникають в суспільстві.

Громадські організації відрізняються своїми організаційними структурами, обсягом робіт, джерелами фінансування і відносинами з державними органами. Одні громадські організації ведуть свою діяльність тільки на місцевому рівні, а інші – на загальнонаціональному. Багато з них виходять за межі своїх країн, беручи участь в проектах міжнародних організацій. Вони можуть мати загальний, багатофункціональний характер, проводячи роботу серед різних вікових груп людей і надаючи безліч різних послуг.

Підрозділ спрямований на створення узагальненої сутнісної класифікації видів (типів) громадських організацій з урахуванням вже існуючих класифікацій та з'ясування форм впливу громадських організацій на демократизацію суспільства. Наше **завдання** полягає в тому, щоб: показати структуру сучасного громадянського суспільства та місце в ній громадських організацій як її складових; проаналізувати і синтезувати погляди дослідників щодо класифікації форм громадських організацій та на цих засадах встановити найважливіші критерії та розробити *типологію* громадських організацій, яка б відповідала вимогам сьогодення; і останнє, але найважливіше завдання, з'ясувати форми впливу громадських організацій на управлінські процеси на різних рівнях їх прийняття.

Отже, зважаючи на чималий обсяг доробку науковців, сміливо можна сказати, що з часів свого виникнення громадські організації пройшли довгий шлях еволюції та розвитку внаслідок соціальних, економічних, політичних змін як у світі загалом, так і в Україні зокрема. Історичний досвід

соціально–філософської та політичної думки, різні культурні традиції, незавершеність процесу формування в глобальному масштабі спричинили різноманітність поглядів на громадянське суспільство та види громадських організацій.

У науковій літературі існує безліч визначень терміну “громадянське суспільство”. Філософи визначають місце і роль цього суспільства в структурі соціуму, суспільного життя загалом. Соціологи намагаються показати його як особливий спосіб диференціації і стратифікації суспільства. Економісти акцентують увагу на його економічному походженні і способі існування. Політологи розглядають суспільство у взаємозв’язку з державою. Подивимось на різноманітність тлумачень, звертаючи увагу на те, що нас цікавить – **структуру громадянського суспільства**, його компоненти та елементи.

А. Колодій визначає громадянське суспільство як сферу спілкування, взаємодії, самоорганізації й самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена відповідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави й у якій переважають громадянські цінності [184]. Воно охоплює всю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку соціальних асоціацій. Положення про те, що громадянське суспільство – це структурно визначена, інституціоналізована підсистема суспільства зі специфічними добровільними формами громадської активності та солідарності, є безсумнівним. “Його головними інститутами є: добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади; незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; сама громадська думка як соціальний інститут; у певному сенсі – вибори та референдуми, як засіб формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи (як–то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо) і розподільчо–регулятивні інститути держави загального добробуту. Проте громадянське суспільство не обмежується інститутами. Як соціокультурний феномен є певним типом

(моделлю) соціальної організації і взаємодії” [185, с. 50–53].

В. Карлова [102, с. 20] вважає, що основним елементом громадянського суспільства є особа, а основними соціальними конструкціями – ті інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлінь, – суспільно–політичні організації, об’єднання, неурядові установи.

А. Леухіна стверджує, що “громадянське суспільство” – спосіб організації суспільних відносин між індивідами, їх добровільними об’єднаннями, що відбуваються поза межами державного контролю та ринку в умовах верховенства права; суспільні відносини, спрямовані на прозорі спільні дії, детерміновані повагою до прав людини, з метою досягнення спільних цілей у розбудові соціальних взаємовідносин та подоланні спільних проблем [229].

Громадянське суспільство передбачає встановлення елементарного соціального зв’язку між індивідами, що опредметнюється у функціонуванні різноманітних громадських організацій. Діяльність і розвиток таких організацій має вагому значимість, оскільки вони є однією з найефективніших артерій взаємодії держави і суспільства [201, с. 48–53].

У В. Новохацького зазначено: “Громадянське суспільство – це автономна, плюралістична, самоорганізована система зв’язків, відносин і взаємодії громадян та їх груп, яка утворюється внаслідок їх самоорганізації для захисту та реалізації різноманітних інтересів і прав людини, що виявляється у створенні ними відповідних інститутів і самодіяльних організацій, які забезпечують поєднання індивідуального та спільного інтересу і гарантують права людини і громадянина” [278, с. 86].

Під *структурою громадянського суспільства* розуміють його внутрішню будову, яка характеризується різноманітним складових, що забезпечують його цілісність та динамічний розвиток. Структуру громадянського суспільства, визначають як сукупність суб’єктів, що представляють недержавну сферу життєдіяльності. Окрім того, громадянське суспільство є сукупністю недержавних суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності людей. Відповідно до структури входять різні види суспільних відносин: політичні, економічні, релігійні,

соціальні, інформаційні, сімейні тощо.

І. Шпильовий [102, с. 19] вважає, що характерними рисами громадянського суспільства в Україні є: існування різноманітних сегментів, які не мають ефективної взаємодії із державою; відсутність традиційних форм безпосередньої горизонтальної взаємодії між державою та суспільством; більш поширеною є взаємодія по вертикалі; встановлення високого рівня взаємодії між засобами масової інформації та владою; інші сегменти громадянського суспільства для ЗМІ малоцікаві; незначний вплив громадських організацій на ключові сфери життєдіяльності суспільства та свідомість громадян; профспілки не є виразними захисниками інтересів своїх членів. Існування розпорошеної, слабоструктурованої партійної системи політичних партій. Більшість з існуючих 144 партій (станом на 1 січня 2008 р.) є номінативними.

Ю. Сурмін [102, с. 3] виділяє такі ознаки громадянського суспільства: громадянська соціалізація індивідів, які розвиваються як особистості, як громадяни, що усвідомлюють свої потреби, інтереси, сприймають норми і цінності; носієм громадянського суспільства є, насамперед, особистість, що знаходить соціальну й цивільну активність; права людини, що виступають основою громадянського суспільства та визначають поле її можливостей; самоуправлінська діяльність громадян, певною мірою незалежна від держави; демократична правова держава, що виражає і захищає права людини; тісний зв'язок громадянського суспільства з "відкритим суспільством", головною ознакою якого, згідно з К. Поппером, є те, що в ньому "індивіди змушені приймати власні рішення"; реалізація волі людей громадськими засобами, обмеження незаконних зазіхань на їх волевиявлення з боку чиновницького апарату держави.

Важко не погодитись, що становлення в Україні громадянського суспільства має вирішити двоєдине завдання. З одного боку, забезпечити реальну можливість громадян через різні форми їх об'єднання здійснювати результативний вплив на державу, її органи, посадових осіб. З другого – громадянин повинен усвідомити себе відповідальним за формування і здійснення державної політики. Відтак, громадянське суспільство слід розглядати як особливу

організацію суспільної життєдіяльності, яка забезпечує результативний, диференційований і збалансований вплив громадян на державну владу через їх самоорганізацію [88].

У зв'язку з цим доречним є поділ громадянського суспільства на підсистеми, подані на рис. 6.1.

Рис. 6.1. Поділ громадянського суспільства (ГС) на підсистеми

Кожна з підсистем привносить своє змістовне наповнення, а саме:

– матеріально–речова – це об'єкти, підприємства, власність, що належить людям і перебуває в спільному володінні (власність громад, приватна і колективна форми власності тощо);

– інституціональна – сукупність інститутів, громадянського суспільства (родина, громадські організації, статuti і кодекси громад тощо);

– спільнотна – сукупність соціальних, демографічних, етнічних, територіальних та інших спільнот (жінки, молодь, етнічні спільноти, релігійні, трудові асоціації, територіальні співтовариства і т.п.);

– комунікативна – сукупність суб'єктів і системи комунікації (клуби, ЗМІ, Інтернет, різні форми міжособистісного спілкування);

– організаційна – сукупність організацій громадянського суспільства, що підтримують його активність і реалізують його можливості (спортивні, споживчі, релігійні, благодійні, освітні, культурно–виховні тощо);

– ціннісна – сукупність цінностей, що регулюють відносини між людьми (правові, моральні, естетичні, ідеологічні тощо);

– нормативна – сукупність норм, що регулюють відносини між людьми (правові, моральні, естетичні тощо);

– суб'єктна – сукупність суб'єктів, які реалізують функції громадянського суспільства (партії, громадські організації, суспільні діячі тощо).

Крім показаного поділу на підсистеми, структуру громадянського суспільства визначають як сукупність суб'єктів, що представляють недержавну сферу життєдіяльності. До них відносяться такі соціальні інститути:

- а) громадяни суспільства;
- б) політичні партії;
- в) суспільні об'єднання;
- г) підприємці й інші недержавні економічні структури;
- д) органи місцевого самоврядування;
- е) релігійні організації;
- ж) недержавні освітні і культурні установи, наукові асоціації, спортивні організації;
- з) засоби масової інформації;
- і) сім'я.

З третього боку, оскільки громадянське суспільство являє собою сукупність недержавних суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності, то структура громадянського суспільства складається з різних видів суспільних відносин: політичних, економічних, місцевого самоврядування, релігійних, соціальних, інформаційних, сімейних [287, с. 47–48].

Сектор, що називають “некомерційним”, “неурядовим”, “добровольчим”, “громадянським суспільством”, “третім”, або “незалежним”, поєднує в собі безліч різних типів організацій, таких як: лікарні, університети, клуби, професійні організації, дитячі садки, екологічні організації і сімейні консультації, спортивні клуби, центри професійної підготовки, правозахисні організації і інші.

Отже, елементами громадянського суспільства є громадські організації з усім різноманіттям зв'язків між ними. Структури громадянського суспільства покликані забезпечувати інтереси громадян у стосунках з державою.

Громадянське суспільство у виконанні своїх специфічних функцій покликане забезпечувати існування окремого індивіда, насамперед через приєднання його особистого суспільного інтересу до інтересів групових та забезпечення можливостей для його відстоювання і просування. В системі соціального простору громадянське суспільство посідає місце проміжної ланки між приватним життям індивіда в межах традиційних родинних стосунків та життям у межах державної організації, виконуючи функцію неофіційного (неказенного), неформалізованого, проте публічного (неприватного) спілкування [365].

Інтегруючи різні визначення, на наш погляд, громадянське суспільство слід розглядати у трьох аспектах. По–перше, громадянське суспільство – це певна структура, сукупність горизонтальних і вертикальних мереж. По–друге, воно є сукупністю приватних, життєвих, побутових інтересів різних соціальних груп. І, нарешті, громадянське суспільство – це процес добровільної участі громадян у вирішенні суспільно–політичних проблем, надання опосередкованого і безпосереднього впливу на органи влади. Особливу увагу необхідно приділити можливості, яку повинна надавати політична система суспільства, – можливості впливати на владу.

Нині в Україні до організацій громадянського суспільства можна віднести 12 видів юридичних осіб, а саме:

- 1) громадська організація;
- 2) спілка громадських організацій;
- 3) релігійна організація;
- 4) благодійна організація;
- 5) профспілка;
- 6) організація роботодавців;
- 7) об'єднання профспілок;
- 8) творча спілка (інша професійна організація);
- 9) орган самоорганізації населення;
- 10) приватна установа;

11) установа об'єднання громадян або релігійної організації або профспілки;

12) підприємство громадської організації інвалідів.

Прийшло “нове” суспільство, яке характеризується відкритістю, мобільністю, інноваційністю, окремими своїми сегментами включається в процеси переходу цивілізації до “інформаційного суспільства”. Соціальні інститути, покликані виступати каталізаторами суспільної активності, посередниками між громадянами та владою. Відносини державної влади та громадянського суспільства реалізуються в двох основних формах: вплив (прямі зв'язки) та взаємодія (прямі й зворотні зв'язки).

Тому для більш оптимального дослідження взаємовідносин і форм взаємодії між державою та різними соціальними інститутами, і насамперед громадськими організаціями, доцільно з'ясувати класифікацію останніх. Від стану вивчення їх розмаїття значно залежить дієвість механізму взаємодії, співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування з громадськими організаціями, тому ця проблематика є досить актуальною. Типологія громадських організацій також дає змогу отримати загальну картину існуючої мережі горизонтальних зв'язків між членами суспільства, визначити, наскільки розвинуті різні форми суспільної активності [201, с. 53].

Кожна класифікаційна система має свої переваги і недоліки. І кожна з них – можливість детальніше, ширше поглянути на громадський сектор. Однак, система сформована “вчора” може стати недієвою “завтра”. На додачу зауважимо, що класифікація сприятиме покращенню взаємовідносин громадських організацій з органами державної влади.

Нами було проаналізовано чималу кількість наукової літератури, де наводилась класифікація громадських організацій. І для аналізу на “відповідність” сучасності було обрано найбільш широкі з них.

Базові критерії класифікації громадських організацій є і в українському законодавстві, згідно з яким об'єднання громадян, незалежно від назви, визнається політичною партією або громадською організацією [139]. “Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання

громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах”.

Проект Закону України “Про неприбуткові організації” [138] говорить про те, що: “неприбутковою організацією визнається юридична особа, що утворюється без мети отримання прибутку для забезпечення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, сприяння виконанню функцій держави або місцевого самоврядування, розвитку громадянського суспільства та реалізації прав і свобод громадян”.

Усі неприбуткові організації поділено на організації публічного права (державні або комунальні організації) та неприбуткові організації приватного права. Останні можуть бути: 1) суспільно–корисними, діяльність яких спрямована на забезпечення реалізації прав і свобод громадян, розвитку громадянського суспільства, сприяння виконанню функцій держави та органів місцевого самоврядування, та 2) приватно–корисними, що засновані на приватній власності і діяльність яких спрямована на забезпечення законних економічних інтересів членів (учасників) організації.

Діяльність деяких громадських організацій регулюється окремими Законами України. До таких належать: молодіжні та дитячі громадські організації, благодійні організації, профспілки тощо.

Сучасні юристи, політологи виділяють такі види громадських організацій:

- за кількістю членів – масові та елітарні;
- за способом формування і ступенем охоплення мас – стихійні та свідомо організовані;
- за внутрішньою структурою – централізовані, нецентралізовані;
- за масштабом діяльності – місцеві, загальнодержавні, міжнародні;
- за соціально–правовим статусом – легальні, нелегальні;
- за способом досягнення мети – реформаторські, консервативні;
- за соціальною значимістю для існування і розвитку

суспільства – прогресивні, консервативні, реакційні та інші.

Класифікація є прийнятною для громадських організацій і для політичних партій (окрім територіального критерію, оскільки політичні партії, згідно із законодавством, можуть функціонувати лише з всеукраїнським статусом).

Класифікація за соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких утворюються громадські організації.

За цим критерієм розрізняють:

1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або у суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, асоціації адвокатів та ін.);

2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство, клуб мисливців та рибалок тощо).

Найбільш поширеною є класифікація громадських організацій залежно від соціальної групи, інтереси якої вони захищають, або від специфіки цих інтересів.

Так, Т. Слинько та О. Кушнарєнко об'єднали всі громадські організації у такі групи:

- 1) екологічні, соціально–екологічні, природоохоронні;
- 2) правозахисні групи та об'єднання;
- 3) борці за справедливість;
- 4) робітничий рух;
- 5) громадсько–культурні, творчі, спортивні (здорового способу життя);
- 6) жіночі рухи;
- 7) миротворчі рухи;
- 8) історико–патріотичні [377].

Л. Лойко розподілила громадські організації **за спрямованістю** на групи:

- 1) професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо);
- 2) економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.);
- 3) соціально–демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні);
- 4) конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян);

-
- 5) культурологічні та просвітницькі;
 - 6) творчі (об'єднання артистів, письменників, художників);
 - 7) спортивно–туристські та оздоровчі;
 - 8) наукові та науково–технічні;
 - 9) оборонні;
 - 10) національно–культурні;
 - 11) екологічні [236].

Міжнародна класифікація недержавного (та неприбуткового) сектора (критерії поділу громадських організацій було здійснено в Університеті Джона Гопкінса (США)) поділяє громадські організації на десять основних категорій з цілою низкою другорядних організацій.

- 1) культура й відпочинок;
- 2) освіта і наукові дослідження;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) соціальні служби;
- 5) навколишнє середовище;
- 6) розвиток і житлово–комунальне господарство;
- 7) адвокатура і політика;
- 8) філантропічні посередники і підтримка;
- 9) міжнародна діяльність;
- 10) бізнес, професійні спілки [98].

“Фундація співдружності” поділяє всі громадські організації на п'ять основних видів:

- 1) недержавні організації, котрі займаються доглядом і соціальною допомогою;
- 2) трудові спілки, які займаються умовами роботи;
- 3) релігійні організації, в центрі уваги котрих перебуває віра, людська поведінка, стосунки і моральність;
- 4) політичні групи, котрі опікуються загальним управлінням і прогресом суспільства;
- 5) організації, що займаються справами бізнесу.

М. Новіков у своєму дисертаційному дослідженні визнає доцільною класифікацію залежно від характеру *спрямованості їх діяльності на правозахист*, зокрема він виділяє:

– правозахисні об'єднання (організації, фонди, асоціації та інші об'єднання, котрі присвячують свою діяльність обстоюванню громадянських прав і свобод першої необхідності, відображаючи потреби вітального характеру для забезпечення

життєдіяльності людини як біологічного виду);

– соціально–екологічні об'єднання; організації, фонди, рухи, асоціації тощо, які обстоюють інтереси вищого – духовного і творчого – рівня, а також збереження умов здорового природного існування, що обумовлюються наявністю у кожної людини потреб високого рівня;

– політичні партії, діяльність яких спрямована на забезпечення потреб громадян у задоволенні суто політичних прав та інтересів [286].

Л. Кормич та Д. Шелест вважають, що основою для класифікації громадських організацій має бути **відмінність у суспільних сферах діяльності**. Автори виділяють п'ять типів громадських організацій:

1) організації, що діють в економічній сфері та сфері трудових відносин (спілки споживачів, адвокатів, профспілки, кооперативна спілка);

2) організації в соціальній сфері (об'єднання ветеранів, товариства інвалідів, благодійні організації);

3) організації у сфері дозвілля і відпочинку (спортивні організації, спілки філателістів, книголюбів тощо);

4) організації у сфері релігії, науки, культури (церкви, наукові асоціації, спілки письменників, художників, артистів тощо);

5) організації у політичній сфері (екологічні рухи, організації із захисту прав жінок, національних меншин, за мир тощо) [195].

В. Редюхін подає класифікацію громадських організацій **залежно від масштабів проблем**, на вирішення яких спрямована їх діяльність. При цьому він виділяє такі рівні проблематики:

– людина (її фізичний, психологічний стан),

– родина і її проблеми,

– установа, заклад,

– цільова група,

– територія (мікрорайон, селище, водосховище тощо),

– адміністративно–територіальна одиниця (місто, район),

– регіон,

– держава,

– геополітика, міжнародні контакти і зв'язки [52].

В. Кравчук застосовує поділ *за кількома критеріями*, що дозволяє йому об'єднати громадські організації, що функціонують на сьогодні в Україні, в такі групи.

На основі територіального принципу:

1) міжнародні (всесвітні, регіональні) неурядові організації, головною метою яких є об'єднання зусиль приватних осіб та організацій, котрі працюють у сфері захисту прав та свобод особистості, охорони навколишнього середовища, заради вирішення різноманітних питань. Прикладами таких організацій є: *Митці проти расизму, Адвокати без кордонів, Лікарі без кордонів, Права людини в Інтернеті, Міжнародний фонд Відродження, фонд Євразія, Міжнародна асоціація для розвитку співробітництва із вченими країн СНД (INTAS), Рада міжнародних досліджень та наукових обмінів (IREX), Товариство зв'язків з українцями за межами України, Товариство Україна, Об'єднання депортованих;*

2) всеукраїнські громадські організації, які поширюють свою діяльність на територію всієї України, причому для одержання статусу всеукраїнської громадської організації потрібна наявність осередків чи представництв у більшості областях України;

3) громадські організації з місцевим статусом, котрі виявляються більш успішними, ніж загальнодержавні, завдяки своїй доступності і близькості до громадян. Співпрацюючи з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування, місцеві громадські організації сприяють зростанню довіри громадян до влади.

За сферами діяльності в Україні діють, зокрема, такі громадські організації (хоча цей перелік не є вичерпним):

– політичні: *ОУН, молодіжні структури партій* (“Молодий Народний Рух”, Народно–демократична ліга молоді, Молодіжне об'єднання демократів, Українська соціал–демократична молодь тощо);

– економічні: Товариство винахідників і раціоналізаторів, Асоціація молодих підприємців, Всеукраїнська асоціація “Укрмолодьжитло”;

– екологічні: Українська екологічна асоціація “Зелений світ”, “Зелена планета”, Екологічний клуб “Каскад” та інші;

– антивоєнні: наприклад, Фонд миру, профспілкові: Федерація профспілок України, Національна конфедерація профспілок України, Всеукраїнське об'єднання солідарності працівників, профспілка “Єднання”;

– культурно–просвітницькі: Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Т. Шевченка, Літературно–просвітницьке об'єднання “Галицько–Волинське братство”, Історико–просвітницьке товариство “Меморіал” імені В. Стуса та ін.;

– конфесійні: Комітет захисту Української греко–католицької церкви, Братство Святого Андрія Первозванного, Українська Молодь Христова;

– етнічні: Польське культурно–освітнє товариство, Міжнародна асоціація німців “Відергебурт” (“Відродження”), “Руський рух України”, Всеукраїнська асоціація кримських караїмів “Кримкарайлар”, Суспільно–культурне товариство “Холмщина”, Тернопільське товариство “Лемківщина”.

Класифікація громадських організацій за складом:

– професійні: Спілка юристів України, Спілка офіцерів України, Спілка архітекторів України, Федерація волейболу, Асоціація спортивного танцю, Національна Ліга композиторів України тощо;

– жіночі: Союз українок, Союз жінок України, Ліга українських жінок, Всеукраїнська асоціація жінок “Славія”, Організація солдатських матерів України, Жіноча громада, “Жіноче товариство імені О. Теліги”;

– молодіжні: Молодіжна організація “Сокіл”, Українська скаутська організація “Пласт”, Спілка української молоді (СУМ), “Альянс молоді Тернопільщини”, Лицарська школа козацької січової боротьби “Хрест” тощо.

Громадські організації за значенням у процесі формування громадянського суспільства та правової держави, а також за ступенем участі у державно–політичному житті включають:

1) профспілкові організації, правозахисні та професійні громадські організації – організації, створені для захисту професійних та інших прав громадян;

2) культурно–релігійні, просвітницькі, етнічні та екологічні організації – організації, що діють в загальних, суспільно–корисних цілях;

3) жіночі, молодіжні організації, благодійні організації та фонди – організації взаємної вигоди та задоволення соціальних потреб [200].

О. Ващук вважає критеріями класифікації громадських організацій їх *базові характеристики*, а саме:

- порядок здійснення легалізації;
- організаційна структура та характер членства;
- статус та територія дії;
- суб'єкти діяльності;
- вид організаційно–правової форми;
- мотиваційні аспекти створення;
- сфера суспільного життя, в якій діє відповідна організація;
- тип та спрямованість діяльності організації.

Рис. 6.2. Кількісний розподіл громадських організацій по секторах діяльності [295, с. 23]

Відповідно до цих критеріїв пропонується розрізняти такі основні види громадських організацій:

– за суб'єктом діяльності – молодіжні, дитячі, жіночі організації, об'єднання ветеранів, спілки роботодавців, підприємців та ін.;

– за видом організаційно–правової форми – громадський рух, спілка, товариство, громадський / благодійний фонд, асоціація, конгрес, громадська / благодійна установа,

благодійна організація (фондація, місія, ліга тощо);

– за сферою суспільного життя – культурні, просвітницькі, спортивні, екологічні, творчі та ін.;

– за типом та спрямованістю діяльності організації щодо суб'єкту, який її утворив – професійні спілки, благодійні організації, правозахисні організації, організації національних меншин, громадсько–політичні рухи та ін. [48, с. 191–195].

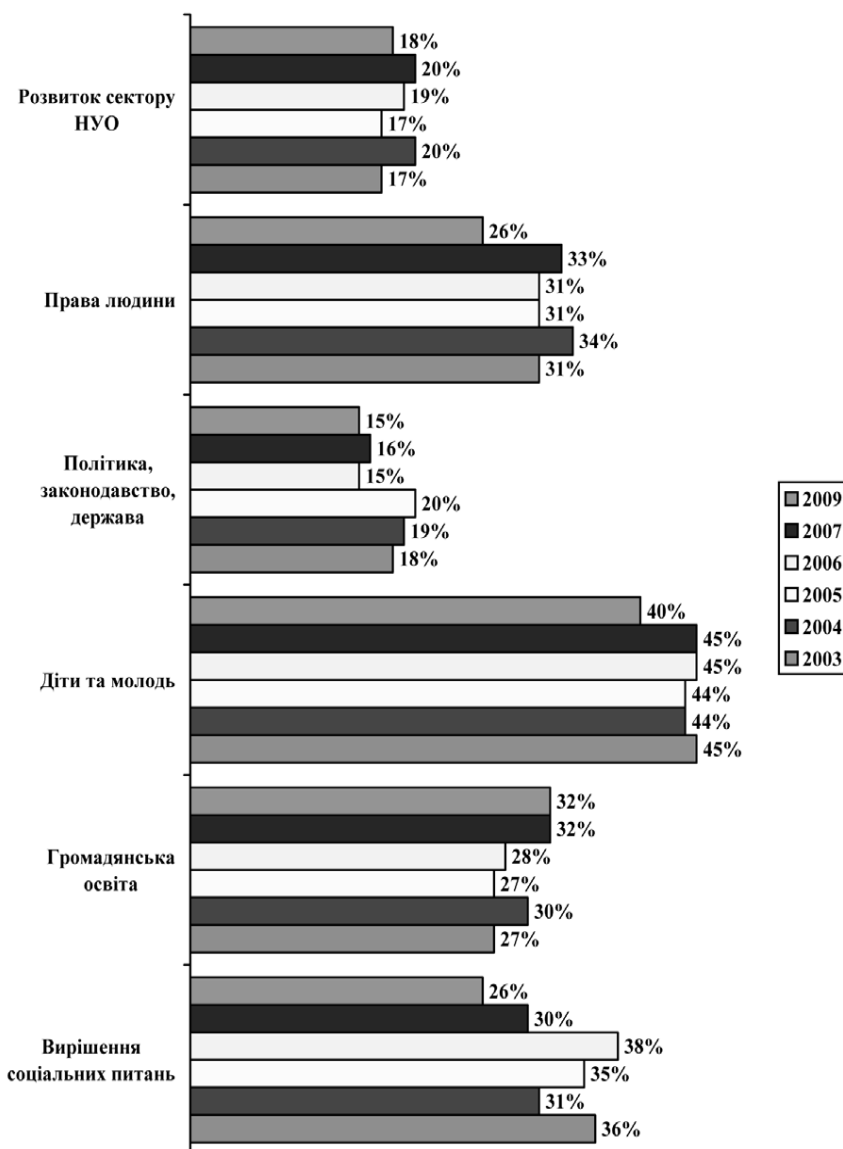

Рис. 6.3. Найбільш популярні сектори діяльності громадських організацій за 2003–2009 роки [295, с. 25]

Фахівці творчого центру Каунтерпарт при проведенні дослідження “Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2009 роки” застосували класифікацію, за якою організації розподілялися за секторами

діяльності (22 позиції) та видами діяльності (12 позицій) [295]. На рис. 6.2 представлений кількісний розподіл громадських організацій по цих секторах.

На рисунку показана кількість організацій, що працюють у тому чи іншому секторі. Як бачимо, майже половина працює в секторі “Діти і молодь”. Наступними за вагомістю є сектори “Громадянська освіта” та “Права людини”. У секторі вирішення соціальних питань працюють 26% організацій (2009 р.).

Наступний рисунок демонструє найбільш популярні сектори діяльності громадських організацій в період з 2003 по 2009 роки, які незмінні протягом останніх семи років. Найбільш поширеними секторами діяльності серед громадських організацій залишаються: “Діти та молодь”, “Громадянська освіта”, “Права людини” та “Вирішення соціальних питань”.

Рис. 6.4. Кількісний розподіл громадських організацій за видами діяльності [295, с. 26]

Важливою характеристикою громадських організацій є види діяльності організації. Рис. 6.4 наочно ілюструє різні види діяльності та кількість організацій, представники яких відповіли на питання про те, чим займалась їх організація у 2009 році. Респонденти обирали із запропонованого списку до трьох альтернатив, і у переважній більшості випадків зазначили, що їх організації практикують декілька видів діяльності.

У кожному з наведених секторів діяльності громадських організацій варіант “захист інтересів та їх лобіювання”

включено до трьох найбільш часто згадуваних відповідей. Це свідчить про значну кількість організацій, які займаються захистом інтересів та їх лобіюванням у різних сферах діяльності неурядових організацій. Найбільш поширеними видами діяльності є тренінги і консультування, захист та лобіювання прав, а більшість респондентів працює *з дітьми та молоддю*.

Отже, ми навели низку класифікацій громадських організацій, які найбільшою мірою релевантні проблематиці впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства. Проаналізувавши їх, ми можемо дійти висновку: всі вищенаведені класифікації є спробами простого структурування. На нашу думку, класифікація громадських організацій не може бути простою через складність феномену, але вона має бути логічною.

Ми маємо на меті побудувати типологію громадських організацій – в основі якої лежали б сутнісні ознаки громадських організацій і яка б поєднала політичну, економічну та соціальну сферу. Адже в сучасному суспільстві ці сфери взаємопереплітаються (і особливо це стосується діяльності громадських організацій, кожна з яких часто діє в усіх сферах). Зокрема, соціальна сфера, тобто сфера всіх організацій, проникла всюди і переросла в родинні та мережеві зв'язки. “Це характерно і для політичного життя, оскільки йому тепер притаманні всі форми соціетарності – від неформальних мереж через соціальні рухи, політичні партії і, нарешті, формалізовані державні структури” [235].

З урахуванням вже наявних класифікацій і спираючись на проведений в розділі 5 аналіз діяльності громадських організацій в різних сферах суспільної життєдіяльності, ми розробили власну типологію. Вона (табл. 6.1) покликана виявити, структурувати можливості впливу громадських організацій та рухів на різні рівні влади. На наш погляд, типологія громадських організацій має три рівні, кожен з яких містить чітко визначені критерії та чітко визначені показники.

Типологія громадських організацій

<i>Рівні</i>	<i>Критерії</i>	<i>Пояснення</i>
Рівень I	Унормовані та неунормовані	Наявність або відсутність нормативних регулюючих документів: статут, положення, маніфест, регламент та ін.
	Легалізовані та нелегалізовані	Ті, про які повідомлено або не повідомлено державні органи
	Джерело фінансування	Власні внески Зовнішні запозичення Комбіновано (власні внески та зовнішні запозичення) Не фінансується
Рівень II	Локальні за напрямком діяльності	– професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); – економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); – соціально–демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); – конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); – культурологічні та просвітницькі; – творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); – спортивно–туристські та оздоровчі; – наукові та науково–технічні; – оборонні; – національно–культурні; – екологічні.
	За групами представництва інтересів	– соціальні – демографічні – соціально–професійні – соціально–територіальні
	За організаційною побудовою	– ієрархічні – асоціативні
	За територіальним статусом	– всеукраїнський – місцевий – міжнародний
Рівень III	Благодійні організації	Благодійна організація – це недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб згідно з Законом, тобто безкорисливої діяльності, що не передбачає одержання прибутків від неї. Благодійна організація набуває права юридичної особи з моменту її державної реєстрації. Утворюються і діють за територіальним принципом і поділяються за своїм статусом на всеукраїнські, місцеві

<i>Рівні</i>	<i>Критерії</i>	<i>Пояснення</i>
		<p>та міжнародні.</p> <p>Вищим органом управління благодійної організації є колегіальний орган (загальні збори, з'їзд, конференція), який здійснює свої повноваження згідно із статутом (положенням) благодійної організації.</p> <p>Благодійні організації можуть утворюватися в таких організаційно–правових формах: членська благодійна організація; благодійний фонд; благодійна установа; інші благодійні організації (фундації, місії, ліги тощо).</p>
	Політичні партії	<p>Зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.</p> <p>Створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом.</p> <p>Легалізація обов'язкова.</p> <p>Членство в політичній партії є фіксованим.</p> <p>Форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії.</p>
	Громадські організації загального спрямування	<p>Громадські організації відповідно до своїх завдань поділяються на:</p> <ul style="list-style-type: none"> – благодійні організації. Особливості правового регулювання діяльності благодійних організацій визначається окремим законом України; – фахові об'єднання – є видом самоорганізації громадян і юридичних осіб, що створюється з метою реалізації суспільних інтересів і впровадження засад саморегулювання у визначеній статутом сфері, галузі чи секторі діяльності. Особливості правового регулювання діяльності фахових об'єднань визначається окремим законом України; – інші громадські організації: <ul style="list-style-type: none"> а) представляють інтереси своїх членів; б) не займаються благодійництвом; в) не мають статусу фахового об'єднання. <p>Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно–культурних, спортивних та інших спільних інтересів.</p> <p>Діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом.</p> <p>Громадські організації можуть не мати фіксованого індивідуального членства.</p>
	Громадські рухи	<p>Громадський рух – це добровільне формування людей, що виникає на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод.</p> <p>Для громадських рухів характерна відсутність чіткої</p>

<i>Рівні</i>	<i>Критерії</i>	<i>Пояснення</i>
		<p>організаційної структури.</p> <p>Громадські рухи розрізняються: за формами діяльності, порядком утворення та розпаду; за кількістю їхніх членів; за соціально–правовим статусом (легальні і нелегальні); за соціальною цінністю (прогресивні, консервативні, реакційні).</p>
	Кооперативи	<p>Кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об’єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.</p> <p>Державна реєстрація кооперативу проводиться в порядку, передбаченому законом.</p> <p>Кооператив зобов’язаний вести облік своїх членів та видати кожному з них посвідчення про членство.</p> <p>Кооперативи поділяються на: виробничі, обслуговуючі та споживчі</p>
	Органи самоорганізації населення	<p>Представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення Орган самоорганізації населення, утворений за дозволом районної у місті ради, керується у своїй діяльності також рішеннями міської ради та її виконавчого органу.</p> <p>Легалізація органів самоорганізації населення здійснюється виконавчим комітетом міської рад.</p> <p>Органи самоорганізації населення самостійно використовують фінансові ресурси, які передані їм із місцевого бюджету</p>

Важливість першого критерію – унормовані або неунормовані – обумовлена внутрішньою організаційною позицією громадської організації. Організація вважається унормованою чи неунормованою за умови наявності або відсутності таких нормативних документів як статут, положення, маніфест, регламент і т. д. Неунормовані організації здебільшого мають хаотичний характер діяльності (це характерно для громадських рухів). Відповідно за цим критерієм може визначатися ставлення до влади, її підтримка або не підтримка. За цим критерієм ми можемо зафіксувати організацію і це може вплинути на характер взаємодії громадських організацій та влади.

Правила існування громадських організацій, як складових

громадянського суспільства в Україні, визначає законодавство. Підтвердженням правомірності мети, а також дій, які спрямовані на досягнення цієї мети, для таких організацій є процедура легалізації. Так, наприклад, В. Кравчук поділив колективні утворення на такі, що переслідують неправомірні й правомірні цілі [199, с. 74]. Отже, усі організації, які створені в усіх сферах суспільного життя для реалізації будь-якого правомірного інтересу, названі легальними і вони в свою чергу поділені на два типи: нелегалізовані і легалізовані. Нелегалізовані організації – це ті, які переслідують правомірні цілі, але в силу закону не потребують легалізації або їх члени не бажають вдаватися до процедури легалізації. Не є обов'язковим, наприклад, повідомлення державних органів про утворення релігійної громади (ст. 8 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”). Зрозуміло, що такі організації не визнаються державою учасниками суспільних правовідносин і вони не набувають правосуб'єктності. Якщо за задумом членів об'єднання мета організації може бути досягнута лише через участь у суспільних правовідносинах, легалізація є необхідною.

У зв'язку з цим, на нашу думку **другим критерієм є легалізовані та нелегалізовані**. Саме таким чином визначається характер взаємин між державою та громадською організацією.

Діяльність “унормованих, легалізованих...” громадських організацій є передбачуваною, тим більше, якщо вона отримує кошти з державного або місцевого бюджетів. Тому доречно виділити ще один **критерій – джерело фінансування**.

Громадські організації є некомерційними установами. Їх прибуток – це членські та вступні внески, надходження від належних їм комерційних структур, добровільні та спонсорські пожертвування юридичних і фізичних осіб. Для політичних партій, наприклад, встановлено окремі обмеження – їх комерційна діяльність може бути пов'язана з продажем суспільно-політичної літератури, виробів із власною символікою, проведенням свят, виставок, фестивалів, лекцій. Вони не можуть відповідно до законодавства України отримувати кошти й майно від: іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без

громадянства; нелегалізованих об'єднань громадян і анонімних пожертвувачів; державних органів і підприємств (крім випадків, передбачених законодавством) тощо.

Діяльність професійних спілок забезпечується за рахунок членських, вступних і благодійних внесків; коштів, що надходять від підприємств за колективними договорами; доходів від комерційної діяльності належних їм підприємств.

Джерелом доходів благодійних фондів можуть бути кошти державного й місцевого бюджетів, доходи від діяльності створених ними підприємств у межах, передбачених статутними документами; внески членів фондів; кредити та інші позики тощо, але переважають добровільні пожертвування та спонсорські внески.

Критерії **другого рівня** відображають різноманіття громадських організації за напрямком діяльності, за групами представництва інтересів, за організаційною побудовою та за територіальним статусом. Власне тут у нагоді стали вже наявні в науковій літературі класифікації, представлені вище.

Критерії **третього рівня** характеризують види об'єднань громадян згідно із Законом України: благодійні організації, політичні партії, громадські організації загального спрямування, громадські рухи, кооперативи, органи самоорганізації населення.

Критерії цього рівня, з погляду впливу на прийняття управлінських рішень, визначають місце громадських організацій у політичній (економічній, соціальній) системі суспільства. Адже органи місцевого самоврядування, політичні партії і громадські організації за інтересами є трьома суттєво різними формами громадської самодіяльності, які містяться на окремих щаблях суспільно-політичної ієрархії (мають різний політико-правовий статус, функції і завдання). Доволі специфічними постають також професійні спілки, релігійні організації, комерційні фонди чи кооперативи. Кожна з цих груп громадських об'єднань пов'язана з досить суттєвою і водночас відносно самостійною сферою суспільних відносин – соціальною, економічною, релігійною, чим визначається їх особлива історія, роль та інституційна форма. Відповідно і вплив на рівні прийняття управлінських рішень буде відрізнятися.

На основі вищенаведених критеріїв виводимо моделі організаційних форм громадських організацій (табл. 6.2).

Таблиця 6.2 (а)

Моделі організаційних форм громадських організацій

<i>Модель 1</i>				<i>Модель 2</i>				<i>Модель 3</i>			
Унормовані, легалізовані				Унормовані, не легалізовані				Не унормовані, не легалізовані			
власні внески	зовнішні запози- чення	комбі- новано	не фінан- сується	власні внески	зовнішні запозичен- ня	комбінова- но	не фінансуєт- ься	власні внески	зовнішні запози- чення	комбінова- но	не фінансуєт- ься
професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.				професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.				професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.			
соціальні	демо- графічні	соціально- професійні	соціально- терито- ріальні	соціальні	демо- графічні	соціально- професійні	соціально- терито- ріальні	соціальні	демографічні	соціально- професійні	соціально- терито- ріальні
ієрархічні або асоціативні				ієрархічні або асоціативні				ієрархічні або асоціативні			
всеукраїн- ський	місце- вий	міжнарод- ний		всеукраїн- ський	місце- вий	міжнарод- ний		всеукраїн- ський	місце- вий	міжнарод- ний	
Громадські організації та Громадські рухи				Громадські організації та Громадські рухи				Громадські рухи			

Таблиця 6.2 (б)

Модель 4				Модель 5				Модель 6			
Унормовані, легалізовані				Унормовані, легалізовані				Унормовані, не легалізовані			
власні внески	зовнішні запозичення			власні внески	зовнішні запозичення			власні внески	зовнішні запозичення		
<p>професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.</p>				<p>професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.</p>				<p>професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.</p>			
соціальні	демографічні	соціально-професійні	соціально-територіальні	соціальні	демографічні	соціально-професійні	соціально-територіальні	соціальні	демографічні	соціально-професійні	соціально-територіальні
ієрархічні або асоціативні				ієрархічні або асоціативні				ієрархічні або асоціативні			
всеукраїнський		місцевий	міжнародний	Місцевий				всеукраїнський		місцевий	міжнародний
Благодійні організації				Органи самоорганізації населення				Благодійні організації			

¹ Існують організації, які не можуть не фінансуватися, до таких відносяться Благодійні організації та Політичні партії. А також ті, фінанси яких складають їх власні внески – кооператив.

Таблиця 6.2 (в)

Модель 7				Модель 8			
Унормовані, легалізовані				Унормовані, легалізовані			
власні внески	зовнішні запозичення	комбіновано		власні внески			
професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.				професійні (профспілки, асоціації фермерів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та ін.); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристські та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.			
соціальні	демографічні	соціально- професійні	соціально- територіальні	соціальні	демографічні	соціально- професійні	соціально- територіальні
ієрархічні або асоціативні				ієрархічні або асоціативні			
всеукраїнський				всеукраїнський	місцевий	міжнародний	
Політичні партії ¹				Кооператив			

Примітка

Існування моделі “не унормовані, легалізовані” – не можливе, оскільки для того, щоб стати легалізованою, організація повинна мати установчі документи. Політичні партії, Кооперативи – згідно із законодавством України не можуть бути не легалізовані.

З огляду на кількість і якість ознак, кожна громадська організація має свої механізми *впливу на процес прийняття управлінських рішень*.

Процедура вироблення управлінських рішень – це “процес трансформації вимог різноманітних груп та громадян у

¹ Політичні партії згідно з описом критеріїв на основі Закону України мають тільки всеукраїнський статус. П'ять із запропонованих моделей мають основною ознакою “унормовані, легалізовані”. Така організація є передбачувана. З нею можна будувати взаємини, і саме ці критерії визначають характер останніх.

прийнятні для суспільства засоби та методи регулювання соціальних відносин” [345, с. 392]. *Вплив на процес прийняття управлінських рішень – це дії, через які зацікавлені групи намагаються вплинути на результат цього процесу (його ухвалення, впровадження).* Основою участі у цьому процесі можуть бути законні повноваження. Скажімо, для міністра – це його офіційний статус. А для громадської організації – це надані нормативно-правовою базою можливості впливу на виявлення проблеми для політики, внесення її до порядку денного, домагання від представників держави розгляду проблеми, ухвалення відповідної державної політики тощо. З другого боку, держава може шукати підтримки у впливових соціальних груп, і тоді вона звертається до різних асоціацій громадян. Тоді останні отримують повноваження від держави долучитися до вироблення політики.

Якщо розглядаючи морфологію громадських організацій, нас більше цікавили відмінності між різними їх видами і формами, то в аналізі їх функціонування більш корисно виявити спільні риси – це можна зробити, спроектувавши механізм участі громадських організацій в прийнятті державно-політичних рішень. Це буде зроблено в наступному розділі монографії.

У цій же частині роботи ми приходимо до висновку, що досліджувані нами інституції відіграють особливу роль у соціальному та соціально-політичному житті країни. З огляду на це важливим є з’ясування того яким чином громадські організації здійснюють вплив на процес прийняття управлінських рішень, демократизацію суспільства. Враховуючи, що досить часто спостерігається заниження владою статусу цих структур, що унеможливорює вплив громадських організацій на прийняття державних рішень. З другого боку, слід погодитись з висновком спеціалістів, що неурядові організації доволі непогано представляють інтереси та захищають права, які є типовими в наданні щоденних послуг (наприклад, проведення зустрічей та семінарів, отримання зворотного зв’язку від громади, моніторинг зовнішнього оточення), але ще не звикли регулярно проводити складнішу діяльність, що передбачає, наприклад, роботу з законодавцями, державними службовцями, формулювання

стійкої і життєздатної позиції щодо важливих питань.

Однак повертаючись до розроблених нами моделей форм громадських організацій, зазначимо, що за типами організаційних форм розрізняються і форми, в яких вони можуть здійснювати вплив.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що форми участі громадських організацій в політичних процесах мають сприяти появі нових ідей щодо вирішення актуальних проблем сьогодення. Громадські організації у всьому світі виконують роботу аналітичних центрів, які проводять суспільну експертизу політики держави. У цьому відношенні Україна не має бути виключенням. Загалом це допоможе демократизації політичного життя в країні, формуванню громадянського суспільства.

6.2. Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції *(З. О. Гаркавенко)*

Проаналізувавши в попередній частині роботи наявні в літературі класифікації громадських організацій і розробивши власну типологію на основі найбільш загальних критеріїв, ми тим самим звели воедино, в одну евристичну модель, всю різноманітність проявів структур громадянського суспільства в різних сферах життєдіяльності. З другого боку, ми створили підґрунтя для спрощення сприйняття всієї наявної багатоманітності громадських організацій. Це дає нам можливість для подальшого просування шляхом сходження від абстрактного до конкретного – останнє вимагає від нас пошуку особливостей розгортання форм впливу громадських організацій в умовах глобалізації та інформаційної революції, які ми тлумачимо як провідні тенденції людського розвитку початку ХХІ століття.

Отже, в цьому підрозділі ми прагнемо дати відповіді на два питання: чи впливають процеси глобалізації на

функціонування громадських організацій та розвиток громадянського суспільства в Україні та навпаки, чи можуть громадські організації впливати на ці процеси, і якщо так, то в який спосіб це може бути здійснено.

Розвиток українського суспільства підпорядкований загальним закономірностям розвитку сучасної світової системи, головною серед яких є тенденція глобалізації. Саме тому розвиток громадських організацій, як суттєвий чинник демократичних перетворень в українській державі, опиняється під безпосереднім впливом глобальних процесів. Подивимось, що це за процеси і як саме вони впливають на життєдіяльність громадського сектору.

Сучасна наука має у своєму доробку величезну кількість досліджень, пов'язаних із описом, тлумаченням та різноманітними підходами до глобалізації як нового цивілізаційного процесу. Нас, у першу чергу, цікавить, яким чином впливають глобалізаційні процеси на життєдіяльність громадських організацій та їх впливи на процеси демократизації та державотворення. Взаємовідносини суспільства та влади в глобалізаційному контексті європейських країн досліджували З. Бауман, А. Макаренко, Дж. Гелбрайт, А. Толстоухов, А. Карась, Д. Медоуз, О. Панарін, І. Уоллерстайн.

На думку більшості науковців, **глобалізація** охоплює декілька процесів: інтернаціоналізація економіки; розвиток єдиної системи світового зв'язку; зміна чи послаблення функцій національної держави; активізація діяльності транснаціональних недержавних утворень етнічних діаспор, релігійних рухів, мафіозних угруповань тощо.

Процеси глобалізації вивчаються сьогодні у декількох аспектах, *залежно від їх передумов*:

1) **власне цивілізаційних**, які полягають в універсальному характері та загальній спрямованості цивілізаційного прогресу;

2) **культурних**, змістом яких є схожість проблем людського буття та наявність глобальних проблем, які потребують для вирішення діалогу культур;

3) **економічних**, які полягають у створенні єдиної світової ринкової економіки та системи вільної торгівлі;

4) *політичних*, які містять ідентичності політичних законів, процесів та правових норм.

З погляду напрямів і тенденцій *розповсюдження*, доцільно виділяти два виміри процесу глобалізації:

– *зовнішній* – географічне розповсюдження через вивезення капіталу, створення в інших країнах субпідрядних виробників, надання міжнародних кредитів;

– *внутрішній* – сприйняття слабо розвинутими країнами основ капіталістичного розвитку та створення власної моделі останнього.

Цікавим є погляд на вивчення глобалізації з позиції форм прояву, власне *мереж*, шляхів розповсюдження. Найбільш актуальними вважаються телекомунікаційні, транспортні, фінансові, діаспорні, релігійні, кримінальні та мегаполісні мережі. Предметом наукового вивчення в цьому контексті стали:

1) цінності та норми, які властиві громадським та підприємницьким об'єднанням;

2) прогнози впливу цих цінностей та норм на діяльність національних держав у сферах, які на цей момент знаходяться під їх контролем;

3) з'ясування ролі мереж у системі міжнародних стосунків. Так, телекомунікаційні мережі породжують проблему суміщення технології передачі інформації на весь світ із ситуацією, коли локальний, національний та міжнародний рівні інформаційного простору існують ізольовано один від одного, а інформаційні мережі через власні формальні характеристики відсутність адміністрування, гнучку структуру створюють умови, за яких деякі види політичних систем (демократія) розвиваються швидше ніж інші (тоталітаризм).

На думку українського дослідника М. Шепелева, “глобалізм нашої епохи – це, з одного боку, система міфів, що стали реальністю, а з другого – реальність, що спростовує ці міфи. Переважна більшість населення планети розуміє, що глобалізація не є тим, бажаність чи небажаність чого підлягає обговоренню; це універсальна соціальна дійсність. Під її впливом люди усвідомлюють, що світ став іншим, а це спонукає вишукувати нові базові засади для його пізнання й

осмислення. Стає марнотою аналіз окремих суспільств як структур, що розвиваються переважно внутрішньо. Насправді вони є структурами, що виникають внаслідок глобальних процесів або як форма реакції на ті процеси” [472, с. 124]. Безумовно, процеси, які відбуваються в середині національних держав – суспільств, є результатом впливу глобальних перетворень. Проте, не можна заперечувати і можливість зворотного руху впливу національних та мультинаціональних спільнот на регуляцію глобалізаційних процесів. Тобто – перекладаючи на предмет нашого дослідження – *ті закономірності, які можна виокремити в діяльності сучасних громадських організацій, так чи інакше пов’язані і зазнають впливу глобалізаційних тенденцій. Проте і розгортання активності громадських організацій в окремій країні має впливати на подальший поступ глобалізації світовою спільнотою. Щоправда, цей вплив залежить головним чином від сили і авторитету країни у світі. Він у цілому може оцінюватись як активність громадянського суспільства конкретної країни у світі, як можливості його (громадянського суспільства) інтеграції в суспільство глобальне.*

Натомість вплив, який зазнає громадський сектор від сучасних тенденцій, не є однорідним і може бути диференційованим залежно від того, **які прояви має глобалізація.**

Будучи суттю та квінтесенцією сучасного етапу розвитку всього світу; сучасним етапом дозрівання цивілізації в масштабах людства, глобалізація розгортається як соціальний процес, у ході якого стираються географічні кордони соціальних і культурних систем, а населення все більше усвідомлює зникнення цих кордонів; поширення західної моделі розвитку на всі інші країни планети, що, фактично, є теоретичним обґрунтуванням однополюсного (універсального, ідеального) світового порядку.

Суть глобалізації полягає у зростанні міжнародних зв’язків, економічної взаємозалежності країн, поширенні нових технологій, єдиних стандартів життя, однорідної масової культури та ідеологій. У першому наближенні все зазначене можна вважати проявами глобалізації.

Процес глобалізації відбувається в усіх сферах

життєдіяльності людини, сам по собі, без плану. Його джерелом і двигуном є все ті ж людські потреби (лідерство, жадібність, наслідування, допитливість), тільки втілені в країнах, міжнародних організаціях, транснаціональних корпораціях, а не в окремих людях [427, с. 1].

Досліджуючи вплив глобалізації на розвиток регіонів України, Є. Маруняк вказує на такий важливий прояв або результат глобалізації, як *інтеграція*. Автор зазначає: “інтеграція є найважливішим аспектом глобалізації, сутність останньої пропонуємо визначити як процес територіальної і галузевої перебудови національних господарств, що характеризується утворенням системи різновекторних зв’язків глобального, регіонального, локального рівня, якісні і кількісні параметри яких обумовлюють динамічні зміни світової економіки в напрямі формування цілісної моделі розвитку” [243].

На інші прояви глобалізації вказує А. Арсеєнко, зазначаючи, що вона “полягає у *посиленні потоку* чотирьох “і”: *інвестицій, індустрій, інформації та індивідів*” [17] (курсив і підкреслення наші. – Авт.). Результати експертних опитувань та аналіз соціально-економічного розвитку свідчать: за останні 25 років вивіз закордонних прямих інвестицій збільшився в 25 разів – з 14 млрд. до 350 млрд. дол. на рік, що сприяло поглибленню економічної взаємозалежності націй і прискоренню втягнення значної кількості країн, що розвиваються, а також колишніх соціалістичних держав в глобальну економіку. Саме тому деякі дослідники вважають, що мультинаціоналізація світу є “концептуальним еквівалентом іноземних прямих інвестицій”. Сьогодні на міжнародній арені діють понад 40 тис. ТНК і 250 тис. їх зарубіжних філіалів, на них працює біля 150 млн. чол. або кожний п’ятий робітник на нашій планеті. Доля ТНК в світовому ВВП в середині 1960–х рр. складала 17%, в 1995 р. – 30%. Вони контролюють 75% світової торгівлі і третину світових виробничих фондів. Протягом останніх двох десятиріч глобальні комп’ютерні, телевізійні, телефонні та інші мережі збільшили свої інформаційні можливості більш як у мільйон разів. Наразі комп’ютерні потужності подвоюються кожні 18 місяців.

Досліджуючи взаємозв’язок між розвитком демократії та

процесами глобалізації, американський політолог Д. Гелд виокремлює такі прояви глобалізації. По–перше, глобалізація змінює “природу, межі та можливості сучасної держави, коли опиняються під загрозою і в деяких сферах знижуються її “регулятивні” можливості...”. По–друге, глобалізація формує феномен глобальної взаємопов’язаності, яка “створює між державами та їх громадянами ланцюги взаємозалежних політичних рішень і наслідків, змінюючи природу та динаміку самих національних політичних систем...”. По–третє, глобалізація спричиняє утворення нових культурних і політичних особливостей, “що змушує велику кількість локальних і регіональних груп, рухів та націоналістичних течій ставити під сумнів державу як представницьку та відповідальну систему влади” (курсив і підкреслення наші. – Авт.).

Специфіка цього процесу очевидна, адже якщо матеріальні ресурси переважно закріплені територіально, то інтелектуальні і інформаційні потоки “прив’язувати” набагато складніше. У результаті, в сучасному світі сталися кардинальні зміни, що трансформували саму його якість.

До проявів глобалізації можна віднести і таке явище як детериторизація, тобто – детериторизація капіталів, товару, ринків, дешевої робочої сили. У такому зв’язку можна говорити і про певну детериторизацію громадських організацій – адже хоча вони і представляють собою деяку (часто територіальну) громаду, якщо громада інтегрується в глобальне суспільство, і громадські організації мають відриватися від обмежених територій і обмежених цими територіями проблем.

Економічна глобалізація породила новий тип туризму, а саме тури споживачів. Крім чисельних турів споживачів, з’явився новий тип підприємницької діяльності, який отримав назву “човникового”.

Серед доволі яскравих проявів глобалізації в українській економіці стала поява нових форм підприємництва, а саме, стрімке розповсюдження представництв компаній МЛМ (Multi–Level Marketing): “Мері Кей”, “Оріфлейм”, “Доктор Нона”, “Фаберлік”, “Ам Вей” та багато інших. Варто зазначити, що окрім економічної складової (власне механізму просування товарів та “контрольованого заробітку”) цей вид

підприємництва має доволі суттєву *соціальну* складову, оскільки передбачає формування “дружніх” мереж бізнес–підтримки та соціальних відносин, побудованих на принципах взаємної корисності. На відміну від традиційних родинно–сімейних, дружніх стосунків, які є безумовними, пропонується та активно пропагується інше змістовне навантаження. Внаслідок такої агресивної діяльності міжнародних корпорацій, а також прагнення частки українців до самостійного та самокерованого життя, утворюються новітні тенденції у формуванні зв’язків між людьми. Тут йдеться передусім про вплив глобалізаційних тенденцій і міжнародних корпорацій на неорганізовану громадськість, проте непрямим чином останні можуть впливати і на діяльність громадських організацій, оскільки всередині останніх розгортаються не лише формально–професійні, але й неформально–дружні зв’язки.

Іншим яскравим прикладом детериторізації можна вважати розповсюдження практики отримання роботи завдяки глобальній мережі. “Мій дім – моя робота” – саме таку назву має цей вид діяльності, коли працівник отримує роботу та здійснює діяльність, а також отримує заробіток не виходячи з дому, працюючи на персональному комп’ютері. Такий працівник фактично працює на іншу країну, покращуючи її економічну ситуацію, фізично не перебуваючи в еміграції. Диференціація за місцем роботи, матеріальним та соціальним статусом збільшує фрагментарність українського суспільства.

Ідеї **глобального громадянського суспільства** своїми цінностями пронизують різні напрями глобалізації, що стосуються діяльності *мережі міжнародних неурядових організацій*. Вони відчутно проявляються у збільшених розмірах та зростаючій складності структур формальних і напівформальних громадських груп і організацій з різних країн. Змістовними проявами концептів глобального громадянського суспільства є підсилення зв’язків між міжнародними неурядовими організаціями та *міжнародні кампанії громадянських активістів*. Наступним форматом концентрованого вираження концептів є фіксація через них *об’єднуючої ресурсної бази* організації з різних країн світу в ім’я спільної мети. Йдеться про, наприклад, об’єднання неурядових

структур в боротьбі за мир, або проведення спільних акцій в рамках єдиної світової мережі Міжнародної Федерації Прав Людини, яка об'єднує представників з 70 країн світу, або акції міжнародного неурядового антиглобалістського руху.

Важливим у розумінні проявів глобалізаційних процесів є з'ясування основних учасників (акторів). Глобалізація передбачає участь у світових політичних процесах різного роду недержавних суб'єктів: міжнародних організацій (Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк), регіональних організацій, багатонаціональних корпорацій, інституційних інвесторів (пенсійних та інвестиційних фондів, страхових компаній тощо), великих міст, окремих індивідів (наприклад, Дж. Сорос).

Україна є виразним представником глобалізаційних процесів, адже тут створено унікальний фон для дослідження трансформаційних перетворень та ролі політичного транзиту на різних етапах становлення демократичних структур громадянського суспільства. В унікальних умовах України, зауважує відомий український політолог В. Фесенко, “глобальне громадянське суспільство, так би мовити, проводить свою експансію” [442, с. 27].

Інше питання – **які наслідки мають глобалізаційні процеси** у світі загалом і в Україні зокрема. Відповідь на це запитання є безпосередньою підставою для розуміння впливу глобалізаційних процесів на громадські організації та їх діяльність.

Західні дослідники оцінюють процес глобалізації однозначно ПОЗИТИВНО й оптимістично, вважаючи, що він веде до консолідації і подолання конфліктів, підвищення рівня життя народів і соціальної стабільності. Дослідник Н. Луман, наприклад, розуміє процес глобалізації світового співтовариства як становлення такої соціальної системи, що не має ні вершини, ні центра, а є поліцентричним, поліконцептуальним завдяки розмаїттю культур, суспільством, в якому взаємодіють між собою різні політичні, етнічні, релігійні, соціокультурні ідентичності індивідів і соціальних груп.

Глобалізаційні процеси розглядаються як поступове перетворення різномірного світового соціального простору в

єдину глобальну систему, в якій вільно переміщаються інформаційні потоки, ідеї, послуги, стандарти поведінки й моди, видозмінюючи світоуявлення, діяльність соціальних інститутів, спільнот та індивідів, механізми їх взаємодії.

З другого боку, значна кількість зарубіжних дослідників справедливо відзначає загострення під впливом процесів глобалізації проблем у соціальній, а також у соціально-психологічній сфері, проявом яких став ріст безробіття, поглиблення диференціації між багатими і бідними, ослаблення традиційних моральних норм, зростання десолідаризації суспільства і т.д.

Новий цивілізаційний етап призводить до глибинних перетворень у структурі соціуму. Глобалізація органічно інтеріоризує всі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, культурну, намагаючись сформулювати універсальні європейські цивілізаційні параметри свободи. Відомий австрійський філософ М. Вотерс стверджує, що глобалізація являє собою "соціальний процес, в ході якого стираються географічні кордони соціальних і культурних систем, і населення все більше усвідомлює зникнення цих кордонів".

На думку англійського соціолога Б. Уілсона, головним наслідком глобалізації є заміна традиційних зв'язків між людьми, які відбувалися переважно в межах локальних спільнот (community), зв'язками глобального масштабу, численними, безособовими і функціональними. В результаті порушується механізм передачі від покоління до покоління вищих моральних цінностей, якими й були безпосередні особистісні зв'язки в межах первинних спільнот. Відтак люди у своїй поведінці керуються вже не тими цінностями, а лише безпосередньо практичними функціональними завданнями, які диктує їм актуальна ситуація. Він розглядає глобалізацію як узагальнений символ змін сучасного. Один з найважливіших параметрів таких змін – величезне розширення мережі соціальних зв'язків, до якої включений індивід, і яке супроводжується зростаючою дестабілізацією таких зв'язків та часто розпадом сталих людських спільнот, що могли б „озброювати” індивіда набором чітких норм, цінностей, мотивів.

Нове в сучасній глобальній системі – це постійна

інтенсифікація структури взаємозв'язків, опосередкованої такими феноменами, як сучасна індустрія комунікацій та новітні інформаційні технології, а також процес глобалізації взаємопов'язаності: технологічної, організаційної, адміністративної і правової, кожна з яких, попри все інше, має власну логіку та динаміку змін. Саме ці процеси набули назви *інформаційна революція*, яка стала істотним проявом глобалізації.

Наслідком глобалізаційних впливів останніх десятиліть є *політико-культурна уніфікація* різних людських спільнот, зокрема і транзитивних, “перехідних” суспільств, до яких належить і Україна. Ця уніфікація вибудовується на основі адаптації у масовій свідомості цінностей демократії, індивідуалізму та прав людини, які задіюються для зміни не лише інституціональної структури та правової системи суспільства, але й переорієнтації моделі економічної поведінки людей, способу життя та характеру споживання.

Ці зміни мають комплексний характер, оскільки є складовою ринкової трансформації, поширення на посттоталітарні соціуми західної моделі розвитку, яка набуває у них певних своєрідних рис та певних “збочень”. Вагомим елементом глобалізаційних процесів є *активізація міграцій* населення завдяки полегшенню вільного транскордонного пересування робочої сили. Серед іншого це може означати зниження стійкості громадських організацій, адже їх зазвичай складають активні люди, що борються за захист своїх інтересів і інтересів подібних собі людей, – а активні люди можуть мати сильніше бажання і намагання виїзду за кордон для постійного проживання.

На матеріалах соціологічних досліджень, моніторингів, опитувань ми можемо простежити зміну життєвих та поведінкових пріоритетів населення, зміну ставлення до певних суспільних явищ та інститутів, протиріччя ідеологічних векторів у цих змінах.

Можна спостерігати загалом позитивне ставлення до “західної” (у найширшому розумінні) системи цінностей, яка містить у собі провідну глобалізаційну тенденцію у соціогуманітарній сфері (орієнтація на приватну ініціативу, індивідуалізм, приватну власність, захист прав людини,

демократичний ідеал, громадянське суспільство тощо).

Глобальні зміни не можуть не зачепити саму людську особистість, життєвий простір якої в останні десятиліття змінюється темпами, що дедалі більше прискорюються. Змінюється сприйняття людиною навколишнього світу. Сучасна людина, з огляду на глобалізаційні культурні тенденції, постійно змінює свою систему цінностей, а, відтак, і світобачення. Це призводить до формування нових типів особистостей. Це, окрім вже сформованого історично типу традиціоналіста, – типи маргінала, чужинця та неофіта.

Зміна глобальних життєвих цінностей призводить до конфліктів як на особистісному рівні, так і на рівні соціальному – між різними соціальними групами (субкультурами), що кардинально різняться між собою ідеологічним сприйняттям оточуючого світу. Сучасна соціокультурна глобалізація суспільства – це, на жаль і передусім, – уніфікація цінностей і знецінення національно-культурної ідентифікації особистості. З огляду на такі чинники, сформувалась категорія “громадянин світу”, тобто людина, що не ідентифікує себе за культурно-соціальними критеріями як частину певного національного культурного об’єднання. Відповідно, великим питанням постає – як за таких нових умов буде розгортатись функціонування націоналістично спрямованих громадських організацій. Думається, що радикально спрямовані організації так само будуть підносити домінування національних та етнічних цінностей і наполягати на шкідливості процесів глобалізації, яка нібито поглинає народи. Проте наскільки затребуваними і популярними вони будуть?.. Радикальний націоналізм не відповідає актуальним тенденціям світового розвитку.

“Водночас зі зміною ціннісних орієнтацій особистості відбувається збільшення контрастності в напрямі маргіналізації–елітизації суспільства, посилення космополітичних тенденцій. Агресивний глобалізм спричиняє появу нових особистостей, які повністю сприйняли технократичні, меркантильні цінності, – далекі від гуманістичних, – що створює небезпеку для цивілізації загалом” [368, с. 26]. Саме так, характеризує наслідки глобалізаційних впливів С. Савлук.

До позитивів глобалізму в Україні можна зарахувати можливість глобального регулювання екологічної ситуації в державі, вплив світової спільноти на політичну сферу через певні очікування цивілізованого світу; забезпечення суспільства від глобальних загроз різного характеру, які непереборні для кожної окремої держави і навіть наддержави (скажімо, планетарні катастрофи), можливість “підтягнути” в економічному плані країну до рівня високо розвинених, світова координація боротьби зі СНІДом, наркоманією, тероризмом тощо; до позитивів же можна віднести і стимулювання розвитку громадянського суспільства під впливом міжнародних і закордонних організацій.

З другого боку, занепад інститутів суспільного саморегулювання та соціально–економічного поступу – науки, культури, права, етики і моралі, а також дефіцит науково–методологічної інформації, особливо гостро відчутний на світових хвилях глобалізаційного розвитку, – ось справжня причина соціально й економічно загальмованого стану України сьогодні. Ефективними ліками тут можуть бути тільки влада і творча праця духовно об’єднаного на національних та загальнолюдських цінностях народу, тобто сутнісно справжня, об’єктивно необхідна для успішного розвитку нашого суспільства демократія.

За таких умов не дивно, що економічно ефективною може бути тільки гуманітарно й соціально цілеспрямована праця. Але чим же забезпечується така цілеспрямованість? Знаючи, що мета в кожній системі праці, починаючи із загальнонаціональної до конкретно–трудової, є ідеальним інформаційним відображенням бажаного результату, виваженого соціальними потребами й об’єктивними можливостями, напрошується висновок про *вирішальне економічне значення науково–інформаційних знань* у життєво важливих процесах на сучасному глобалізаційному етапі світового розвитку. Свідченням цьому є вже фактично розпочатий перехід найбільш розвинених країн у стан так званих *інформаційних суспільств*. Саме завдяки уважному ставленню до формування суспільного інформаційного простору, особливо до проблем інформатизації технологічно–виробничої сфери, зазначені країни досягли успіху та

забезпечили соціально–економічного зростання. Наприклад, масове запозичення Японією високотехнологічної інформації із США стало основою так званого японського дива, а інтенсивні інформаційні потоки у Східно–Азіатському регіоні зумовили прискорену появу нових індустріальних країн (П. Корея, Таїланд, Сінгапур та інші).

Нові *фундаментальні наукові інформаційні знання* – відкриття або поняття про об'єктивні закономірності перебігу природних процесів – цілеспрямовано трансформуються у *прикладні*, тобто перевіряються практичним використанням в активно–творчих соціально–економічних процесах: винахідництві, раціоналізації, проектуванні, освітньо–методичних та організаційно–управлінських рішеннях, виробництві. Отже, окрім цілепокладальної функції, інформація як ідеально єдиний ресурс відіграє роль прогресотворчого фактора, особливо в процесах із високими показниками продуктивності праці та якості продукції. Це глобальна функція інформації.

Сьогодні персональний комп'ютер вартістю 2 тис. дол. має більшу потужність і вирішуючу спроможність, ніж його стаціонарний попередник вартістю 10 млн. дол. в середині 1970–х рр. За останні 25 років кількість комп'ютерів у світі збільшилась з 50 тис. до 140 млн. Система Інтернет нараховує зараз понад 50 млн. користувачів. Революційні зміни у передачі інформації довели спроможність одночасних телефонних переговорів по трансатлантичному кабелю до 1,5 млн. в 1996 р. (у 1961 р. – 138 переговорів). В наш час складні інформаційні і комунікаційні системи використовуються на Заході не тільки у сферах торгівлі, виробництва і фінансів, але й в домашніх умовах, що дає змогу мільйонам власників персональних комп'ютерів 24 години на добу працювати і навчатись, робити покупки і укладати угоди, не виходячи з дому.

Широкі впровадження засобів інформації та комунікації в економічну практику, яке відіграло важливу роль в глобалізації світогосподарських зв'язків, стало можливим в результаті зниження вартості їх виробництва та надання відповідних послуг.

Усі описані ознаки дозволяють характеризувати сучасний

стан як чергову інформаційну революцію, яка створює технологічну основу для подолання будь-яких відстаней при передачі інформації, що сприяє об'єднанню інтелектуальних здібностей і духовних сил людства. Тому сучасна інформаційна революція сутнісно споріднена з процесами глобалізації – адже вона теж сприяє посиленню потоків (інформації), полегшенню інформаційного обміну, інтенсифікації спілкування – а отже, зближенню, інтеграції людей в нові спільноти.

Чи впливають ці процеси на діяльність громадських організацій? Безумовно. І, насамперед, це стосується їх саморепрезентації у просторі Інтернету. Адже сьогодні не важко ознайомитись із програмами діяльності та окремими проектами / кампаніями, над якими працюють ті чи інші об'єднання. Про це щонайменше можна почитати на їх веб-сайтах. Також у мережі представлено багато журналістських і наукових матеріалів з цього приводу. У значному обсязі подано і статистичні дані про діяльність і спрямованість громадських організацій України і світу. Все це створює не лише можливості для ознайомлення, але й робить результати активності громадських організацій більш прозорими і відомими, легше дозволяють оцінити їх діяльність.

Звернемось безпосередньо до аналізу глобалізаційних впливів на життєдіяльність громадського сектору в Україні.

При цьому *для створення загальної картини* ми розглядатимемо глобалізаційні впливи не на прикладах окремих громадських організацій, а крізь призму критеріїв та рівнів класифікації, поданої в параграфі 6.1.

Одним із критеріїв першого рівня є **“джерела фінансування”**. Цей критерій в нашому дослідженні виступає як один із факторів впливу на характер, інтенсивність та зміст діяльності громадських організацій.

Існування більшості сучасних громадських організацій України детермінується діяльністю на нашій території великої кількості міжнародних організацій, які фінансують всеукраїнські, регіональні та місцеві проекти у третьому секторі. Можна впевнено стверджувати, що така фінансова підтримка обумовила потужний розвиток кількості громадських організацій соціально-демографічного,

культурологічного, просвітницького та конфесійного спрямування.

Незважаючи на очевидний громадський (волонтерський) характер діяльності більшості організацій третього сектору, здійснення великої кількості статутних завдань потребує фінансового забезпечення. Декларованих в статутних документах джерел: членських внесків та добровільних пожертв, – зазвичай не вистачає на найменші організаційні потреби. Недосконалість та недостатність фінансової підтримки громадського сектору з боку держави, нерегульованість механізмів взаємодії між владою та громадськими організаціями, і надзвичайно низька частка спільних (громадсько–державних) соціально–значущих проектів призвела до пошуку джерел фінансування з боку міжнародних інституцій.

Фактично міжнародні організації на кшталт фонду Відродження, Фонду Аденауера, Анти–СНІД, ПРООН та інші, стали основними акторами глобальних процесів та здебільшого сприяли міжнародній інтеграції громадських організацій України.

Серед *переваг* та позитивних наслідків діяльності міжнародних організацій беззаперечно можна назвати:

- створення нових громадських організацій та зміцнення потенціалу громадянського суспільства в Україні;
- підготовка кадрів у системі громадського сектору;
- навчання суб'єктів громадянського суспільства та укріплення його підвалин;
- створення атмосфери плюралізму та демократичності;
- формування міжнародних зв'язків недержавних громадських організацій.

За безумовними позитивами цієї діяльності загалом (очевидні зрушення в напрямку активізації громадянського суспільства) не можна не помічати і не розуміти й “зворотний бік” цієї проблеми.

Найголовнішою *вадою*, яка виникає внаслідок реалізації проектів із залученням зовнішніх, у першу чергу міжнародних, інвестицій є формування “грантозалежності” громадських організацій. Як наслідок, звуження сфер діяльності цих організацій до меж та вимог потенційних

“грантодавців”, “нав’язування” чужих моделей та стереотипів, які не завжди адаптуються в умовах українських реалій, розмивання культурно–історичних основ національних традицій самоврядування, самоорганізації тощо, своєрідне “зомбування” окремих верств населення.

Важливим аспектом громадської активності є мотивація учасників, з приводу якої теж можна назвати і позитивні, і негативні аспекти впливу глобалізації. Наряду із щиро патріотичними, суспільнозначущими мотивами громадської активності, набувають широкого розповсюдження відверто споживацькі мотиви, які, на жаль, “підтримуються” грантодавцями, через виділення великих, часто необґрунтованих (порівняно із подібними видами діяльності) коштів на адміністрування та реалізацію проектів. Отже, відбувається соціальна диференціація, яка не сприяє консолідації суспільства, а навпаки. Користуючись доволі складним економічним станом України, в якому дуже повільно розвиваються та фінансуються регіональні та місцеві соціальні та соціально–економічні програми, такі “донори” фактично створюють умови для деідентифікації та національного нігілізму учасників таких проектів. Що, на наш погляд, є не чим іншим, як негативним результатом впливу глобалізації.

Доволі широкого розповсюдження останніми роками набули програми технічної підтримки громадського сектору Урядами різних країн.

Безумовним позитивним наслідком цих проектів стало зрушення з місця доволі складних та майже “невиліковних” хвороб українського буття: самоорганізація для вирішення поточних та перспективних проблем місцевих громад. Досвід реалізації таких проектів у сфері налагодження суспільного діалогу “влада–громада”, “громада – громадянин”, “громада–громада”, як механізмів діяльності громадських організацій свідчить про активізацію не тільки громадських організацій, але й про підвищення рівня соціальної відповідальності представників місцевої влади відповідних територій (де відбувались зазначені проекти). Проте, як і в попередньому прикладі, залишається проблема “споживацького” ставлення до зовнішньої допомоги, яка проявляється у “завмиранні” певних процесів по закінченні проектного періоду, а також

прагнення “донорів” нав’язати певні штучні “стандарти” здійснення діяльності, внаслідок яких, результати самої діяльності нівелюються за рахунок неорганічності для українських реалій.

Наступним критерієм, який виступає рівнем для аналізу, є *організаційно–правовий статус громадського об’єднання*. Серед моделей, запропонованих у створеній типології, виділено чотири основних: “унормовані, легалізовані” – до яких можна віднести більшість громадських організацій; “неунормовані, легалізовані” та “унормовані, не легалізовані” – до яких належать тільки громадські рухи; “неунормовані та нелегалізовані”, які можуть існувати теоретично, але розглядати їх як активну складову громадського сектору дуже важко. Залежно від формалізації (унормування) та легалізації діяльності, можна охарактеризувати можливості зовнішніх впливів.

Громадський рух – це зазвичай неформалізована та нелегалізована (в юридичному сенсі) ситуативно–організована спільнота. Найважливішим для громадського руху є наявність спільних суспільно–значущих ідей та лідерів. До таких ідей можна без застережень віднести: екологічні (в широкому сенсі), національно–патріотичні та національно–культурні. Громадські рухи фактично виступають, або можуть виступати мережею глобальних ідей. Найяскравішим прикладом є *екологічні рухи*. За прикладом міжнародної неурядової організації “Грінпіс”, утворюються локальні екологічні рухи, які зазвичай підтримують ідею збереження зовнішнього середовища, ініціюють місцеві екологічні акції, але, зазвичай, не знаходять активної громадської підтримки.

На наш погляд, мотивацією участі українців у громадських рухах є не стільки ідеологія руху, скільки прагнення до належності. Самоідентифікація учасників таких рухів базується на належності до суспільно–значущої в цивілізаційному вимірі діяльності. Українському суспільству більш притаманні громадські рухи національно–патріотичного спрямування, що обумовлено історією нашого народу: збереження національно–культурної ідентифікації, захист національних традицій тощо. Саме ці ідеї є тими підвалинами, що об’єднують українські діаспори у всьому світі і

забезпечують міжнародну інтеграцію національно-демократичних рухів України.

Окремої уваги в контексті глобалізаційних впливів заслуговують *релігійні організації*, а саме неорелігійні організації, які теж виступають акторами глобалізації. Поява на початку 1990-х років великої кількості неопротестантських рухів, хоча і не спричинило суттєвої зміни у релігійній конфігурації українського соціуму, проте, за оцінками дослідників, “масове поширення неорелігійних течій сприяє експансії західної парадигми, формуванню мозаїчної свідомості, а отже, проблематизує національну ідентифікацію українців, що врешті-решт може призвести до відкритої конфронтації на зразок західного та східного протистояння та підвищення конфліктогенного потенціалу міжконфесійних відносин в Україні взагалі” [285]. Аналізуючи результати конфесійної експансії на діяльність громадського сектору, варто зазначити, що саме неопротестантські організації беруть активну участь у громадсько-політичному житті, формуючи відповідні “стереотипи поведінки”, певні “настанови”, а також маючи розгалужені структури та доволі жорстку внутрішню ієрархію безпосередньо впливають на організацію та зміст життя доволі великої кількості громадян.

Діяльність *політичних партій* в Україні, хоча вони й належать до громадських об’єднань, регулюється окремими законодавчими актами. Саме тому громадська складова їх діяльності зводиться до передвиборчих “обіцянок” відповідним соціальним групам (електорату) представляти та захищати їх інтереси в органах влади.

Впливи глобалізації у просторі, де функціонують політичні партії, проявляються у “запозиченні” політичних технологій, які перш за все мають забезпечувати інтереси “політичних інвесторів”.

Експортування політичних ідей та механізмів їх реалізації на теренах українського електорального простору найчастіше виливається у “зомбування” певної частки населення, перетворюючи його на “технологічний” (керований) електорат. З другого боку, цей процес опосередковує появу нових лідерів регіонального та всеукраїнського масштабу, які прагнуть до збереження традиційних, національно-культурних основ

суспільного життя.

Самі партійно–політичні структури не стають осередками громадської активності, а перетворюються або на “закриті підприємства”, або на “клуби за інтересами”. І в тому, і в іншому випадку зв'язок між політичним керівництвом партій, функціональною її частиною (функціонерами) та членами організації формалізований до декількох спільних акцій: звітно–виборчі з'їзди (конференції) та виборчі перегони. Статистика свідчить, що серед понад 140 українських політичних партій діючих потужних організаційних структур, які б мали здійснювати громадсько–політичну діяльність на місцевому та регіональному рівні майже не має.

У цьому сенсі діяльність політичних партій подібна до сучасної діяльності професійних спілок. Звичайно, порівняно із періодом “радянської доби” профспілки зробили великий крок назустріч інтересам своїх членів. Проте, традиційно формальне ставлення до них як складової єдиного механізму “держава – роботодавець – профспілки – працівник”, де головне місце посідає держава, продовжує гальмувати реалізацію основної функції професійних спілок. Безумовно, це не тільки і не стільки проблема організацій, скільки проблема загальної суспільної недовіри до цієї інституції, та її представників. Навіть поява доволі великої кількості організацій “незалежних” профспілок не покращила загальну ситуацію щодо довіри. В суспільстві панує думка, що поява нових профспілок зумовлена “щедрою спадщиною” у вигляді рухомого та нерухомого майна та інших активів, яка приваблює нових профспілкових діячів. Іншою проблемою, яка на наш погляд, є безпосереднім проявом глобалізаційних впливів, є надмірна політизація профспілкового руху. Світова практика має достатньо прикладів “політичних змов” профспілкових лідерів та організацій. Не оминула ця практика й українське суспільство.

Діяльність органів самоорганізації населення як громадських об'єднань у правовому полі відрегульована не так давно, проте практика самоорганізації у вигляді домових, квартальних, вуличних комітетів існує вже досить тривалий час. Досвід недалекого минулого свідчить, що такі форми самоорганізації громади є впливовими та ефективними для

вирішення локальних проблем населення. Сучасне правове оформлення цих громадських утворень спричинило певну плутанину, оскільки Закон “Про органи самоорганізації населення” робить їх громадською частиною місцевого самоврядування, надаючи певних повноважень та матеріально–фінансових можливостей. Проте, ці повноваження залишаються на папері, з огляду на неспроможність місцевої влади належним чином організувати процес та відповідно його забезпечити. Законодавче врегулювання діяльності органів самоорганізації населення фактично є спробою перенести європейський досвід місцевого самоврядування, але механічно, без врахування українського історичного досвіду та сучасних реалій.

Подібним прагненням застосувати світовий досвід в управлінні житлово–комунальним господарством є поширення практики створення ОСББ (організацій співвласників багатопверхових будинків). Як громадські об’єднання, ці організації мають на меті представлення та захист інтересів локальної групи (власників квартир). За оцінками експертів, процес поки що гальмується неготовністю більшості українців відчувати себе власниками. З другого боку, така “ззовні ініційована громадська активність” не є природною для українського суспільства. Хоча європейський та світовий досвід засвідчує не тільки високу економічну ефективність таких громадських формувань, а й надзвичайну соціальну ефективність пов’язану з утворенням нових соціальних структур.

Підводячи підсумки, необхідно підкреслити, що процеси глобалізації та інформатизації світової спільноти безумовно чинять вплив на громадські організації. Цей вплив проявляється в тенденціях інтеграції, детериторизації, посиленні потоку інвестицій–індустрії–інформації–індивідів. На сучасні громадські організації впливають нові культурно–політичні особливості, що актуалізуються в глобальних умовах. За рахунок усього цього триває процес поступового формування глобального громадянського суспільства.

Більше того: і особистість, яка перебуває в полі глобалізаційних процесів, поступово змінює свої значущі риси, якості, стає більш мобільною, інтегрованою у

мультикультурний світовий, зокрема інформаційний простір, релігійно, культурно, політично більш толерантною. Толерантність повинна посісти першочергове місце і в комунікаціях громадських організацій – без неї ефективне функціонування жодного соціального суб'єкта сьогодні не уявляється можливим.

РОЗДІЛ 7

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Проведений у попередніх розділах аналіз історії розвитку громадських організацій, їх діяльнісно–ментального фундаменту і нормативно–правової регламентації громадянської активності, виокремлення різноманітних форм громадських організацій і вивчення їх діяльності в різних сферах суспільного життя, – по суті, представляють собою аналіз морфології, зовнішнього виміру досліджуваного явища. Ми спробували за зовнішніми, помітними рисами відстежити, яким чином активність громадських організацій впливає на процеси демократизації сучасного суспільства. Отримані умовиводи в комплексі дають достатнє підґрунтя для того, щоб глибше проникнути в суть цього феномену. На нашу думку, таке *більш глибоке* проникнення в цьому випадку можливе за рахунок проектування *механізму* реалізації влади громадських організацій, механізму їх впливу на процеси становлення демократії. Саме це і спробуємо зробити в цьому розділі.

7.1. Зміст основних етапів функціонування механізму реалізації влади громадських організацій (Г. О. Нестеренко, Г. Я. Дідух)

Оскільки громадські організації існують в державі і підпорядковуються її законам, і державна влада в цьому розумінні має більше повноважень на регуляцію суспільного життя, логічно, що ми маємо спроектувати такий механізм реалізації влади громадських організацій, який би не лише забезпечував розгортання їх активності, але й оптимальним чином вписував її в процеси саморозгортання державної влади. Це з одного боку. З другого – спроектований нами механізм має бути певним чином структурованим і деталізованим, необхідно не лише описати деякі процеси, а і виокремити їх структуру і взаємозв'язок компонентів. Для обґрунтування цих компонентів і природи їх взаємозв'язку перш за все треба уточнити, що власне мається на увазі під терміном “*механізм*”.

У сферу вивчення соціальних явищ поняття механізму прийшло, як відомо, із галузей техніки та біології, де воно досить давно і надійно працює (наприклад, машинні механізми, механізми відбору, спадковості тощо). Але сьогодні очевидно, що і в соціальному середовищі правомірно і корисно застосовувати цей термін, причому для різних сфер суспільного життя, зокрема для економічної (ринковий механізм, механізм ціноутворення), політичної (механізм державного регулювання), духовної (механізм духовного відродження) та інших сфер [31, с. 81].

У першому наближенні значення терміна “механізм” можна визначити за М. Моїсєєвим, який писав: “Вимовляючи слово “механізм”, ми маємо на увазі деяку *сукупність логічних зв'язків, процедуру змін*, визначальних для виникнення в тій або іншій системі, що еволюціонує” (курсив наш. – Авт.) [264, с. 43]. Отже, спроектувати механізм розгортання того чи іншого явища – означає зрозуміти *послідовність процесів*, перетікання яких обумовлює його реалізацію в об'єктивній дійсності.

З другого боку, сьогодні категорія “механізм”

використовується суспільствознавцями в значенні внутрішнього пристрою системи, дія якого забезпечує її специфічне функціонування та розвиток. Наприклад, механізми саморегуляції соціальних систем представляють собою зв'язки між різними виявами соціальних процесів, які забезпечують збереження цілісності та відносної стабільності соціуму. Аналогічно механізми розвитку можна визначити як зв'язки між різними проявами соціальних процесів, які забезпечують зміни для адаптації системи до оновлених зовнішніх умов і внутрішніх потреб. Чим ефективнішими є ці механізми, тим повніше реалізуються переваги конкретної соціальної системи, що обумовлює актуальність їх теоретичного дослідження і практичного удосконалення. Механізми самовідтворення соціосистеми – це певна сукупність логічних зв'язків між різними виявами соціальних процесів, розгортання яких забезпечує “самооновлюючуся” повторюваність найбільш визначних рис системи протягом її історичного розвитку [282, с. 115].

Подібно до цього тлумачення, у словнику слів іншомовного походження, поняття “механізм” розкривається як сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ. В іншому ж словнику міститься таке визначення цього поняття “сукупність органів, засобів і способів (методів, прийомів, технологій) взаємодії між двома підсистемами соціальної організації – керуючої та керованої”. На підставі вище зазначених дефініцій вітчизняні науковці, які вивчають питання взаємодії влади та громадянського суспільства, під механізмом взаємодії влади з членами територіальної громади розуміють сукупність способів та технологій, нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється дана взаємодія, основною метою якої є вирішення актуальних проблем розвитку громади [26]. При цьому до основних механізмів взаємодії офіційної і громадянської влади зазначені автори відносять: нормативно-правовий, організаційний, економічний та соціальний.

Отже, є два основних аспекти тлумачення терміна “механізм”, які в контексті нашого дослідження ми покладаємо в основу визначення механізму реалізації влади громадських організацій. Перший – статичний: механізм як сукупність органів, за допомогою яких здійснюється завоювання і

реалізація влади як соціального інституту. Другий – динамічний: механізм як цілісна послідовність заходів із реалізації владних повноважень. Їх взаємозв'язок очевидний, і хоча нас більше цікавить саме динамічний аспект трактування, послідовність процесів із реалізації владних повноважень не може не спиратись на певну систему норм, інститутів, функціональних органів тощо.

Громадські організації в такому розумінні виступають органами, за допомогою яких кожен окремих індивід може бути включений до соціального організму країни.

Таким чином, механізм реалізації влади громадських організацій, на нашу думку, – це комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених процесів і процедур, форм і методів розгортання громадянської активності в структурі соціального організму будь-якої країни. По суті, це методичні, організаційні і правові положення і заходи, які визначають *участь громадських організацій у прийнятті державно-політичних рішень*.

Отже, при проектуванні механізму реалізації влади громадських організацій ми повинні визначити їх можливу участь на різних етапах розробки державно-політичних рішень.

Для виокремлення цих етапів необхідно спершу звернутись до більш загального виміру цього питання – до *технології прийняття управлінського рішення взагалі*, без урахування специфіки галузі. У різних роботах виокремлюється різна кількість цих етапів, проте більш-менш єдиною залишається логіка і послідовність перебігу процесів. Намагаючись створити якомога ширшу і всеохопну послідовність етапів прийняття управлінського рішення, ми використовуємо такий алгоритм:

– *етап 1 – моніторинг* внутрішнього і зовнішнього середовища: збирання, обробка та аналіз інформації, виявлення сигналів ускладнень;

– *етап 2 – вивчення і опис проблемної ситуації*, що виникла. Також на цьому етапі попередньо формулюється мета рішення, визначаються фактори впливу на ситуацію; збирається якомога більше найрізноманітнішої інформації для уточнення проблеми і поставленої цілі, з якої відбирається

релевантна цій проблемі інформація для детальнішого аналізу;

– *етап 3 – всебічна діагностика виявленої проблеми:* аналізуються її симптоми, з'ясовуються причини виникнення проблемної ситуації, виокремлюються групи проблем, підпроблеми. Точно формулюється проблема і мета – вони мають відображати: повну об'єктивну характеристику ситуації (фактори, причини, засоби й умови рішення); бажані і можливі терміни розв'язання; конкретні критерії оцінки ефективності або оптимальності рішення;

– *етап 4 – детальне виявлення та обґрунтування всіх альтернатив* розв'язання проблеми, що включає серед іншого складання моделі для спрощення або уможливлення процесу проектування різноманітних альтернатив;

– *етап 5 – аналіз і експертна оцінка розроблених альтернатив*, відокремлення припустимих і можливих до реалізації, винесення судження про переваги тих чи інших альтернатив;

– *етап 6 – остаточне ухвалення і оформлення рішення* у вигляді того чи іншого розпорядчого документу, що має нормативно-правову силу;

– *етап 7 – організація виконання прийнятого рішення*, що включає: розробку детального плану з термінами виконання окремих етапів, призначення відповідальних за кожну ділянку і операцію, інструктаж відповідальних і виконавців;

– *етап 8 – контроль за виконанням рішення*, який спрямований на попередження відхилень чи порушень у реалізації прийнятого рішення та допомагає оцінити можливість прийняття наступного рішення.

Спираючись на цей алгоритм і намагаючись розставити наголоси на тих його аспектах, що найбільш адекватні розгортанню громадянської активності в суспільно-політичному полі країни, а також проаналізувавши наведені раніше приклади і форми діяльності громадських організацій в різних сферах життєдіяльності суспільства, ми виокремлюємо такі ***шість основних етапів функціонування механізму реалізації влади громадських організацій***.

1) внесення проблем на розгляд адміністративного органу (лобіювання);

-
- 2) дискусія (публічні консультації: публічне громадське обговорення, громадські слухання);
 - 3) експертна оцінка (громадська експертиза);
 - 4) участь в організації виконання;
 - 5) соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки;
 - 6) корекція (зворотній зв'язок).

Зрештою, серед перерахованих етапів загального алгоритму прийняття управлінського рішення лише єдиний етап – остаточне ухвалення і оформлення рішення – призначений для виконання винятково органами державної влади і не передбачає участі громадських організацій. До перебігу всіх інших етапів громадяни так чи інакше можуть долучатися.

Розглянемо їх детальніше, намагаючись окреслити загальнотеоретичні положення механізму функціонування громадських організацій.

Зазначені етапи є включеними до загальнодержавного механізму прийняття політичних рішень. Вони не можуть розглядатися відокремлено від нього, адже в такому разі ми не маємо наукового права розглядати вплив громадських організацій на демократизацію суспільства. Тільки тоді можна говорити про демократичні перетворення у суспільстві, коли громадські організації безпосередньо залучаються до процесу прийняття політичних рішень на всіх рівнях державної влади.

Визначимося із методологічним підґрунтям дослідження процесу прийняття політичного рішення.

Для цього будемо користуватися науковими доробками у політологічній та управлінській літературі, адже між політичним та управлінським рішенням є багато спільного.

Взагалі саме поняття “*рішення*” трактується неоднозначно. Філософська наука трактує термін “*рішення*” як процес і результат вибору мети й способу дій. У психології ж “*рішення*” розглядається як сукупність певних психічних компонентів (цілі, оцінки, мотиви, установки). З позиції формальної логіки рішення – це вибір найкращої з безлічі альтернатив.

В економічній літературі поняття “*рішення*” розглядається як процес, акт вибору та результат вибору. Рішення як процес характеризується тим, що воно, протікаючи в часі, здійснюється в кілька етапів (підготовки, формування,

прийняття і реалізації рішення). Етап прийняття рішень можна трактувати як акт вибору особи, що приймає рішення за допомогою визначених правил. Рішення як результат вибору – це вольовий акт, орієнтований на наявність альтернатив, суміжних цілей і мотивів поведінки особи, яка приймає рішення. Рішення як результат вибору становить спонукання до дії у вигляді плану роботи, варіанту проекту тощо.

Ще більш неоднозначними є наявні тлумачення поняття *управлінського рішення*.

На думку А. Воронкової, Н. Калюжної, В. Отенко, управлінське рішення – це творчий процес і варто мати на увазі, що управлінець повинен приймати тільки ті рішення, що знаходяться у рамках його повноважень і відповідно до наявних ресурсів. Управлінське рішення є результатом складної системної діяльності людей за допомогою послідовних ітераційних процесів.

Також названі автори зазначають, що управлінські рішення виступають способом постійного впливу керівної підсистеми на керовану (суб'єкта на об'єкт управління), що, в остаточному підсумку, веде до досягнення поставлених цілей. Отже, управлінське рішення є сполучною ланкою між двома підсистемами, без якої підприємство як система функціонувати не може [68]. До речі, для нас це досить конструктивне твердження, оскільки дозволяє опрацювати ідею про те, що *прийняття державно–політичних рішень за умови участі громадських організацій в цьому процесі виступає сполучною ланкою між двома підсистемами: державною і громадською і веде до ефективного досягнення загально організаційних цілей*.

На думку Р. Фатхутдінова, управлінське рішення – це результат аналізу, прогнозування, оптимізації, економічного обґрунтування й вибору альтернативи з безлічі варіантів досягнення конкретної мети менеджменту [441].

З другого боку, багато авторів наголошують, що одним із суттєвих аспектів управлінського рішення є наявність творчої діяльності управлінців (осіб, які приймають рішення). Так, В. Колпаков визначає управлінське рішення, як результат системної діяльності людей і продукт когнітивної

(опосередкованої пізнавальними формами) емоційної, вольової, мотиваційної природи – синтезу психічних процесів, що мають вихідну регулятивну спрямованість [187].

В. Василенко вживає поняття “управлінське рішення” найчастіше як обміркований намір, потреба зробити щонебудь на основі усвідомлення і постановки цілей, а також шляхів їх досягнення за виникненням тієї чи іншої управлінської проблеми [44].

Е. Смірнов у своїх роботах зазначає, що управлінське рішення як процес – це пошук, угруповання й аналіз необхідної інформації, розробка, затвердження й реалізація управлінських рішень [384].

В. Юкаєва вказує, що управлінське рішення складається з низки взаємопов’язаних етапів: визначення цілей, забезпечення комплексності рішення, забезпечення надходження і переробки інформації для підготовки рішення, перевірка наслідків реалізації можливих варіантів, ретельна оцінка результатів, організація і контроль реалізації рішення [478].

Як бачимо, частина науковців вважає, що управлінські рішення являють собою результат системної роботи уповноважених на це осіб, а інші зосереджують увагу на тому, що це процес, який включає послідовність певних етапів. Нашому дослідженню більш релевантні дефініції других.

Політичне рішення приймається і реалізується за схожою послідовністю. Політичне рішення – це акт, який здійснюється суб’єктами політики, і спрямований на втілення в життя політичних цілей і завдань, здійснення для цього відповідних заходів на основі аналізу інформації, вибору варіантності дій, урахування політичного часу і реальних політичних сил. Творення політичного рішення проходить етапи підготовки, прийняття і втілення (здійснення). Це, насамперед, постановка мети і визначення завдань на шляху її досягнення; формулювання проблеми, яку слід розв’язати; добір, накопичення і обробка інформації, необхідної для прийняття рішення; аналіз можливих альтернатив розв’язання завдань і вибір шляхів досягнення мети; фіксація рішення у відповідних політико–правових документах, визначення методу їх прийняття; вибір шляхів втілення рішення; коригування рішень

у процесі їх виконання; аналіз досягнутих результатів [312].

Т. Тищенко зазначає, що структура політичного рішення складається з незмінних елементів та зв'язків, що створюють політичне рішення як процес. Серед них дослідниця визначає: оцінку ситуації суб'єктом державної влади; виявлення проблеми в об'єкті влади чи в структурі суб'єкта влади (саморефлексія); постановка проблеми в законодавчому порядку; розробка проблеми експертами; вибір мети та засобів її досягнення; обговорення та прийняття законодавчого акту [419, с. 219–220].

О. Шаян пропонує таку модель розробки та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві, що складається з таких елементів: 1) етап виявлення та структурування політичної проблеми; 2) висунення та розгляд альтернатив вирішення політичної проблеми експертними інституціями, оцінка наявних політичних альтернатив, що може відбуватися за низкою критеріїв; 3) включення альтернативи–переможці до урядового або парламентського порядку денного та її легітимація; 4) впровадження та підсумкове оцінювання результатів політичного рішення [470].

Цілком погоджуємося із правомірністю останньої точки зору щодо виокремлення зазначених етапів підготовки, розробки і впровадження політичного рішення, і вважаємо, що громадські організації мають змогу долучатися до кожного із них.

Розглядаючи один з перших етапів прийняття політичних рішень – **виявлення та структурування політичної проблеми**, варто зупинитися на визначенні поняття *моніторингу*.

Вслід за О. Айвазовською, можна сказати, що *моніторинг* – це спеціально–організоване, систематичне та безперервне стеження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозування тощо. Моніторинг у широкому розумінні може передбачати кілька організаційних функцій: виявлення критичних явищ або тих, що перебувають у стані змін, стосовно яких формується курс дій на майбутнє; моніторинг також встановлює зв'язок з оточенням, попереднім надбанням конкретної політики чи програми; оцінює відповідність правилам та певним зобов'язанням [2, с. 20].

На етапі виявлення та структурування політичної

проблеми громадські організації мають змогу долучатися до цього процесу за допомогою **внесення на розгляд адміністративного органу певного питання**, використовуючи інструмент лобіювання.

Лобізм, як його визначають автори “Політологічного енциклопедичного словника”, – це діяльність соціальних груп, які відстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої і виконавчої влади; лобізм виник як специфічний інститут політичної системи США для впливу приватних і громадських організацій (“груп тиску”) на процес ухвалення рішень органами державної влади з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Практично всі великі корпорації, підприємницькі союзи, професійні асоціації, громадські та різні спеціалізовані організації, профспілки тощо мають у своєму складі особливі підрозділи, що займаються тільки лобістською діяльністю і налічують (залежно від потужності організації) від кількох десятків до кількох сотень чоловік. Зовні лобізм знаходить свій вияв у наданні членам законодавчих чи урядових органів інформації, статистичних та інших матеріалів, доповідних записок з обґрунтуванням точки зору цієї організації на той чи інший законопроект, у виступах перед комісіями державних органів тощо [310, с. 310].

У статтях Є. Тихомирової явище лобізму розглядається з різних позицій: і як важливий елемент громадянського суспільства окремої країни, і як явище поширене на міжнародному рівні. В її працях лобізм визнається явищем, необхідним у взаємовідносинах держави і суспільства, існування якого має об’єктивний характер. Слід констатувати, що вітчизняна наука поки що не може запропонувати глибоких, концептуально пророблених праць стосовно груп інтересів. Наприкінці ХХ століття українські політологи зосереджували свою увагу на формальних суб’єктах політичної арени: політичних партіях, інституціаналізованих громадських організаціях та органах державної влади як основних акторах захисту певних політичних інтересів.

На думку Ю. Сабанадзе, лобізм являє собою найдинамічніший і водночас найбільш ефективний елемент інституційної структури суспільства; об’єднання однодумців,

які представляють свої інтереси всередині організації або виступають у ролі посередника між індивідом і державними організаціями [367, с. 9–11].

Американський політолог Е. Ледд визначає групи інтересів як організації певних груп людей для вираження і реалізації своїх політичних інтересів. Французький соціолог Р. Ж. Шварценберг характеризує цей феномен як організації, створені для захисту інтересів і тиску на суспільну владу, щоб домогтись від неї ухвалення таких рішень, які відповідають їхнім інтересам. Американський дослідник Р. Салісбері визначає групу інтересів як організовану асоціацію, зайняту діяльністю, пов'язаною з ухваленням урядових рішень, тобто з метою вплинути на результат, але тільки в тому разі, якщо її учасники виступають як “організована асоціація” [367, с. 14].

На думку В. Бортнікова, терміном “лобіювання” описується зв'язок між деякою особою, що діє або від свого імені, або від імені клієнта і залученим у процес прийняття політичних рішень представником влади або державним органом з метою впливу на характер рішень, що ухвалюються [40].

Можна виділити два основні підходи до визначення лобізму: політико–соціологічний та юридично–інституційний. У межах першого лобізм розуміється як діяльність суб'єктів, що впливають на структури державної влади з метою ухвалення ними необхідних рішень. Прихильники другого підходу пов'язують лобізм виключно з професійною діяльністю фізичних осіб або організацій із просування інтересів клієнтів у структурах державної влади. Фактична відмінність цих двох позицій полягає у відповіді на питання, чи визнавати спонтанні виступи громадян, скарги, звернення, петиції та інші громадські акції лобістськими, чи ні.

Отже, лобізм виступає як певний механізм, як технологія представництва інтересів та є нейтральним явищем, змістовна оцінка якого можлива лише в конкретній ситуації.

Щодо форм лобіювання, то варто розрізняти, з одного боку, непряме (пасивне) та пряме (активне), з другого – лобіювання на мікро– і макрорівнях.

Під поняттям *непрямого* (пасивного) лобіювання маються на увазі випадки, коли громадська організація займається певною проблемою, розробляє проект, виграє грант, реалізує

його. У процесі проводяться семінари, конференції, на які запрошуються спеціалісти цієї галузі, проводяться моніторинги, опитування. Результатом праці стає видання збірки матеріалів, в якій вказані найбільш оптимальні шляхи і способи вирішення проблеми. Ці матеріали розсилаються до урядових структур, які займаються такими проблемами, або ж можуть вплинути на вирішення цього питання.

Пряме (активне) лобювання передбачає неприховане просування тих чи інших інтересів у кола, де приймаються державні рішення. Крайнім вираженням цієї форми є спеціальне створення громадської організації для задоволення певної потреби тієї чи іншої громади, після задоволення якої організація або розпадається, або трансформується в структуру з іншими функціями.

Лобювання на мікрорівні означає, що громадська організація не виходить на державний рівень: її представники не виступають в ЗМІ, не беруть офіційної участі в діяльності громадських рад чи експертних комітетів і т.п. За цієї форми відбувається лише подання питань на розгляд, проте реальної сили організація не набуває. Натомість *лобювання на макрорівні* робить громадські організації помітнішими, аніж у першому варіанті, і більш впливовими на прийняття державно-політичних рішень.

Важко заперечити, що лобізм виконує функцію збалансування сил у суспільстві, породжених групами інтересів, відображаючи думку значних верств населення. Відтак можна стверджувати, що діяльність груп політичних інтересів сприяє досягненню політичного консенсусу в суспільстві.

У позитивному сенсі лобізм – це здорове, нормальне, життєво необхідне явище, що виступає як інститут демократичного процесу [367, с. 109–110].

Отже, точки зору на лобізм як соціальне явище серед науковців і пересічних громадян варіюються від повного заперечення до абсолютизації його позитивного значення. Ми не ставимо завданням суб'єктивну оцінку соціального інституту, а в ході аналізу доходимо висновку, що моральне значення лобювання залежить від використання у процесі просування власних інтересів громадськими організаціями

прямих і непрямих методів.

Як стверджує О. Олійник, до прямих методів лобювання громадськими організаціями належать:

- приватні зустрічі із законодавцями;
- збір інформації, проведення досліджень і підготовка презентацій перед законодавцями;
- участь у проведенні круглих столів, семінарів;
- надання професійних порад, допомога в підготовці законопроектів;
- надання коштів на передвиборчу програму;
- запрошення законодавців на громадські заходи.

Серед непрямих методів лобювання громадськими організаціями О. Олійник визначає:

- вплив громадськості (наприклад, через ЗМІ);
- опитування населення.

При цьому забезпечення високої результативності процесу лобювання зазначений автор визначає через використання не одного із згаданих методів, а їх комплексу [291].

В. Бортніков зазначає, що громадські організації виступають водночас лобістськими організаціями, групами тиску на владні структури та каналами взаємодії держави та суспільства.

У контексті вивчення інституційних форм громадської участі викликає інтерес думка, що головними стратегічними і тактичними завданнями українських громадських організацій у плані лобювання є:

- трансформація “виборчих моніторинрів” у моніторинги контролю над діями влади в рамках різноманітних проектів з аналізу місцевої політики;
- громадські організації повинні здійснювати аудит програм політичних партій та блоків на предмет реалістичності та відповідності інтересам громади;
- запровадження механізмів співпраці депутатів, обраних за списками з виборцями;
- унормування діяльності громадських рад у статутах територіальних громад, створення “нижніх палат” місцевих рад як рад органів самоорганізації населення, політичних, громадських та підприємницьких рад. Утворення “галузевих робочих груп” у складі громадських рад та надання їхнім

члена статусу “позаштатних радників” чи “помічників” міського голови [40].

Загалом оцінюючи значення першого етапу у механізмі реалізації влади громадських організацій, зазначимо, що лобіювання як складова політичного процесу, є необхідною умовою реалізації влади окремого індивіда, його впливу на процес прийняття державних рішень. Проте тут виникає парадокс: сутнісне призначення лобіювання – захист інтересів окремої особистості, але говорити про його (лобізму) демократичний характер ми можемо тільки в разі представлення лобістськими групами інтересів всієї громади, а не окремого індивіда чи групи людей.

О. Олійник зазначає, що лобіювання є інструментом посилення легітимності парламенту, адже якщо не втілені в життя інтереси будь-якої групи, то сам факт, що представники цієї групи зустрілися з депутатом і він їх вислухав, є дуже важливим. Крім того, лобізм є джерелом інформації не тільки для громадян, а й законодавців, сприяє обміну знаннями та взаєморозумінню між депутатами та громадськістю, допомагає становленню парламенту як демократичного відкритого органу, підвищує ефективність прийняття рішень [291].

Отже, є достатньо підстав вважати, що лобіювання є дієвим інструментом взаємодії громадських організацій з органами державної влади та місцевого самоврядування. Крім того, лобіювання сприяє налагодженню взаємозв'язків на рівні самого громадянського суспільства, адже є методом об'єднання зусиль різних неурядових організацій, які спрямовані на досягнення спільної мети.

Загалом, вплив громадських організацій у структуруванні політичної проблемної ситуації досить вагомий, адже залучаючись до процесу розробки рішень взагалі, члени громадських організацій мають змогу надати необхідну інформацію та запропонувати ідеї стосовно питань, що вирішуються.

На етапі *висування та розгляду альтернатив* вирішення політичної проблеми експертними інституціями, оцінки наявних політичних альтернатив, що може відбуватися за низкою критеріїв, громадські організації також беруть участь у зазначених процедурах. Так, вони співпрацюють з органами

державної влади у доборі, накопиченні та обробці інформації, необхідної для прийняття рішення; аналізі можливих альтернатив розв'язання завдань і виборі шляхів досягнення мети. Здійснюється це за рахунок проведення **консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики**, а на рівні місцевого самоврядування – у форматі громадських слухань. Ці дві форми в літературі також отримують більш узагальнену назву *публічних консультацій*. (Публічні консультації – це процес комунікацій між органами державної влади та громадянами (зацікавленими сторонами), за допомогою якого обидві сторони стають поінформованими про різні перспективи та пропозиції урядової політики і які надають можливість громадянам впливати на зміст рішень, що їх ухвалюють органи державної влади [317]).

Законодавчо [320] визначено, що консультації з громадськістю проводяться з питань суспільно–економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. А результати проведення цих консультацій враховуються органом виконавчої влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій його роботі.

Консультації з громадськістю, тобто дискусія з громадянами в процесі прийняття державно–управлінських рішень, проводяться у формі публічного громадського обговорення (*безпосередня форма*) та вивчення громадської думки (*опосередкована форма*)

У Порядку проведення консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики зазначено, що такі консультації у формі **публічного громадського обговорення** обов'язково проводяться щодо:

– проектів нормативно–правових актів, що мають важливе суспільне значення і стосуються конституційних прав, свобод, інтересів і обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства, здійснення повноважень місцевого самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами;

-
- проектів регуляторних актів;
 - проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень стосовно стану їх виконання;
 - звітів головних розпорядників бюджетних коштів про їх витрачання за минулий рік.

За формою публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей з громадськістю; теле- або радіодебатів, Інтернет–конференцій, електронних консультацій.

Натомість опосередкована форма консультацій з громадськістю – **вивчення громадської думки** – реалізується шляхом:

- проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент–аналіз інформаційних матеріалів, фокус–групи тощо);

- створення телефонних “гарячих ліній”, проведення моніторингу коментарів, відгуків, інтерв’ю, інших матеріалів у друкованих та електронних засобах масової інформації для визначення позиції різних соціальних груп населення та зацікавлених сторін;

- опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян пропозицій та зауважень з питання, що потребує вивчення громадської думки.

Для оптимізації взаємодії органів державного управління з громадськістю при органах виконавчої влади створюються **громадські ради** – як постійно діючий колегіальний виборний консультативно–дорадчий орган, утворений для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів з громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики [320].

До складу громадської ради можуть бути обрані представники різноманітних інститутів громадянського суспільства, легалізованих відповідно до законодавства України (релігійних, благодійних організацій, професійних спілок та їх об’єднань, творчих спілок та ін.).

Рішення громадської ради мають рекомендаційний характер, але і є обов'язковими для розгляду органом влади, при якому утворено громадську раду.

Громадська рада інформує орган та громадськість про свою роботу шляхом розміщення в обов'язковому порядку в спеціально створеній рубриці "Громадська рада" на офіційному веб-сайті органу та оприлюднення в інший прийнятний спосіб матеріалів про установчі документи, план роботи, керівний склад, прийняті рішення, протоколи засідань, щорічні звіти про її роботу.

На рівні місцевого самоврядування громадськість може впливати на прийняття управлінських рішень у формі **громадських слухань**.

У Законі України "Про місцеве самоврядування" визначено, що громадські слухання є реалізацією права територіальної громади "зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, які належать до відання місцевого самоврядування" [136]. Це фактично механізм прямого спілкування громадськості з представниками органів місцевого самоврядування та можливість громадян висловити свою думку щодо питань місцевого значення [346].

За їх результатами складаються протоколи, що є цінним документальним наочним ресурсом для розробки, прийняття та впровадження політичних рішень, а також забезпечується підвищення кваліфікаційного рівня політичного рішення, забезпечення його легітимації.

Учасниками громадських слухань, окрім членів територіальної громади, можуть виступати представники громадських організацій і різноманітних об'єднань, народні депутати, депутати місцевих рад, керівники, та спеціалісти центральних органів виконавчої влади, представники компаній, підприємств, спеціалісти національних та галузевих науково-дослідних установ та організацій.

Громадські організації, долучаючись до дискусії, вступають у діалог з іншими суб'єктами політичного життя, укріплюючи своє значення у політичному житті країни.

Громадські слухання – одна із форм участі населення у вирішенні будь-яких питань. У процесі слухань ініціатори їх проведення пояснюють свої наміри, обґрунтовують проект діяльності, який передбачається впроваджувати у життя, і надають можливість зацікавленим учасникам висловити зауваження і запропонувати зміни до цього проекту. Проведення громадських слухань є можливим з питань будь-якого проекту, який торкається інтересів суспільства, і є обов'язковим у тих випадках, коли вимагається його державна експертиза. Громадські слухання є максимально ефективними, коли висловлюються точки зору всіх зацікавлених осіб, і коли обговорення відбувається у ситуації взаємної довіри [354].

Як зазначають В. Куйбіда, М. Куйбіда, О. Бабінова, громадські слухання – одна з основних форм консультування, яка є важливим інструментом отримання інформації від громадян. Вони проводяться органами публічної влади не тільки для того, щоб поінформувати громадськість про свою діяльність, про хід виконання проектів та програм, а й почути від неї побажання, поради, або з'ясувати чи задоволена громадськість діяльністю влади. Тобто – на відміну від інформування – тут має місце вже двосторонній зв'язок і двосторонній потік інформації: від влади до населення і від населення до влади. Завдяки цьому обидві сторони мають можливість взаємовпливу та взаємообміну ідеями та інформацією. Як правило, результатом громадських слухань стають спільні плани дій та спільні проекти [212].

Л. Беззубко, Г. Псарьов, О. Скопец вважають, що громадські слухання варто розглядати як форму контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування, а також як форму участі громади в плануванні чи прийнятті місцевих рішень територіальною громадою.

До того ж, використання таких форм надає можливість органам місцевого самоврядування приймати у межах їх компетенції мотивовані рішення з урахуванням інтересів більшості населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Ми згодні з авторами, що необхідність проведення громадських слухань найчастіше виникає, якщо:

– рішення, яке готує місцева влада, непопулярне й може викликати соціальну напругу;

– питання має кілька альтернативних рішень;

– питання досить складне й немає очевидних рішень;

– є певне протистояння між органами місцевого самоврядування і деякою групою територіальної громади.

Метою проведення громадських слухань є ознайомлення громадськості міста з позицією міської влади відносно актуальних проблем міста та отримання від мешканців міста пропозицій і зауважень з цих питань у формі безпосереднього спілкування. Слухання відбувається на основі добровільності, гласності, відкритості та свободи висловлювання.

Громадські слухання виносять рішення рекомендаційного характеру для ради й тому не можуть бути засобом вирішення політичних питань. На відміну від місцевих ініціатив, де місцева влада повинна реагувати на подібну ініціативу прийняттям відповідних рішень, правові наслідки громадських слухань полягають у тому, що рада повинна розглянути на планерному засіданні висновки й пропозиції слухань, однак прийняття рішення по суті не є обов'язковим [26].

Систематичне проведення громадських слухань має забезпечувати достатньо ефективний зворотний зв'язок у системі “органи місцевого самоврядування – громада”. А систематичне проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики забезпечують залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів.

Зазначена практика є корисною не тільки для громади і громадських організацій, які за її допомогою отримують доступ до інформації, до прийняття рішень, право доступу до правосуддя. Проведення громадських слухань є необхідною умовою сталого розвитку суспільства, адже визнання громадськості у якості рівноправного партнера стимулює співробітництво між окремими громадянами, державою і бізнесом. Залучення громадськості корисно для всіх сторін, які беруть участь, і для суспільства загалом. Крім того, важливо

пам'ятати, що часто місцеве населення і громадські організації мають більше інформації про місцеві проблеми, які вимагають підвищеної уваги, і про найбільш прості методи їх вирішення. Як засвідчує практика, інформованість і участь населення, підтримка населенням ініціатив підприємця чи органів влади підвищує вірогідність успіху цієї діяльності, яка передбачається.

Формою прояву влади громадських організацій, як власне й інших учасників процедури громадського слухання, є складання підсумкових документів – протоколів громадських слухань і рекомендацій для офіційних структур, які приймають рішення. У цих протоколах має бути відображено не тільки згоду сторін, які беруть участь у дискусії, але й зафіксовані протиріччя, які виникли під час її обговорення [354].

На жаль, сьогодні для України є типовою ситуація, коли представники громадських організацій є не дуже активними учасниками громадських слухань. Це пов'язано з такими аспектами:

- взаємна недовіра між владою та громадою;
- відсутність налагодженого процесу обміну інформацією між владою та громадськістю;
- громадська апатія й пасивність, відсутність довгострокових життєвих планів;
- відсутність партнерських взаємин влади і громади у процесах прийняття управлінських рішень, розв'язання конфліктів, суперечок і досягнення консенсусу заради розвитку.

Зазначені форми – лобювання та публічні консультації – є першим та другим етапами функціонування механізму реалізації влади громадських організацій. Проте, не можна стверджувати, що якийсь з цих етапів є першочерговим, а інший – другорядним. Внесення проблем на розгляд адміністративного органу є інструментом взаємодії громадських організацій з центральними органами державної влади; тоді як участь у публічних консультаціях з того чи іншого питання або проекту є формою реалізації їх влади у взаємодії, як з органами державної влади, так і з органами місцевого самоврядування.

Результати публічної консультації можуть стати вихідною

базою для внесення проблеми, з приводу якої їх було проведено, тобто виступати одним із аргументів у лобюванні за прийняття чи відхилення того чи іншого рішення.

Наступним етапом функціонування механізму реалізації влади громадських організації є участь їх представників в експертній оцінці розробленого державно–управлінського рішення. На цьому етапі йдеться про оцінку проектів рішень, які ще тільки плануються до реалізації.

У найзагальнішому розумінні, йдеться про *роботу експертних комісій*. При цьому під експертними комісіями розуміються робочі групи компетентних спеціалістів, які уповноважені реалізовувати експертизу питань, що пов'язані із взаємовідносинами влади та громади.

У цьому контексті корисними можуть бути напрацювання В. Юкаєвої, яка виокремлює низку особливостей колективної експертизи. До них належить: більш ґрунтовне уявлення про ситуацію, адже об'єднання і зіставлення експертних висновків дає змогу отримати більш повну картину об'єкта експертизи; виявлення неконкурентних варіантів, пояснюється це тим, що зіставлення різних думок сприяє виокремленню альтернативних варіантів, використання яких є недоцільним; виявлення вірних “еретичних” суджень, що пов'язано з тим фактом, що правильні рішення дуже часто можуть запропонувати висококласні спеціалісти, які добре орієнтуються у вузькій професійній галузі, при цьому думка таких експертів може суттєво відрізнитися від думки більшості, але бути правильною. Також на думку В. Юкаєвої, ще однією особливістю колективної експертизи є факт отримання об'єктивних оцінок. Думки окремих експертів містять відтінок суб'єктивізму, тому обговорення експертних висновків (що передбачено низкою експертних процедур) підвищує їх об'єктивність. Цьому сприяють процедури вироблення колективних експертних суджень і оцінок на основі індивідуальних суджень і оцінок. Колективна експертиза також дає змогу отримати оцінки підвищеної надійності. Експертні висновки, які отримуються у результаті колективних експертиз, у багатьох випадках є більш зваженими, сталими за надходженням додаткової інформації, обґрунтованими і надійними [478].

Участь представників громадських організацій в експертизі державного управління регламентовано Постановою Кабінету міністрів України “Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” [322].

Згідно з цією Постановою, **громадська експертиза** діяльності органів виконавчої влади є складовою механізмом демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв’язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі. Як бачимо, громадська експертиза може здійснюватись як на етапі експертної оцінки проектів рішень, так і на кінцевому етапі оцінки ефективності їх реалізації (про що буде сказано далі).

Однак – як влучно підмічено на веб-сайті “Електронний робочий стіл громадського експерта” [118], розробленому Творчим об’єднанням “ТОРО” разом із партнерами – це означає не лише реальну можливість проведення інститутами громадянського суспільства оцінки ефективності діяльності будь-якого органу виконавчої влади України, а також врахування останніми результатів громадської експертизи, але й накладає обов’язки на організації громадянського суспільства: *обов’язки відповідального, фахового і неупередженого виконання процедур громадської експертизи*. Саме це забезпечить його визнання і довіру з боку органів влади та суспільства.

Розглянемо погляди науковців на участь громадськості в експертній оцінці державних рішень.

В. Куйбіда, М. Куйбіда, О. Бабінова пишуть про такі форми взаємодії влади з громадськістю, як громадська та громадсько-професійні експертизи проектів нормативно-правових актів та програм діяльності Уряду, інших державних програм соціально-економічного розвитку.

При цьому громадська експертиза здійснюється, як правило, представниками громадських рухів та об’єднань. За організацією здійснення вона може бути двох видів:

1) законопроект чи програма надається широкому загальному громадських об'єднань. На першому етапі законопроект чи програма розсилаються поштою або розміщуються на веб-сайті організації, що їх розробляла. На другому етапі організація отримує висновки також поштою або на сайті. Існують також два варіанти подальших дій:

– після реалізації другого етапу співпраця припиняється й організація, на основі отриманих результатів, доробляє зазначені документи;

– із представників організацій, що брали участь у першому турі експертизи, створюється робоча група, яка продовжує працювати над документами до повного їх прийняття та впровадження у життя як закону або державної програми дій;

2) законопроект чи програма пропонується на розгляд заздалегідь створеній робочій групі із представниками громадськості, яка і доопрацьовує документ. У цьому варіанті є тільки один недолік: орган влади, що розробляв документ, має можливість створити робочу групу із тих осіб, які будуть лояльно ставитись до документу загалом та до окремих дискусійних його аспектів, що потребують більш прискіпливої точки зору.

Громадсько-професійна експертиза відрізняється від вище зазначеної тільки тим, що здійснюється вона не тільки представниками громадськості, а й науковцями та фахівцями з тих питань, що містяться у зазначених документах. Тому на думку авторів, саме друга є більш ефективною, адже найкращі результати досягаються тоді, коли найкращі фахівці та найактивніші працівники громадськості працюють разом над вирішенням спільних завдань та проблем сьогодення [212].

На всіх рівнях державної влади: наддержавному, міждержавному, державному, рівні місцевого самоврядування, рівні громадянського суспільства, – доцільним є створення постійних і тимчасових комітетів та комісій з різних питань, до складу яких на відкритих конкурсних засадах залучаються експерти, які делеговані громадськими організаціями. Такі уповноважені представники громадських організацій повинні мати достатній досвід роботи у зазначеній сфері, намагатися уникати конфлікту інтересів, адже у протилежному випадку діяльність такої експертної комісії буде розбалансованою і не

призведе до вироблення результативних рішень.

У цьому контексті надзвичайно важливою для здійснення експертної оцінки є діяльність неурядових (недержавних) аналітичних центрів, які здійснюють експертні дослідження головним чином у таких сферах, як правова, політична, соціальна, економічна тощо. Серед напрямів діяльності неурядових аналітичних центрів, що стосуються проблем участі громадськості в державному управлінні, науковці виокремлюють три ключові:

1) співпраця з органами державної влади та місцевого самоврядування з метою вироблення управлінських рішень згідно з межами компетенції цих органів;

2) підвищення рівня поінформованості населення щодо власних прав і свобод, актуальних проблем соціально–політичного розвитку, а також сприяння реалізації механізмів громадської участі;

3) співпраця між самими неурядовими аналітичними центрами з метою координування власної діяльності.

Серед основних функцій, що виконують неурядові аналітичні центри у демократичних країнах, такі: формування громадської думки щодо пріоритетів розвитку різних сфер суспільного життя (соціально–економічної, політичної, культурної тощо); надання консультаційних та інформаційних послуг населенню; захист конституційних прав громадян; артикуляція інтересів і потреб громадян. У демократичних країнах неурядові аналітичні центри беруть активну участь у формуванні і реалізації завдань державної політики, виконують роль свого роду “інтелектуального мосту” між владою та суспільством”.

Серед найвідоміших незалежних аналітичних центрів загальнонаціонального рівня в Україні такі: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (центр Разумкова), Комітет виборців України (КВУ), Лабораторію законодавчих ініціатив, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Центр політико–правових реформ, Інститут громадянського суспільства, Фонд “Демократичні ініціативи”, Школу політичної аналітики при Національному університеті “Києво–Могилянська академія”

(ШПА при НаУКМА), Київський інститут проблем управління імені Горшеніна тощо. Прикладами регіональних неурядових аналітичних центрів є, зокрема, Дніпровський центр соціальних досліджень (м. Дніпропетровськ), Карпатський центр політінгівих досліджень (м. Ужгород), Кіровоградська Асоціація “Громадські ініціативи”, Фонд місцевої демократії у м. Харкові [173].

Стверджуючи, що механізм реалізації влади громадських організацій на третьому етапі його функціонування передбачає участь представників громадських організацій у роботі експертних комісій з різних питань, а також за необхідності надання консультативної експертної інформації щодо цих питань, необхідно визнати, що, на жаль, нині в Україні існує безліч проблем, які пов’язані з питанням участі представників громадських організацій в експертних комісіях. Серед цих проблем:

- небажання представників органів влади “відкритися” для населення, співпрацювати з ним;
- відсутність законодавчого зобов’язання органів влади спільно з громадськістю вирішувати всі важливі питання, що виникають під час розробки певних проектів чи програм;
- хвилювання з боку влади, що громадськість через свою участь уповільнить процес прийняття рішень;
- необізнаність громадськості про діяльність органів влади, його обов’язки перед громадою, своїх прав та обов’язків, знання законодавства взагалі.

Процес прийняття політичного рішення не є повноцінним без участі у ньому громадських організацій, адже у разі їх відсторонення від нього сутнісне наповнення кожного із зазначених етапів не є повноцінним, а значить ставить під загрозу його реалізацію. Підтвердження цієї думки знаходимо у авторів “Політологічного енциклопедичного словника” (Київ, 2004), які зазначають, що в умовах сучасної демократичної держави підготовка політичного рішення тільки самим суб’єктом влади практично неможлива, оскільки головною вимогою до рішення є його максимальна адекватність суспільно–політичній дійсності. Адекватність забезпечується такими чинниками: компетентністю та інформованістю суб’єктів влади; знанням громадської думки. Зазначені

чинники вимагають участі експертів і ЗМІ [309, с. 576–577].

На етапі **впровадження та підсумкового оцінювання результатів прийнятого політичного рішення** громадські організації беруть у цьому процесі активну участь через співпрацю з державою в забезпеченні організації їх виконання, а пізніше і здійснюють соціальний контроль за допомогою впливу на громадську думку, надають зворотній зв'язок.

Так, громадські організації *в межах своїх можливостей* несуть відповідальність за прийняття політичного рішення через контроль за його виконанням, що втілюється в державній політиці, в розширенні форм політичної та неполітичної участі громадян.

Отже, четвертим етапом функціонування механізму реалізації влади громадських організацій є їх **участь в організації виконання прийнятого політичного рішення**. Безперечно, громадські організації не можуть прямим чином вплинути на впровадження результатів політичного рішення, адже цю функцію покладено на органи державної влади і місцевого самоврядування. Проте, вони здійснюють зазначений вплив через співпрацю з останніми. І тут також цілком погоджуємося із думкою, що рівень партнерських відносин між державою і громадянським суспільством вимірюється тим, наскільки серйозно держава сприймає важелі впливу з боку громадян саме на політичні (державні) рішення, а отже – політику [49].

Рішення, які впроваджуються за допомогою інструментів державної політики, мають бути не тільки результативними та ефективними, але й користуватися підтримкою з боку громадян. А для цього до їх реалізації мають бути залучені громадські організації.

Серед основних аспектів організації виконання державно–управлінських рішень, до яких можна залучити представників громадських організацій, варто зупинитися на таких:

- координація діяльності та спільна розробка програм;
- розміщення замовлень на виконання соціальних послуг;
- діяльність, пов'язана із вивченням відповідності правового та організаційного забезпечення виборчого процесу в Україні сучасним світовим стандартам, спостереження та

аналіз виборчого процесу, напрацювання рекомендацій з його удосконалення;

– використання представників громадських організацій у проведенні виборів та забезпечення їх чесності та прозорості.

Громадські організації долучаються до процесу прийняття політичних рішень через надання інформації, яка потрібна органам влади і самоврядування з метою оптимізації їх діяльності; допомагають за рахунок участі експертів з їх лав у роботі різноманітних комісій та робочих груп, у роботі круглих столів, конференцій, різного роду заходів. Підготування громадських експертиз, експертних висновків і оцінок може відбуватися щодо конкретних документів, рішень, а також певних суспільних подій, на підставі змістовного аналізу політики, який здійснюється експертними інституціями [49].

Доцільним є залучення представників громадських організацій до роботи громадських рад при органах державної влади, або, принаймні, їх тісна співпраця з останніми. В інтересах держави є створення умов для ефективної діяльності дорадчо–консультативних органів при органах влади різних рівнів. Так, можна запропонувати формалізувати взаємодію між дорадчими органами і державними органами, створити правові норми, які б регулювали їхні відносини. Можна також визначити коло рішень органів державної влади, які мають проходити обов'язкову громадську експертизу ще до їх ухвалення [49].

Отже, громадські організації залучаються до впровадження результатів політичного рішення через співпрацю з органами державної влади (усіх рівнів) і органами місцевого самоврядування.

Після реалізації ухваленого державно–політичного рішення громадські організації залучаються до подальших етапів його прийняття через **вплив на формування громадської думки**, що відбувається в ході п'ятого етапу реалізації влади громадських організацій – **соціального контролю**.

Право здійснення контролю має належати тим громадським організаціям, серед видів діяльності яких є здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх

установ. Безпосередньо контроль здійснюється представниками цих організацій – громадськими контролерами, кандидатури яких мають затверджуватися Уповноваженим з прав людини на певній території або Громадською радою, що створюється з представників відповідної місцевої ради, адміністрації, та громадських об'єднань, які мають право здійснювати громадський контроль.

Засобами здійснення, або *формами громадського контролю* можуть бути:

- соціологічні та статистичні дослідження шляхом анкетування, опитування, стороннього нагляду, включеного нагляду, контент-аналізу, фокус-групових дискусій тощо;

- участь громадян у виборах, референдумах, зборах, місцевих ініціативах, громадських слуханнях;

- громадська експертиза актів органів публічної влади та їх проектів;

- публікації у пресі, випуски по радіо, телебаченню;

- участь громадськості у роботі колегіальних органів влади;

- включення представників громади до складу робочих груп, які утворюються владою;

- діяльність органів самоорганізації населення;

- діяльність громадських організацій;

- діяльність партійних організацій;

- діяльність об'єднань споживачів;

- перевірка діяльності будь-якої організації або відповідальної особи, аналіз звітності, результатів діяльності з наступним вжитком певних заходів щодо приведення цієї діяльності у відповідність із встановленими нормами;

- пропозиції (зауваження), заяви, скарги, клопотання у вигляді письмових та усних, індивідуальних та колективних звернень громадян.

Громадський контроль може здійснюватись ідеологічними, релігійними, соціокультурними, морально-психологічними та іншими *методами* залежно від конкретних умов і поставлених цілей. В якості критеріїв для здійснення громадського контролю обирають правові (писані) та етичні (неписані) норми і суспільні цінності, які використовуються як еталони

під час оцінки діяльності об'єктів контролю та її результатів. Суспільними наслідками громадського контролю можуть бути громадський осуд або громадське схвалення – тобто та чи інша форма **громадської думки** [209].

Громадська думка – це колективне судження людей, в якому ставлення до подій і явищ виявляється у формі схвалення, осуду або вимоги. Вона формується в процесі руху інформації в суспільстві, відображає людське буття, суспільну практику людей і виступає як регулятор діяльності. Виникає громадська думка під впливом буденної свідомості, емпіричних знань, а також науки, мистецтва, політики, джерел масової комунікації [111, с. 77]. Громадська думка є важливим засобом вираження ідей і помыслів громадянського суспільства [111, с. 77].

Маючи безпосередні взаємозв'язки з різними групами громадськості, громадські організації впливають на формування громадської думки, у ній може відобразитися схвалення, осуд або вимога щодо їх функціонування. Також громадські організації своєю діяльністю можуть вплинути на громадську думку з найрізноманітніших питань у сфері політики, економіки, соціальної і духовної сфер тощо.

Здійснюючи контроль за діяльністю держави і органів місцевого самоврядування через формування громадської думки, громадські організації тим самим мають змогу активно долучитися до процесу розподілу влади в суспільстві.

Крім того, неурядові організації долучаються до процесу **моніторингу громадської думки** з питань ефективності державної політики на загальнонаціональному та локальному рівнях та забезпечувати своєчасну відповідь на її тенденції, сприяють її врахуванню на всіх рівнях державної влади. Тому доцільно говорити про шостий етап функціонування механізму реалізації влади громадських організацій, а саме: **корекція**, участь громадських організацій у вивченні громадської думки, тобто реалізація **зворотного зв'язку** щодо громадської думки з різних питань.

Л. Набока зазначає, що зворотний зв'язок є регулюючим і захисним засобом належного функціонування системи управління. Рух по його каналах інформації про кінцеві та проміжні результати впливу, їх порівняння із запланованими

(чи бажаними) станами системи дозволяє знайти розбіжності та відрегулювати процес управління відповідно до поставленої мети [271].

Цей зворотний зв'язок може бути зрозумілим лише у взаємозв'язку з *прямими зв'язками*.

Л. Беззубко, Г. Псарьов, О. Скопець зазначають, що прямі зв'язки – комплексний інформаційний потік, спрямований на територіальну громаду, який стосується діяльності органів самоврядування, загальної ситуації у місті, планів і перспектив розвитку. Цей тип комунікацій має забезпечувати діяльність інформаційних служб органів місцевого самоврядування за допомогою таких форм, як випуск і розповсюдження бюлетенів, прес–релізів, огляд інформаційних збірників, експрес–інформації тощо; проведення прес–конференцій, “круглих столів”, організації інтерв'ю у ЗМІ керівниками органів місцевого самоврядування; забезпечення виступів у ЗМІ керівників громадських організацій у тематичних програмах, рубриках; розповсюдження найважливішої інформації про діяльність громади, представлення річних звітів та ін.

Тут зворотні зв'язки – це комплексний потік інформації територіальної громади, підприємств і установ, а також ЗМІ до органів місцевого самоврядування, що стосується конкретних важливих проблем, пов'язаних із функціонуванням міста, оцінкою ситуації в різних галузях життєдіяльності міста, та конкретних рішень місцевої влади, рівнів їх виконання.

До зворотних зв'язків можна зарахувати:

- звернення та пропозиції громадян;
- прямі ефіри, “гарячі лінії” у ЗМІ;
- аналіз і узагальнення інформації ЗМІ;
- систему соціологічного моніторингу.

Зазначимо, що ці зв'язки мають бути взаємопов'язаними і взаємозалежними, тобто здійснюватися у комплексі. В іншому випадку інформаційна робота органів місцевого самоврядування не буде ефективною. Налагодження зворотного зв'язку є також показником демократизації суспільства, коли влада прислуховується до думки мешканців міста, звертається до них за порадою, а населення відчуває свій реальний вплив на владу і потребу спілкування з нею, що

небажано підміняти консультуванням [26].

Діяльність громадських організацій оптимізує процес зворотного зв'язку, вони не тільки сприяють вивченню громадської думки, їх діяльність є репрезентантом останньої. Так громадські організації відіграють вагомий роль у наданні адекватної інформації щодо результативності державної політики, а тому і в оцінці ефективності прийнятих державно-політичних рішень.

Оцінка ефективності державних рішень та їх реалізації також здійснюється у форматі *громадської експертизи*. Адже предметом громадської експертизи діяльності органу виконавчої влади можуть бути:

- проекти актів органів виконавчої влади та їх посадових осіб з питань, що стосуються дотримання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина (*що реалізується на вже описаному нами вище третьому етапі прийняття державно-управлінського рішення*);

- стан виконання відповідним органом виконавчої влади та їх посадовими особами законодавства України;

- стан виконання органами виконавчої влади та їх посадовими особами державних та місцевих програм, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів;

- діяльність посадових осіб органів виконавчої влади щодо виконання ними своїх посадових обов'язків;

- інша діяльність органів виконавчої влади та їх посадових осіб, пов'язана з виконанням функцій держави.

Можна вважати, що Постанова Кабінету міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 “Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” дає можливість проводити експертизу виконання посадовою особою своїх функціональних обов'язків, а також вимог Закону України “Про державну службу” та інших актів законодавства. Адже діяльність органу влади є сукупністю діяльності посадових осіб цього органу влади [222, с. 13–14].

Серед останніх позитивних зрушень у справі реалізації процедур громадської експертизи ефективності діяльності органів виконавчої влади не можна не відзначити, що нарешті запрацював *електронний реєстр громадських експертиз* [350],

який з вересня 2010 року став частиною урядового сайту “Громадянське суспільство і влада” [103] і дозволяє в повному обсязі виконувати Постанову Кабінету міністрів України від 5 листопада 2008 року за № 976 [274].

Приклади наведених у названому Реєстрі громадських експертиз: “Оцінювання стану виконання у 2009 році Кіровоградською обласною та районними державними адміністраціями реалізації в Кіровоградській області державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в частині проведення консультацій з громадськістю та забезпечення участі громадськості у врядуванні, а також надання пропозицій щодо покращення державної політики”, “Стан реалізації обласної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року, затвердженої рішенням обласної ради від 04 жовтня 2007 року № 409” та ін., – свідчать про участь громадськості саме в оцінці ефективності державного управління. Проте їх результати можуть використовуватись у подальших громадських експертизах проектів державних рішень.

Аналітики Українського незалежного центру політичних досліджень – розглядаючи громадську експертизу як механізм залучення широкої громадськості до оцінки державної політики та її покращення – розробили комплексні методичні рекомендації щодо планування і проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [222]. Вони виходять з того, що громадська експертиза є дуже корисним і потрібним ресурсом не лише для інститутів громадянського суспільства, але й *для самих органів виконавчої влади*. Адже останні безкоштовно отримують зовнішній аудит своєї діяльності та цінні рекомендації щодо очікувань соціальних груп, пріоритетів політики, бажаних заходів для її реалізації тощо. Органи влади отримують додатковий консультативний ресурс, а також волонтерів в особі організацій громадянського суспільства. Важко не погодитись, що все це потенційно має сприяти покращенню якості управлінських рішень, виробленню політики, зорієнтованої на потреби громадян, ефективному використанню державних ресурсів та громадської підтримки урядової політики. Саме тому механізм громадської експертизи є обов’язковим елементом правової,

демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством [222, с. 6].

У цьому контексті важливим є думка Г. Алтинбекової, що широка участь громадян у політичному процесі забезпечує ефективний контроль за посадовими особами, попереджує зловживання владою, відсторонення депутатів від народу, бюрократизацію чиновницького апарату. Відповідно, неурядові організації, забезпечуючи контроль над органами державної влади і місцевого самоврядування, виступають у ролі інструменту подолання тоталітарних і бюрократичних тенденцій у політичній системі [8].

Механізм реалізації влади громадських організацій представлений у формі шести етапного циклу включення громадських організацій до розподілу влади в структурі цілого – соціального організму країни. Після внесення проблеми на обговорення до адміністративного органу, громадські організації долучаються до дискусії з приводу нього, а також можуть надавати допомогу як експерти в оцінці певного питання. Після його схвалення вони сприяють роботі органів державної влади і самоврядування, які це рішення виконують, а також впливають на формування громадської думки, і є репрезентантами останньої у відносинах з державними інституціями та органами місцевого самоврядування, можуть долучатися до її аналізу – виконуючи в такий спосіб функції соціального контролю і оцінки прийнятого державно–політичного рішення.

7.2. Політична участь як основна форма реалізації влади громадських організацій *(Г. О. Нестеренко, Г. Я. Дідух)*

Справедливою є теза, що формування сталого позитивного ставлення до влади у значній частини електорату і забезпечення участі населення в управлінні справами держави і суспільства є більш ефективним, якщо органи державної влади вступають у діалогічні відносини не з

дифузним електоратом, а зі структурами громадянського суспільства (органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, релігійними організаціями, недержавними організаціями у сфері бізнесу, освіти і культури, соціального захисту, а також іншими формами ініціативної участі громадян у рішення конкретних соціальних проблем) [66, с. 10–11]. Адже взаємодія органів влади із громадою забезпечує не тільки прямий зв'язок, а й безпосередньо зворотний, що сприяє прозорості та відкритості діяльності владних структур. А це відповідно сприяє демократизації суспільства, адже громадянин відчуває себе почутим, а це у свою чергу визначає впевненість громадянина в його причетності до суспільного розвитку.

Громадські організації є складовою громадянського суспільства, яка забезпечує захист і реалізацію неполітичних інтересів громадян, використовуючи різні, у тому числі політичні інструменти. Визначаючи різноманітні шляхи і приклади розгортання окремих етапів механізму реалізації влади громадських організацій, ми поступово приходимо до висновку, що основною і узагальнюючою формою цього саморозгортання постає **політична участь** населення. Саме вона забезпечує *розбудову структури громадянського суспільства як специфічного носія влади*.

Традиційно склалося, що неполітична сфера користується більшим авторитетом серед населення, адже враховує буденні потреби громадян, наближується до них, відображає нагальні інтереси пересічного індивіда. Так, Г. Зеленько зазначає, що за відсутності каналів політичної взаємодії влади і суспільства на українських територіях протягом періоду бездержавності розвинулися форми політико–демократичної самореалізації громадян поза політичною сферою. Поряд з політичними формами суспільної самоорганізації в Україні дещо пізніше відроджуються і з'являються незалежні громадські організації поза політичною сферою. У цьому сенсі визначальну роль мала одна із основних її передумов – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб'єкта, яка формується на основі певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій [155].

Проблемами політичної участі здавна цікавляться дослідники різних країн. Різні вчені намагаються знайти

відповідь на питання, чому людина бере або не бере участь у політиці, які фактори мають вирішальний вплив на вибір тих чи інших форм політичної діяльності, чому індивіди висловлюють свою підтримку або незгоду із будь-якими політичними силами, програмами, інститутами.

В. Бортніков [40], проводячи детальний аналіз спроб визначення сутності явища політичної участі, що намагалися дати деякі автори, не може визнати їх задовільними на підставі того, що вони не дають повної картини політичної участі, здатної слугувати основою для її адекватного відображення. Найбільш ґрунтовний теоретичний аналіз згаданого поняття на пострадянському просторі здійснив російський вчений Д. Гончаров, який розглядає політичну участь крізь призму біхевіоральної парадигми в контексті соціокультурного і структурно-функціонального аналізу сучасного суспільства. Вчений вважає, що саме американському досліднику Дж. Нагелю належить одне з універсальних визначень поняття “політична участь”, а саме: “участь охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності”. Саме політична система, на його думку, є компонентом визначення участі.

На думку більшості дослідників, політична участь передбачає широкий спектр політичної активності, пов’язаний зі специфічним ставленням соціальних суб’єктів до влади. Російська дослідниця О. Мелешкіна визначає політичну участь як “більш-менш” регулярне і, зокрема, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, засобом якого громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень”.

На думку М. Пірен, “політична участь – це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючій всередині неї політичні відносини і структуру людини”.

За Г. Беловим, під політичною участю розуміється “будь-яке сприяння політичній системі у здійсненні її функції, впливовий прояв громадянином, його групами своїх інтересів і позицій щодо влади”. На його думку, до участі також приєднуються різні форми суспільної активності, участь у формуванні суспільної думки на зборах, мітингах,

маніфестаціях, використання свободи слова. Київський дослідник П. Шляхтун також обмежує сферу політичної участі громадян непрофесійною політичною діяльністю, найпоширенішими формами якої є вибори і референдуми.

На думку О. Чемшита, політична участь – це “будь-яка дія або бездіяльність, спрямована на зміну чи збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства”. Політичну участь взагалі, дослідник визначає як свідомі дії або відмову від них, які роблять політичні актори (громадяни, групи інтересів, політичні партії тощо) з метою найбільш повної реалізації відповідних базових потреб.

В. Горбатенко в ролі важливого інструменту реалізації ефективної участі пропонує створення нових різновидів інститутів, які забезпечували б не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим на його думку, є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів прийняття політичних рішень, вільний час, доступ до ЗМІ тощо.

Політична участь характеризується не лише ступенем активності індивіда, а й ще багатьма чинниками, які в сукупності визначають поведінку суб'єкта політичних відносин. У політичній науці під терміном “політична поведінка” розуміють не лише дії окремих учасників, а й масові виступи, як організованих суб'єктів влади, так і стихійні дії натовпу. Це можуть бути акції на підтримку системи або такі, що спрямовані проти неї.

Підводячи підсумки, В. Бортніков наголошує: не варто забувати, що політична участь – це, насамперед, категорія політична. А світ політичного є складним, багат шаровим і разом з тим мінливим явищем, особливою сферою життєдіяльності людей, пов'язаною із владними відносинами, з державою та державним устроєм, з тими інститутами, принципами, нормами, мораллю, які покликані гарантувати життєздатність спільноти, реалізацію її загальної волі, інтересів та потреб. В умовах державно-організованого суспільства включення громадян у процес прийняття рішень і управління так чи інакше політизується в його соціальній, економічній та духовно-культурній сферах. Політичну участь

в ролі універсального явища можна розглядати, таким чином, як включення членів суспільства на індивідуальному, класово–груповому, національно–етнічному, релігійному та іншому рівнях у процес політико–владних відносин [40].

Отже, політична участь – це дії, які здійснюються членами соціально–політичної спільноти на індивідуальній чи груповій основі з метою здійснити вплив на процес підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень, здійснення державної політики чи вибір політичних діячів на будь–якому рівні влади – місцевому, регіональному, загально–національному. Застосовується це поняття до дій будь–якої людини, чи то політичний діяч, державна посадова особа, чи пересічний громадянин, який бере активну участь у здійсненні політики у межах політичної системи будь–якого типу [95, с. 239].

Г. Алтинбекова зазначає, що не можна політичну участь зводити тільки до участі у виборах і державному управлінні. Це поняття є значно ширшим, і визначається як залучення членів суспільства до наявних політичних відносин і до структури влади [8].

Авторка стверджує, що об'єктивні характеристики політичної діяльності і суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння власної ролі у ній є підставою для виокремлення *рівнів і типів участі*:

1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, які надходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, яка не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;

2) діяльність, яка пов'язана із делегуванням повноважень: участь у виборах (місцевого чи державного рівнів), референдумах тощо;

3) участь у діяльності політичних і неполітичних громадських організацій: партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;

4) виконання політичних функцій у межах державних інститутів;

5) професійна, керівна політико–ідеологічна діяльність;

6) участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, які спрямовані на докорінну перебудову наявної

політичної системи [8].

А. Матвійчук у своєму дисертаційному дослідженні робить висновок, що існують чотири основні шляхи впливу громадських організацій на державну політику: безпосередній вплив, який визначається розв'язанням актуальних проблем, які не можуть бути вирішені державою; консультативний, що визначається намаганням спрямовувати й корегувати державну політику; інноваційний – розробка та демонстрація нових шляхів вирішення проблем; наглядовий – контроль за виконанням державної політики [248, с. 16].

В. Купрій [213] визначає три основні форми, яких може набувати взаємодія між організаціями громадського суспільства та виробниками державної політики: 1) інформування (органи влади інформують громадські організації про певні прийняті рішення); 2) консультація (дає можливість отримати зворотний зв'язок, виявити альтернативні точки зору на варіанти політики, відмінності у поглядах та позиціях сторін); 3) активна участь (неурядові організації виконують певний вид робіт в процесі вироблення державної політики).

Інші дослідники, зважаючи на те, що громадські організації проявляють активність не лише в політичній, а й інших сферах, використовують термін “громадська участь”. Так, у збірці за редакцією М. Лаціби, Н. Ходько зазначається, що інститути громадської участі виконують декілька важливих завдань [403]:

- подання незалежної аналітичної допомоги різним органам законодавчої та виконавчої гілок влади;

- надання експертних оцінок документів або подій;

- представлення інтересів тих категорій населення або сегментів економічної і політичної системи, на які спрямовані певні заходи або законодавчі акти. Ступінь представлення може коливатися від простого озвучення їхньої думки і забезпечення зворотного зв'язку до жорсткого лобювання їхніх інтересів;

- підвищення якості законодавчих технологій та в удосконалення нормативно–правової бази;

- здійснення контролю за діяльністю органів влади, цю функцію слід убачати передовсім у забезпеченні зворотного

зв'язку органів влади з об'єктами урядування, інтереси яких ці ради і мають відстежувати та представляти;

– органи виконавчої влади і комітети отримують завдяки громадським радам додатковий експертний потенціал, додаткові ресурси;

– сприяння розвитку громадської ініціативи.

Ми в контексті нашого дослідження вважаємо правомірним використовувати поняття політичної і громадської участі як синоніми.

За ступенем інтенсивності виокремлюють постійну та епізодичну, систематичну та періодичну політичну участь. Л. Мілбрайт зазначає, що існує чотири основні форми політичної участі: “активна” (керівництво державними і партійними установами, діяльність кандидатів на вибірні посади на представницьких зборах, організація передвиборчих кампаній тощо), “проміжна” (участь у політичних зборах, фінансова підтримка партій, контакти з офіційними особами і політичними лідерами тощо), “спостерігаюча” (участь у демонстраціях, спроби залучення інших громадян до процесу голосування чи до політичної дискусії тощо), а також “апатійна” – відсторонене ставлення громадян до політики [95, с. 239–240].

Виокремлюють також, *залежно від мотивації дій*, два види політичної участі – автономну (свідомо обумовлені форми політичної поведінки індивідів) і мобілізаційну (вимушена участь у політичних діях під тиском держави, страху, підкупу, боргу та інших неполітичних стимулів).

Залежно від співвідношення з діючими в державі законами зазвичай виокремлюють конвенційні (легальні, законні) і неконвенційні форми політичної участі. До перших належать – голосування, участь у роботі партій та інших політичних організацій і у компаніях, які ними проводяться, участь у політичному житті громади – збори, грошові пожертви тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях. Неконвенційні форми політичної участі – це участь у вуличних демонстраціях, мітингах та інших формах протесту з порушенням законів; протест проти “аморальних” дій влади у вигляді голодувань, спалень тощо; відмова підпорядковуватися несправедливим законам [95, с. 239–241].

З другого боку, правомірно виокремлювати два рівні впливу громадських інституцій на державні органи:

– їхні рішення мають для державних органів консультативний характер. Одним із прикладів ефективної участі консультативної ради в роботі місцевих органів влади є пріоритетні ради міста Дейтона в штаті Огайо, США. Рекомендації пріоритетних рад не мають обов'язкового характеру, але враховуються муніципалітетом з огляду на те, що в них відбиті результати вивчення потреб усіх верств населення міста, вони допомагають міській владі планувати свою роботу, скеровуючи її на задоволення реальних потреб громадян і за цього раціонально витрачаючи фінанси;

– ці рішення можуть мати й обов'язковий характер. Прикладом цього виступають болівійські спостережні комітети, створені для підтримання зв'язку між так званими територіальними організаціями громадян, членами яких є жителі сільських районів, представники корінного населення та члени міських громад, і муніципальних органів влади, та контролю за використанням муніципальних ресурсів. Комітети повинні складатися з представників від кожного кантону або району, що перебувають у юрисдикції даного органу влади, і повинні обиратися відповідними територіальними організаціями громадян. Якщо комітет забороняє використання муніципальних ресурсів, що перебувають у розпорядженні виконавчих органів громади, він доповідає про це владі, яка може зажадати від муніципалітету (виконавчого органу) виправити ситуацію, а якщо виконавчий орган не зважає на ці вимоги, то повинен заявити про свою неспроможність національному сенату.

Іншим прикладом прямого впливу на роботу державних органів є Оперативна група Сан-Франциско, що виступає як арбітр між особою, якій відмовлено в наданні документа, і зберігачем державних документів. У складі Оперативної групи є спеціальний відділ скарг, що займається розглядом заяв організацій і фізичних осіб, яким було відмовлено в наданні державних документів, відкритих для доступу громадськості. За скаргою особи, якій відмовлено в наданні доступу до документа, відділ скарг може видати наказ, що вимагає від зберігача документів надати документ, який вимагався.

Ш. Арштайн [495, с. 216–224] виділив вісім рівнів громадської участі, які він диференціював за її ступенем:

– відсутність участі (впливовості) – підміна реальної громадської участі, її імітація владою:

1) маніпулювання;

2) терапія;

– обмежена участь (впливовість) – характеризується можливістю громадян отримувати інформацію та висловлювати думки і включає форми:

3) інформування;

4) консультація;

5) врахування думки;

– реальна (дієва) участь (впливовість):

6) партнерство;

7) делегування повноважень;

8) громадське управління.

На думку О. Крутій [211], визначають чотири можливі шляхи впливу громадських організацій на державну політику: безпосередня взаємодія, консультативні дії, переговорні процеси з владними структурами та наглядовий контроль.

П. Манжола [240] виокремлює такі форми впливу громадян та інституцій громадянського суспільства на процес підготовки та прийняття політичних рішень:

– безпосередня участь громадян (вибори, референдуми), що впливає на державну політику і відповідні рішення;

– опосередковане представництво інтересів громадян (через депутатів усіх рівнів, виборних посадовців, політичні партії);

– діяльність громадських організацій, асоціацій, профспілок;

– направлення пропозицій, петицій, звернень, вимог до органів влади, які безпосередньо приймають управлінські рішення – до глави держави, законодавчого органу (зокрема парламентських комітетів), в органи виконавчої влади, державні комітети тощо;

– підготовка громадських експертиз, експертних висновків і оцінок як щодо конкретних документів, рішень, так й щодо певних суспільних подій;

– організація громадських акцій (мирні збори),

громадських слухань;

– діяльність громадських рад, створених при державних органах законодавчої та виконавчої гілок влади, з числа представників громадських об'єднань;

– обговорення в засобах масової інформації, соціологічні опитування та моніторинги громадської думки;

– проведення семінарів, “круглих столів”, консультацій за участю експертів, зацікавлених груп, засобах масової інформації.

Отже, громадські організації безпосередньо і опосередковано впливають на процес прийняття політичних рішень. Якщо коротко, то *опосередкований вплив* громадських організацій реалізується головним чином через належність індивіда до громадської організації. *Безпосередній же вплив* може бути реалізований через:

– вплив на прийняття рішень органами влади;

– організацію передвиборчих компаній;

– відстоювання інтересів громадян;

– організацію громадських слухань і публічних консультацій;

– участь у експертних комісіях;

– організацію виконання управлінських рішень;

– здійснення контролю за діяльністю влади.

Так, зокрема, належність індивіда до будь-якої громадської організації є вже однією із форм прояву політичної участі. Крім того, вони здійснюють вплив на керівництво державними установами, діяльність кандидатів на виборні посади, організацію передвиборчих кампаній, змушуючи рахуватися зі своїми вимогами. Просуваючи свої інтереси у органах державної влади, організовуючи проведення громадських слухань, залучаючись до процедур експертної оцінки, беручи участь в організації виконання політичних рішень, здійснюючи вплив на процес формування громадської думки, а також залучаючись до процедури зворотного зв'язку щодо різноманітних державних рішень, громадські організації беруть активну участь у формуванні і реалізації державної політики на всіх рівнях влади від наддержавного до рівня громадянського суспільства окремої країни або її місцевої територіальної громади.

Громадські організації оптимізують участь громадян у політичних зборах, можуть опосередковано впливати на вектори фінансової підтримки партій, налагоджують контакти пересічних громадян з офіційними особами і політичними лідерами.

Так звана “спостерігаюча” форма участі осіб у прийнятті політичних рішень також відчуває на собі вплив громадських організацій, адже вони сприяють залученню окремих індивідів до виявів громадської непокори, мітингів, демонстрацій тощо.

Індивіди – члени громадських організацій, на нашу думку, є більш схильними до прийняття чи неприйняття політики, тобто мають більш чітко усвідомлену позицію щодо тих чи інших проявів державної влади. Це стає можливим завдяки інструментальній участі громадянського суспільства у формуванні активної позиції населення, розбудові системи громадянської освіти і виховання, про що мова піде далі.

Громадяни, які не належать до громадських організацій, найчастіше чітко і обґрунтовано не можуть сформулювати власну політичну позицію, намагаючись будь-що дистанціюватися від влади.

Така поведінка має певні ризики, для повнішого розуміння яких варто згадати основні ідеї концепції громадянської культури американських дослідників Г. Алмонда і С. Верби, та впливу останньої на стабільність демократичного політичного режиму [7]. Вони виокремили три основних типи політичної культури, а саме: *прихожанську*, де немає конкретизації політичних ролей і де орієнтація зазвичай не конкретизується; *підданську*, де ставлення до політичної системи у цілому є пасивним; і культуру участі, в якій члени суспільства чітко орієнтовані на систему загалом, на систематичне залучення до процесу прийняття політичних рішень. Дослідники зазначають, що розвиток демократії є можливим завдяки формуванню громадянської культури як змішаного типу політичної культури. В її межах багато хто з громадян може бути активним у політиці, але більшість відіграє пасивну роль підданих. І навіть у тих, хто активно виконує роль громадянина, якості підданих і громадян не повністю витіснено. Це стає можливим завдяки тому факту, що по-перше, орієнтації прихожанина і підданого змінюють

інтенсивність політичного залучення і активності індивіда. Політична діяльність є лише частиною інтересів громадянина, і при чому, не дуже важливою. Зберігання інших орієнтації обмежує ступінь його залучення до політичної діяльності і підтримує політику у потрібних межах. Більш того, орієнтації прихожанина і підданого не просто співіснують з орієнтаціями учасника, вони пронизують та видозмінюють їх [7].

Комплексний аналіз діяльності громадських організації дозволяє нам стверджувати, що вони є одним із **ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**. Характерними ознаками громадських організацій є їх недержавний (неурядовий) характер, самоуправління, добровільність, некомерційність, неприбутковість і суспільна користь діяльності організації [110]. Діяльність неурядових організацій забезпечує захист професійних, особистих, неполітичних інтересів населення (ті, які усвідомлюються особою поза контекстом її участі у процесі розподілу влади) за використання політичних методів і включення до формування державної політики.

Така сутнісна наповненість феномену громадських організацій, поєднання в їх діяльності політичного і неполітичного аспектів забезпечують поєднання прихожанського, підданського і активістського типів політичної культури. Відповідно, оптимізується процес формування громадянської політичної культури населення як чинника демократизації суспільства.

Громадські організації є безпосередніми агентами демократизації суспільства, залучаються до цього процесу на всіх рівнях прийняття політичних рішень: наддержавному і міждержавному, державному, рівні місцевого самоврядування і рівні громадянського суспільства. Зазначимо, що природа неурядових організацій як представника неполітичних інтересів сприяє залученню громадян до формування і реалізації державної політики, починаючи від інтересів громади і закінчуючи транснаціональними корпораціями. Причому статистичні дані свідчать, що особливістю неурядових організацій в Україні є те, що за масштабністю діяльності лише 5 % з них мають міжнародний характер, 10 % – загальнодержавний, а 85 % – мають місцевий та обласний

рівень [110].

Така непропорційність масштабів представлення інтересів населення логічно пояснюється сутнісними рисами громадських організацій, їх призначенням захищати неполітичні інтереси пересічного громадянина. Найкращим чином зазначене покликання неурядових організацій реалізується на місцевому рівні.

Повертаючись до політичної участі, як зовнішнього прояву механізму реалізації влади громадських організацій, зазначимо, погоджуючись із Г. Алтинбековою, що політична участь залежить від політичного режиму. У демократичному суспільстві ця участь є загальною, вільною, ініціативною і дієвою у вирішенні питань, які зачіпають важливі інтереси громадян. Для них вона є засобом досягнення цілей, реалізації потреб у самовираженні і самоствердженні, прояву почуття громадянськості. Демократична держава забезпечує таку вільну участь за допомогою правових норм і процедур, а також достатньо рівноцінним розподілом серед різних прошарків суспільства таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів прийняття рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації. Демократичне суспільство приймає такі форми протесту і незгоди, як мітинги, демонстрації, пікетування, страйки, відсилання петицій [8].

Проте без участі громадських організацій політична участь громадян перестає відігравати позитивну роль як стосовно інтересів держави, так і щодо конкретних потреб пересічних громадян.

Щодо діючих у державі законів політична участь громадян набуває легального і нелегального характеру. Діяти легально – це означає голосувати, брати участь у роботі партій та інших політичних організацій і кампаніях, які ними проводяться, у політичному житті громади, здійснювати грошові пожертви та різного роду матеріальну допомогу тощо. Тут, крім власне членства в громадських організаціях, взаємодія індивіда і держави може бути не опосередкована діяльністю неурядового сегменту суспільства.

Деяко складнішою є ситуація з прикладами нелегальних (неконвенційних) форм політичної участі. Залучення громадян до мітингів, публічних вуличних демонстрацій, інших форм

протесту з порушенням закону, відмова підпорядковуватися несправедливим законам, протести у вигляді голодувань, спалень тощо, набувають стихійного неорганізованого характеру. Без посередництва громадських організацій, з якими влада може вести конструктивний діалог, вони є прямою загрозою життю і безпеці їх учасників, зводять нанівець зусилля влади мирними засобами вирішувати посталу проблему.

Для пересічних громадян членство в громадських організаціях є необхідним з точки зору об'єднання спільних зусиль, спрямовує на вирішення того чи іншого питання. У них забезпечується *синергетичний ефект*, а саме: зростання ефективності діяльності в результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему, за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності) [4]. Тобто всього, чого людина не може досягти своїми власними зусиллями, вона може спробувати, об'єднавши їх зі схожими зусиллями інших. Отже, діяльність громадських організацій репрезентує інтереси пересічних громадян на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях.

Залучення індивідів до лав неурядових організацій сприяє формуванню **соціального капіталу** як “результату співпраці між індивідуальними та корпоративними акторами (особистостями, спільнотами, організаціями). Соціальний капітал, – за твердженням В. Сукачова, – це сукупність норм, соціальних відносин, інституцій, довіра до них – усе, що визначає, яким чином та в яких умовах відбувається кооперація зусиль для досягнення спільної мети. Соціальний капітал передбачає добровільну горизонтальну кооперацію (співпрацю між суб'єктами, відносно рівними за статусом), так би мовити самоорганізацію суспільства [404, с. 15].

Дослідженню сутності соціального капіталу в ринковій економіці останнім часом надається значна увага як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній літературі. Зокрема, проблеми формування довіри як основи розвитку соціального капіталу аналізуються В. Радаєвим, В. Гейцем. Соціальний капітал як елемент сталого розвитку суспільства трактується С. Наделем, С. Соколенко, М. Горожанкіна аналізує капітал у політекономічному аспекті [116].

Вітчизняна дослідниця О. Убейволк проводить комплексний соціально-філософський аналіз феномену соціального капіталу, його сутності, генези, форм тощо. Розуміючи його як складову соціальності людини, автор демонструє, що соціальний капітал проявляється та відтворюється у соціальних зв'язках, побудованих на взаємній довірі, репутації та загальних нормах, що ґрунтуються на відносинах партнерства. У своєму дисертаційному дослідженні О. Убейволк обґрунтовує, що соціальний капітал наділяє людину та групу, до якої вона належить, певними перевагами щодо доступу, володіння, розпорядження та користування обмеженими суспільними благами [426].

На думку Дж. Коулмана, який розглядає соціальний капітал як форму людського, він не потрапляє під сувору дефініцію – його можна визначити як зовнішні та внутрішні зв'язки організації, яка є продуктивним ресурсом. Автор акцентує увагу на необхідності розвитку зв'язків між соціальними групами, адже вони можуть стати основою для задоволення вузьких інтересів, перешкоджають вільному доступу інформації та інших ресурсів, що могли б забезпечити вигоди для співтовариства.

Американський соціолог Р. Патнам зазначає, що соціальний капітал стосується норм взаємності, довіри, що виникають між індивідами, об'єднаннями та організаціями на основі спільності інтересів. Він дійшов висновку, що соціальний капітал характеризує такі особливості соціальної організації, як довіра, норми та мережа громадської ефективності. Соціальний капітал дає змогу досягти певної мети, він сприяє спонтанній кооперації. Автор також зазначає, що соціальний капітал формується у чесному суспільстві, а руйнується в хибному.

На відміну від людського й інтелектуального капіталу, соціальний не може стати результатом дії окремої людини, її атрибутом, він виростає з пріоритету суспільних чеснот над індивідуальними. Ф. Фукуяма вважає, що соціальний капітал – це неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей. Це може бути як мала група, так і корпорація і суспільство загалом.

На думку В. Радаєва, соціальний капітал – це “сукупність

відносин, що породжують дії”. Ці відносини пов’язані з очікуванням того, що інші агенти будуть виконувати свої обов’язки... Ця одночасна концентрація очікувань і зобов’язань визначається узагальнюючим поняттям “довіра”. Чим більше зобов’язань нагромаджено в співтоваристві, тим вищий рівень соціального капіталу.

Як бачимо, під загальною назвою соціального капіталу згруповано такі явища, як довіра, правила співтовариства, голосування, участь у реформах та спільна діяльність за інтересами в різних групах, зміцнення неформальних громадських інституцій у країні тощо. Він передбачає горизонтальні зв’язки між людьми і соціальні мережі (сукупність суспільних, неформальних об’єднань, міжособистісні, ділові, сімейні зв’язки) й відповідні норми, що впливають на доходи та добробут членів співтовариств.

На нашу думку, соціальний капітал є сукупністю зв’язків, що виникають між членами соціальних груп, і підтримуються на основі неформальних цінностей та норм, що сприяє розвитку довіри, соціальної підтримки, співробітництва і взаємодії. Ці зв’язки мають передбачати одержання вигоди, адже вони більше нагадують соціальні відносини, а не соціальний капітал.

Структурну основу соціального капіталу формує мережа соціальних зв’язків для передачі інформації, економії ресурсів, взаємного навчання правилам поведінки, формування репутації. Завдяки соціальній мережі, що часто має тенденцію до відносної замкнутості, складається інституційна основа соціального капіталу, а саме – належність до певного соціального кола або членство у групі. До того ж останні можуть підкріплюватися і формальними статусами, наприклад, члена асоціації або клубу. Членство у групі забезпечує підтримку з боку колективного капіталу.

Соціальний капітал представлений неречовими носіями, тому його нагромадження здійснюється теж у неречовій формі. На нашу думку, нагромадження соціального капіталу можна дослідити через відносини суспільного відтворення, в межах яких він проявляється завдяки зміні кількісних і якісних показників, що свідчать про наявність переважно екстенсивного або інтенсивного способу капіталоутворення.

Соціальний капітал – це результат організаційної взаємодії, тому має не індивідуальну, а громадську природу. Для того, щоб володіти ним, людина повинна бути пов'язаною з іншими людьми, чому сприяє громадська активність населення [116].

У контексті реалізації влади громадських організацій корисною є точка зору про *взаємозв'язок громадянської активності і соціального капіталу*. Користуючись словами Р. Патнама, “громадянське суспільство характеризується активною і орієнтованою на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами і заснованими на довірі та співпраці суспільними відносинами”, називаючи все це “соціальним капіталом”. Громадяни, здобуваючи соціальний капітал за рахунок участі в організаціях громадянського суспільства, надалі можуть використовувати його для заміщення демократичних принципів в управлінні державою. Р. Патнам визначає соціальний капітал як “соціальну організацію, мережу, норму поведінки та довіри, що полегшують координацію дій та співпрацю задля спільної користі”.

Отже, наслідком існування і саморозгортання змісту соціального капіталу буде громадянська активність. Громадське життя означає безпосередню співпрацю в групах за інтересами з упорядкованими горизонтальними зв'язками, які створюють соціальний капітал, що може бути використаний для впливу на справи суспільства. Ідеться про участь населення у добровільних громадських об'єднаннях, що прищеплює уміння спільно працювати на благо громади, брати на себе відповідальність за колективну діяльність та посилює довіру між членами громади. Громадська, або політична, участь постає індикатором соціального капіталу [26].

Тому не можна не погодитись, що надзвичайно важливою є роль соціального капіталу в політичному житті. Як стверджує В. Сукачов, різноманітні неурядові громадські організації відіграють істотну роль у політичному процесі. Такі організації об'єднують та артикулюють інтереси окремих суспільних груп, здатні більш ефективно впливати на державний апарат, якщо артикульовані інтереси не знаходять підтримки, сприяти стабілізації політичного життя [404]. Отже, участь громадян у

неурядових організаціях є передумовою формування соціального капіталу, а значить і вироблення у них довіри до влади.

Можна констатувати і зворотний ефект, а саме: тільки у суспільствах з високим рівнем соціальних зв'язків, які вимірюються такими категоріями, як “довіра”, “взаємодопомога”, “взаємоповага” тощо можуть формуватися і функціонувати життєздатні громадські організації.

Отже, участь індивідів у громадських організаціях є необхідною умовою реалізації їх інтересів як у відносинах з державою владою усіх рівнів, так і запорукою формування соціального капіталу суспільства, а значить і сталого його розвитку.

Специфічною формою реалізації влади громадських організацій виступає так звана **організація громади**, яка виступає специфічним носієм владних функцій. Якщо політична участь – це узагальнена, основна форма реалізації громадянської влади, то ***організацію громади ми розглядаємо як ключовий метод стимулювання політичної участі.***

Організація громади – це метод роботи з громадськістю, що був започаткований у 1940–х роках в США. Організатори громади відрізняли свою роботу від інших стратегій роботи з громадськістю, а саме від стратегій надання правового захисту, надання послуг та розвитку громади [290].

Організація громади бере початок з 1940–х років, коли у Чикаго розпочав свою роботу з мешканцями Сол Алінський (він же є автором терміну “Community organizing” – “Організація громади”). Його методика швидко здобула популярність серед простих американців й з користю почала використовуватись у багатьох інших містах США. На той час стратегія С. Алінського полягала у спрямуванні методів боротьби за рівність прав, які використовували американські робітники, на покращення умов життя в районах міст. Отримавши перші позитивні результати, він направив всі свої зусилля на узагальнення та поширення власного досвіду: запровадження тренінгів для організаторів громад та створення їхньої мережі. Зараз схожі мережі діють у всіх штатах, в Європі активно працює Європейська мережа організації громад (ECON) [149].

Для державного управління і правових наук України **поняття громади** є порівняно новим. Проте за останні кілька років воно отримало низку наукових тлумачень. Так, феномен громади відзначив М. Орзіх, на думку якого громада виступає як “нормативно–правова *модель самоорганізації* населення з відповідними організаційними (управлінськими) структурами, здатними виражати, реалізовувати і захищати територіальний інтерес у якості права і законного інтересу місцевого самоврядування” (курсив наш. – Авт.).

Громада в США розглядається як *первинний осередок суспільства* й одночасно як його модель, в якому виникають основні соціально–політичні відносини і проектується потім на “верхні поверхи” соціально–політичної системи.

Незважаючи на розходження в трактуваннях поняття “громади”, більшість учених визнають наявність чотирьох її основних ознак:

- населення (спільність людей) – історична, культурна, сусідська тощо;

- місце (територія), простір у межах визначених границь (географічних, адміністративних, економічних, інформаційних тощо);

- соціальна взаємодія (сусідських відносин, загальні правила й норми поведження, загальний уряд, суспільні послуги, організації, взаємозв’язок у виробничій діяльності і т. д.);

- почуття співтовариства (психологічна ідентифікація зі співтовариством) – спільність цінностей, почуття приналежності, почуття причетності до подій у співтоваристві тощо [26].

Наприклад, Ю. Сурмін під громадою розуміє *автономну соціальну надструктуру*, об’єднану перманентною *спільною діяльністю*.

Громаду також доречно розглядати з точки зору правових відносин:

- як колектив самостійних суб’єктів права – фізичних осіб;

- як первинний суб’єкт місцевого самоврядування та елемент системи місцевого самоврядування;

- як суб’єкт бюджетного права, за яким визнаний відповідний бюджет місцевого самоврядування;

- як суб’єкт податкових відносин;

- як суб’єкт права комунальної власності.

Громада також виступає і як *носіє певного культурного надбання*, якому можуть бути притаманні місцеві традиції та звичаї, та носія духовно–інтелектуального потенціалу, сукупність трудових ресурсів [26].

У вітчизняній науковій термінології уявлення про розвиток і організацію громади чітко корелюють із принципами *місцевого самоврядування*.

О. Євтушенко зазначає, що сьогодні змінюється роль територіальної громади, органів місцевого самоврядування, які починають відігравати активну політичну роль у вирішенні місцевих питань. Посилюється значимість цього інституту, який стає складовою частиною процесу політичної демократизації, пов'язаного з розширенням можливостей для політичної участі громадян і деконцентрації влади. Інституціональні трансформації на місцевому рівні впливають не тільки на систему публічного управління, позначаючись на параметрах її ефективності, стійкості, оперативності тощо, але й на трансформацію політичної системи [125].

А. Матвієнко визначає характерними рисами місцевого самоврядування самотійність суб'єкта, який не є складовою державного механізму управління, здійснення публічної влади частиною народу – членами конкретної територіальної громади, здійснення громадою (“місцевим співтовариством”) народовладдя у межах певної території як безпосередньо (референдуми, вибори, сходи), так і через органи місцевого самоврядування, наявністю особливого суб'єкта – громади – мешканців певної території, самотійністю, яка виражена в організаційній відокремленості, а також у праві на фінансово–економічні ресурси, відповідальністю за свою діяльність, що забезпечується різними формами контролю з боку населення, поєднанням засад інституту громадянського суспільства і державної влади, в якому баланс державних і місцевих інтересів забезпечується законом [247].

Між громадою як носієм владних функцій, і місцевим самоврядуванням існує певна відмінність: перші є ключовим владним суб'єктом на місцевому рівні, які забезпечують свою участь у прийнятті політичних рішень за допомогою спеціально створених органів місцевого самоврядування. Останнім громада делегує частину своїх повноважень, що

оптимізує їх виконання, адже у такому випадку це здійснюється на професійному рівні. Зазначений розподіл сприяє розбудові громадянського суспільства та ефективній взаємодії з ним державних інституцій.

Л. Климанська, визначаючи термін “громада”, зазначає, що він вживається у різних контекстах. У найбільш загальному плані, громада – це система обов’язків та відповідальностей (зовсім неформального характеру), що передбачаються, коли люди мають бажання та волю допомогти одне одному. Такі зв’язки можуть існувати як об’єктивна передумова, якщо йдеться про солідарні відносини, або як продукт, що з’являється, коли люди працюють разом для досягнення спільної мети. Люди завжди є членами одночасно і географічних (резидентних), і ідентифікаційних громад (їх члени об’єднані спільними соціальними, професійними, віросповідними, віковими ознаками), а також громад за інтересами [180].

Серед визначень громади, Л. Климанська подає кілька таких:

– громада – це група людей, які опинилися у спільній ситуації. Ті, хто належить до громади, мають визначені спільні риси, які пов’язують їх. Ці спільні риси можуть бути виокремлені за місцем проживання (резидентна громада), за місцем проживання і культурною закоріненістю у зв’язку з цим (ідентифікаційні громади), а можуть бути чимось, що турбує їх поза межами проживання (нерезидентні громади – громади за інтересами);

– громада – це спільна діяльність, як процес і як результат. Вони включають усі можливі відносини між людьми, взаємини між членами громади не лімітові тільки роботою, або тільки політикою, або тільки спортом, або тільки чимось одним;

– громада – це колективна дія, яка є результатом усвідомлення людьми свого спільного інтересу і, як наслідок, маємо його реалізацію посередництвом громади;

– сформована ідентичність. Поняття громади пов’язане з наявністю певної приналежності до громади або “духу громади” [180].

На наш погляд, у контексті вивчення громадських

організацій найбільш релевантними є тлумачення громади, які стосується групи людей, що відстоюють власні інтереси або інтереси громадян.

Спробуємо розмежувати такі поняття, як “громадські організації”, “громада”, “соціальний капітал”.

Погоджуючись із Л. Климанською, стверджуємо, що головною рисою такої асоціації, як громада, є те, що вона є “об’єднанням нового типу, що відрізняється як від традиційно існуючих груп, таких як сім’я, так і від організацій, які свідомо утворюються урядом на підставі формальних правил” [180].

Натомість соціальний капітал – це багатство громади, адже остання будується на соціальному капіталі, як на запасах соціальної довіри, норм та мережі взаємозв’язків, що виникають тоді, коли люди вирішують спільну проблему. Якщо немає адекватного соціального капіталу, важко побудувати смисл громади [180].

По суті, соціальний капітал є однією з головних умов формування і функціонування дієвих громад і громадських організацій. Проте, на нашу думку, у громадах ступінь взаємної довіри, взаємодопомоги між їх членами, тобто індекс соціального капіталу є вищим, ніж у громадських організаціях. Пояснюється це, можливо, територіальною, ідентифікаційною, проблемною спільностями, а також тим фактом, що громади не зосереджують увагу тільки на вирішенні якогось одного виду проблем.

Водночас, саме громадські організації забезпечують участь громад у формуванні і реалізації державної політики. Можливим цей процес є завдяки методу організації громади, який змістовно складається з трьох процесів. До них належить:

- посилення влади шляхом залучення громадян до визначення проблем, які вони мають, та бажаних шляхів вирішення цих проблем;

- визначення, які особи та інституції можуть вирішити проблеми; ведення з ними переговорів та використання засобів тиску й конфронтації;

- у разі необхідності, розбудова демократично керованої громадської організації, яка спроможна сприяти продовженню реформ та уособлює волю і владу громадян, інтереси яких вона представляє [290].

Громада та її члени мають можливість залучитися до формування та реалізації державної політики через використання таких інструментів, як внесення до органів державної влади проблем на розгляд, вплив на них за допомогою груп тиску та лобістських методів тощо, а, як ми визначили раніше, монополію на використання цих інструментів розподілу влади мають громадські організації. Тому тільки у тісній співпраці, об'єднуючи свої зусилля, громади і громадські організації мають можливість залучення до розподілу влади у суспільстві.

У рамках організації громади можна виокремити чотири основні *методи роботи з громадськістю*. Перша – *стратегія правового захисту* – зазвичай ґрунтуються на заходах, що включають громадянську просвіту, конфронтацію та переговори, залучення експертів, які представляють інтереси тих, хто відчуває наслідки цієї проблеми, та які організують громадські освітньо-інформаційні кампанії. Зазначені стратегії мають короткострокову орієнтацію і зосереджені на проблемах, які є важливими для громади.

Стратегія надання послуг також мають короткострокову орієнтацію, надають громадянам послуги, яких вони потребують. Для цього здійснюється оцінка потреб та запланованих заходів, орієнтовані ці потреби на процес та результати і співпрацю з органами влади, може здійснюватися надання послуг працівниками державних організацій.

Стратегія розвитку громади, як правило, ґрунтуються на середньостроковій орієнтації, визначенні проблем шляхом проведення запланованих заходів, орієнтовані на процес, передбачають співпрацю з владою і управління проектами. Спільні зусилля, що спрямовані на розвиток і розбудову громади, є зазвичай культурно-освітнього характеру (проведення фестивалів, виставок, творчих вечорів).

П. Ворона вважає, що громада як частина соціуму, яка діє на локальному рівні, розвивається у визначених природних, економічних, соціальних і політичних умовах і несе в собі відбиток їхнього сукупного впливу.

Автор пропонує стадійну характеристику генезису територіальної громади, що містить інституціональні елементи в їхній хронологічній послідовності: “територія” – “спільне

проживання” – “відносини, що виникають між членами місцевого співтовариства на основі колективних інтересів” – “колективна свідомість, що виникає як підсумок реалізації колективних інтересів” [67].

Влада громадських організацій знаходить свій зовнішній вимір у четвертій формі роботи з громадськістю, а саме: в організації громади, коли громадяни відстоюють свої права та *створюють громадські організації*. Вона ґрунтується на довгостроковій орієнтації, передбачає визначення проблем шляхом проведення індивідуальних інтерв'ю, орієнтована на дії, конфронтацію та переговори, роботу команди експертів для організації громадян [290].

Отже, організація громади – це набір конкретних інструментів громадської роботи, які дають змогу залучити якнайбільшу кількість мешканців громади до вирішення спільних проблем свого міста (району міста, села) у різних сферах життя (житлово–комунальне господарство, містобудування, охорона здоров'я, громадський транспорт, освіта, екологія, культурна спадщина та багато інших) [149].

Процес організації громади передбачає виявлення проблем, які є найбільш актуальними для місцевої громади, залучення мешканців до вирішення спільних проблем, ведення переговорів із зацікавленими сторонами та особами, які впливають на прийняття рішень, створення коаліції задля ефективного розв'язання проблеми, залучення коштів, які необхідні для проведення кампаній з організації громад [149].

Якщо до цього ми стверджували, що між громадою і громадськими організаціями існує відмінність, яка визначається більш високим показником соціального капіталу у громадах, то як висновок не можемо не визнати, що *найвищим ступенем роботи з громадськістю є організація громади, яка й передбачає створення громадських організацій для організованого професійного захисту інтересів громади*.

Говорячи про механізм, який забезпечує ці процеси – тобто про механізм реалізації влади громадських організацій – можна стверджувати, що організація громади являє собою деяку максимум ефективності його функціонування. З другого боку, він повинен мати і такі компоненти, які забезпечують початкові кроки в його розгортанні і в подальшому

стимулюють діяльність громадських організацій і на демократизацію суспільства. За нашим припущенням, такими базовими і стимулюючими компонентами правомірно вважати громадянську освіту і виховання.

7.3. Роль громадянської освіти і виховання в розбудові механізму реалізації влади громадських організацій *(М. В. Михайліченко)*

Розбудова в Україні правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави органічно пов'язана з удосконаленням системи громадянської освіти, формуванням у молоді високих громадянських якостей і демократичної культури [12]. Тому одним із основних принципів державної політики в галузі освіти в Законах України “Про освіту” та “Про вищу освіту” визначено виховання громадянськості й любові до Вітчизни як важливих якостей майбутніх громадян. У “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” необхідність розбудови в Україні системи громадянської освіти зумовлюється потребою розвитку “державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити всім громадянам рівні стартові можливості для розвитку й застосування їхніх потенційних здібностей, досягнення суб'єктивно привабливих, і, водночас, соціально значущих цілей як умови реалізації найголовнішої соціально-психологічної потреби особистості – потреби в самовизначенні і самоствердженні” [466, с. 6–7].

Виходячи з перспектив розбудови мабутнього нації і виховання наступного покоління, а також із більшої сприйнятливості молодих людей до нової актуальної інформації, громадянська освіта насамперед стосується саме молоді. Але певним чином має охоплювати представників усіх соціальних і вікових груп населення.

Розвиток громадянської освіти є важливим завданням, що

постає перед сучасними країнами цілого світу. Свідченням зростання інтересу до проблем громадянської освіти є значна кількість різноманітних програм і проектів, наукових конференцій та публікацій. Зокрема, “Концепція громадянського виховання”, розглянута та схвалена Президією Академії педагогічних наук 19 квітня 2000 року, “Концепцію громадянської освіти в Україні” розроблено в рамках Проекту “Освіта для демократії в Україні”. В останні роки реалізується “Рамкова програма співробітництва у сфері освіти між Міністерством освіти і науки України та Директоратом освіти Ради Європи”. Програма визначає напрями, в яких Рада Європи має найбільший досвід, та таких, що відповідають політичним і стратегічним цілям України.

Основна мета такої співпраці – формування нової генерації молоді, яка, поділяючи цінності громадянського демократичного суспільства, поважає культуру, релігію та світосприйняття інших народів, вільно володіє кількома європейськими мовами, що забезпечує основу для динамічного розвитку і самореалізації в освітньому та професійному спрямуванні на території об’єднаної Європи.

У межах реалізації Програми в галузі освіти для демократичного громадянства й освіти в галузі прав людини проводиться така робота:

- розвиток та впровадження освітньої політики щодо демократичного громадянства і соціального залучення;
- нові ролі та компетенції вчителів;
- демократичне управління освітніми закладами.

Так, зокрема, свідченням реалізації названих завдань є проведення на основі Плану дій Україна–Рада Європи спільно із Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін “Нова Доба” міжнародний семінар “Нові методи викладання історії у багатокультурному суспільстві”; у 2008 році на базі Академії педагогічних наук України відбулась Міжнародна наукова конференція “Міжкультурний діалог у сучасній освіті”; у травні 2009 року Департаментом освіти Ради Європи спільно з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова та Всеукраїнською спілкою викладачів суспільних дисциплін і громадянської

освіти проведено Міжнародний науково–методичний семінар “Базова підготовка вчителів історії до роботи в полікультурному середовищі”; у липні 2009 р. на базі Київського університету імені Бориса Грінченка відбувся регіональний науково–практичний семінар “Використання мультиперспективності у викладанні історії з позицій примирення та толерантності”; у грудні цього ж року Українсько–Канадський проект “Розбудова демократії” спільно з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова провів Міжнародну науково–практичну конференцію “Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх вчителів засобами громадянської освіти”.

На думку науковців, **громадянська освіта** – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [129]. Громадянська освіта – це вимога часу, тому розвиток і вдосконалення її системи є актуальним завданням для всіх демократичних країн. Багатий досвід громадянської освіти накопичено в умовах зрілих демократій Великої Британії, США, Канади, Франції, Італії, Нідерландів та інших країн, де створено різноманітні підручники, розроблено навчальні курси, діють науково–методичні центри. Значних зусиль щодо розвитку освіти для демократії докладають і посткомуністичні країни, зокрема, Польща, Румунія, Латвія, Росія. Значний позитивний досвід у цій галузі накопичено в Україні. Сучасна українська педагогіка спирається на багату історичну спадщину, на кращі традиції у вихованні громадян. Протягом останніх років у нашій країні вжито чимало заходів із впровадження системи громадянської освіти: випущено підручники “Ми – громадяни України”, “Мистецтво жити в громаді”, “Вчимося бути громадянами”, “Вчимося обирати”, “Живемо за правилами”, проведені міжнародні проекти “Розбудова демократії”, “Громадянська освіта – Україна” тощо [18].

З погляду реалізації завдань – громадянська освіта є цілісним, безперервним процесом, спрямованим на формування свідомого громадянина, його навичок

громадянського співжиття, розуміння і застосування своїх прав і обов'язків, усвідомленої підтримки тих, хто реально може забезпечити його інтереси.

Громадянська освіта є важливим компонентом демократичних перетворень ще й тому, що звертається до проблем побудови системи, яка визначає і встановлює єдині правила гри для організацій та індивідів. Громадяни перехідних суспільств потребують уміння оцінювати конкуруючі пропозиції політики та ідеї. В цьому аспекті саме школа як осередок громадянської освіти має сприяти розвиткові демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодих людей, усвідомлення та визнання ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

Мета і сутність громадянської освіти полягають у наданні кожній особистості знань, що є необхідними для існування й ефективного функціонування в сучасному суспільстві, визначають його громадянську компетентність, політико-правову й соціально-економічну освіченість – те, що називають культурою соціальності [129].

Громадянська освіта передбачає формування *громадянськості* як інтегрованої і фундаментальної духовно-моральної якості особистості, яка є світоглядною й психологічною характеристикою молодої людини, яку характеризує відповідний рівень громадянської компетентності, що визначає особисту громадянську зрілість і професійну готовність [18].

Очевидно, щоб забезпечити мету **громадянського виховання**, школа як один з інститутів соціалізації повинна підготувати підрастаюче покоління до життя в громадянському суспільстві. Однак шкільні предмети гуманітарного циклу, такі як українська мова, українська література, історія, географія України, музика, образотворче мистецтво, своїм змістом ще недостатньо відображають проблеми громадянського навчання і виховання, сучасний рівень громадянської освіти, новий її зміст з пріоритетом загальнолюдських цінностей, що ґрунтується на національній основі. І тому реалізація завдань громадянської освіти вимагає

введення нових предметів, створення нового покоління підручників, відповідних навчально–методичних посібників. Забезпечити цілісний зміст громадянської освіти можуть такі предмети середньої школи: “Права людини”, “Основи правознавства”, “Основи політології”, “Основи економічних знань” та “Соціологія” як завершальний предмет цього суспільствознавчого циклу. Вивчення їх повинно базуватись на певних принципах формування громадянина, серед яких принцип безперервності, принцип міждисциплінарності, зв’язку з практичною діяльністю, принцип інтеркультурності суспільства.

З досвіду проведених досліджень результативними є, зокрема, введення завдяки варіативній складовій навчального плану середньої школи низки правознавчих курсів “Права дитини”, “Права людини”, “Практичне право”, “Громадянська освіта” та ін.; проведення Всеукраїнської олімпіади з основ правознавства; запровадження Всеукраїнського турніру юних правознавців; Дитячого форуму “Держава, яка чує дітей”; тематичних конкурсів знавців права; організації клубів “Юний правознавець”. Це сприяло б розв’язанню проблеми оптимізації безперервної правової освіти і виховання учнівської молоді в підсистемі “школа I–III ступенів” – “вища школа” – “післядипломна освіта”. Зокрема, на основному етапі професійного становлення майбутнього фахівця (його навчанні у вищому закладі) громадянознавчу складову інтегровано до змісту навчальних дисциплін гуманітарного та соціально–економічного циклу. Очевидно, що це дає змогу не лише втілити, а й збагатити провідну ідею навчальних курсів, які викладають за вибором у старшій школі, а саме “Досліджуючи гуманітарне право”, “Ми громадяни України”, “Кроки до демократії”, “Історія для громадянина”, “Виховуємо людину і громадянина”, “Основи правових знань” тощо [179, с. 141–147].

Аналіз досвіду громадянської освіти учнівської молоді в умовах вищої школи дає підстави стверджувати, що він особливий. У зарубіжній вищій школі сформувалася система громадянської освіти студентства, системостворювальним компонентом якої є такі нормативні навчальні курси, як “Навколишнє середовище”, “Людина і суспільство”,

“Демократія”, “Громадянознавство” тощо. Окремі науковці звертають увагу ще й на той факт, що європейські заклади освіти, на відміну від американських, надають проблемі чітких ідеологічних орієнтирів. Зокрема, вважають плідними ідеї спільного європейського громадянства, практичної підготовки майбутньої інтелектуальної еліти до успішного виконання у майбутньому всієї сукупності громадянських ролей.

Загалом спрямованість професійної освіти на засвоєння тієї системи знань і цінностей, які були традиційними й сталими впродовж минулих десятиліть, вже не відповідає сучасному соціальному замовленню й глобальним перетворенням у державі і світі. Сьогодні ставиться завдання виховання самостійних, ініціативних і відповідальних членів суспільства, здатних ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих, економічних, державотворчих завдань. Виконання цих завдань потребує суттєвого посилення самостійної продуктивної діяльності майбутніх фахівців, розвитку їх особистісних якостей і творчих здібностей, умінь самостійно здобувати нові знання і розв’язувати соціальні та професійні проблеми, орієнтуватись у складному й багатогранному житті суспільства.

Аналіз досвіду освітніх систем багатьох розвинених країн світу показує, що одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами, інтеграції до європейського та світового освітнього простору є запровадження **компетентнісного підходу**.

Слід враховувати, що метою громадянського виховання є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд і спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Ці громадянські чесноти мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно.

Якими ж якостями і характеристиками необхідно володіти сучасному громадянину?

Такі особистісні якості й здібності називають **громадянською компетентністю**, яка сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї

здатності швидко реагувати на запити часу [260].

Враховуючи зазначене, вважаємо можливим розглядати процес формування громадянської компетентності як складову професійного становлення, а положення компетентнісного підходу – як теоретичну й технологічну основу їх громадянської освіти [189]. Компетентнісний підхід щодо громадянської освіти виражається у формуванні громадянської компетентності. Разом з тим, громадянську компетентність, зазвичай, розглядають як сукупність освітніх елементів, що складається з системи знань, умінь, навичок, переживань, емоційно–ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною і державою. Це дозволяє інтерпретувати громадянську компетентність як певне особистісне новоутворення, формування якого відбувається шляхом реалізації сукупності навчальних і виховних систем у процесі професійної підготовки, а також як складову його професіоналізму.

Громадянську компетентність розглядають як складову професійної компетентності [179, с. 141–147]. Оскільки змістовна характеристика цього поняття визначається також терміном “громадянськість”, під яким розуміють духовно–моральну якість, що характеризує людину як особистість, визначає її моральну й духовну сутність, слід визнати, що громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськості [55]. Відповідно громадянськість як психологічне утворення є лише частиною громадянської компетентності, під якою в більш широкому значенні слід розуміти здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [407, с. 20–25].

Громадянська компетентність є невід'ємною частиною загальної культури особистості, зокрема **громадянської культури**. Оскільки компетентнісний підхід на сьогодні є одним з основних у громадянській освіті, необхідно відзначити

два важливих моменти.

По–перше, реалізація компетентнісного підходу не може здійснюватися відокремлено від засвоєння громадянських цінностей. Такі цінності включають певні ідеали, переконання й відповідну етичну позицію, без яких неможливе становлення громадянської компетентності. Громадянська компетентність, на відміну від інших компетентностей, не може формуватися без опори на громадянські цінності й не може реалізовуватися поза системою ціннісних орієнтацій. По–друге, процес становлення компетентності здійснюється тільки в спільній діяльності, у взаємодії. Компетентність може реалізовуватися тільки в діяльності. Тому громадянська компетентність припускає як наявність певної життєвої позиції, так і внутрішньої готовності до її реалізації, і може повністю виявитися тільки в реальній життєвій або професійній ситуації.

Узагальнення зазначених положень дозволяє стверджувати, що громадянська компетентність є складним інтегрованим утворенням у структурі особистості, може розглядатися як складова його професійної культури й професійної компетентності, є виявом його громадянської культури, основою громадянської зрілості.

Реалізація компетентнісного підходу в системі з іншими підходами у професійній освіті сприятиме досягненню основної мети – підготовки кваліфікованого фахівця відповідного рівня з високим рівнем громадянської культури й готовності здійснювати громадянське виховання і громадянську освіту, який вільно орієнтується в професійній і соціальній галузях діяльності, здатний до ефективної роботи на рівні світових стандартів, актуалізований до постійного професійного росту, соціальної і професійної мобільності. Громадянська компетентність є важливим чинником професійної компетентності і пов'язана з усіма її структурними компонентами і змістовими характеристиками.

Характерно, що у формуванні особистості громадянина саме громадянські цінності є важливою складовою його громадянської позиції. Серед них можна виділити почуття відповідальності за сучасне і майбутнє держави й нації, патріотизм, розвинену національну свідомість і самосвідомість,

національну гідність, правову вихованість та глибоке розуміння ролі рідної мови.

Отже, громадянська компетентність є складним інтегрованим утворенням у цілісній структурі особистості фахівця, яка визначає його громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість і водночас є компонентом його професійної культури та професійної компетентності, результатом оволодіння педагогічною професією, що проявляється у готовності до ефективного розв'язання завдань громадянської освіти у процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей і здібностей.

Компетентнісний підхід передбачає, що громадянська компетентність має бути одним з найважливіших навчальних результатів громадянської освіти (разом з громадянськими цінностями й досвідом громадянської діяльності). Громадянська компетентність у контексті професійної підготовки має розглядатися як певний проміжний результат. Він має характеризуватися сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов для виконання соціальної і професійної діяльності, результатом особистісно–професійного розвитку, який є відображенням відповідності громадянської компетентності суспільним вимогам та фаховим стандартам.

Основними способами формування громадянської компетентності є громадянська освіта й виховання та спрямована соціалізація у соціокультурному середовищі навчального закладу. Проведені наукові розвідки [18; 258; 315, с. 20–25] дозволяють виокремити певні *закономірності формування громадянської компетентності* у процесі професійної підготовки:

1. Мета громадянського виховання та освіти студентів залежить від громадянського досвіду. Громадянський досвід – це досвід, що включає знання про громадянські цінності, уміння жити в умовах громадянського суспільства, навички громадянської поведінки. Зі зміною культурно–історичних умов потреби суспільства змінюються, об'єктивно оновлюється процес і зміст громадянського виховання. Морально–етичні вимоги суспільства до громадян знаходять віддзеркалення в законодавчих актах, нормах, традиціях. Тому громадянське

виховання зі всіма елементами, що входять до нього, залежить від можливостей громадянського суспільства і від умов, в яких таке виховання здійснюється.

2. Ефективність громадянського виховання залежить від поєднання об'єктивних і суб'єктивних потреб студентів у виборі різноманітних форм і методів громадянської діяльності. Закономірний зв'язок між виховною дією і активною громадянською діяльністю, власною громадянською позицією, системою відносин з реальною дійсністю зумовлюється тим, що особистісний розвиток людини відбувається тільки завдяки “привласненню” нею громадянського досвіду в різних проявах.

3. Ступінь громадянської активності залежить від застосованої системи стимулювання і мотивації діяльності. Мотиви діяльності, потреби в громадянсько-цінних вчинках і поведінці становлять внутрішню структуру процесу формування громадянської компетентності. Задоволення потреб здійснюється на основі установок, мотивів і ціннісних орієнтацій. У навчально-виховній та громадянській діяльності майбутній фахівець має навчатися орієнтуватися в перевагах професії, загальнолюдських та громадянських цінностях. Крім того, готуючись до професійної діяльності, майбутній педагог має оволодіти принципами і методичними правилами поведінки в суспільстві, яких дотримується сам і до яких буде залучати своїх вихованців.

Оскільки громадянська компетентність виступає своєрідною синтезувальною ключовою компетентністю, що базується на цілій низці предметних і галузевих компетентностей, то завдання створення умов для її становлення не може бути вирішене засобами тільки традиційної громадянської освіти в межах дисциплін і курсів суспільно-політичного циклу. Величезна роль у цьому процесі належить іншим освітнім компонентам, зокрема, фаховим та психолого-педагогічним дисциплінам.

Вважаємо, що у вищому навчальному закладі функції узгодження дидактичних, змістовних та методичних впливів різних навчальних дисциплін на професійне і громадянське становлення особистості може виконувати навчальний курс “Громадянська освіта”, запровадження якого в практику підготовки бакалаврів є необхідною умовою формування

громадянської компетентності [18]. Його головною характеристикою є інтегративність – поєднання різних гуманітарних дисциплін: соціології, історії, соціальної педагогіки, психології, політології, історії політичних і правових учень, політичної антропології та ін. в органічну єдність, з метою використання їх гуманітарного потенціалу і формування у студентів відповідних знань, якостей і компетенцій. Інтеграційний підхід передбачає системне вирішення проблемних питань економічного, соціально–психологічного, політичного, правового й іншого змісту навчальних дисциплін соціально–гуманітарної підготовки.

Отже громадянська освіта – це освіта, яка спрямована на формування знань, умінь, навичок і громадянських компетенцій, необхідних громадянину для життя в демократичній державі. Громадянин має права, може захистити їх, знає, як працюють соціальні інститути держави. Громадянська освіта – це також соціалізація індивідів та політична соціалізація, це сукупність процесів становлення політичної та громадянської свідомості та поведінки особистості, прийняття й виконання політичних ролей, вияви активності в них, формування громадянської культури. Освічене громадянство, якому властиве розвинене почуття власної гідності, знання своїх прав та обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є засадою становлення демократичного й заможного суспільства. Високий рівень громадянської соціалізації індивідів є передумовою поступу в розвитку суспільних відносин та запорукою їхньої стабільності.

Громадянська освіта може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту, причетності всього суспільства до справи утвердження демократії, надання вихованцям прикладів ефективної громадянської дії, тому до справи громадянської освіти доцільно залучати широкі кола громадськості, громадські організації, родини, засоби масової інформації, громади за місцем розташування навчального закладу [129].

Загальними *напрямами реалізації* таких завдань є:

– проведення широкого обговорення щодо важливості громадянської освіти (або освіти для демократії) у суспільстві, використовуючи ЗМІ, круглі столи, конференції педагогічної

громадськості за участі науковців; запровадження постійно діючих семінарів з проблем громадянської освіти; залучення до обговорення та співробітництва громадських організацій, асоціацій, батьків;

– включення проблематики громадянського суспільства та формування громадянськості, політичної культури до дослідницьких програм і планів навчальних та наукових закладів;

– узгодження змісту освіти, навчальних планів та програм уже існуючих дисциплін гуманітарного циклу, орієнтуючись на пріоритетність формування культури громадянськості;

– вивчення та узагальнення міжнародного досвіду освіти для демократії, висвітлення його у фахових журналах, на науково–теоретичних і практичних конференціях та семінарах;

– забезпечення підготовки спеціалістів, які здійснюватимуть перепідготовку вчителів і викладачів;

– розробка курсів, окремих модулів, навчально–методичного забезпечення для підготовки та перепідготовки вчителів;

– запровадження спеціалізації “громадянська освіта” на курсах перепідготовки вчителів у інститутах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів; включення до програм підвищення кваліфікації керівників навчально–виховних закладів тематики громадянської освіти;

– створення на базі інститутів післядипломної освіти, громадських організацій центрів для навчання різних категорій педагогічних працівників демократичних методів взаємодії з вихованцями;

– залучення громадських організацій до співробітництва із закладами освіти в напрямку розробки науково–методичного забезпечення громадянської освіти, залучення школярів та вчителів до участі у суспільному житті.

Якими є сучасні тенденції реалізації концепції громадянської освіти і виховання?

На сьогодні очевидно, що сучасне суспільство ще не звільнилося від авторитарних методів навчання та виховання, і враховуючи, що демократії не можна навчити недемократичними методами, пріоритетним напрямком

громадянської освіти є реальна демократизація суспільного життя, створення демократичного клімату в освітньому середовищі. Для реалізації цього завдання визначено такі шляхи реалізації концепції громадянської освіти:

- навчати вчителів демократичних методів взаємодії з вихованцями, орієнтації на суб'єктний підхід, уміння створити демократичний клімат на засадах взаємної довіри, поваги до прав і свобод, толерантності; створити умови для розвитку почуття власної гідності, відповідальності, здатності до самовизначення;

- широко впроваджувати проблемно–діалогічні підходи, активні методи навчання і виховання;

- використовувати інтелектуальний потенціал громадських організацій;

- упровадження окремого курсу “Громадянська освіта”, зокрема у вищій школі, варіативних модулів, які можна включати у шкільні навчальні предмети. Так, зокрема, самодостатнім є навчальний курс “Громадянська освіта”, створений за участю науковців класичних і педагогічних університетів України під керівництвом Т. В. Ладиченко, професора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [18].

Отже, зміст громадянської освіти охоплює:

- культурологічні знання, ядром яких у системі освіти для демократії є культура міжгрупових і міжособистісних відносин. Оволодіння культурними багатствами своєї нації відбувається водночас із вихованням доброзичливого і зацікавленого ставлення до культур інших народів, етнічних спільнот, які складають культурне багатоманіття регіону, України, Європи, міжнародного географічного регіону, світу. Одним із важливих чинників політичної і духовної консолідації українського полікультурного суспільства, формування української політичної нації є відродження української мови, вільне володіння нею як державною всіма громадянами України, функціональна двомовність і багатомовність її громадян;

- філософські та аксіологічні знання про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності;

- політичні знання про демократичні принципи функціонування політичної системи і влади та їхні особливості

в Україні; процедури та механізми формування і функціонування державних структур, порядок реалізації їхніх повноважень, апеляцій до них; основи конституційного устрою України, особливості взаємодії органів державної влади і органів місцевого самоврядування та їхня відповідальність перед громадянами;

– правові знання про право та його роль в суспільстві; Конституцію як основний закон; основи конституційного ладу країни; порядок формування, діяльності та взаємодії державних органів і органів місцевого самоврядування; права людини, механізми їх захисту, обов'язки і відповідальність; національні та міжнародні нормативні акти, присвячені цій проблемі;

– економічні знання про сутність ринкових відносин як елемента демократії; основні економічні принципи; фінансові системи, систему соціального забезпечення та соціального захисту; соціально–економічні аспекти екологічної проблеми, проблеми розвитку та екологічної безпеки;

– соціально–психологічні знання про психологічну природу та сутність владно–підвладних відносин; мотивацію соціальної поведінки особистості; психологічні особливості інформаційного впливу на свідомість виборців; способи розв'язання конфліктних ситуацій; ефективні форми комунікативної взаємодії.

Одним із основних завдань, що має бути розв'язане системою громадянської освіти, є забезпечення **мінімальної функціональної громадянської освіченості** особи. Тому зміст освіти повинен спрямовуватися на здобуття досвіду громадянських дій і переживань, основних громадянських умінь, а саме:

– реалізовувати своє право на участь у виборах та інших формах прямої демократії;

– відстоювати свої права шляхом участі в діяльності об'єднань громадян та громадянських акціях;

– захищати свої права у взаємодії з державними органами та органами місцевого самоврядування;

– відстоювати свої права шляхом апеляції до суду, правоохоронних та правозахисних організацій;

– орієнтуватися в умовах вільного ринку; відстоювати свої

права як споживача і платника податків;

- використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій;

- диференціювати емоційні та раціональні компоненти власного вибору;

- критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;

- комунікативні уміння.

Зміст громадянської освіти має бути зорієнтованим не лише на розвиток понять із різних галузей наукового знання, а й на формування емоційно–ціннісного компонента громадянської культури особистості, що насамперед включає: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості; усвідомлення себе громадянином і патріотом України; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законослухняність; активна позиція щодо необхідності участі в демократичних перетвореннях; усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі; критичне сприйняття соціально–політичної інформації; усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їхні наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві [12, с. 391–476; 18; 128; 466, с. 6–7; 258; 315].

Оволодіння системою знань сприяє формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації в кожній із сфер суспільного життя. Особистісне зростання як результат громадянської освіти виявляється у громадянській компетентності, яку характеризують культура громадянськості, відчуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати, відданість демократичним цінностям, віра в них, прихильність до таких цінностей суспільного життя, як права людини, верховенство права, правління закону, справедливість, політична освіченість, знання, визнання і дотримання законів, толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів, участь громадян у суспільних справах, зокрема,

громадських організаціях [12, с. 391–476; 407, с. 20–25].

Сьогодні серед основних сфер, в яких ймовірно посилення соціальної активності громадських організацій, такі:

– протидія поширенню соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія, захворювання на ВІЛ/СНІД): світова практика доводить, що неурядові організації якнайкраще здатні впоратися із поширеними проблемами у цій сфері – як шляхом безпосередньої участі, так і за допомогою залучення представників бізнесу;

– створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованої на покращення підготовки робочої сили (останнє є надзвичайно актуальним відносно тих соціальних верств, які виявилися найбільш вразливими під час кризи – безробітна молодь, інваліди, некваліфіковані працівники, особи, що страждають на наркозалежність);

– благодійна діяльність: реєстрація значної кількості благодійних організацій і фондів та удосконалення відповідної законодавчої бази стимулюватимуть зростання активності вітчизняних неурядових організацій у сфері благодійництва.

На користь посилення соціальної складової у діяльності представників громадянського суспільства свідчать такі дані: наразі найбільш пріоритетними сферами діяльності громадських організацій є соціальний захист населення (69 %), охорона здоров'я (49 %), освіта і права людини (відповідно по 48 %), розвиток громади та підтримка громадських ініціатив (47 % та 46 % відповідно) [407, с. 20–25].

Важливу роль у реалізації громадянської освіти виконують недержавні аналітичні центри, які виступають “інтелектуальним ядром” широкого кола громадських організацій в Україні. Адже, як було зазначено в підрозділі 7.1, серед їх функцій – підвищення рівня поінформованості населення щодо власних прав і свобод, актуальних проблем соціально–політичного розвитку, а також сприяння реалізації механізмів громадської участі. За даними Інтернет–проекту “Мережа аналітичних центрів України” [254], станом на 1 лютого 2005 р., в Україні діяло близько 115 цих так званих “мозкових центри”. Ядром українських Think Tanks виступає Київ – 67 центрів, Львів – 32, Донецьк – 28, Харків –

23 Закарпаття – 15, Волинь, Дніпропетровськ, Тернопіль, Хмельницький, Чернівці – по 14, Луганськ, Полтава, Івано–Франківськ, Крим, Вінниця, Херсон, Запоріжжя, Чернігів – 10–13 центрів. Понад два десятки Think Tanks утворено при вищих навчальних закладах України, зокрема, Дніпропетровському, Київському, Таврійському, Тернопільському та Чернівецькому національних університетах, НАДУ при Президентові України, Харківській національній юридичній академії та ін. Фінансування просунутих українських think tanks, як і в Польщі та Чехії здебільшого зовнішнє.

Наведемо деякі приклади окремих українських “мозкових центрів”, які зараз успішно працюють і виконують функцію сприяння громадянській освіті населення.

Міжнародний центр перспективних досліджень засновано в 1993 р. Мета діяльності центру – сприяння розвитку демократичного суспільства та ринкової економіки в Україні, процесам європейської інтеграції України. Здійснює аналітичні дослідження економіки України, прогнози розвитку та оцінку можливих ризиків. На основі опитування 300 промислових підприємств України проводить щоквартальний моніторинг української економіки на мікрорівні. Фінансування здебільшого міжнародне. Річний бюджет – 1,2 млн. дол. У центрі на постійній основі працює 45 професійних працівників.

Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова – неприбуткова громадська організація. Здійснює дослідження в таких сферах: внутрішня політика; соціально–економічний розвиток України; енергетика; державне управління; міжнародна економіка; зовнішня політика; національна безпека і оборона; військове будівництво; міжнародна і регіональна безпека; миротворча діяльність. УЦЕПД об'єднав експертів у галузях історії, політології, філософії, соціології, права, міжнародних відносин, економіки, енергетики та воєнної безпеки. В Центрі на постійній основі працюють 24 чол. Експерти УЦЕПД отримали фахову підготовку у вітчизняних та іноземних університетах, мають вчені ступені і звання, досвід роботи в органах державної влади. Для проведення досліджень Центр залучає широке коло висококваліфікованих експертів на контрактній основі. Цілі УЦЕПД: розробка моделей

соціально–економічного розвитку України та механізмів їх реалізації; сприяння конструктивній взаємодії гілок влади; розбудова ефективної, економічно необтяжливої Воєнної організації держави; підвищення ефективності взаємодії держави і суспільства, обґрунтованості державних рішень, результативності власної участі в процесі їх прийняття; налагодження плідної співпраці з міжнародними аналітичними центрами, проведення спільних досліджень з актуальних проблем. УЦЕПД забезпечує високу якість аналітичної продукції. Це одна з найдосвідченіших NGO в Україні, яка виконує дослідницькі роботи в провідних наукових установах держави; практичні роботи в органах державної влади: Адміністрації Президента, Кабінеті Міністрів, Апараті Ради національної безпеки і оборони, Міністерстві оборони та Генеральному штабі Збройних Сил України; бере участь у підготовці та проведенні виборчих кампаній; участь у розробці законодавчих і нормативних документів: Конституційного договору, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Стратегії забезпечення економічної безпеки України, Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони України”, нормативних актів, державних і галузевих програм; розробці аналітичних матеріалів з актуальних проблем національної безпеки; здійснює підготовку аналітичних доповідей Президентові України, Прем’єр–міністрові; України, Секретареві Ради національної безпеки і оборони України; надає консультації парламентським комітетам, Уряду України.

Інститут демократії імені Пилипа Орлика створено в 1993 р. Основні напрямки діяльності охоплюють широкий спектр проблем: дослідження державного самоуправління та місцевого самоврядування, громадянського суспільства, національної безпеки, прав людини та національних меншин, охорони довкілля. Джерела фінансування – здебільшого міжнародне. Має близько 20 постійних професійних працівників та 30 асоційованих.

Інститут трансформації суспільства (інститут О. Соскіна) засновано в 1994 р. Проводить дослідження в галузі економічних реформ, політичної трансформації суспільства, соціології, державного управління і національної безпеки,

геополітики. Видає журнал “Економічний часопис”. Джерела фінансування внутрішньоукраїнські та міжнародні. Має 10 професійних працівників та 50 сумісників.

Центр інновацій та розвитку засновано у 1996 р. Напрямки діяльності – розвиток “третього сектору” в Україні. Видає свій журнал. Річний бюджет – 25 тис. дол. Має 6 постійних працівників та 20 інших.

Серед регіональних можна виділити зокрема Політологічний центр “Генеза” у Львові, Український культурологічний центр у Донецьку, Кримський центр незалежних політичних дослідників та журналістів.

У цілому, проведений аналіз громадянської освіти та суб'єктів її забезпечення дає підставу для такого висновку. Щодо механізму реалізації влади громадських організацій громадянська освіта і виховання виконують підготовчу роль – вони каталізують утворення фундаменту, на якому визріває громадянська компетентність і громадянська культура. Останні, у свою чергу, стають посередниками у справі реалізації влади громадських організацій. Зовнішній вимір розгортання цього механізму, на який теж впливають громадянська освіта і виховання, – це, фактично, розбудова громадянського суспільства. Завдяки фаховій цілеспрямованій громадянській освіті громадянське суспільство функціонує не хаотично, а в режимі активної узгодженої самоорганізації, забезпечуючи достатні темпи демократизації соціуму.

РОЗДІЛ 8

КРИТЕРІЙНА БАЗА ОЦІНКИ МІРИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СПІЛЬНОТИ ЗАВДЯКИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Виконання комплексу попередніх дослідницьких завдань дозволяє нам підійти до кінцевого етапу аналізу діяльності громадських організацій та їх впливу на процеси демократизації суспільства. За класичною логікою, цей кінцевий етап полягає в оцінці ефективності розгортання досліджуваного явища. У нашому випадку ми повинні оцінити ефективність впливу громадських організацій на демократичні перетворення суспільства. Причому ми намагатимемось не обмежувати цю оцінку кордонами України, а вести завершальний етап аналізу в узагальненому вигляді. А для цього необхідно розробити комплекс критеріїв оцінки міри демократизації соціального розвитку світової спільноти завдяки діяльності громадських організацій.

Очевидно, система критеріїв, яку належить спроектувати, не може бути простою, адже – крім того, що змістовно процеси демократизації і становлення громадянського суспільства вже засвідчили свою складність багаторічною практикою, – в полі нашої наукової уваги перебуває не одне явище і не просто два явища, відокремлені одне від одного. У полі нашої уваги – *причинно–наслідковий зв'язок* між функціонуванням громадських організацій і процесами демократизації

спільноти різного масштабу і ступеня складності.

Виходячи з того, що будь-яка діяльність – будучи соціальною за природою – поєднує в собі особистісний і суспільний аспекти, індивідуальний і колективний виміри, процеси об'єктивації та суб'єктивації, на нашу думку, *комплекс критеріїв оцінки досліджуваного нами причинно-наслідкового зв'язку має включити два виміри: особистісний і суспільний*. Мається на увазі, що процеси демократизації, з одного боку, реалізуються на рівні суспільному, спільнотному в єдності принципів соціальної справедливості, рівності тощо, з другого – переживаються кожною окремою особистістю як та чи інша ступінь свободи, права на участь у державних справах.

8.1. Особистісний вимір оцінки розгортання процесів демократизації під впливом громадських організацій (Г. О. Нестеренко)

Термін “*критерій*” (походить від грец. слова “*criterion*” – мірило для оцінки чого-небудь) має приблизно однакові тлумачення в різних словниках та наукових монографіях:

– критерій – ознака, на підставі якої оцінюється яке-небудь явище [448, с. 347];

– критерії – це конкретні значення на шкалах оцінок, що у свою чергу можна розглядати як якісні властивості систем [379, с. 258];

– критерій – засіб перевірки точності чи хибності того чи іншого твердження, поняття, явища, гіпотези, теоретичного об'єкту тощо в його практичному аспекті [443, с. 269];

– критерій – підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; ознака, взята за основу класифікації; мірило, мірка [378, с. 56].

У наявній науковій літературі можна (хоча й досить рідко) зустріти спроби виокремлення критеріїв (параметрів, показників, ознак тощо), за допомогою яких автори пропонують оцінювати ефективність розгортання

громадянського суспільства, функціонування громадських організацій або дотичних процесів.

Так, В. Барков, Т. Розова, О. Піщуліна виокремлюють низку показників розвиненості громадянського суспільства, диференціюючи їх за сферами життєдіяльності соціуму. Так, вони пишуть, що в економічній сфері ознаками розвиненості громадянського суспільства є, зокрема, створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору з приватними і колективними формами власності. У соціальній сфері такими показниками є існування недержавних засобів масової інформації, а також механізмів вияву, формування і висловлення суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів. У політичній сфері на користь розвиненості громадянського суспільства можуть слугувати різноманітні суспільно–політичні об'єднання, партії та рухи, діяльність яких спрямовано на захист прав і свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії. Нарешті, в духовній сфері розвиненість громадянського суспільства визначається свободою думки, слова, совісті, існуванням механізмів для реалізації цих свобод, забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку з метою самостійного та самодіяльного об'єднання в інтересах розвитку науки, культури і творчості [24].

Б. Личко, с. Назаренко називають рисами готовності громадянського суспільства виступити механізмом забезпечення суспільної стабільності, яка буде являти собою “усталеність злагодженого руху” та стабільність розвитку:

- різноманітність соціального життя як відображення складності соціальної структури суспільства;
- конструктивний характер соціального і політичного плюралізму;
- самовиявлення соціальних і політичних інтересів;
- гарантованість прав і свобод громадян;
- політична діяльність у стилі узгодження інтересів;
- досягнення раціонального співвідношення політичних і соціальних інтересів окремих груп населення і політичних суб'єктів з об'єктивними потребами й інтересами суспільства взагалі;

– свідома і відкрита соціальна і політична боротьба, що виводить суспільство на шлях еволюційного розвитку;

– розвиток демократичних форм життя соціальних спільнот як у сфері громадського життя, так і у власне політичній сфері.

Л. Усаченко, спираючись на аналіз європейського і міжнародного досвіду і досліджуючи публічні консультації [273; 150; 284] (як спосіб взаємодії урядових і громадських структур з метою зібрання пропозицій зацікавлених сторін), називає кілька принципових позицій, що визначають *ефективність публічних консультацій* [438]:

1) визначення “аудиторії”, з якою проводяться публічні консультації (такою “аудиторією” мають бути зацікавлені сторони, а не “громадськість” взагалі). Робота “з громадськістю” є абстрактною, не визначеною в соціальному просторі та часі діяльністю, що не має і не може мати чітких адміністративних процедур. Тому в країнах Заходу працюють з групами інтересів, які можна чітко визначити і з якими можна організувати конструктивний діалог. Тобто на підставі цього можна виділити такий критерій оцінки ефективності публічних консультацій, як *якісна визначеність цільової аудиторії*, з якою проводяться публічні консультації;

2) вибір формату обговорення: кращий результат досягається тоді, коли публічні консультації проводяться у формі не простого набору окремих виступів, а являють собою цілісну дію. В країнах Заходу, наприклад, на обговорення виносяться актуальні питання політики, виявлення, щодо них, позицій зацікавлених сторін для подальшого врахування результатів обговорень під час розробки і впровадження державно–політичних рішень. Уточнюючи, можна назвати критерієм оцінки ефективності публічних консультацій *ступінь алгоритмізації їх проведення і забезпечення реальної свободи висловлювання*: ефективні публічні консультації розгортаються як цілісна дія, де право на висловлювання мають усі зацікавлені сторони, а не заздалегідь заплановані і підготовлені промовці, як це часто можна спостерігати в Україні;

3) результати обговорення передбачають прийняття певного рішення, ґрунтованого на аналізі позицій всіх

зацікавлених сторін. Авторка уточнює, що, як свідчить практика, основою методики публічних консультацій, яку впроваджено в Європейському Союзі та інших країнах розвиненої демократії, є *поетапне узгодження рішення*.

Визначаються процедури і принципи проведення ефективних публічних консультацій:

- визначення та чітке формулювання змісту консультацій;
- широке інформування громадськості щодо проведення публічних консультацій;
- передбачення достатнього часу для заявки на участь у консультаціях всіх зацікавлених сторін;
- організація системи зворотного зв'язку [87].

Також визначаються *критерії вибору зацікавлених сторін* для забезпечення ефективності публічних консультацій:

- безпосередній інтерес зацікавленої групи (економічний, правовий, політичний) у питанні, що розглядається;
- наявність у зацікавлених груп знань або практичного досвіду у сфері суспільного життя, що є предметом обговорення;
- представництво зацікавленою стороною тих суспільних груп, на які вплинуть зміни, що будуть наслідком рішень, прийнятих в результаті публічного обговорення;
- бажання організаторів обговорення краще ознайомитися з позиціями зацікавлених груп, які потенційно будуть критично налаштовані до пропонованої політики;
- представництво науково–дослідницького середовища, незалежних аналітичних центрів;
- наявність зацікавлених груп зі сфери безпосереднього виробництва, торгівлі;
- представництво сфери споживання;
- регіональне та статеве представництво зацікавлених груп;
- представництво екологічних інтересів тощо [352].

Незважаючи на близькість наведених переліків показників, вимог і ознак до окресленої нами проблеми, нам не вдалось знайти в наявній науковій літературі вже розроблену систему критеріїв для оцінки ефективності впливу діяльності громадських організацій на процеси демократизації суспільства. (Наведені нами спроби являють собою або

частковий випадок, стосуючись лише обмеженої сфери взаємодії громадських організацій з органами влади, або являють собою лише ескіз такої системи). Тож, це завдання постає перед нами.

Особистісний вимір оцінки впливу громадських організацій на демократизацію суспільства – це *міра забезпечення прав і свобод* індивіда, особистості, людини і громадянина. Хоча громадські організації і захищають права та свободи не однієї окремої людини, а подібних за потребами груп людей, все ж ступінь реалізації і захисту цих прав переживається кожним індивідом особисто, а тому і вплив діяльності громадських організацій на процеси демократизації суспільства може бути оцінено на суб'єктивному рівні. Оскільки для захисту інтересів історично виник і утвердився соціальний інститут держави, і він несе за це відповідальність, то роль громадських організацій у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина опосередковується їх впливом на діяльність державних органів і на прийняття державних рішень. Використовуючи в цьому контексті влучну цитату В. Баркова, Т. Розової, О. Піщуліної, – “володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самотійно посісти у суспільстві те положення, на яке вона заслуговує і яке ще найбільше відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу”. Тому в особистісному вимірі демократизації сили громадських організацій мають діяти за двома векторами: задовольняти потреби учасників без допомоги державних структур, а також стимулювати легітимними засобами державні структури до повного виконання ними обов'язків перед громадянами [24].

Оскільки досліджуване нами явище не є простим, кожен із названих (*узагальнених*) вимірів оцінки має включати комплекс часткових показників, за допомогою яких реально можна оцінити взаємозв'язок явищ.

Часткові показники, за якими можна оцінити вплив громадських організацій на забезпечення прав і свобод людини (їх також можна тлумачити як кількісне вираження умов, за яких здійснюється ефективний вплив громадських організацій на демократизацію суспільства в особистісному вимірі), передбачають:

– наявність власності в кожного громадянина, або відсоток громадян із приватною власністю (адже приватна власність – основа індивідуальної свободи і демократії);

– дієвість механізмів дотримання законності в державі (звісно, це безпосередньо залежить від органів державної влади, але громадські організації можуть активно на це впливати);

– співпраця представників громадських організацій з органами державної влади (міра активності цієї співпраці і багатоманітність форм, а також їх адекватність цільовій групі громадськості);

– ступінь активності представників громадських організацій, яка базується насамперед на переконаннях і ентузіазмі, а не є “проплаченими” діями;

– наявність достатнього фінансування діяльності громадських організацій (такого, що не зобов’язує до прислуговування в інтересах джерела коштів – бізнесового угруповання тощо);

– ступінь довіри громадян до громадських організацій (яка залежить від прозорості діяльності останніх, а також від зацікавленості населення їх програмами і реальними напрямками діяльності);

– відкритість громадських організацій (хто і на яких умовах може вступати до того чи іншого об’єднання);

– наявність у складі громадської організації кваліфікованих кадрів (які здатні провадити діяльність організації зважено, обґрунтовано і адекватно інтересам цільової групи, а не державній політиці);

– наявність у мікрооточенні громадської організації вагомих стейкхолдерів (груп впливу і ключових осіб, які підтримують організацію і побажання яких враховуються в її діяльності).

Розглянемо детальніше на прикладах і підкріплюючи власну позицію поглядами інших науковців, як за допомогою названих часткових показників може бути оцінений вплив громадських організацій на процеси демократизації суспільства.

Як відомо, ідея індивідуальної свободи і приватної власності лежить в основі самої концепції громадянського

суспільства. Залежність демократизації суспільства від **наявності приватної власності в громадян** найбільш яскраво видно в англосаксонській, або так званій ліберальній моделі (Англія, Швейцарія) громадських організацій, які виконують незалежну від державних та комерційних структур виробничу й комунікативну функції щодо здійснення великої частки соціальної роботи. Таку модель, перш за все, обумовлено панівною ідеологією індивідуалізму. Вважається, що необмежене володіння власністю і лібералізм підприємництва сприяють накопиченню багатства і заохочують до приватної ініціативи [248, с. 10].

Такий критерій оцінки ефективності діяльності громадських організацій, як **дієвість механізмів дотримання законності в державі**, як уже було зазначено, опосередкованим чином характеризує діяльність неурядових структур. Проте в сучасних умовах глобалізації на них покладається все більше відповідальності, наприклад, у питаннях забезпечення свободи слова і доступу інформації. Адже свобода слова і доступу інформації належить до ключових прав і свобод людини, а її забезпечення – до ключових чинників і умов, що дозволяють людині реалізовуватись в ролі головного агента (актора) демократичного суспільства. Контекст свободи слова створюють вільні в своїх діях і захищені законом засоби масової інформації, які дають змогу громадянам бути посправжньому обізнаними зі станом справ у країні. Через ЗМІ людина може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного діяча. Проте погоджуємось із Д. Селютінім, що в глобальному громадянському суспільстві відбувається вільний обіг інформації, на який майже не може впливати держава, обмежуючи право громадянина на отримання достовірних фактів [369]. За таких умов зростає потреба у впливі громадських організацій.

Загалом, **спроможність громадських організацій представляти і захищати інтереси громадян** за останні роки зросла. Як свідчать аналітики, якщо у 2002 р. відповідні показники дорівнювали лише 16 % у загальному спектрі основних сфер діяльності неурядових організацій, то у 2008 р. вони помітно зросли і становили 42 %. Позитивною динамікою

відзначається зміцнення матеріально–технічної бази та організаційної спроможності активних громадських організацій. При цьому загальний рівень *організаційної спроможності* українських неурядових організацій (оцінюється за стратегічним менеджментом, системою керівництва, лідерством, стратегією залучення коштів, відповідністю фінансового менеджменту стандартам бухгалтерського обліку, людськими та матеріальними ресурсами) перевищив середній рівень (2,9 балів за п'ятибальною шкалою) [169, с. 63–80; 392, с. 10–11].

Як визначається сучасними дослідниками і відповідає реаліям, можливі такі основні *форми взаємодії держави та громадських організацій* як одиниць громадянського суспільства:

– співпраця: громадянське суспільство й держава внутрішньо єдині, індивідуальні й загальні інтереси збігаються і реалізуються спільними зусиллями всіх громадян і держави як цілого, держава виступає винятково засобом задоволення розумних потреб усіх громадян (ідеальний варіант);

– домінування держави, поглинання державою громадянського суспільства: держава перетворюється на самодостатнє утворення, яке починає паразитувати на громадянському суспільстві, використовуючи його як засіб задоволення інтересів правлячої еліти (тоталітарне суспільство);

– домінування громадянського суспільства – повне підпорядкування громадянським суспільством держави, руйнування її як носія загальної волі й засобу досягнення спільних інтересів;

– домінування окремих сегментів громадянського суспільства: держава перетворюється на чисту формальність, своєрідну ширму для прикриття, маскуванню безчинств приватних осіб чи їхніх корпорацій; владні ресурси держави використовуються для задоволення егоїстичних інтересів одних індивідів і придушення опору інших;

– відчуженість, розірваність, протистояння громадянського суспільства й держави, перманентна боротьба між ними на паритетних засадах (дійсний теперішній стан у більшості

“відкритих суспільств”) [372, с. 57–60].

Співпраця громадських організацій з органами державної влади як показник для оцінювання розкривається через міру активності цієї співпраці і багатоманітність форм, а також через їх адекватність цільовій групі громадськості. Форми співпраці громадських організацій з органами державної влади, з одного боку, вже описані в попередньому розділі в рамках участі громадських організацій на різних етапах прийняття державно–політичних рішень, з другого – включають:

1) безпосередню взаємодію представників громадських організацій з політиками, які належать до органів влади і до політичних партій, в питаннях, що складають коло інтересів громадських організацій;

2) заохочення організованої громадськості до участі в політичних процесах;

3) спільну державно–громадську роботу із забезпечення громадянської освіти і виховання;

4) забезпечення справедливості і відкритості виборчого процесу.

А. Леухіна виокремлює п'ять типів взаємодії громадських організацій з державними органами, серед яких співпраця є лише одним із різновидів:

1) ворожий – відображення високої міри ризику, який уряди держав вбачають у діяльності об'єднань громадян;

2) ігнорування – характеризується відсутністю будь–яких реакцій держави на діяльність об'єднань громадян;

3) приборкування – має місце, коли суспільне значення діяльності об'єднань громадян ще тільки формується, але в них уже вбачають суб'єкта, здатного контролювати й розподіляти ресурси, зокрема місцеву та міжнародну фінансову підтримку; однак прозорих механізмів моніторингу діяльності та розподілу коштів і впливу ще не існує;

4) використання – має місце тоді, коли об'єднання громадян є досить добре сформованими й визнані спільнотою як важливі. Використання ресурсів об'єднань громадян дозволяє інститутам держави забезпечувати потреби населення в певних соціальних послугах, реалізовувати інноваційні проекти на місцях, заручатися політичною

підтримкою іноземних урядів тощо;

5) співпраця – необхідна для зрілої консолідованої демократії і можлива за умов існування незалежних розвинених об'єднань громадян, спроможності органів влади до здійснення діалогу з громадськістю та реалізації спільних проектів, прозорих механізмів ухвалення рішень [229].

Актуальна співпраця громадських організацій з органами державної влади може бути змістовно і інструментально розкрита через розвиненість механізмів соціального партнерства, про що вже частково йшлося в підрозділі 5.2. Відносини соціального партнерства – це специфічний механізм взаємодії соціальних груп, причому як олігополістичних, так і латентних, що здійснюється рівноправними суб'єктами на добровільних засадах і на принципах довіри з метою розв'язання актуальних проблем соціально–економічного розвитку [364]. Відносини соціального партнерства вказують на те, що влада фактично поступово перерозподіляється. Ми згодні з О. Руденко, що сьогодні в Україні владні відносини з яскраво вираженим лідерством–пануванням державно–адміністративного апарату в ієрархічній системі повинні еволюційним шляхом змінитися відносинами співпраці, є однією з найбільш прийнятних концепцій управління. Необхідно поступово переходити від сприйняття держави як апарату насильства до розуміння держави як партнера суспільства для досягнення сутнісних цілей та інтересів обох суб'єктів партнерських відносин.

Явище соціального партнерства держави, громадян та комерційних організацій – в якому ключову роль відіграють профспілки – останніми роками активно популяризується, набуваючи форми соціального діалогу. У цьому контексті залишаються такі перешкоди, як необхідність утвердження паритетності як визначального принципу соціального партнерства в Україні (натомість влада здебільшого схиляється до позиції роботодавця та представника корпоративних інтересів власників).

Загалом, на нашу думку, співпраці громадських організацій з державою заважає чи не в найпершу чергу уявлення про “державу–ворога”: хоча і органи державної влади не особливо шукають шляхів співпраці із

громадянським сектором, але і самі громадські організації часто зневажають можливостями співробітництва з офіційною владою. Саме це є причиною того, що співпраця громадських організацій з органами влади сильніше виражена на місцевому і регіональному рівні, ніж на загальнонаціональному [295, с. 50–53]. Ця тенденція пов'язана і з нерозумінням корисності такої співпраці з боку владних структур та відсутністю у владних структур інформації про діяльність неурядових організацій [295, с. 19]. Тому, за даними емпіричних досліджень, майже в третині випадків (32%) ініціатива надходить виключно з боку громадських організацій, а з боку державних структур – майже ніколи (лише у 1% випадків). Хоча загалом результати дослідження відображають збільшення частоти контактів українських громадських організацій з державою в період з 2002 по 2009 рік. (Щоправда, погодимось: велика кількість контактів ще не дає можливості оцінити їх продуктивність).

Ступінь активності громадських організацій може проявлятися в усіх проаналізованих формах їх співпраці з органами державної влади. Як зазначає А. Матвійчук, на сучасному етапі розвитку суспільства здійснюється перехід від винятково захисних функцій громадських організацій до наступної стадії – цивілізованого лобіювання власних інтересів в органах влади. Адже громадські організації хочуть мати можливість впливати на політику, мати представництво у владі як чільна активна частина суспільства. Таке активне представництво може сприяти появі у владі нового: насамперед, технології цивілізованого лобіювання, сучасні технології документообігу, оперативність, демократичність, контроль виконавчої дисципліни, концепцію “електронного” уряду тощо. Уже сьогодні через громадські організації робляться спроби ініціювати механізми, які забезпечують рівну відповідальність бізнесу та держави в особі її службовців. Шляхом активної участі представників громадських організацій у складі дорадчих рад, комітетів, комісій, які створені при інститутах виконавчої влади різного рівня, об'єднання намагаються впливати на важливі державні рішення, брати активну участь у підготовці нових законопроектів, постанов [248, с. 8].

Активність громадських організацій спеціально досліджується і в рамках емпіричних досліджень. Так, у дослідженнях Творчого центру Каунтерпарт вказується, що на тлі існування 63000 зареєстрованих неурядових організацій (станом на кінець 2009 р.) активно діє не більше 3–4 тисяч. Під терміном “активно діюча” мається на увазі організація, яка відповідає таким критеріям: є офіційно зареєстрованою; працює не менше 2–х років; має досвід виконання не менше 2–х програм чи проектів; має успішний досвід виконання проектів та відома в регіоні [295, с. 19].

Щоправда, надмірна ступінь активності громадських організацій може виявитись і негативним чинником. Як влучно вказує О. Радченко, занадто сильне громадянське суспільство не є для демократії абсолютним благом – його вплив на консолідацію демократичної системи та її подальше функціонування може виявитись і негативним чинником:

- воно може зробити процес формування більшості довшим, важчим і випадковим, тим самим знижується ступінь легітимності демократичного уряду;

- воно здатне породити постійні перекоси в розподілі впливів в політичному процесі;

- часто воно упроваджує в політичне життя складну і запутану систему компромісів, в результаті яких може бути прийнято такий політичний курс, якого ніхто не бажав спочатку;

- воно може підсилити тенденцію до вирішення всіх проблем з “суспільного казана”, коли кожна асоціація і кожен рух задовольняють свої інтереси за рахунок суспільства загалом [347].

Достатність фінансування діяльності громадських організацій – один із економічних критеріїв оцінки ефективності їх впливу на процеси демократизації.

Для забезпечення фінансової стабільності діяльності громадської організації сьогодні можуть бути розглянуті три основні можливості:

- а) заснування при громадській організації комерційного підприємства;

- б) одержання замовлення на виконання робіт і надання послуг від органів державного управління;

в) одержання грантів на виконання соціальних проектів від організацій–донорів [418].

Проте тут важливим є не стільки абсолютний показник об'єму наявних для освоєння коштів – інколи більшу вагу відіграє те, *наскільки громадська організація лишається незалежною від джерела свого фінансування*. Щодо цієї проблеми варто навести кілька умовиводів В. Баркова, Т. Розової, О. Піщуліної:

– з одного боку, західна інтелектуальна і фінансова підтримка, що була надана через донорські структури для розвитку в Україні інститутів громадянського суспільства, розширення мережі недержавних організацій й вдосконалення місцевого самоврядування, – це неоціненний внесок у формування громадянського суспільства в Україні;

– проте є й негативи західного фінансування: гранти забезпечують громадським організаціям незалежність від української влади, але вони потрапляють до іншої залежності – від свого спонсора;

– донори, з одного боку, стимулюють громадську активність і сприяють громадським організаціям в їхній лобістській діяльності із захисту інтересів своїх членів, а з другого – донори непрямо сприяють формуванню негативного уявлення про владу. Адже основний акцент грантодавці роблять на вияв негативу, а не пошук конструктиву;

– програми іноземної фінансової допомоги надають українським громадським організаціям другорядного статусу (наприклад, існує багатомільйонна програма американської допомоги у вигляді грантів USAID, проте ці гранти зазвичай виграють великі американські консалтингові групи. У конкурсах USAID на проекти реформування певних сфер громадянського життя в Україні вітчизняні організації беруть участь тільки як допоміжний ресурс для американських консалтингових фірм. До того ж і керувати проектами USAID можуть тільки громадяни США);

– система підтримки недержавних організацій за рахунок внутрішніх корпоративних джерел в Україні не розвинута (це проблема оподаткування, культури і професіоналізму громадських організацій) [24].

Крім того, є проблеми і в реалізації можливостей

державного фінансування діяльності громадських організацій [257]. Загалом, в Україні досі діє неефективна структура фінансування громадських організацій, в якій частка “пожертв” приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73 %, а підтримка з боку держави – лише 2 %. Водночас державне фінансування громадських організацій у країнах Центральної Європи становить 30–40 %, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом надходжень громадських організацій [61, с. 46].

За наступним критерієм – *рівнем довіри громадян до громадських організацій* – теж не можна високо оцінити діяльність сучасних громадських організацій. На думку аналітиків, громадяни України, загалом, все ще досить низько оцінюють ефективність інститутів громадянського суспільства (про це свідчить рівень довіри громадян до них та участь у їх діяльності) і недостатньо уявляють можливості їх реального застосування. Кількість осіб, котрі не довіряють громадським організаціям, тривалий час перевищувала кількість тих, хто їм довіряє [169, с. 63–80]. За даними Інституту соціології НАН України, негативний баланс довіри до громадських організацій фіксувався у сталому значенні середнього бала індексу довіри (за 5–ти бальною шкалою) – 2,4 бала у 2004, 2005 та 2006 рр. У 2008 р. ситуація змінилася – вперше кількість осіб, котрі довіряють громадським організаціям, перевищила кількість тих, хто їм не довіряє. Середній бал індексу довіри до громадських організацій становив 2,6 бала [437]. Соціологічні опитування, проведені у 2007 р. Українським інститутом соціальних досліджень імені .Яременка та Центром “Соціальний моніторинг”, також показали перевагу кількості недовіряючих 43 % проти довіряючих 35 % [308].

Якщо пов’язувати ступінь довіри громадськості з її *зацікавленістю* діяльністю громадських організацій, то в цьому аспекті фахівці Національного інституту стратегічних досліджень зазначають, що зі зростанням кількості об’єднань громадян зацікавленість населення в їх діяльності зменшується. Яскравим прикладом такої залежності є період активної соціальної трансформації 1990–х років. Якщо в 1991 р. 30% опитаних брали участь у діяльності громадських

організацій, у 1996 р. цей показник знизився до 13%. А в 2000 р. лише 8% населення брали участь у діяльності громадських організацій. Ми згодні, що це можна пояснити тим, що на початку 1990–х рр. більшість громадян була окрилена ідеєю української незалежності і кращого майбутнього – і участю у публічних акціях люди виявляли свою національну свідомість та бажання залучитися до демократичних процесів. Та невдовзі Україна зіткнулася з економічною кризою, і ейфорія перших років незалежності минула [25, с. 671–676].

Відкритість громадських організацій можна охарактеризувати з позицій її статутних документів, які серед іншого включають умови прийому нових членів, а можна – з позицій реального входження до них пересічних громадян. Щодо останнього, то – згідно соціологічних даних – ступінь залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства залишається низькою. Переважна більшість опитаних повідомили, що не належать до жодної з громадських та політичних організацій чи рухів. Проте, позитивною (хоча й незначним чином) тенденцією є те, що їх частка поступово скорочується. У 2004 р. 83,8 % громадян України не належали до жодної з громадських організацій чи політичних рухів, у 2005 р. – 83,7 %, у 2006 р. – 83,6 %, у 2008 р. – 83,3 % [437, с. 500].

Щодо умов вступу нових членів громадських організацій, то вони можуть бути різними, але найчастіше (якщо організація є дійсно громадською і не створена в політичних або бізнесових інтересах вузького кола осіб) ці умови обмежуються лише вимогою визнання ідеології організації, участі в її діяльності і сплатою членських внесків, наприклад:

“4.2. Індивідуальним членом Організації має право бути особа, яка досягла 16–річного віку, визнає мету, завдання та Статут Організації, сприяє їх реалізації та виконанню; бере участь в діяльності Організації та сплачує членські внески.

4.3. Колективним членом Організації може бути трудовий колектив будь–якої організації, установи чи підприємства, який добровільно виявив бажання стати членом Організації, визнає мету, завдання та Статут Організації, бере участь в діяльності Організації та сплачує членські внески” [397].

Щоправда, існує і інша точка зору – про переважання форм організацій, що діють фактично на засадах громадських установ, з обмеженим членством. Цією тенденцією науковці пояснюють збільшення кількості громадських організацій на тлі зменшення кількості осіб, що беруть участь у їхній діяльності [25, с. 671–675].

Важливим критерієм ефективності діяльності громадських організацій є *кваліфікаційно–кадровий показник*. Як свідчить міжнародний досвід, створення нової ефективно діючої демократичної системи потребує нових професійних знань, умінь, процедур та інституцій. Це підтверджують і емпіричні дослідження, результати яких виявляють, що фаховий рівень учасників громадської ради пов'язаний зі ступенем їх авторитетності для органу влади та тим, якою мірою вони вміють переконувати. Ці чинники разом, в сукупності з суб'єктивним фактором (доброю волею до співпраці), визначають ступінь впливу громадської ради на прийняття органами влади рішень і їх діяльність загалом [403, с. 7–14]. Фактично *володіння експертним знанням*, тобто володіння певною сумою знань, виходячи з напрямку своєї діяльності, задля аргументації своєї позиції є важливою основою для участі в процесі прийняття державно–політичних рішень.

Причому це стосується не лише кадрів громадських організацій, але й владних інститутів – вони спільно зацікавлені у здійсненні радикальних суспільних реформ, оскільки здійснити їх може лише сильна влада (в плані підтримки широкою громадськістю), а цю підтримку вона може реально отримати з боку громадських організацій і об'єднань [438].

Нааявність у складі громадської організації кваліфікованих кадрів найбільш яскраво видно на прикладі інституціоналізованих груп інтересів або так званих *груп тиску* – вони формально організовані, складаються з професійно підібраних кадрів та наділені чітко визначеними політичними й соціальними функціями [248, с. 10]. На сучасному етапі групи тиску виступають як спеціалізовані організації інтересантів, які, на відміну від політичної партії, не мають на меті завоювання і здійснення політичної влади за допомогою відповідних інститутів політичної системи, а головне своє завдання вбачають у *систематичному тиску на ці*

інститути з метою досягнення і захисту певного окремого інтересу. Вони використовують різні форми впливу: від відкритих демонстрацій, публікацій у пресі, виступів по телебаченню, до менш помітних – клубних, релігійних, соціальних, етнічних “зв’язків” та використання різноманітних засобів корупції, махінацій, тиску і навіть терору [481]. О. Голіченко – визначаючи групи тиску як громадські організації, які переслідують мету задоволення певних інтересів (майнових, професійних, вікових, конфесійних, етнічних, наукових, освітніх, творчих тощо) громадян і задля цього вступають у відносини з органами державної влади і посадовими особами – підкреслює: групи тиску, висуваючи вимоги до держави, не беруть на себе відповідальності за її політику [88].

Кваліфікація і компетентність кадрів громадських організацій – безумовно, важливий критерій ефективності їх впливу на демократизацію суспільства. Сьогодні ми можемо погодитись із аналітиками Національного інституту стратегічних досліджень, що якість послуг недержавних організацій “бажає кращого”. Адже хоча процеси професіоналізації громадських організацій поступово набувають в Україні сили, але фаховий рівень значної частини організацій все ще далекий від оптимуму і не завжди відповідає вимогам часу, що іноді провокує *старання імітувати бурхливу діяльність*. Як зазначають експерти Фонду “Європа ХХІ”, значна частина вітчизняних організацій функціонує, швидше, для заробітків у вигляді спонсорської і донорської допомоги. Зрозуміло, що декларування стурбованості суспільним благом і сприянням переходу України до демократії у такому разі є лише прикриттям для егоїстичних та споживацьких інтересів. Іноді громадські організації, відпрацьовуючи грантову допомогу, здійснюють дослідження, моніторинги, суспільні кампанії, які не тільки не відповідають елементарним фаховим стандартам, але й не мають жодного практичного значення. Водночас ці недержавні організації очікують від держави негайного врахування своїх “досягнень” і ухвалення владою відповідних рішень. До того ж підставою для “підозр” у непрофесіоналізмі є невчасність і неадекватність рекомендацій деяких недержавних організацій [24].

Як приклад наступного за списком критерію оцінки

впливу діяльності громадських організацій на процеси демократизації суспільства – **наявності в мікрооточенні громадської організації вагомих стейкхолдерів** – можна навести функціонування євроклубів в Україні. Євроклуб – форма організації молоді, що сприяє творчій реалізації її членів, залученню молоді до участі в європейських ініціативах, інформуванню з питань європейської інтеграції, громадянській освіті та громадській діяльності молоді. Євроклуби можуть реєструватись як громадські молодіжні організації, або існувати при навчальних закладах, громадських організаціях, підприємствах.

Як зазначено на офіційному порталі проєвропейського громадянського суспільства в Україні “Європейський простір”, основними “стейкхолдерами” у розвитку євроклубів в Україні були Представництво Європейської Комісії в Україні та Міністерство освіти і науки України. Перше проголошує свою підтримку євроклубам в усій Європі, як основному інформаційному каналу Єврокомісії, що спрямований на молодь. Друге було зобов’язано ще у 2004 році сприяти створенню євроклубів при навчальних закладах відповідно до Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції на 2004–2007 роки. Крім того, реальну підтримку розвитку руху євроклубів надавали ряд проєктів інституцій громадянського суспільства за підтримки таких донорів, як Міжнародний фонд “Відродження”, ПАУСІ, Фонд імені Стефана Баторія, МЗС Польщі та інші. Однак, євроклуби в переважній більшості випадків залишались сам на сам зі своїми проблемами, відсутністю інформації, ресурсів, досвіду, підтримки тощо. Постійної мережевої діяльності євроклубів не було, окрім окремих заходів, де такі мережі поставали ad hoc. *На нашу думку, на тлі формальної вагомості названих стейкхолдерів, вони підтримували розбудову мережі євроклубів лише офіційно, для звітності.* Тому і досі, за понад десятиріччя становлення справжньої мережі євро клубів в Україні не відбулось з різних причин, переважно пов’язаних з нерозумінням сутності євроклубів та потенційної ролі цієї форми організації молодіжної активності у справі європеїзації суспільства, ефективнішої реалізації європейського вибору України [435].

У цілому, наведені приклади дають змогу підкріпити

виокремлені нами критерії для оцінки ефективності впливу громадських організацій на демократизацію суспільства в особистісному вимірі. Яскравим і переконливим свідченням того, що процеси демократизації ефективно розгортаються, може бути формування демократичної культури населення, насамперед таких її елементів, як: розуміння і вірність основних цінностей демократії, відданість легітимності системи, дотримання меж своїх повноважень переважною більшістю державних службовців.

8.2. Сформованість мережі громадських організацій як комплексний критерій суспільного виміру оцінки демократизації (Є. А. Нестеренко)

Суспільний вимір оцінки впливу громадських організацій на демократизацію суспільства – це *ступінь структурованості громадянського суспільства, або сформованість мережі громадських організацій*. При цьому ми виходимо з уявлення про те, що утворення і зміцнення окремих громадських організацій, забезпечення їх сталого функціонування, зрештою, складають суть процесів розбудови громадянського суспільства. А ступінь його структурованості дозволяє говорити про зрілість, стабільність, надійність і ефективність функціонування цього феномену. Уточнимо, що ступінь структурованості громадянського суспільства може бути оцінено через диференційованість, змістовну відокремленість при налагоджених взаємозв'язках, спрямованість сили й активності громадських організацій.

Отже, перейдемо до часткових показників, за якими можна оцінити вплив громадських організацій на ступінь структурованості громадянського суспільства (їх також можна тлумачити як кількісне вираження умов ефективного впливу громадських організацій на демократизацію суспільства в суспільному вимірі). На нашу думку, вони включають:

– ступінь інституціоналізації громадських організацій

(загалом – як феномена, особливо – як інституту в конкретній країні, і *одиночно* – окремих об'єктів);

– унікальність громадських організацій (те, наскільки змісти їх програмних документів і наповнення їх діяльності взаємовиключають одне одного, не повторюються);

– стійкість громадських організацій (те, наскільки вони є укоріненими в цей соціум, наскільки їх потребує населення; час їх існування і активної життєдіяльності);

– концентрація, нерозмитість інтересів, які захищають громадські організації;

– сила і оперативність зв'язку громадських організацій з населенням, з окремими групами громадськості;

– наявність і вираженість зворотного зв'язку у взаємодії громадських організацій з населенням (з так званою “неорганізованою громадськістю”);

– широта інформування громадськості щодо існування і діяльності конкретних громадських організацій;

– ступінь залежності громадських організацій від політичних і бізнесових структур;

– територіальний масштаб діяльності громадських організацій (наявність регіонального представництва чи їх зосередженість лише в центрі країни, а також чіткість мережевої структури регіональних осередків);

– характер процесів кооперації і конкуренції між самими громадськими організаціями.

Наприклад, говорячи про *ступінь інституціоналізації громадських організацій* і про відповідну *структурованість громадянського суспільства*, в літературі можна виокремити шляхи можливого збільшення цієї структурованості. Такими шляхами, з боку органів державної влади, можуть бути:

1) підтримка функціонування та розвитку незалежних некомерційних організацій, здійснення та вдосконалення їх статутної діяльності (сюди належать такі способи: надання громадським організаціям податкових пільг, надання податкових пільг особам, які надають матеріальну підтримку громадським організаціям, надання громадським організаціям пільг неподаткового характеру (оренда приміщень і т.ін.), бюджетне фінансування (субсидіювання) окремих видатків громадських організацій (виділення коштів на ремонт

приміщень, оплати послуг зв'язку, навчання персоналу і т.ін.), безоплатне передавання державного чи муніципального майна (приміщень, споруд, технічних засобів) у власність громадських організацій, надання пільгових кредитів, інформаційна, консультативна та інші форми підтримки);

2) залучення незалежних некомерційних організацій до розробки та виконання державних та муніципальних програм (координація діяльності та спільна розробка програм, розміщення замовлень на виконання соціальних послуг, підтримка проектів громадських організацій у рамках державних та муніципальних програм) [248, с. 11].

За допомогою цих шляхів можливе сприяння подальшій інституціоналізації громадських організацій, а також їх кількісне зростання, мережеве розгалуження та підвищення організаційної спроможності, що може стати суттєвою передумовою для посилення їх впливу на вироблення державної політики.

На жаль, інституційна виокремленість і дієвість вітчизняних громадських організацій сьогодні під великим сумнівом. У науковому середовищі та серед активістів громадського сектору протягом останніх років зросло розуміння того, що громадські організації, особливо в тих країнах, де демократичні традиції менш розвинуті, не можуть самостійно гарантувати успіх різноманітних ініціатив, започаткованих “третім сектором”. Вони невеликі за розміром, роздроблені і часто не можуть ефективно впливати на процеси вироблення політики у сферах своєї діяльності [421].

Що стосується критерію **унікальності громадських організацій**, треба відзначити, що він в сучасній Україні досить виражений. На відміну, скажімо, від політичних партій, програми яких часто–густо неможливо відрізнити за окремими пунктами або й загалом, вітчизняні громадські організації здебільшого самодостатні і займають кожна власну нішу в соціумі. Внаслідок того, що кожна з них займає окрему нішу, є практично самодостатньою і діє самостійно, спостерігається і негатив, пов'язаний із процесами їх **кооперації**. Адже сьогодні можна відзначити недостатню розвиненість горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних

заходів тощо).

Натомість достатньо розвиненою є *кооперація громадських організацій з політичними партіями*, що в середовищі суспільно активних громадян вважається цілком нормальним і навіть необхідним. Це підкріплюється такими аргументами:

1) громадські організації та політичні партії не можуть співіснувати паралельно, адже громадські структури, з одного боку, є включеними у структуру політичної системи або виступають у ролі суб'єкта чи об'єкта політики, з другого боку, влада має прерогативу політизувати будь-яку проблему чи громадську структуру. Наприклад, невелику громаду представників етнічної меншини можна зробити об'єктом етнічної політики: створити відповідне управління, виділити кошти на духовні потреби, стимулювати їх етнічну свідомість [296, с. 11–12]. Формалізовані громадські структури прагнуть стати суб'єктами політичного процесу, соціального партнерства брати участь у засіданні координаційних рад, мати представників у парламенті і з цією метою “політизуватимуть” свої особливі потреби та інтереси. Так громадська організація отримує необхідний ресурс для вирішення своїх проблем, а політична партія залучається підтримкою для перемоги у виборчому процесі;

2) співробітництво між громадськими організаціями і політичними партіями фактично досить природне, оскільки вони є об'єднаннями громадян. У цьому випадку об'єднання їх зусиль, на засадах певних принципів, могло б бути надзвичайно корисним для зміцнення громадянського суспільства. Недержавні організації мають здійснювати суттєвий вплив на методи діяльності політичних партій, а саме: – безпосередньо взаємодіяти з політиками, які належать до політичних партій, з питань, що турбують громадські організації; – спиратися на ЗМІ у донесенні питань, що хвилюють громадські організації, до політичних партій; – консультувати політичні партії при виробленні останніми власної політики і програм; – мати механізм регулярних консультацій з партійними діячами; – залучатися до лобістської діяльності на рівні центральних і місцевих органів законодавчої влади [344, с. 7];

3) громадські організації і політичні партії можуть

ефективно співпрацювати у галузі культури суспільства і громадянського виховання. Адже, громадські організації через аналітичні центри не лише зможуть надавати допомогу і консультативні послуги політичним партіям з різних питань, а й допомагати політичним партіям у “визначенні і вихованні керівників громадськості” з питань лідерства, навичок спілкування тощо [41, с. 45–46];

4) напередодні виборів частина громадських організацій, які навіть близько не мають у своїх статутних цілях підтримки якоїсь політичної партії, підключаються до агітації, активно працюють (це або заробляння грошей, або ж існують громадські організації, що входять до партій або є молодіжним крилом партій) [421].

Унікальність громадських організацій певною мірою пов’язана і з їх стійкістю – наступним критерієм оцінки їх впливу на міру демократизації суспільства. Щодо **стійкості громадських організацій** варто зазначити таке. Як свідчить досвід західних демократій, найбільший вплив на політичну владу мають громадські організації, які захищають інтереси впливових у сфері матеріального виробництва груп населення, передусім різних категорій найманих працівників (профспілки), підприємців і торгівців, фермерів; великих соціально-демографічних груп – молоді, жінок, людей похилого віку; об’єднання громадян на основі загальнодемократичних потреб, пацифістські, екологічні організації та рухи тощо [248, с. 10]. На нашу думку, названі громадські організації є найстійкішими в історичному плані, і вони ж чинять найбільший вплив на процеси демократизації спільноти.

Концентрація, нерозмитість інтересів, які захищають громадські організації, безпосереднім чином пов’язана і з їх унікальністю, і зі стійкістю існування. Також вона пов’язана з таким чинником, як достатня **розвиненість багатоманітної соціально-політичної структури**, що виражає всю безліч громадських інтересів у суспільстві. Мається на увазі перш за все різноманіття політичних груп, союзів, партій, організацій, груп тиску. Як вказує О. Радченко, ця структура створює (разом з існуючими вертикальними зв’язками, що виражаються у взаєминах особи і держави) горизонтальні

зв'язки в суспільстві і робить його більш організованим, міцним і стабільним [347].

У цілому, для сучасних громадських організацій в Україні концентрація і нерозмитість напрямків діяльності і інтересів, які ними захищаються, зовсім не характерна. Наприклад, міжнародна громадська організація “Україна–Польща–Німеччина”, проголошуючи місією “активне сприяння розвитку і зміцненню дружби та тісного співробітництва народів України, Польщі, Німеччини, задоволення та захист законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно–культурних, спортивних та інших інтересів членів Організації”, виділяє такі напрямки діяльності: вирішення проблем сім'ї, дітей, сиріт, волонтерський рух, вплив на систему законодавства, екологія, захист довкілля, європейська інтеграція, культура та мистецтво, освітянська діяльність, охорона здоров'я та реабілітація, правозахист, робота з жінками, робота з молоддю, робота зі ЗМІ, розвиток бізнесу, розвиток громадянського суспільства, розвиток дружніх зв'язків з міжнародними громадськими (неурядовими) організаціями та іншими організаціями по обміну досвідом і проведенню спільних заходів, що сприяли б вирішенню завдань, які стоять перед Організацією [97].

Звісно, кожна громадська організація виокремлює для себе головний об'єкт для захисту і генеральний напрям діяльності, пов'язаний із цим об'єктом, але залишає широкий спектр напрямів прояву громадянської активності: і інформування, і консультування, і адресна допомога тощо. Так члени громадських організацій намагаються як збільшити коло своїх прихильників, так і забезпечити фінансування власної діяльності, а також посилити зв'язки з різними групами громадськості.

Наступні критерії оцінки впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства якраз і пов'язані з характером цих зв'язків. Один із них – це **сила і оперативність зв'язку громадських організацій з населенням**, з окремими групами громадськості, другий – наявність і вираженість **зворотного зв'язку** у взаємодії громадських організацій з населенням. При цьому прямим зв'язком ми називаємо інтенції, що виходять із громадської організації до громадян

(наприклад, надання інформації, вивчення громадської думки і т.п.), а зворотним – можливості громадян звертатись до громадських організацій (з пропозиціями, зверненнями, скаргами тощо).

Загалом, зв'язок громадських організацій з населенням забезпечується такими способами:

- прийняття бажаючих громадян, які підтримують певне коло інтересів, до лав громадської організації;

- робота громадських приймалень для прийняття звернень громадян;

- проведення опитувань на теми, пов'язані з діяльністю громадської організації в соціумі;

- врахування громадської думки під час розробки стратегії розвитку громадської організації.

Дієвим способом зв'язку громадських організацій з населенням виступають такі спеціально присвячені розбудові громадянського суспільства в Україні портали, як “Громадський простір”, “Європейський простір” (портал проєвропейського громадянського суспільства в Україні). Портал громадських організацій Львова тощо.

Для того, щоб уявити, в чому проявляється *зворотний* зв'язок у взаємодії громадських організацій з населенням, потрібне спочатку уточнення сутності цього поняття.

У тлумачному словнику дається таке пояснення терміна “зворотний зв'язок” – це реакція на повідомлення, яка допомагає відправнику, джерелу інформації, визначити, чи сприйнято інформацію, що надійшла від нього [420, с. 102]. Зворотний зв'язок – це зв'язок, за якого значення результативної ознаки змінюється в протилежному напрямку зміни факторної ознаки [410, с. 231].

В психології зворотний зв'язок трактується як знакові повідомлення, що об'єкт взаємодії виробляє у відповідь на впливи суб'єкта взаємодії, їх одержує останній і використовує для коректування подальших взаємодій з об'єктом. Як механізм взаєморозуміння зворотний зв'язок – це одержання адресантом інформації про те, який вплив він зробив на адресата, і на цій основі – коректування подальшої стратегії спілкування [469, с. 152].

В економічних словниках здебільшого зв'язки тлумачаться

як спосіб, за допомогою якого елементи системи взаємодіють між собою, а зворотні зв'язки – як складні механізми причинної залежності в системі, що полягає у тому, що вихід системи впливає на її вхід. Розрізняють негативні (послаблюють або нівелюють вплив вихідного сигналу) та позитивні (посилюють вплив вихідного сигналу) зворотні зв'язки [476, с. 137].

Як бачимо з наведених дефініцій, зворотний зв'язок трактується як перевірка впливу одного суб'єкта на іншого, і відповідно до цього вже приймається рішення про подальші дії.

У контексті взаємодії громадських організацій з громадськістю зворотний зв'язок треба розуміти як реакцію населення на інформацію і дії громадської організації, яка дозволяє останній оптимізувати подальшу свою діяльність. Отже, серед вже названих способів цей зворотний зв'язок може проявлятися в проведенні опитувань громадської думки і врахування пропозиції громадян при розробці стратегії розвитку організації. Також важливою для отримання зворотного зв'язку є підтримка веб-сайту громадської організації, проведення громадських обговорень у форматі форумів і т.п.

Широта інформування громадськості щодо існування і діяльності конкретних громадських організацій є надзвичайно важливим критерієм. Адже всім зрозуміло, що поінформованість у будь-якій сфері є чи найважливішим чинником, який впливає на ефективну діяльність. Тому для того, щоб висловити свою думку та взяти участь у процесі прийняття державних рішень, громадянам потрібна інформація щодо питання, якого стосується те чи інше рішення. Громадськість не може бути активною, не маючи високого рівня освіченості та поінформованості щодо питання, яке виноситься на обговорення.

Необхідність інформувати громадян щодо проблем, у вирішенні яких вони можуть взяти участь, переконати їх змінити свою поведінку та брати активну участь у житті своєї громади є також одним із основних завдань просвітницької діяльності.

Тому, як зазначає Н. Тимошенко, перш ніж почати запроваджувати будь-які інновації, необхідно розробити інформаційну стратегію, в якій визначити основну мету,

завдання, цільову аудиторію, форми і методи інформування, визначити необхідні засоби та час проведення інформаційної кампанії.

Можна визначити такі цілі інформаційної кампанії:

- забезпечення постійного і регулярного потоку інформації про ті процеси, які відбуваються в громаді;
- привернути увагу та отримати підтримку осіб, які впливають на формування громадської думки;
- пробудити інтерес громади до своєї роботи;
- залучити засоби масової інформації в процес та привернути їхню увагу до найгостріших проблем;
- збільшити об'єм і підвищити якість інформування, сприяти розвитку двохстороннього інформаційного процесу [418].

Для інформування населення можна використовувати різні способи: друковані й електронні засоби масової інформації; інформаційні листки, довідники; плакати, буклети, брошури та інформаційні листки; міжособистісне спілкування (зустрічі, конференції, семінари тощо).

Ступінь залежності громадських організацій від різноманітних політичних і бізнесових структур має бути мінімальною, в ідеалі (виходячи із сутності самого поняття “громадські організації”) – нульовою. Громадські організації покликані захищати інтереси тих чи інших соціальних груп, а у випадку їх залежності від політичних або комерційних структур вони захищатимуть фактично інтереси окремих особистостей, і що найбільше суперечить їх призначенню, – владні інтереси. На жаль, залежність громадських організацій від таких структур для України є типовою рисою, вона обумовлюється постійним пошуком джерел фінансування. Так, однією з характерних рис українських громадських організацій вважається використання політичними партіями та блоками – безпосередніми учасниками виборчого процесу – створених ними (або таких, що перебувають у сфері їхнього впливу) громадських організацій для досягнення своїх конкретних стратегічних та тактичних цілей у боротьбі за голоси виборців. Як результат – втрата незалежної позиції громадських організацій. Іншою характерною рисою є комерціалізація, хоча з початку свого виникнення громадські організації не мають на меті отримання прибутку як самоціль

[248, с. 14]. Також характерним для сучасної України є практика створення громадських організацій під окрему політичну особу, що не сприяє вираженню незалежної громадянської позиції.

Що стосується такого часткового показника, як *представництво громадських організацій в регіонах* країни, то тут ситуація невтішна. Так, незважаючи на оптимістичні цифри утворення нових громадських організацій (яких стає з кожним роком все більше і більше), здійснивши глибший статистичний аналіз, можна дійти висновку – *четверту частину громадських організацій зосереджено у Києві та Київській області* [248, с. 13].

Зрозуміло, що, будучи представленою лише в столиці (або лише в великих містах України), громадська організація не може реально виражати інтереси конкретних груп населення всієї країни. Хоча, імовірно, можливості впливу на прийняття державно–політичних рішень і не залежать від регіонального представництва громадських організацій. з другого боку, розповсюдження тих чи інших ідей, виконання культурно–просвітницької діяльності ефективно можливе лише за умов наявності чіткої регіональної мережі осередків. Прикладом такої мережі може бути Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка, яка має регіональні осередки (обласні організації) в усіх областях України, АР Крим і Севастополі і майже при кожному осередку друкований орган [74].

Мережа регіональних осередків також являє собою найбільш яскравий приклад процесів *кооперації* між громадськими організаціями. Інший, більш поширений варіант – співпраця громадських організацій, близьких за сферою і напрямками діяльності: екологічних, молодіжних, культурно–просвітницьких тощо.

До речі, налагодження процесів кооперації є актуальною потребою не тільки по відношенню взаємодії між громадськими організаціями, але й між органами державної влади: сьогодні вкрай необхідне створення механізмів горизонтальних консультацій всередині державної влади та між різними її органами. Адже в нас практично відсутня традиція координації під час підготовки та виконання рішень у системі державного управління, до яких залучені різні учасники [438].

Основними способами кооперації між громадськими організаціями можуть бути:

- утворення громадських об'єднань;
- проведення спільних семінарів, тренінгів, круглих столів на спільні теми;
- обмін досвідом між громадськими організаціями у форматі літніх шкіл тощо;
- об'єднання зусиль при організації тиску на органи державної влади для відстоювання спільних інтересів.

Процеси **конкуренції** між громадськими організаціями можуть стосуватись таких аспектів:

- конкуренції за аудиторію;
- конкуренції за джерела фінансування;
- конкуренції за інформацію;
- конкуренції за співпрацю з органами влади;
- конкуренції за кваліфікованих працівників;
- конкуренції за матеріально–технічні ресурси.

Менш очевидною, але також присутньою, є конкуренція за підтримку стейкхолдерів, адже серед “сильних світу цього” завжди є такі, що підтримають громадську організацію не через близькість її ідей і дій, а тому, що це престижно, і можуть погодитись виступати на підтримку тієї організації, яка раніше або сильніше цього добиватиметься.

Окресливши приклади на підтвердження основних критеріїв оцінки впливу діяльності громадських організацій на процеси демократизації суспільства, необхідно мати на увазі, що особистісний вимір оцінки ефективності впливу громадських організацій на процеси демократизації суспільства може залежати також і від дій неорганізованої громадськості (окремі громадяни та їх сім'ї, які не поєднані між собою у будь–які організаційні форми і представляють власні інтереси або ситуативно – спільні інтереси жителів, користувачів або споживачів певної соціальної групи). Натомість у суспільному вимірі ефективність впливу громадських організацій на демократизацію спільноти визначається лише діями організованої громадськості. Остання включає органи самоорганізації населення, ЗМІ, громадські (наприклад, профспілкові, творчі організації та інші). А. Крупник [209] до цієї ж групи зараховує й ті політичні партії, які на той момент не пройшли до

парламенту, а також партійні осередки обласного, районного, міського, районного у місті рівнів, які не представлені в органах місцевого самоврядування цього рівня. При цьому дослідник стверджує, що право здійснення громадського контролю має належати тим громадським організаціям, серед видів діяльності яких є здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх установ: “безпосередньо контроль здійснюється представниками цих організацій – громадськими контролерами, кандидатури яких мають затверджуватися Уповноваженим з прав людини на певній території або Громадською радою, що створюється з представників відповідної місцевої ради, адміністрації, та громадських об’єднань, які мають право здійснювати громадський контроль”. Для нашого дослідження доречно навести це підтвердження, оскільки саме право здійснювати громадський контроль, у кінцевому рахунку, є вирішальним фактором перемоги громадських організацій в процесах конкуренції.

У цілому, про розвинену мережу громадських організацій (а отже, і про їх впливовість на процеси демократизації суспільства) можна з упевненістю говорити, якщо виражені такі ознаки:

- існує значна мережа активних, автономних груп, що переслідують різноманітні індивідуальні інтереси;
- широко поширена участь членів у діяльності груп;
- окремі індивіди є членами більше як одної групи.

Також опосередковано про вплив громадських організацій на процеси демократизації можуть свідчити ознаки активної політичної участі: коли громадяни беруть участь у політиці (хоча б у ході голосування) та цікавляться суспільними справами, загалом поінформовані про них.

На довершення зазначимо, що ми не претендуємо на надання вичерпної характеристики критерійної бази оцінки міри впливу громадських організацій на ступінь демократизації спільноти. Комплекс цих критеріїв може наразі вважатись відкритим для оптимізації, тим більше, що він вочевидь потребує праксеологічної верифікації.

ВИСНОВКИ

СИСТЕМА ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ПРОДУКТ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (В. П. Бех, Г. О. Нестеренко)

За посередництвом утворення, функціонування та розвитку громадських організацій здійснюється самоорганізація громадянського суспільства. Самою сутністю самоорганізації є спонтанне самоформування нових структур, стихійне нецілеспрямоване виникнення в соціальній системі нових об'єктів, яке здійснюється її власними силами, без зовнішнього втручання. При цьому громадянська самоорганізація – утворення і реалізація активності громадських організацій – як наочно продемонстровано в цій монографії, відбувається в абсолютно всіх сферах суспільної життєдіяльності.

У такий спосіб – шляхом утворення недержавних організацій – соціум забезпечує собі базу *для розвитку*, адже громадські організації – це необхідні для розвитку максимум різноманітності і мінімум впорядкованості.

Громадські організації, до яких належать найрізноманітніші соціальні угруповання в складі громадянського суспільства, таким чином постають *атраaktivними елементами*, котрі притягують до свого складу громадян із близькими інтересами і соціально-політичними переконаннями, забезпечують їх консолідацію

і сприяють вираженню та захисту цих інтересів у колах державного управління. Так, через консолідацію, вираження, просування і захист інтересів окремих груп громадян, реалізується практичний поділ влади на державну і недержавну і саморозгортаються процеси, які отримали назву демократизації.

Тому, фактично, *основним механізмом розгортання процесів демократизації сучасного суспільства* виступає не поширення ринкової економіки і приватної власності, а *реалізація влади громадських організацій*, що складає зміст громадянської самоорганізації.

Перебіг процесів самоорганізації громадянського суспільства загалом стає можливим за виконання низки таких ключових умов:

- відносна спільність інтересів атрактивних утворень – громадських організацій, принаймні в одному – національному – аспекті;

- взаємна відмінність і навіть унікальність громадських організацій за деякими критеріями, що забезпечує диференційованість і структурованість громадянського суспільства, вибудовування його внутрішньої мережі;

- взаємопов'язаність елементів громадянського суспільства, що знижує рівень соціальної ентропії;

- подолання атомізації громадянського суспільства, зумовленої, не в останню чергу, фрагментарністю і амбівалентністю суспільної свідомості.

Дотримання цих умов є необхідним підґрунтям для ефективного розгортання процесів демократизації. Щоправда, ефективність останніх може бути більшою або меншою, а міра впливу громадських організацій на ці процеси визначається комплексом критеріїв, які детально розкрито в цьому дослідженні.

Разом із тим, проведений в роботі комплексний аналіз наочно демонструє, що самоорганізація в царині громадянського суспільства не може розгортатися без певного доступу до державних елементів і впливу на ключові об'єкти державно–політичної підсистеми.

По–перше, саме утворення *повноцінного* громадянського суспільства стає можливим лише тоді, коли держава

виділяється в особливий політичний інститут, що актуалізує потребу *в обмеженні монополії на владу та в урівноваженні державного впливу зі впливом недержавних організацій*.

По–друге, доступ громадських організацій до ключових елементів державного управління може здійснюватись у формі впливу на основні *етапи прийняття державно–управлінських рішень*. Серед них виокремлено такі етапи у роботі:

- 1) внесення проблем на розгляд адміністративного органу (лобіювання);
- 2) дискусія і розробка альтернатив вирішення проблеми (публічні обговорення, громадські слухання);
- 3) експертна оцінка розроблених альтернатив;
- 4) участь в організації виконання прийнятого рішення;
- 5) соціальний контроль завдяки формуванню громадської думки;
- 6) корекція (зворотній зв'язок).

Також до експертної оцінки громадські організації долучаються на завершальних етапах прийняття управлінського рішення – для оцінки ефективності його реалізації.

Тому громадянське суспільство як сукупність створених на добровільній основі організацій, які виражають інтереси певних соціальних груп і організують своїх членів незалежно від державної влади *не може бути повністю вільним від інституту держави*: в процесі самоорганізації, який активно розгортається в громадянському суспільстві, утворюються *параметри порядку*, але надалі вони фіксуються державною владою і відтоді регулюють громадянські взаємини.

З другого боку, і державне управління тісно пов'язане з громадянським суспільством, можна навіть зауважити, що вони не мають чітких меж одне стосовно одного [281, с. 178–183]. Причому має сенс синергетична теза, що саме вплив громадянського суспільства на державу (шляхом породження параметрів порядку) є прямим, а виробництво державою законів, їх функціонування та контроль за виконанням – це вже зворотний зв'язок. (Більше того: в процесі глобалізації “громадянське суспільство бере владу у

свої руки” і космополітична держава народжується як симбіоз глобального громадянського суспільства і держави.)

Усе вищезазначене логічно доповнює всі результати виконаної у восьми розділах монографії наукової роботи і підводить нас до висновку про те, що демократизація спільноти означає не передачу влади громадським організаціям, і не просто їх можливість впливати на прийняття державних рішень, а *активну врівноважену узгоджену співпрацю органів державної і громадської влади*. Функціональними органами останньої якраз і виступають громадські організації.

Для оптимальної реалізації цієї співпраці ми пропонуємо **евристичну модель системи державно–громадського управління**. Вона являє собою систему взаємодії органів державної влади і громадських організацій. Ця взаємодія представляє собою багаторівневу систему з широким спектром розподілу організаційних сил між суб'єктами управління, що дозволяє виявляти й уточнювати їх цілі, а також сукупність формальних і неформальних зв'язків і відносин між ними [423]. Вона може проявлятися в різних формах: співробітництво, консенсус, узгодження, гегемонія, контроль, панування, керівництво, ізоляція, нейтралізація, боротьба, суперництво тощо, проте реалізуючись у формі системи державно–громадського управління, передбачає ралізацію у форматі ***соціального партнерства***.

При цьому ми виходимо з того, що державна влада диктує умови і темпи процесу демократизації управління суспільством, а відповідно й формування системи державно–громадського управління. Її жорстка вертикальна структура вимагає *адекватної* структури громадянського суспільства і функціональних спроможностей.

Нижче схематично подано характеристику системи державно–громадського управління.

Система державно–громадського управління

Параметри	Сталу базу взаємодії держави і громадянського суспільства мають забезпечити складові:		Система державно–громадського управління
	органи державної влади	громадські організації	
Інститути	інститути державного управління	інститути громадянського суспільства	територіальні та галузеві центри соціального партнерства
Апарати	апарати державного управління	громадські ради, колегії, інститут консультантів або радників	центр соціального партнерства інституту радників, консультантів, спільні колегії
Органи	органи державного управління	аналітичні центри, неурядові дослідницькі установи, експертні групи	центри соціального партнерства наукового експертного забезпечення
Структури зовнішнього представництва	зовнішньо орієнтовані державні структури: міждержавні комісії, комісія “Україна–ЄС”	зовнішньо орієнтовані громадські організації: “Журналісти без кордонів”, “Лікарі без кордонів”, “Міжнародна амністія”	зовнішньо орієнтовані колективні структури держави і громадянського суспільства
Принципи	принципи організації і реалізації політичної (державної) влади	принципи організації і реалізації політичної участі громадських організацій (влади недержавної)	інтегративні принципи організаційної взаємодії держави і громадських організацій
Засоби управління суспільством і особистістю	завдяки інструментам насильницького характеру, що апріорі притаманні державі (армія, секретні служби, комітети/ради національної безпеки, поліція/міліція, розвідка і контррозвідка, митниця (деякою мірою), тюрми, виправні заклади та ін.)	завдяки впливу, що ґрунтується на механізмі смислопородження і інноваційної діяльності (наука, потреби практики, захисні громадські ініціативи, наприклад, екологічні, антивоєнні, ресурсозберегаючі та ін.)	демократичний стиль управління, що опирається на насилля держави і вплив громадських організацій

Параметри	Сталу базу взаємодії держави і громадянського суспільства мають забезпечити складові:		Система державно–громадського управління
	органи державної влади	громадські організації	
Механізм	механізм державного управління	механізм політичної участі громадських організацій (населення) в управлінні суспільством	механізм соціального партнерства

Взаємодія органів державної влади з громадськими організаціями має бути реалізована щонайменше на трьох рівнях:

1) на першому – оперативному – будь–яка громадська організація має вступити у взаємодію з органами державної влади для вирішення гострих ситуацій, що склалися на місцевому рівні;

2) на другому – тактичному рівні – в контакті мають перебувати громадські організації, що відтворюють думку територіальної або національної громади на районному, міському або обласному рівні з питань експертної оцінки стану проблем соціального розвитку та контролю за виконанням прийнятих рішень;

3) на третьому – стратегічному рівні – громадські організації мають привертати увагу державних органів до розбудови нормативно–правової бази їх діяльності, створення представницької організаційної структури громадських організацій як в країні так і на міжнародній арені, акредитації міжнародних організацій, представників світового громадянського суспільства у країні, що потребує широкого використання інструментарію експертизи і прогнозування соціального розвитку.

Подана ієрархія постає *структурним каркасом* системи державно–громадського управління, а її *функціональний* вимір забезпечується низкою соціальних утворень – *механізмів*, найбільш поширеними з яких є:

- механізм лобювання;
- механізм науково–громадського консультування;
- механізм публічного обговорення питань;
- механізм експертизи;

-
- механізм правозахисної діяльності;
 - механізм громадського контролю.

В ролі провідного елемента, який у системі державно–громадського управління виконує специфічну функцію інтеграції державної влади і влади громадських організацій, постають типові моделі дорадчих органів:

1) **громадська рада**. Сутність цієї моделі зафіксовано на законодавчому рівні і окреслено нами в аналізі участі громадських організацій на різних етапах прийняття державно–управлінських рішень. Наразі підкреслимо лише її особливості порівняно з іншими моделями. Громадська рада формується за ініціативи органу виконавчої влади, який скликає установчі збори за участю інститутів громадянського суспільства, але до її складу можуть бути залучені як представники від кожного такого інституту, так і працівники органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представників вітчизняних та міжнародних експертних і наукових організацій, підприємств, установ та організацій (за згодою їх керівників), а також окремі фахівці. При цьому важливо підкреслити, що “головою громадської ради не може бути обрано посадову або службову особу органу державної влади” [319].

Найголовніша цінність такої ради полягає в тому, що вона мусить залишатися незалежною, інакше втратить змогу надавати достовірну інформацію про потреби громадськості і почне просто “виправдовувати” рішення відповідного органу влади. Тому відносини такої громадської ради і органу влади мають формалізуватися так, щоб зберегти незалежність громадського сектора та його здатність до самоорганізації. Найкращою формою такої формалізації може бути договір про співпрацю. Відтак права і повноваження визначати членство в такій раді мають самі її члени, а не орган влади;

2) **громадська експертна рада** [403], **або експертна комісія**. Ключовою ознакою такої ради є її визначення – “експертна”. До складу такої ради входять експерти, фахівці, що працюють у неурядових структурах: представники недержавних аналітичних центрів, юридичних, аудиторських та інших компаній чи науковці. Але членами такої ради не можуть бути фахівці, котрі працюють у державних органах. На відміну від попередньої моделі, експертна рада може створюватись на

обмежений термін для експертизи конкретних проектів рішень (громадська рада створюється на два роки). Від такої експертної ради очікується, що вона може опрацювати для органу влади пропозиції в достатньо довершеному вигляді, як, наприклад, проекти наказів чи постанов, аналіз регуляторного впливу, комплексний аналіз політики певного органу. Ця робота вимагає високої кваліфікації;

3) центр громадської експертизи [458] – незалежний аналітичний центр, українська неурядова і неприбуткова організація, діяльність якої спрямована на інформаційну, аналітичну та експертну підтримку здійснення системних змін як в публічному, так і в приватному секторах України. За своєю побудовою Центр громадської експертизи є мережею незалежних експертів. Інституційна спроможність Центру ґрунтується на об'єднанні знань, кваліфікації і досвіду учасників мережі, які є експертами в різних сферах: економіка, інвестиційна та регіональна політика, державне управління, урбаністика, практична соціологія, право та регуляторна політика, розвиток підприємництва, державні фінанси, бюджетна та соціальна політика, розвиток громадянського суспільства, інформація та комунікації тощо.

Центр громадської експертизи вибудовує свою діяльність за проектним принципом і виступає платформою для реалізації різноманітних проектів. Спеціалізацією Центру є дослідницькі, розробницькі, консалтингові та інфраструктурні проекти. Діяльність Центру громадської експертизи полягає у проведенні різних за тематикою соціальних та аналітичних досліджень, розробці методологій та створенні інноваційних моделей, моніторингу соціальних процесів та вивченні ринків, формуванні та підтриманні відкритих рейтингів;

4) неурядові дослідницькі (аналітичні) центри [483, с. 10], які є невід'ємним складником поточного політичного процесу і впливають на розробку та прийняття владних рішень; беруть участь у забезпеченні демократичного, прозорого та чесного характеру виборів у органи державної влади всіх рівнів та місцевого самоврядування, а також участь у роботі громадських рад і колегій, створених при центральних органах влади.

Спираючись на світовий досвід, можна доповнити бачення цих моделей такими прикладами, як експертні групи за

напрямами міжнародної політики та управлінської діяльності та інститути консультантів або радників при високопосадовцях у державній владі.

Запропонована модель державно–громадського управління дозволяє наголосити: державна влада не може спілкуватися з усіма громадськими організаціями, навіть на території одного адміністративного району, оскільки їх представники, як правило, постійно конфліктують і мають протилежні погляди на будь–яку проблему, тому повинні бути створені *Центри соціального партнерства*, які авторитетно віддзеркалюють погляди локальної спільноти або постійно проводити на території референдуми з метою пошуку консенсусу або хоча б компромісу. Ця теза розвиває аргумент, що механізм ефективного функціонування системи державно–громадського управління потребує впровадження технології соціального партнерства у практику державного управління.

Сьогодні в Україні необхідні умови для становлення системи державно–громадського управління сформовані, зараз відбувається формування її морфологічної структури, що реалізується стихійно, але по всьому периметру можливих взаємодій. Нагальною проблемою є визрівання достатніх умов для розгортання влади громадських організацій як співучасника організаційної взаємодії з державою.

Загалом, Україна рухається природним шляхом формування системи державно–громадського управління, але вона ще не має достатньої кількості первинних організацій, задіяних у горизонтальній площині, а ще менше вона створила таких об'єднань у вертикальній площині, тобто здатних до співпраці з державними органами.

При цьому постає наступне питання – про відповідність різних рівнів громадських організацій у морфологічному і функціональному вимірі структурі державної влади. На практиці це означає, що мережа громадських організацій повинна набути у морфологічному вимірі системного характеру, а у функціональному відношенні – мати спеціалізовані кадри, механізми, технології й інші властивості суб'єкта – носія влади для повноцінної співпраці з державою.

Але навіть коли ці питання будуть вирішені, постануть принципово інші: адже за межею державно–громадського

управління починається *якісно новий етап демократизації управління суспільством*, який пов'язується з відмиранням держави і переходом до громадського управління соціальним розвитком світової спільноти. Дослідження його особливостей наразі точно знаходиться на самому початковому етапі.

Список використаних джерел

1. Адміністративна діяльність міліції: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2004. – 204 с.
2. Айвазовська О. Здобутки організацій громадського контролю за 2008 рік / О. Айвазовська // Громадянське суспільство. – 2009. – № 3 (10). – С. 20.
3. Акімов Д. І. Стимулювання громадської активності в українському суспільстві як проблема соціоінженерної діяльності : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Дмитро Ігорович Акімов. – Харків, 2004. – 19 с.
4. Аксентюк М. М. Синергетичний ефект як важливий чинник ідентифікацій контролінгу в менеджменті організації [Електронний ресурс] / М. М. Аксентюк. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/chem_biol/nvnau/2009_142_2/09amm.pdf.
5. Алексеев С. С. Государство и право : [начальный курс] / С. С. Алексеев. – 3-е изд. перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1996. – 342 с.
6. Алексеев І. В. Гроші та кредит / І. В. Алексеев, М. К. Колісник. – К. : Знання, 2009. – 253 с.
7. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>.
8. Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы [Электронный ресурс] / Г. Алтынбекова. – Режим доступа : <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>.
9. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / ред. Г. В. Осипов. – М. : Прогресс, 1972. – 368 с.
10. Аналітичний звіт “Соціальне становище молоді”, вересень 2001 р. // Матеріали науково-дослідних робіт за 2005 рік Українського інституту соціальних досліджень. – Частина 14. – К., 2006. – С. 1–63.
11. Английская буржуазная революция (1640–1660 гг.) // Всемирная история. Энциклопедия. Том 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st002.shtml>.
12. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в

-
- Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”, 2005. – 498 с.
13. *Андрущенко В. П.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 2006. – 648 с.
 14. *Антипов Г. А.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Кочергин. – Новосибирск : Наука, 1988. – 258 с.
 15. *Ануфриев Е. А.* Российский менталитет как социальнополитический и духовный феномен / Е. А. Ануфриев, Л. В. Лесная // Социально–политический журнал. – 1997. – № 4. – С. 128.
 16. *Армстронг М.* Принятие решений и разрешение проблем / М. Армстронг // Армстронг М. Основы менеджмента: как стать лучшим руководителем / М. Армстронг. – Ростов–на–Дону : Феникс, 1998. – 512 с.
 17. *Арсеєнко А. Г.* Глобалізація: основний зміст та соціально–економічні та політичні наслідки напередодні ХХІ століття [Електронний ресурс] / А. Г. Арсеєнко. – Режим доступу : <http://politonomia.org.ua/page/hlobalizatsiia-osnovnyi-zmist-ta-sotsialno-ekonomichni-i-politychni-naslidky-naperedodni-21-st691.html>.
 18. *Асламова А.* Громадянська освіта: теорія і методика навчання : навчальний посібник / А. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков [та ін.]. – К. : Вид-во ЕТНА–1, 2008. – 174 с.
 19. Асоціація агенцій регіонального розвитку України: офіційний веб–сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.narda.org.ua>.
 20. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
 21. *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання / Ю. Бадзьо. – К. : Смолоскип, 2000. – 152 с.
 22. *Байрачная Л. К.* Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Л. К. Байрачная. – Харьков, 1992. – 179 с.
 23. *Бакуменко В.* Роль державно–управлінських рішень у становленні громадянського суспільства / В. Бакуменко // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. – К. : Видавництво УАДУ, 2001. – 237 с.
 24. *Барков В.* Специфікація громадянського суспільства в Україні / В. Барков, Т. Розова, О. Піщуліна // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm#a1.
 25. *Барков В. Ю.* Громадська реальність України / В. Ю. Барков, Т. В. Розова // Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко,
-

-
- М. Т. Степико [та ін.]; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
26. *Беззубко Л. В.* Проблеми взаємодії місцевої влади та територіальної громади : монографія / під заг. ред. д.е.н., проф. В. В. Дорофієнка. – Донецьк : СПД Купріянов В. С., 2009. – 334 с.
27. *Безродна В. І.* Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 22.00.02 / Віра Іллівна Безродна. – Одеса, 2003. – 16 с.
28. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Академия, 2004. – 578 с.
29. *Бень О. Т.* Етапи інституціоналізації молодіжних громадських організацій / О. Т. Бень // Український соціум. Науковий журнал. – 2006. – № 3–4 (14–15). – С. 77–86.
30. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; [пер. з англ.]. – М. : Издательство Московского ун-та, 1998. – 624 с.
31. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія / Володимир Павлович Бех. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
32. *Бистрицький Є.* Передчуття громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Є. Бистрицький // Дзеркало тижня. – 2007, 11–18 листопада. – № 42. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>.
33. *Бичко І.* Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти / І. Бичко // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 58–61.
34. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука (тектология) / А. А. Богданов. – Ч. 1. – М.–Л. : Политиздат, 1925. – 300 с.
35. *Бойко Т.* Уряд формує політику сприяння розвитку громадянського суспільства України / Т. Бойко, М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2008. – № 1 (3). – С. 14.
36. *Бойченко І. В.* Суспільство / І. В. Бойченко // Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / заг. ред. і уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ–Харків : ВМП “Рубікон”, 1997. – 400 с.
37. *Бойчук М. А.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М. А. Бойчук. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”. – 2007. – 207 с.
38. *Бондаренко О. В.* Українська національна ментальність як політична цінність / О. В. Бондаренко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. 3 : Українознавство в

розбудові громадянського суспільства в Україні: тематичний випуск – К. : Міленіум, 2004. – 597 с.

39. *Борисов Л. П.* Осовиахим. Страницы истории. 1927–1941 годы / Л. П. Борисов // Вопросы истории. – 1965. – № 6. – С. 16–19.
40. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. – 2007. – 524 с.
41. *Ботан І.* Співробітництво між неурядовими організаціями та політичними партіями [Електронний ресурс] / І. Ботан // Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій. – К., 2002. – С. 45–46. – Режим доступу : <http://intkonf.org/2007/12/page/4>.
42. *Бредли Дж.* Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России [Электронный ресурс] / Джозеф Бредли. – Режим доступа : http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2004/08/28/0000174594/008_Dzhozef_BREDLI.pdf.
43. *Буряк П. Ю.* Економіка праці і соціально-економічні відносини / П. Ю. Буряк, Б. А. Карпінський. – К. : ЦНЛ, 2004. – 440 с.
44. *Василенко В. А.* Теорія і практика розробки управлінських рішень / В. А. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2002. – 420 с.
45. *Васильев Г. Н.* Проблемы индивидуального и коллективного разума / В. Н. Васильев. – СПб. : СПбГУ, 1998. – 176 с.
46. *Васильчук В. М.* Громадське і духовне життя німецької спільноти в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) [Електронний ресурс] / В. М. Васильчук. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2006_20/.../vasylchuk.pdf.
47. *Ващук О. М.* Конституційно–правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. М. Ващук. – К., 2004. – 17 с.
48. *Ващук О. М.* Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ващук Оксана Миколаївна. – К., 2004. – 207 с.
49. Вдосконалення участі громадян у прийнятті політичних рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor29_n/01.htm#a1.
50. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 269 с.
51. Вече [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Вече>.
52. Взаємодія молодіжних громадських організацій та органів влади в реалізації молодіжної політики : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Х., 2006. – 96 с.

-
53. Виступ президента Міжнародної Молодіжної Ліги на засіданні Ради ММЛ // Протокол № 9 від 7.02. 2003 р. – К., 2007. – 6 с.
 54. *Виханский О. С.* Менеджмент : учебник. – 3-е изд. / О. С. Виханский, А. И. Наумов. – М. : Гардарика, 2000. – 528 с.
 55. Вища освіта України і Болонський процес : навч. посіб. / М. Ф. Степко, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко [та ін.] ; за ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль, 2004. – 384 с.
 56. Відкрите звернення національних природоохоронних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://prosvita.at.ua/publ/vidkrite_zvernennja_nacionalnih_prirodookhoronnih_organizacij/1-1-0-351.
 57. Відкрите звернення Форуму громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moral.gov.ua/_vidkrite_zvernennja_forum_0_0_0_1150_1.html.
 58. Відносини між державою і громадянським суспільством : матеріали “круглого столу” 19 листопада 2003 року. – К. : НІСД, 2003. – 115 с.
 59. *Вінніков О.* Державне фінансування організацій громадянського суспільства. Як запровадити європейські стандарти? [Електронний ресурс] / Д. Ковриженко, А. Красносільська, М. Лациба, К. Рубановський [та ін.]. – Режим доступу : www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name...0.
 60. *Вінніков О.* Зміни законодавчого регулювання щодо організацій громадянського суспільства в Україні: підсумки 2008 року / О. Вінніков // Громадянське суспільство. – 2009. – № 1(8). – С. 2–5.
 61. *Вінніков О.* Фінансування організацій громадянського суспільства в Україні / О. Вінніков // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України : збірник наукових праць / под ред. М. В. Лациби. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – С. 46–58.
 62. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки, В. А. Греченко. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2004. – 780 с.
 63. Власть. Очерки современной политической философии / ред. В. В. Мшевениерадзе. – М. : Наука, 1989. – 112 с.
 64. Война английских колоний в Северной Америки за независимость. Образование Соединённых Штатов Америки // Всемирная история. Энциклопедия. Том 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st021.shtml>.
 65. *Воловик В. І.* Вступ до філософії: навчальний посібник / В. І. Воловик. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 160 с.
 66. *Воробьев Ю. Л.* Коммуникативное взаимодействие гражданского общества и структур публичной власти как управленческий процесс :

-
- автореф. ... д. соц. н. : 22.00.08 / Юрий Львович Воробьев. – М., 2008. – 37 с.
67. *Ворона П. В.* Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні : монографія / П. В. Ворона. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – 184 с.
68. *Воронкова А. Е.* Управлінські рішення конкурентоспроможності підприємства: організаційний аспект : монографія / А. Е. Воронкова, Н. Г. Калюжна, В. І. Отенко. – Х. : ВД “ІНЖЕК”. – 512 с.
69. Всеукраїнська асоціація сприяння самоорганізації населення: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://samoorg.com.ua>.
70. Всеукраїнська громадська організація “Мама-86”: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mama-86.org.ua>.
71. Всеукраїнська громадська організація “Телеглядацька асоціація батьків України”. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tabu.org.ua/index.php?fname=1140526456&level=0&templ=t1&mt=m>.
72. Всеукраїнська молодіжна громадська організація “Мандри” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mandry.org.ua>.
73. Всеукраїнська Фундація “Захист прав дітей”: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://child.cbc.org.ua>.
74. Всеукраїнське товариство “Просвіта” імені Тараса Шевченка: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prosvitjanyn.org.ua>.
75. *Вудкок М.* Недостаточность навыка решать проблемы / М. Вудкок, Д. Френсис // Вудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер: для руководителя-практика : пер. с англ. / М. Вудкок, Д. Френсис. – М. : Дело, 1991. – 320 с.
76. Выпуклые щиты снимут по требованию родителей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tabu.org.ua/?fname=1166691501&level=1&templ=t1>.
77. *Гараніна Г.* Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій / Г. Гараніна // Соціальна психологія. – 2009. – № 1 (33). – С. 54–59.
78. *Гаталяк Т.* Громадянський тандем – міліція з народом / Г. Гаталяк // Громадянське суспільство. – 2009. – № 1(8). – С. 25–27.
79. *Гегель Г.* Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 371 с.
80. *Гегель Г.* Философия права / Г. Гегель ; (сост. Д. А. Керимов). – М. : Мысль, 1990. – 527 с.
81. Генеральные Генеральные штаты (Франция) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://ru.wikipedia.org/wiki/Генеральные_штаты_\(Франция\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Генеральные_штаты_(Франция)).
-

-
82. *Генсон М. Е.* Керування освітою та організаційна поведінка / М. Е. Генсон ; пер. з англ. Х. Проців. – Львів : Літопис, 2002. – 384 с.
 83. Гильдии и цехи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/GILDII_I_TSEHI.html.
 84. *Гіптерс З. В.* Менталітет / З. В. Гіптерс // Культурологічний словник-довідник. – К. : Вид. дім “Професіонал”, 2006. – 328 с.
 85. Глобальний Договір [Електронний ресурс] // Українська мережа Глобального Договору ООН. – Режим доступу : <http://www.globalcompact.org.ua/UA/about/what>.
 86. Глобальное потепление после конференции в Копенгагене: итоги, реакции [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rfi.fr/acturu/articles/120/4979>.
 87. *Гнидюк Н.* Посібник щодо проведення публічних консультацій / Ідея проекту та ідеологічне керівництво – В. Нанівська ; підгот. : Н. Гнидюк, В. Горшкова, Н. Дніпренко [та ін.]. – К. : Київська типографія, 2004. – 67 с.
 88. *Голіченко О.* Механізми впливу недержавних організацій на державні структури [Електронний ресурс] / О. Голіченко. – Режим доступу : <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20080229164949675>
 89. *Головатий М. Ф.* Формування державної молодіжної політики в сучасній Україні (політологічний аналіз) : дис. ... д-ра політ. наук : 22.00.03 / М. Ф. Головатий. – К., 1996. – 380 с.
 90. *Головатий Н. Ф.* Соціологія молодёжи : курс лекцій / Н. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 1999. – 224 с.
 91. *Головенько В. А.* Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / В. А. Головенько. – К., 1995. – 224 с.
 92. *Горленко В. В.* Стан розвитку громадянського суспільства в Україні та в країнах Західної Європи [Електронний ресурс] / В. В. Горленко // Кореспондент.net. – 2010. – 29 червня. – Режим доступу : <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/pravoslavniy/a24266>
 93. *Горяча М. С.* Роль релігійного фактора в політичному житті України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. С. Горяча. – Львів, 2002. – 19 с.
 94. Государственная политика и управление : ученик : в 2 ч. – Часть I : Концепции и проблемы государственной политики и управления / под ред. Л. В. Сморгунова. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. – 384 с.
 95. *Грачев М. Н.* Политическое участие / М. Н. Грачев // Зарубежная политология : словарь-справочник / под ред. А. В. Миронова, Г. А. Цыганкова. – М. : Социально-политический журнал,

Независимый открытый университет, 1998. – С. 239–241.

96. Громадська організація “Жіночий інформаційно-координаційний центр”: реалізовані проекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dwicc.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=55&Itemid=56.
97. Громадська організація “Україна–Польща–Німеччина”. Інформація про організацію // Громадський простір [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.civicua.org/orgs/view.html?1097356>.
98. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К., 2000. – 48 с.
99. Громадські об’єднання в Україні: навчальний посібник / за ред. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.
100. Громадські організації в Україні у 2008 році: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 22 с.
101. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйко. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2007. – 236 с.
102. Громадянське суспільство: проблеми і напрями інституційного розвитку: навч. посіб. / уклад.: Ю. П. Сурмін, Т. П. Крушельницька, В. В. Карлова [та ін.]; за заг. ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2008. – 56 с.
103. Громадянське суспільство і влада: інтерактивна інформаційно-аналітична система [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/index>.
104. Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України: Аналітична доповідь / Колектив авторів; за заг. ред. Н. В. Грицяк. – К.: НІСД, 2009. – 25 с. (на правах рукопису). – Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/Kaln22092009/anal_dop.htm.
105. *Гуренко–Вайцман М. М.* Історичні традиції формування сучасного громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / М. М. Гуренко-Вайцман, Н. В. Філик // Кримський юридичний вісник. – Сімферополь: Кримський юридичний інститут ОДУ, 2009. – Випуск 1 (5). – С. 156–166. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kyuv/2009_1/index.html.
106. *Даниленко С.* Сила громадянської журналістики / С. Даниленко // Громадянське суспільство. – 2008. – № 1(3). – С. 22.
107. *Дафт Р.* Менеджмент: пер. с англ / Р. Дафт. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 864 с.

-
108. Дважды Орденоносное оборонное. Книга о ДОСААФ ССР, о возникновении и развитии общества, его военно-патриотической деятельности, вкладе в укреплении оборонного могущества страны. – М. : Наука, 1983. – 709 с.
 109. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети // Громадянське суспільство. – 2008. – № 1(3). – С. 2.
 110. *Держалюк О.* Динаміка та розширення спектру діяльності громадських організацій як складові демократизації українського суспільства: Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Держалюк. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May08/03.htm>.
 111. *Дзюба М. Т.* Роль засобів масової інформації в формуванні громадської думки / М. Т. Дзюба // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2008. – № 1 (1). – С. 77–90.
 112. Дніпродзержинська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dndz.gov.ua/?id=538>.
 113. *Добреньков В. И.* Социология / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА–М, 2001. – Т. 1 : Методология и история. – 624 с.
 114. *Додонов Р. А.* Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : РА “Тандем–У”, 1998. – 192 с.
 115. *Друзенко Г.* Між традицією та свободою. Аналітика [Електронний ресурс] / Г. Друзенко. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;10725>.
 116. *Дучинська Н. І.* Нагромадження капіталу в умовах трансформації економіки України : монографія / Н. І. Дучинська. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 400 с.
 117. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 575 с.
 118. Електронний робочий стіл громадського експерта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ngoexpert.in.ua>.
 119. *Енгибарян Р. В.* Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции / Р. В. Енгибарян. – М. : Норма, 2007. – 496 с.
 120. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
 121. *Есаян Э. С.* Великая хартия вольностей и ее место в истории английского права [Электронный ресурс] / Э. С. Есаян. – Тбилиси, 1988. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VELIKAYA_HARTIYA_VOLNOSTE.html.
 122. Європейська бізнес-асоціація: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eba.com.ua>.

-
123. Європейська конвенція про визнання про визнання юридичними особами міжнародних неурядових організацій [Електронний ресурс] // Інформ.-пошук. система із законодавства України “Право. Версія Проф”. – Режим доступу : <http://www.akros.com.ua/menu/view/itemId/23>.
 124. Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод [Електронний ресурс] : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 125. *Євтушенко О. Н.* Державна влада і місцеве самоврядування в незалежній Україні та їх роль в демократизації політичної системи [Електронний ресурс] / О. Н. Євтушенко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Gileya/2009_28/Gileya28/P3.pdf.
 126. *Єгоров І. Ю.* Розвиток науки в США в 90-х роках: тенденції, досягнення, проблеми : монографія / І. Ю. Єгоров / НАН України; ЦДПІН НАН України. – К., 2001. – 194 с.
 127. Єдиний реєстр громадських формувань // Міністерство юстиції України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>.
 128. *Жадан І.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: аналітичний звіт / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К. : Тандем, 2004. – 80 с.
 129. *Жадько О. А.* Роль громадянської освіти як вимога сучасності [Електронний ресурс] / О. А. Жадько. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu/Filos/2009_29/13.html.
 130. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]: міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу до док.: <http://portal.rada.gov.ua>.
 131. *Закович М.* Про духовність і освіту [Електронний ресурс] / М. Закович // Людина і світ. – 2001. – № 9. – С. 42–44. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_2001/lis_01_09/34322.
 132. Закон України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. № 2887–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 133. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 р. № 531/97–ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 134. Закон України “Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення” від 22.09.2005 № 2899–ІV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2899-15>.
 135. Закон України “Про кредитні спілки” від 20.12.2001 р. № 2908–ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
-

-
136. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.1997 р. № 280/97–ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
 137. Закон України “Про наукову і науково–практичну діяльність” від 13.12.1991 № 1977–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1977-12>.
 138. Закон України “Про неприбуткові організації” (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.culip.com.ua/dt_cult_zakon1_u.html.
 139. Закон України “Про об’єднання громадян” від 16.06.1992 р. № 2460–ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34. – 504 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>.
 140. Закон України “Про організації роботодавців” від 24 травня 2001 р. № 2436–ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 141. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06.1991 № 1264–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>.
 142. Закон України “Про прийняття Конституції України і введення її в дію” від 28.06.1996 № 254/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 142.
 143. Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р. № 1045–ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 144. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23.04.1991 № 987–ХІІ // Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – 1991. – № 25. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12>.
 145. Закон України “Про торгово–промислові палати в Україні” від 2 грудня 1997 року № 671/97–ВР із змінами і доповненнями від 10 січня 2002 року № 2921–ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua.
 146. Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” від 07 жовтня 1997 р. № 554/97–ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
 147. Законодавче регулювання діяльності неприбуткових організацій: світовий досвід та рекомендації для України [Електронний ресурс] / Лабораторія законодавчих ініціатив. — Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=42&as=0.

-
148. Законы XII таблиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Zak_XII.php.
 149. Запрошуємо на школу організації громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.opora.org.ua/news.php?id=351>.
 150. Засади публічної політики для громадських організацій / В. М. Гнат, О. В. Гуменюк, В. Т. Нанівська [та ін.] ; за ред. В. Т. Нанівської. – К. : Оптима, 2004. – 352 с.
 151. Захисників харківського парку забрали до міліції // Українська правда. – 06.07.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/07/6/5200697>.
 152. Звернення громадських об'єднань України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4731bebe20236>.
 153. Звернення до керівників засобів масової інформації, державних, силових структур, релігійних, мистецьких, громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vines.org.ua/novyny/51-novyny-v-ukrajini/252-zvernennja>.
 154. Звітна Доповідь Президента Правління Всеукраїнського об'єднання “Німецька молодь в Україні” О. Гети // Протокол № 19 від 13.12.2006 р. – К., 2007. – С. 1–5.
 155. *Зеленько Г.* Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс [Електронний ресурс] / Г. Зеленько. – Режим доступу : http://www.democrasy.kiev.ua/publication/collection_2005/section_4/Zelenko.doc.
 156. *Зигерт В.* Принятие решений – простое дело / В. Зигерт, Л. Ланг // Зигерт В. Руководитель без конфликтов : [сокр. пер. с нем.] / В. Зигерт, Л. Ланг. – М. : Экономика, 1990. – 238 с.
 157. Знайомтесь – Департамент комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 18.
 158. *Иванова И. И.* Роль общественных организаций философов в обеспечении их влияния на общество / И. И. Иванова // Вызовы современности и ответственность философа : материалы “Круглого стола”, посвященного всемирному Дню философии. Кыргызско-Российский Славянский университет / под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2003. – 43 с.
 159. *Игонькина С. И.* Милиция в механизме современного российского государства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Игонькина Светлана Ивановна. – М., 1996. – 191 с.
 160. *Ильенков Э. В.* К вопросу о природе мышления (на материалах немецкой классической диалектики) : автореф. дис. ... докт. филос. наук [Електронний ресурс] / Э. В. Ильенков. – Режим доступу : http://www.psylib.org.ua/books/_ilyen01.htm#top.
-

-
161. История менеджмента : учебное пособие / под ред. Д. В. Валового. – М. : ИНФРА–М, 1997. – 256 с.
 162. История социологии в Западной Европе и США / ред. Г. В. Осипов. – М. : Наука, 1993. – 430 с.
 163. *Ібрагімова І.* Компакт, або суспільний договір між владою і громадою / *І. Ібрагімова* // Громадянське суспільство. – 2009. – № 1(8). – С. 17–24.
 164. Інтеграція громадянського суспільства України до загальноєвропейського простору. Міжнародний фонд “Відродження”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irf.ua/index.php>.
 165. Інформація про Фонд розвитку громадянського суспільства Чеської Республіки можна знайти за лінком <http://www.ngos.cz/vyugocni-zpravu-ngos>.
 166. *Каган М. С.* Социально-гуманитарные знания [Электронный ресурс] / *М. С. Каган*. – 2000. – № 6. – Режим доступа : <http://www.countries.ru/library/texts/kagan1.htm>.
 167. *Калініченко Б. М.* Влада засобів масової інформації: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ наук : 23.00.03 / *Б. М. Калініченко*. – К., 2009. – 18 с.
 168. *Калініченко М. М.* Влада громадянського суспільства : монографія / *М. М. Калініченко*. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
 169. *Кальниш Ю. Г.* Становлення громадянського суспільства / *Ю. Г. Кальниш, П. Г. Манжола, Ю. В. Опалько, Н. І. Пеліванова* // Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. *Ю. Г. Рубана*. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.
 170. *Капитанчук Ю. Б.* Помощь руководителю в принятии решений: методика баласных листов / *Ю. Б. Капитанчук* // Журнал практического психолога: тематический выпуск: Организационная психология и организационное консультирование. – 2000. – № 5–6. – С. 135–137.
 171. *Капитонов Э. А.* Социология XX века: История и технологии / *Э. А. Капитонов*. – Ростов–на–Дону : Феникс, 1996. – 509 с.
 172. *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / *С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий*. – М. : Наука, 1997. – 270 с.
 173. *Каплан Ю.* Участь громадськості в державному управлінні: роль недержавних аналітичних центрів. Аналітична записка [Електронний ресурс] / *Ю. Каплан*. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/260>
 174. *Карамушка Л. М.* Психологія управління : навчальний посібник / *Л. М. Карамушка*. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.

-
175. *Карпачев С. П.* Тайны масонских орденов. Ритуалы “вольных каменщиков” / С. П. Карпачев. – М. : Яуза–пресс, 2007. – 352 с.
176. Карта забруднення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chornobyl.in.ua/ua/ukraine-maps.htm>.
177. *Кизима В. В.* Культурно-исторический процесс и проблема рациональности / В. В. Кизима. – К. : Наукова думка, 1985. – 123 с.
178. Кількість суб’єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 січня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
179. *Кічук Я.* Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі / Ярослав Кічук // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. – 2008. – Вип. 23. – С. 141–147.
180. *Климанська Л.* Про громаду та її соціальний капітал [Електронний ресурс] / Л. Климанська. – Режим доступу : <http://www.dialog.lviv.ua/socialpartnership/articles/5>.
181. Клубы и народные общества. Демократическое движение в 1789–1791 гг. Всемирная история. Энциклопедия. Том 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000036/st011.shtml>.
182. *Когут А.* Дія громадянського суспільства в умовах державної кризи / А. Когут // Громадянське суспільство. – 2009. – № 2 (9). – С. 27.
183. *Козлов Ю. М.* Органы государственного управления / Ю. М. Козлов. – М. : Госюриздат, 1960. – 235 с.
184. *Колодій А.* На шляху до громадянського суспільства [Електронний ресурс] / А. Колодій. – Режим доступу : http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/Kolodiy_Na_Slyahu.pdf.
185. *Колодій А.* Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю “Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні” (Київ, 30 травня 2001) / Українська Академія державного управління при Президентові України. – Т. 1–3. – К., 2001. – Т. 1. – С. 50–53. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=161>.
186. *Колодій А. Ф.* Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні / А. Ф. Колодій // Матеріали міжнар. наук. конф. [Розвиток демократії в Україні] (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.). – К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 793 с.
187. *Колпаков В. М.* Теория и практика принятия управленческих решений : учебное пособие / В. М. Колпаков. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
188. Комітет виборців України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс].
-

– Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua>.

189. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : “К. І. С”, 2004. – 112 с.
190. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань щодо навколишнього середовища (Орхус, Данія, 23–25 червня 1998); текст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unesco.org/env/pp/documents/cep43r.pdf>.
191. Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т.1. – 824 с.
192. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
193. *Копейчиков В. В.* Механизм государства / В. В. Копейчиков. – М. : Юридическая литература, 1968. – 215 с.
194. Корені трави: Громад. суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / упоряд. : І. Підлуська [та ін.]. – К. : Фонд “ЄвропаХХІ”, 2003. – 288 с.
195. *Кормич Л. І.* Громадські об’єднання та політичні партії сучасної України : навч. посіб / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест. – Одеса : Юридична література, 2002. – 200 с.
196. *Коч Г.* Оазис в пустыне. Община лютеранских христиан в Киеве / Г. Коч // Киев. Церковь св. Екатерины. Церковь, община, вера. Праздничное издание ко дню повторного освящения церкви. – К.; Мюнхен, 2000. – 578 с.
197. *Кочетков А. П.* Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития / А. П. Кочетков // Вестник МГУ. Сер. 12: Политические науки. – 1998. – № 4. – С. 85–97.
198. *Кочкадан А.* Загальні засади взаємодії держави і релігійних об’єднань в Україні: новелізація правового регулювання [Електронний ресурс] / А. Кочкадан // Вісник Львівського ун-ту. Серія юрид. – 2009. – Вип. 49. – С. 95–100.
199. *Кравчук В.* Визначення сфери застосування інституту юридичної особи / В. Кравчук // Право України. – 1998. – № 4. – С. 74.
200. *Кравчук В. М.* Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Кравчук. – К., 2009. – 20 с.
201. *Кравчук В. М.* Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні / В. М. Кравчук // Вибори та демократія. – 2007. – № 1 (11). – С. 48–53.

-
202. *Кралечкин Д.* Франция: третий сектор. Структура, правовой контекст и функционирование некоммерческих организаций в современной Франции [Электронный ресурс] / Д. Кралечкин. – Режим доступа : Русский Журнал <http://russ.ru/pole/Franciya-tretij-sektor>.
203. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия: учебник для студентов вузов. – 4-е изд., исправл. / С. Э. Крапивенский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
204. *Краснокутський О. В.* Соціально-філософський аналіз феномену влади : автореф. дис. ... канд. філос наук : 09.00.03 / О. В. Краснокутський. – Запоріжжя, 2004. – 32 с.
205. *Крижановська О. О.* Таємні організації: масонський рух в Україні / О. О. Крижановська. – К. : Наш час, 2009. – 200 с. – (Сер. “Невідома Україна”).
206. *Кримський С. Б.* Заклики духовності ХХІ століття: із циклу щорічних пам’ятних лекцій імені А. Оленської–Петришин / С. Б. Кримський. – К. : Вид. Дім “КМ Академія”, 2003. – 32 с.
207. *Крохмаль Н. В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н. В. Крохмаль. – Запоріжжя : “Просвіта”, 2004. – 144 с.
208. *Крупник А.* Консюмеризм на захисті прав споживачів [Електронний ресурс] / А. Крупник // Громадянське суспільство. – 2009. – № 1 (8). – Режим доступу : www.consumerinfo.org.ua/.../consumerpoliticsatpublicmanagement.pdf.
209. *Крупник А. С.* Громадський контроль: сутність та механізми здійснення [Електронний ресурс] / А. С. Крупник // Теоретичні та прикладні питання державотворення : Електронне наукове фахове видання. – 2007. – № 1. – Режим доступу : www.library.oridu.odessa.ua.
210. *Крупник А. С.* Зарубіжний досвід громадського контролю: уроки для України / А. С. Крупник // Громадянське суспільство. – 2008. – № 5 (7). – С. 13–18.
211. *Крутії О.* Соціальні технології взаємодії суб’єктів державного управління [Електронний ресурс] / О. Крутії // Державне управління та місцеве самоврядування : збірник наукових праць. – Вип. 1 (1). – 2009. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dums/2009-01/Krutiy.pdf
212. *Куйбіда В. С.* Місьцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії : монографія / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. – Х. : ХУУП, 2008. – 468 с.
213. *Купрій В.* Участь організацій громадянського суспільства в процесі вироблення державної політики [Електронний ресурс] / В. Купрій. – Режим доступу : http://www.ipas.org.ua/doc/journal/2008/01/jpspm_2008_01_p045.pdf.
214. *Курінна Т. М.* Визначення та обґрунтування перспективних напрямів дослідження державного регулювання благодійності і меценатства
-

[Електронний ресурс] / Т. М. Курінна // Державне будівництво. – 2008. – № 2. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2008-2/doc/4/04.pdf>.

215. *Лазарев В. В.* Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарев. – М. : Юрист, 1994. – 520 с.
216. *Лазарев В. В.* Теория государства и права : учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 2004. – 528 с.
217. *Ларцев В. С.* Формування української особистості: духовно-ментальні фактори в контексті сучасності [Електронний ресурс] / В. С. Ларцев // Роль науки, релігії і общества в формуванні моральної личности : матеріали 10-й науково-практичної конференції (Україна, Донецьк, 21 мая 1999 г.). – Режим доступу : http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/10/articles/sec1/s1a1.html.
218. *Лациба М.* Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Перше півріччя 2007 р. / М. Лациба. – К. : Агентство Україна, 2008. – 476 с.
219. *Лациба М.* Інформаційна відкритість сайтів органів державної влади України / М. Лациба. – К. : УНЦПД, 2007. – 437 с.
220. *Лациба М.* Уряд запровадив громадську експертизу своєї діяльності / М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2008. – № 5 (7). – С. 19–22.
221. *Лациба М.* Як територіальна громада може впливати на вирішення питань місцевого значення. Збірник рекомендацій / М. Лациба. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 208 с.
222. *Лациба М. В.* Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – 96 с.
223. *Лациба М. В.* Громадські організації на виборах / М. В. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 56 с.
224. *Лациба М. В.* Чому нам потрібен новий закон “Про громадські організації” / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 40 с.
225. *Ледяева О. М.* Власть как предмет социально-философского анализа: автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / О. М. Ледяева. – Иваново, 1989. – 19 с.
226. *Ледяева О. М.* Понятие власти / О. М. Ледяева // Власть многолика : сб. научн. трудов / Рос. филос. об-во ; ред. кол. : В. Н. Абрамов, В. А. Гусев, И. Г. Львов, А. И. Уваров ; отв. ред. А. И. Уваров. – М. : Российское философское общество, 1992. – С. 4–29.
227. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1977. – Т. 39. – 580 с.

-
228. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 139 с.
229. *Леухіна А.* Взаємодія між об'єднаннями громадян та інститутами держави: концепція й можливі моделі [Електронний ресурс] / А. Леухіна. – Режим доступу : www.library.ukma.kiev.ua.
230. *Леухіна А. Г.* Взаємодія між об'єднаннями громадян та інститутами держави: концепція й можливі моделі [Електронний ресурс] / А. Г. Леухіна. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV31_2004_polityk/04_leukhina_ag.pdf.
231. *Либоракина М.* Третий сектор: концепции и их сравнение [Електронний ресурс] / М. Либоракина. – Режим доступу : <http://www.owl.ru/win/books/ngoinic/razd1-1.htm>.
232. *Лившин А. Я.* Власть и общество: диалог в письмах / А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 208 с.
233. *Литвин В.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і рр. ХХ ст.) / В. Литвин. – К. : Науковий світ, 2001. – 454 с.
234. *Личко Б.* Демократія в контексті еволюції суспільства / Б. Личко, С. Назаренко. – Харків, 2000. – 100 с.
235. *Лойко Л.* Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Л. Лойко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=44&c=898>.
236. *Лойко Л. І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія / Л. І. Лойко. – К. : Фоліант, 2005. – 634 с.
237. *Локк Дж.* Сочинения : в трех томах. – Т. 3 / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985. – 561 с.
238. *Ломборг Б.* Неефективність демократичного процесу у протистоянні загрозі клімату [Електронний ресурс] / Б. Ломборг. – Режим доступу : <http://www.eco.com.ua/content/неефективність-демократичного-процесу-у-протистоянні-загрозі-клімату>.
239. *Максименко С. Д.* Загальна психологія [Електронний ресурс] / С. Д. Максименко. – Режим доступу : <http://studentbooks.com.ua/content/view/1268/51/1/1http://studentbooks.com.ua/content/view/1268/51/1/1>
240. *Манжола П. Г.* Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень [Електронний ресурс] / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4(5). – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/02-Manzhola.pdf.
241. *Маркс К.* Сочинения : 2-е узд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд. Политической литературы, 1955–1981. – Т. 20. – 824 с.
-

-
242. *Мартинюк В.* Форум громадянського суспільства “Східного партнерства”: можливості та шляхи реалізації [Електронний ресурс] / Віталій Мартинюк // Громадянське суспільство. – 2009. – № 3(10). – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/print.php?sid=603277014>
243. *Маруняк Є. О.* Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України: реферат циклу наукових праць [Електронний ресурс] / Є. О. Маруняк. – Режим доступу : <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/tsikl-naukovikh-prats-globalizatsiya-ta-yiyi-vpliv-na-rozvitok-regioniv-ukrayini>.
244. Масонство (репринтное воспроизведение издания 1915 года) / за заг. ред. В. И. Новикова ; в 2 т. – Т. 1. – М. : СП “ИКПА”, 1991. – 255 с.
245. Масонство [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Масонство>.
246. *Матвієнко К.* Громадянське суспільство в Україні має добре вкорінені традиції / К. Матвієнко // Громадянське суспільство. – 2008. – № 3 (5). – С. 27–37.
247. *Матвієнко А.* Місцеве самоврядування як ключовий суб’єкт децентралізації влади [Електронний ресурс] / А. Матвієнко. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/959>.
248. *Матвійчук А. В.* Громадські організації як чинник становлення громадського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Матвійчук. – К., 2008. – 20 с.
249. Матеріали засідання звітної Ради “Народно-демократичної ліги молоді” // Протокол № 31 від 6.12.2003 р. – К., 2006. – 7 с.
250. Матеріали інтелектуального форуму України : зб. текстів виступів / Фонд інтелектуальної співпраці “Україна – ХХІ століття”. – К. : Логос, 2003. – 75 с.
251. Матеріали науково-практичної конференції Всеукраїнської Асоціації трудових об’єднань України “З Україною в майбутнє”. – К. : Світ, 2007. – 59 с.
252. МВС: Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв” // Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/publish>.
253. *Мелень О.* Як громадяни можуть впливати на ухвалення рішень у сфері довкілля / Ольга Мелень // Громадянське суспільство. – 2010. – № 1(12). – С. 34.
254. Мережа аналітичних центрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.intellect.org.ua>.
255. Мережа проєвропейських організацій України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tolerant.org.ua/category/articles-ews/merezha_proevropeiskih_organizacii.html.
-

-
256. *Мескон М. Х.* Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 700 с.
257. Механізм державної фінансової підтримки громадських організацій в Україні // Громадська організація: “Інституту сільського розвитку”: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icp.org.ua/aspekt/aspekty/susp/2004/10/08/mehanizm_derzhavnoi__24.html.
258. *Мироненко Т. П.* Формування громадянської зрілості в майбутніх вчителів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 14.00.04 / Т. П. Мироненко. – Одеса, 2001. – 20 с.
259. Мифы и реальные факты из истории общества ‘Череп и Кости’ [Электронный ресурс] // podrobnosti.ua. – Режим доступа : <http://historic.ru/news/item/f00/s04/n0000484/index.shtml>.
260. *Михайліченко М. В.* Громадянська компетентність майбутніх учителів : навчальний посібник / М. В. Михайліченко. – Київ–Тернопіль : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 128 с.
261. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] : міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. – Режим доступу до док. : <http://portal.rada.gov.ua>.
262. Міжнародні організації : навчальний посібник / за ред. О. С. Кучика. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2007. – 749 с.
263. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. А. Тищенко, П. Байор, М. М. Товт, С. А. Горобчишина. – К. : Агентство Україна, 2010. – 147 с.
264. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
265. Молодіжна європейська дисконтна картка Євро<26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euro26.org.ua>.
266. Молодіжний Поточний архів Українського інституту соціальних досліджень: Науковий звіт по темі 2.6. “Генезис молодіжного руху України”. – К., 2006. – С.181.
267. Молодіжний рух в Україні: довідник. – Частина 1 / упоряд. В. А. Головенько. – К. : Столиця, 1998. – 252 с.
268. Молодіжний тренінговий центр “Апельсин” офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://apelsin.civicua.org/docs.php#d_5.
269. *Мостинский И. В.* Осоавиахим СССР. Сращивание общественной организации с государственным аппаратом (1935–1941 гг.) [Електронний ресурс] / И. В. Мостинский // Материалы IX Международная конференция “ЛОМОНОСОВ – 2002”. – Режим доступа : // <http://www.hist.msu.ru/Science/LMNS2002/22.htm>.
-

-
270. *Мусій О. С.* Громадські організації: чи в змозі вони допомогти галузі охорони здоров'я? / О. С. Мусій, В. Г. Карпук, В. О. Рибчук // *Здоров'я України: Медична газета.* – 2008. – апрель. – № 7. – С. 5.
271. *Набока Л. В.* Організація зворотного зв'язку в діяльності державних і муніципальних установ [Електронний ресурс] / Л. В. Набока. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_1/Naboka_109.htm.
272. Наказ Міністерства юстиції України “Щодо формування Реєстру зареєстрованих в Україні міжнародних організацій, філій і представництв іноземних неурядових, громадських та благодійних організацій та об'єднань”: від 27.06.2003 р. № 75/5 // Інформ.-пошук. система із законодавства України “Право. Версія Проф”. – Режим доступу : <http://www.akros.com.ua/menu/view/itemId/23>.
273. *Нанівська В.* Вдосконалення консультацій із зацікавленими сторонами в практиці роботи уряду України / В. Нанівська, Н. Гнидюк, А. Бега. – К. : Оптима, 2004. – 425 с.
274. Нарешті влада знайшла місце для громадських експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ngoexpert.in.ua/news?news_id=54.
275. Науково-дослідницькі інститути України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.
276. Национальная стрелковая ассоциация США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.viptrophy.com/articles/1636>.
277. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. – Документ підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ “Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні” / Дорадча рада з підготовки документу Френсіс О’Доннелл, Василь Джарти, Василь Шевчук [та ін.]. – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма розвитку ООН, Глобальний екологічний фонд. – К., 2007. – 186 с.
278. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. – Програма розвитку ООН, Глобальний екологічний фонд. – К., 2007. – 186 с.
279. Національні консультативні ради. Кращі практики США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uspishnaukraina.com.ua/uk/strategy/7/66.html>.
280. *Негельсбах Х.–М.* Новая жизнь из старых корней / Х.–М. Негельсбах, Э. Негельсбах // Киев. Церковь св. Екатерины. Церковь, община, вера. Праздничное издание ко дню повторного освящения церкви. – К.; Мюнхен, 2000. – 578 с.
281. *Нестеренко Г. О.* Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03

-
- / Нестеренко Галина Олегівна. – К., 2009. – 428 с.
282. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: монографія / Г. О. Нестеренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
283. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 48 с.
284. *Нікітін В. А.* Публічна політика для громадських організацій. Практичні рекомендації щодо робіт у сфері публічної політики / В. А. Нікітін; ред. В. Т. Нанівська. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2007. – 118 с.
285. *Ніколова А. І.* Вплив глобалізаційних процесів на розвиток релігійного життя України [Електронний ресурс] / А. І. Ніколова. – Режим доступу : <http://intkonf.org/nikolova-ai-vpliv-globalizatsiynih-protsesiv-na-rozvitok-religiynogo-zhittya-ukrayini>.
286. *Новіков М. М.* Об’єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. М. Новіков. – Харків, 2002. – 18 с.
287. *Новохацький В. Д.* Неурядові організації як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Новохацький Володимир Дмитрович. – Дніпропетровськ, 2005. – 189 с.
288. *О’Шонесси Дж.* Принципы организации управления фирмой / Дж. О’Шонесси. – М.: Прогресс, 1979. – 420 с.
289. Огляд досвіду країн Центральної і Східної Європи у сфері законодавчого регулювання державного фінансування неурядових організацій // Громадянське суспільство. – 2007. – № 1. – С. 29–36.
290. Огляд методології участі громадськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ard.dn.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=44:2009-11-03-18-40-50&catid=1:latest-news.
291. *Олійник О. М.* Лобювання громадських організацій в Україні: українські реалії та світовий досвід [Електронний ресурс] / О. М. Олійник // Центр політичного моніторингу і прогнозування “Варіанти”. – Режим доступу : http://www.varianty.org.ua/projects/total/2005/civil_society/Oliynyk.htm.
292. Орден иезуитов: правда и вымысел: сборник / сост. А. Лактионов. – М.: ООО “Издательство АСТ”. 2004. – 539 [5] с. – (Историческая библиотека).
293. Освободительная война украинского народа. Воссоединение Украины с Россией // Всемирная история. Энциклопедия. – Том 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st008.shtml>.
-

-
294. Основи демократії : посібник / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук [та ін.] ; заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канд. проект “Демократична освіта”, Ін-т вищої освіти. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
295. *Паливода Л.* Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2009 роки: Звіт за даними дослідження / Л. Паливода, С. Голота. – К. : ТОВ “Видавничий Дім “КуПол”, 2010. – 112 с.
296. *Панцир С.* Політична система та громадянське суспільство: протистояння чи співіснування? [Електронний ресурс] / С. Панцир // Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій. – К., 2002. – С. 11–12. – Режим доступу : <http://intkonf.org/2007/12/page/4>.
297. *Парсонс Т.* Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы / ред. Г. В. Осипов. – М. : Прогресс, 1972. – С. 25–37.
298. *Парсонс Т.* Система современных обществ : пер. с англ. / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
299. *Пашко А.* Жіночий рух в Україні: історичний аспект та сучасний розвиток / А. Пашко // Право України. – 2004. – № 3. – С. 125–127.
300. *Пашков М.* Неправительственные аналитические центры: предложение на фоне отложенного спроса // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ucerps.org/ukr/article.php?news_id=322.
301. *Пащенко В.* Теорія “громадянськості” та громадянського суспільства [Електронний ресурс] / В. Пащенко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=38&c=730>.
302. *Пеліванова Н.* Стан громадянського суспільства / Н. Пеліванова // Україна. Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К. : Інститут стратегічних досліджень, 2006. – 578 с.
303. Перспективи українського суспільства в постіндустріальну добу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=8.
304. *Петрушенко В. Л.* Менталітет, ментальність / В. Л. Петрушенко // Короткий навчальний словник: терміни і поняття. – Львів : Магнолія 2006, 2009. – 506 с.
305. Письмо Мишелю Платини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?do=search>.
306. *Піча В. М.* Менталітет, ментальність / В. М. Піча // Соціологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття. – Львів : Магнолія, 2006, 2008. – 388 с.

-
307. Поговорим о гражданском обществе / Институт Фонда “Общественное мнение”, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00-001ucheb-00-0-0-0prompt-10-4-0-0l-1-ru-50-20-help00031-001-1-0windowsZz-1251-10&a=d&cl=CL1&d=HASH01e83b843f09090b33e76b36.4>
308. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua>.
309. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
310. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
311. Політологія : навчальний посібник / за заг. ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ, 2006. – 568 с.
312. Політологія : курс лекцій : навчальний посібник / С. Дзюбка, В. Панібудьласка, Ю. Шемшученко [та ін.] ; за заг. ред. І. Дзюбка. – К. : Вища шк., 1993. – 252 с.
313. *Поліщук І. В.* Молодь і молодіжні громадські та творчі організації у розбудові української культури 90-х років ХХ століття / І. В. Поліщук // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – 2007. – № 2. – К. : Міленіум, 2007. – С. 110–114.
314. *Полякова Н. Л.* ХХ век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 384 с.
315. *Пометун О.* Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки [Електронний ресурс] / О. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – Режим доступу до журн. : <http://visnyk.iatp.org.ua>.
316. *Поплавська Ж.* Ефект взаємодії [Електронний ресурс] / Ж. Поплавська // Вісник НАН України – 2001. – № 5. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/portal/All/herald/2001-05/7.htm>.
317. Посібник щодо проведення публічних консультацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kmv.gov.ua/getdoc.asp?Id=11004.
318. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>.
319. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302 “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі
-

- громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>;
320. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009.
321. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>.
322. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 “Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” (Зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1103 від 14.10.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=976-2008-%EF&pass=4/UMfPEGznhh4FC.ZiDT05F8NI4T6s80msh8Ie6>.
323. Поточний архів Українського інституту соціальних досліджень: Науковий звіт по темі 2.6. “Генезис молодіжного руху України”. – К. : УІСОД, 2006. – 138 с.
324. Правозащитники призвали туристів к бойкоту Ботсвани // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.tourprom.ru/news/10652>.
325. Працевлаштування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uajob.Net>.
326. Прес-релізи, заяви, коментарі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tabu.org.ua/?fname=1147638071level=1&templ=t1>.
327. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України : зб. ст. / Інформаційна відкритість сайтів органів державної влади України. – К., 2007. – 46 с.
328. Про затвердження Положення про порядок легалізації об’єднань громадян: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 140 // Інформ.-пошук. система із законодавства України “Право. Версія Проф”. – Режим доступу : <http://www.akros.com.ua/menu/view/itemId/23>.
329. Про свободу асоціацій і захист права на організацію: конвенція Міжнародної Організації Праці (МОП) від 9 лип. 1948 р. № 87. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
330. Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 403 с.
331. Проект Закону України “Про свободу світогляду, віросповідання та

-
- релігійні організації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prochurch.info/index.php/news/more/5969>.
332. Протокол № 10 Звітної конференції Всеукраїнського громадського об’єднання “Соціально-демократичний молодіжний альянс України” від 5.10. 200 р. – К., 2003. – 6 с.
333. Протокол № 11 Звітної конференції Всеукраїнського громадського об’єднання “Молодь проти корупції” від 9.12.2002 р. – К., 2002. – 5 с.
334. Протокол № 11 Звітної конференції Української молодіжної екологічної ліги від 19.11.2007 р. – К., 2007. – 9 с.
335. Протокол № 15 Звітних зборів Всеукраїнської Асоціації молодіжного співробітництва “Альтернатива–В” від 4. XII. 2005 р. – К., 2005. – 7 с.
336. Протокол № 19 Звітної конференції Всеукраїнської Асоціації молодих дослідників фольклору від 27. X. 2003 р. – К., 2003. – 14 с.
337. Протокол № 37 Звітних зборів Ради Всеукраїнської Асоціації “Укрмолодьжитло” від 29. XI. 2002 р. – К., 2005. – 12 с.
338. Протокол № 4 Звітних зборів Спілки “Українська соціал-демократична молодь” від 6. 02. 2008 р. – К., 2008. – 11 с.
339. Протокол № 4 Звітних зборів Спілки творчої молоді України “Liga Artis” від 12.X.2003 р. – К., 2003. – 8 с.
340. Протокол № 4 Звітної конференції Всеукраїнської молодіжної громадської організації “Асоціація студентів–медиків України” від 17.XI.2008 р. – К., 2008. – 9 с.
341. Протокол № 6 Звітних зборів Всеукраїнського громадського об’єднання “Фонд Молода Україна” від 12.11.2003 р. – К., 2003. – 8 с.
342. Протокол № 7 Звітних зборів Української спілки молодих депутатів від 23.11.2003 р. – К., 2003. – 9 с.
343. Протокол № 9 Звітної конференції Всеукраїнського громадського об’єднання “Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив” від 21.01.2009 р. – К., 2009. – 6 с.
344. *Процик О.* Зробимо потреби громадянського суспільства почутими: проблеми та перспективи співпраці НДО з політичними партіями [Електронний ресурс] / О.Процик // Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій. – К., 2002. – Режим доступу : http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=14564&Itemid=486.
345. *Пугачев В. П.* Введение в политологию : учебник для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 447 с.
346. *Пущенко П.* Громадські слухання по-чернігівські. Частина Перша. – [Електронний ресурс] / П. Пущенко. – Режим доступу :
-

<http://maidanua.org/special/vis/?p=634>.

347. Радченко О. Діалектика взаємодії державних режимів і громадянського суспільства: ціннісний вимір [Електронний ресурс] / Олександр Радченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2009-1/zmist/R_1/Radchenko.pdf.
348. Ратцен Д. Правові основи діяльності некомерційних організацій в Центральній та Східній Європі / Д. Ратцен, Д. Мур, М. Дарем // Громадянське суспільство. – 2009. – № 4 (11). – С. 26–32.
349. Ребенко А. М. Проблема людської активності в філософських вченнях Сходу та Заходу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Алла Миколаївна Ребенко. – Одеса, 2001. – 20 с.
350. Реєстр громадських експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/exam/search>.
351. Резолюція Копенгагенської наради Конференції з людського виміру Організації по безпеці та співробітництву в Європі [Електронний ресурс] // Інформ.-пошук. система із законодавства України “Право. Версія Проф”. – Режим доступу : <http://www.akros.com.ua/menu/view/itemId/23>.
352. Результат роботи підрозділу по зв’язках з громадськістю (Управління зв’язків з громадськістю, Управління інформаційної політики та зв’язків з громадськістю, Департамент комунікацій влади та громадськості) за період 2003 – 2008 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.
353. Результати виконання програми виходу з екологічної кризи м. Дніпродзержинська 2006–2010 рр. // Голос природи: Дніпродзержинська громадська екологічна організація: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voice.dp.ua/ua/article/kampaniyi/57.htm>.
354. Рекомендации по проведению общественных слушаний [Электронный ресурс] / В. Т. Семяшкина, Ю. А. Паутов, Л. А. Пунегова, Е. Е. Осипова. – Режим доступа : <http://www.forest.ru/rus/bulletin/28/7.html>.
355. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі № СМ/Рес(2007)14 (Прийнято Комітетом Міністрів 10 жовтня 2007 р. на 1006-му засіданні).
356. Релігія і церква. Діяльність громад // Поточний архів ВТН Відергебурт. 1995. – С. 6.
357. Реєстр Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://webgate.ec.europa.eu/transparency/regrin/welcome.do?locale=en#en>.

-
358. *Робинсон Дж.* Масонство. Забытые тайны / Дж. Робинсон. – М. : КРОН–ПРЕСС, 2000. – 480 с.
359. Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє / О. П. Айвазовська, О. Ю. Вінніков, Г. М. Голубовська–Онісімова [та ін.] ; за ред. М. Лациби. – К. : Агентство Україна, 2009 – 84 с.
360. *Романова Н.* Культурно-просветительные общества Петербурга и власть конца XVIII–XX вв. (к истории взаимоотношений) [Электронный ресурс] / Н. Романова // Петербургский Еврейский Университет. Серия “Труды по иудаике”. – 1995. – Выпуск 3 : Евреи в России: История и культура. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/tp3abr.htm>.
361. *Руа Ж.* История рыцарства / Ж. Руа. – 2-е изд. – М., 2001. – 423 с.
362. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии [Электронный ресурс] / С. Л. Рубинштейн. – Питер, 2000. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/rubin01/txt19.htm>.
363. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы психологии в трудах Карла Маркса [Электронный ресурс] / С. Л. Рубинштейн. – Режим доступа : <http://www.sunhome.ru/philosophy/12357>.
364. *Руденко О. М.* Механізми забезпечення суспільної стабільності : моделі взаємодії держави і громадянського суспільств [Електронний ресурс] / Ольга Мстиславівна Руденко // Теоретичні та прикладні питання державотворення : Електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 4. – Режим доступа : www.ipiend.gov.ua/img/scholarly/file/nz_42_46.pdf.
365. *Рябов С. С.* До проблеми визначення поняття “громадянське суспільство” [Електронний ресурс] / С. С. Рябов. – Режим доступа : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV20_2002_spets160_ryabov_ss.pdf.
366. *Рябов С. Г.* Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / С. Г. Рябов. – К., 1997. – 33 с.
367. *Сабанадзе Ю. В.* Групи інтересів у перехідних суспільствах : монографія / Ю. В. Сабанадзе. – К. : Логос, 2009. – 208 с.
368. *Савлук С.* Наслідки глобалізації для розбудови України / С. Савлук // Персонал. – 2007. – № 4. – С. 26.
369. *Селютін Д.* Глобалізація й демократизація як чинники універсалізації стандартів прав та свобод людини [Електронний ресурс] / Д. Селютін. – Режим доступа : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dbms/2009.../Selutin.pdf.
370. *Семьоркіна О. М.* Громадянське суспільство – носій духовних цінностей [Електронний ресурс] / О. М. Семьоркіна. – Режим доступа :
-

http://www.madn.org/content/articles/Semerkina_mart09/GragdObsh_ukr.htm.

371. *Ситник О. І.* Громадянська освіта: проблема визначеності та побудова змісту [Електронний ресурс] / О. І. Ситник. – Режим доступу : www.democasy.kiev.ua/publications/collections/.../Sytnyk.doc.
372. *Ситник П.* Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. Г. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 57–60.
373. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 691 с.
374. Склад Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moral.gov.ua/_sklad_komisiji_0_9_menu_0_1.html.
375. *Скотт Дж. Т.* Выработка взаимовыгодных решений / Дж. Т. Скотт // Скотт Дж. Т. Конфликты, пути их решения. – К. : Внешторгиздат, 1991. – 486 с.
376. *Скрипник О.* Соціальна, правова держава в Україні / О. Скрипник. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2000. – 394 с.
377. *Слинько Т. Н.* Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні : навчальний посібник / Т. Н. Слинько, О. Г. Кушнарєнко. – Харків : Арсіс, 1998. – 176 с.
378. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
379. Словник соціологічних і політологічних термінів / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1993. – 836 с.
380. Служба захисту дітей”: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.children-ukraine.org>.
381. *Слюсаревський М. М.* Український менталітет: ретроспективи і перспектива / М. М. Слюсаревський // Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
382. *Слюсаревський С.* Закон України “Про об'єднання громадян” – антипод європейському уявленню про статус неурядових організацій / С. Слюсаревський // Громадянське суспільство. – 2009. – № 4 (11). – С. 6–10.
383. *Смирнов В. В.* Чаша Господня. Воскресение тамплиеров / В. В. Смирнов. – М. : Вече, 2005. – 544 с. : ил. – (Тайные общества, ордена и секты). – С. 31.
384. *Смирнов Э. А.* Управленческие решения / Э. А. Смирнов. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 264 с. – (Серия “Вопрос–ответ”).

-
385. *Снігур Л. А.* Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Людмила Анатоліївна Снігур. – К., 2005. – 18 с.
386. *Солоненко І.* Громадська експертна рада як новий інструмент співпраці влади та громадськості у справах європейської інтеграції / І. Солоненко // Громадянське суспільство. – 2008. – № 5 (7). – С. 29–32.
387. *Солоненко І.* Реформа законодавства для об'єднань громадян у державах СНД / І. Солоненко // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 27.
388. Соціалістичний Конгрес Молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.skm.kiev.ua>.
389. Союз споживачів України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consumerunion.org.ua>.
390. Союз юристів України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyersunion.org.ua>.
391. Спілка адвокатів України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cau.org.ua>.
392. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки: Звіт за даними дослідження / за заг. ред. Л. Паливода, О. Кікоть. – К. : “Макрос”, 2006. – 160 с.
393. Статут “Народно-демократичної ліги молоді”. – К., 1997. – 7 с.
394. Статут Всеукраїнського громадського об'єднання “Молодь проти корупції”. – К., 1999. – 6 с.
395. Статут Всеукраїнського громадського об'єднання “Німецька молодь в Україні”. – К., 1997. – 5 с.
396. Статут Всеукраїнської асоціації молодих дослідників фольклору. – К., 2001. – 5 с.
397. Статут Екологічної громадської організації “Екологічний контроль” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jurist.cv.ua/doc/dokumenti_dlya_reestraciyi_gromadskoyi_organizaciyi/statut_gromadskoyi_organizaciyi.
398. Статут Української молодіжної екологічної ліги. – К., 1993. – 6 с.
399. Статут Української спілки молодих депутатів. – К., 1999. – 6 с.
400. *Степаненко В.* Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності Українське суспільство: 10 років незалежності / Віктор Степаненко ; за ред. В. Ворони. – К. : ІС НАН України, 2001. – 435 с.
401. *Степанский А. Д.* История общественных организаций в России на рубеже XIX–XX вв / А. Д. Степанский. – М. : Наука, 1982. – 497 с.
-

-
402. *Столяров А. А.* Воля / А. А. Столяров // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет : предс. В. С. Степин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 432–434.
403. Структури громадської участі в Україні: збірник аналітичних матеріалів / за ред. М. Лациби, Н. Ходько. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – 96 с.
404. *Сукачов В. В.* Національний капітал та націоналізм / В. В. Сукачов // НАУКОВІ ЗАПИСКИ. – Том 21. Політичні науки. – С. 15–20.
405. *Сунгуров А. Ю.* Организации-посредники в структуре гражданского общества. Некоторые проблемы политической модернизации России / А. Ю. Сунгуров // Полис. – 1999. – № 6. – С. 34–48.
406. *Супруненко О.* Майбутнє України в руках екологічних неурядових організацій / О. Супруненко, Г. Голубовська–Онісімова // Громадянське суспільство. – 2008. – № 5 (7). – С. 9–10.
407. *Сухомлинська О. В.* Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
408. *Сухорукова А. В.* Безпека духовності в сучасному українському суспільстві: специфіка забезпечення [Електронний ресурс] / А. В. Сухорукова // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kultv/2009_23/suhorukova.pdf.
409. *Сухорукова А. В.* Соціально-філософський аналіз виховання духовності як складової системи соціальної безпеки [Електронний ресурс] / А. В. Сухорукова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/FilosNauk/2008_2/100.pdf.
410. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ШКОЛА, 2007. – 832 с.
411. *Сушинський Б.* Всесвітня історія лицарства / Б. Сушинський. – Одеса : “Видавничий дім ЯВФ”, 2005. – 635 с.
412. *Сюмар В.* Чи вона справді працює / В. Сюмар, М. Лациба [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2009. – 22 жовтня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/10/22/4257657>.
413. *Тарасенко В.* Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства / В. Тарасенко // Віче. – 2000. – № 11. – С. 58–68.
414. *Тейзе Е.* Новое основание общины – дело сильных духом женщин / Е. Тейзе // Киев. Церковь св. Екатерины. Церковь, община, вера. Праздничное издание ко дню повторного освящения церкви. – К.; Мюнхен, 2000. – 578 с.

-
415. Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1997. – 475 с.
416. Теорія і практика управління в органах внутрішніх справ України : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2004. – 780 с.
417. *Тернер Дж.* Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
418. *Тимошенко Н.* До питання функціонування громадських організацій [Електронний ресурс] / Н. Тимошенко. – Режим доступу : http://icp.org.ua/aspekt/aspekty/susp/2004/10/08/do_pitannja_funktsio_23.html.
419. *Тищенко Т.* Політичне рішення: процес підготовки і прийняття / Т. Тищенко // Політична психологія. – 2003. – С. 219–222.
420. Тлумачний словник сучасної української мови: близько 50 000 сл. / уклад. І. М. Забіяка. – К. : Арій, 2007. – 512 с.
421. *Третяк С. М.* Проблеми та перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій в умовах реформування громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / С. М. Третяк. – Режим доступу : <http://intkonf.org/category/arhiv/konf1>.
422. *Туленков М.* Організаційна взаємодія громадянського суспільства і держави / М. Туленков // Соціальна психологія. – 2009. – № 2 (34). – С. 72–84.
423. *Туленков М.* Організаційна взаємодія як предметна сфера соціології управління [Електронний ресурс] / М. Туленков. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1497http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1497>.
424. *Туленков М. В.* Організаційна взаємодія в демократичній системі управління / М. В. Туленков. – К. : ІПК ДЗСУ, 2007. – 102 с.
425. *Уайт А.* Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств / А. Уайт. – М. : “Лань”, 2003. – 480 с.
426. *Убейволк О. О.* Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О. О. Убейволк. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.
427. *Удовик С. Л.* Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. – К. : Ваклер, 2002. – 480 с.
428. Указ Президента № 34/93 “Про Національну раду соціального партнерства” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
429. Указ Президента України № 1871/2005 про “Національну тристоронню соціально-економічну раду”. [Електронний ресурс]. –
-

Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

430. Указ Президента України від 20 вересня 1993 року № 377/93. “Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
431. Указ Президента України від 29 грудня 2005 року № 1871 “Про розвиток соціального діалогу в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1871%2F2005.
432. “Україна історична” вибухне святковими феєрверками (Прес-реліз) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.saint-maria.org.ua/developments/1193>.
433. Українська асоціація європейських студій: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europa.org.ua>.
434. Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua>.
435. Українська мережа європейських клубів // Європейський простір: портал проєвропейського громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/in/39901.html>.
436. Українська молодь. Духовність. Мораль. Громадянськість : матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції, (Севастополь, 20–22 квітня 2004 р.). – Севастополь, 2004. – 84 с.
437. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 530 с.
438. *Усаченко Л.* Публічні консультації як складова ефективності взаємодії вітчизняних та громадських структур в контексті міжнародного досвіду [Електронний ресурс] / Лариса Усаченко. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/R.../09ulmkmd.pdf.
439. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства / С. І. Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
440. *Файоль А.* Общее и промышленное управление / А. Файоль ; Б. В. Бабин–Корень (пер. с фр.), А. К. Гастев (предисл.). – М. : Центральный ин-т труда, 1923. – 123 с.
441. *Фатхутдинов Р. А.* Управленческие решения : учебник. – 5–е изд., перераб. и доп / Р. А. Фатхутдинов. – М. : ИНФРА–М, 2003. – 314 с.
442. *Фесенко В.* Глобальне громадянське суспільство й Україна: вплив міжнародних та закордонних неурядових організацій на соціально-політичні процеси в Україні / В. Фесенко // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во

-
- УАДУ, 2001. – С. 27.
443. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Наука, 1980. – 546 с. – С. 269.
444. *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев [и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
445. *Філософія політики: короткий енциклопедичний словник* / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
446. *Філософія політики : хрестоматія : у 4 т.* / Л. В. Губерський (ред. кол.), В. П. Андрущенко (авт. упоряд.). – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – 364 с.
447. *Філософія: навчальний посібник для студ. і аспірантів вищ. навч. закладів [Електронний ресурс]* / В. А. Буслинський, В. Ю. Алексеев, П. І. Скрипка, Л. М. Кусок. – К. : КСУ 2002. – 315 с. – Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/files/philosophy/fil1/p15.html>.
448. *Філософський енциклопедичний словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : “Абрис”, 2002. – 742 с.
449. *Франкл В. Человек в поисках смысла* / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 190 с.
450. *Фукіяма Ф. Що таке соціальний капітал* / Ф. Фукуяма // *День*. – 2006. – № 177. – С. 4.
451. *Хакен Г. Синергетика* / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 404 с.
452. *Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь* / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
453. *Халипов В. Ф. Кратология (наука о власти)* / В. Ф. Халипов. – М. : Ось-89, 2002. – 432 с.
454. *Халипов В. Ф. Энциклопедия власти* / В. Ф. Халипов. – М. : Академический Проект; Культура, 2005. – 1056 с.
455. *Хананашвили Н. Л. Настольная книга по межсекторным взаимодействиям: методология, технологии, правовые нормы, механизмы, примеры* / Н. Л. Хананашвили, В. Н. Якимец ; Фонд НАН. Ин-т системного анализа РАН. – М. : Фонд “НАН, 2000. – 144 с.
456. *Холл Р. Х. Принятие решений* / Р. Х. Холл // Холл Р. Х. *Организации: структуры, процессы, результаты*. – СПб. : Питер, 2001. – 512 с.
457. *Хропанюк В. Н. Теория государства и права* / В. Н. Хропанюк. – М. : Наука, 1995. – 384 с.
458. *Центр громадської експертизи [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://expertise.org.ua>.
459. *Цех [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Цех>.
-

-
460. *Цикин В. А.* Философия самоорганизации сложных систем / В. А. Цикин. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
461. *Цыпин В. А.* Церковное право / В. А. Цыпин. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 426 с.
462. *Чернявська Л. Н.* Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Л. Н. Чернявська. – К., 2007. – 235 с.
463. *Черняк Е.* Невидимые империи. Тайные общества старого и нового времени на Западе / Е. Черняк. – М. : Мысль, 1987. – 272 с.
464. Чи виховують українські бізнес-школи екологічно відповідальних лідерів? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.climateinfo.org.ua/?q=node/223>.
465. Члени Науково-консультативної ради з питань релігії та національностей обговорили проект Закону “Про захист суспільної моралі” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moral.gov.ua/_02_02_2010_chleni_naukovo_0_0_0_1456_1.html.
466. *Чорна К.* Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / К. Чорна // Освіта України. – 2000. – 9 серпня. – № 32. – С. 6–7.
467. *Чувардинський О.* Історична рефлексія поняття “громадянське суспільство” та його філософська еволюція [Електронний ресурс] / О. Чувардинський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1241>.
468. *Шадський Ю. Г.* Менталітет / Ю. Г. Шадський, В. М. Піча // Психологія : короткий навчальний словник: терміни і поняття. – Львів : Магнолія 2006, 2008. – 276 с.
469. *Шапар В. Б.* Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2004. – 640 с.
470. *Шаян О. Л.* Розробка та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / О. Л. Шаян. – К., 2005. – 16 с.
471. *Швальбе Б.* Принятие решения – важный компонент делового успеха / Б. Швальбе, Х. Швальбе // Швальбе Б. Личность, карьера, успех : [пер. с нем.] / Б. Швальбе, Х. Швальбе. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Прогресс-интер”, 1993. – С. 196–200.
472. *Шепелев М.* Політико-цивілізаційний підхід до аналізу глобалізаційних феноменів / М. Шепелев // Соціальна психологія. – 2004. – № 4(6). – С. 123–138.
473. *Шилз Э.* Общество и общества: макросоциологический подход / Э. Шилз // Американская социология. Перспективы, проблемы,

-
- методи / ред. Г. В. Осипов. – М. : Прогресс, 1972. – С. 341–360.
474. Широкий перелік таких громадських платформ та асоціацій, а також опис їхньої діяльності та контакти можна знайти на веб-сторінці Контактної групи громадянського суспільства ЄС (EU Civil Society Contact Group) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://act4europe.horus.be/code/en/default.asp>.
475. Эколого–культурный Центр “Бахмат” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bakhmat.org/ru/projects-ru.html>.
476. Энциклопедический словарь. Современная рыночная экономика. Государственное регулирование экономических процессов / общ. ред. : д. э. н. проф. В. И. Кушлин, д.э.н., проф., член-корр. РАН В. П. Чичканов. – М. : РАГС, 2004. – 744 с.
477. Юдин Ю. Политические партии и право в современном государстве / Ю. Юдин. – М. : Издательская группа “ФОРУМ – ИНФРА–М”, 1998. – 288 с.
478. Юкаева В. С. Управленческие решения : учебное пособие / В. С. Юкаева. – М. : ОПС, 1998. – 276 с.
479. Юридична енциклопедія : в 6–ти т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова рекол.) [та ін.]. – К. : “Укр. Енцикл.”, 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
480. Юрій М. Ф. Етногенез та менталітет українського народу / М. Ф. Юрій. – Чернівці, 1997. – 237 с.
481. Юрій М. Ф. Політологія : підручник [Електронний ресурс] / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор. – 2006. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya.htm.
482. Ющишин О. І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу [Електронний ресурс] / О. І. Ющишин. – Режим доступу : http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_2004/articles/stat410.html.
483. Якименко Ю. Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи / Ю. Якименко // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 12.
484. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 2001. – 346 с.
485. Якушик В. М. Государство переходного типа: вопросы теории / В. М. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – 198 с.
486. Янг С. Системное управление организацией / С. Янг. – М. : Советское радио, 1972. – 456 с.
487. Янів В. Нариси історії української етнопсихології / В. Янів. – К., 2005. – 286 с.
-

-
488. Яновский А. Е. Общественное признание и благотворительность в России / А. Е. Яновский // Россия. Энциклопедический словарь. – Л. : Питер, 1991. – 839 с.
489. Ярош Я. Особливості співпраці молодіжних об'єднань з владними інституціями в Україні / Я. Ярош // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2003. – 396 с.
490. 70–80 відсотків пухлин провокують канцерогени [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/70-80-vidsotkiv-puhlin-provokuyut-kantserogeni.html>.
491. ActionAid: official web-site [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.actionaid.org>.
492. Agreement establishing an association between the European Community and its Member States, of the one part, and the Republic of Chile, of the other part // Official Journal of the European Union. – 30.12.2002, L 352. – P. 1.
493. Agreement on Trade, Development and Cooperation between the European Community and its Member States, of the one part, and the Republic of South Africa, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 4.12.1999, L 311. – P. 3.
494. Amnesty International: official web-site [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amnesty.org>.
495. Arnstein Sh.R. A Ladder of Citizen Participation / Sh.R.Arnstein // JAIP. – Vol. 35. – № 4, July 1969. – P. 216–224.
496. CARE: official web-site [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.care.org>.
497. Communication from the Commission “A Strong European Neighbourhood Policy”. – COM(2007) 774 final. – Brussels, 5 December 2007. – P. 11.
498. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament “On Strengthening the European Neighbourhood Policy”. – COM(2006) 726 final. – Brussels, 4 December 2006. – P. 7.
499. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, “Civil Society Dialogue between the EU and Candidate Countries”, COM(2005) 290 final, Brussels 29.06.2005.
500. Communication from the European Commission “European Transparency Initiative. A framework for relations with interest representatives (Register and the Code of Conduct)”. COM(2008) 323 final. Brussels, 27.5.2008.
501. Concern Worldwide: official web-site [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.concern.net>.
502. Cotonou Agreement: official text [Електронний ресурс] // Official

-
- Journal L 317. – 2000, 15/12. – P.0003 – 0353. – Режим доступа : [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:22000A1215\(01\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:22000A1215(01):EN:HTML).
503. Economic Partnership, Political Coordination and Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the United Mexican States, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 28.10.2000, L 276.
504. Euromed Non-Governmental Platform [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.euromedplatform.org>.
505. European Citizen Action Service [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ecas.org>.
506. European Commission (2001). European Governance. A White Paper. Brussels, 25.7.2001, COM(2001) 428 final.
507. European Commission (2002). Communication “Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission”. COM(2002) 704 final. Brussels, 11.12.2002.
508. European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations [CETS N°124] [Электронный ресурс]. – Текст находится на веб-странице Раді Європи – Режим доступа : http://www.coe.int/t/e/ngo/public/legal_standards/Legal_standards_en.asp#TopOfPage.
509. European Neighbourhood Policy Conference (3 September 2007, Brussels, Belgium) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ec.europa.eu/world/enp/conferences_2007_en.htm.
510. European Solidarity Towards Equal Participation of People [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurostep.org/wcm/index.php>.
511. FIDH: Prioritizing Politics over Protection // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ngo-monitor.org/article/fidh_prioritizing_politics_over_protection&rurl
512. Freunde der Naturvölker, Friends of Peoples Close to Nature: official web-site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.fcnc-global.org>.
513. HealthRight International: official web-site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://healthright.org>.
514. International Federation for Human Rights: official web-site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fidh.org>.
515. International Red Cross and Red Crescent Movement: official web-site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.redcross.int.
516. International Rescue Committee: official web-site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.theirc.org>.
517. International Save the Children Alliance: official web-site [Электронный
-

-
- ресурс]. – Режим доступа : <http://www.savethechildren.net>.
518. Médecins Sans Frontières: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.msf.org>.
519. Mercy Corps: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mercycorps.org.
520. *Olson R.* The Logic of Collective Action in Soviet–type Societies / R.Olson // *Journal of Soviet Nationalities*. –1990. – № 1. – P. 52–78.
521. Opinion of the European Economic and Social Committee on EU–Mexico relations (2006/C 88/17).
522. Oxfam International: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.oxfam.org>.
523. Partnership agreement between the members of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part // *Official Journal of the European Communities*. –15.12.2000, L 317. – P. 3.
524. Pirate Parties International: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pp–international.net>.
525. Plan (aid organisation): official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://plan–international.org>.
526. Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non–governmental organisations in Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.coe.int/t/e/ngo/public/legal_standards/Legal_standards_en.asp.
527. Support to civil society – a new financial facility under the Instrument for Pre–Accession Assistance (IPA) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/141&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.
528. Survival International: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.survivalinternational.org>.
529. *Truman D.* The Governmental Process. Political interest and public opinion / D.Truman. – N–Y, 1969. – 256 p.
530. Turkish Confederation of Employer Associations, the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey.
531. *Urry J.* Sociology beyond Societies. Mobilities for the XXIst Century / J. Urry. – L.–N.Y., 2000. – 256 p.
532. *Wallerstein I.* From Society to Historical Social Science: Prospects and Obstacles / I.Wallerstein // *The British Journal of Sociology*. – 2000. – V. 51. – № 1. – P. 25–36.
533. World Organization of the Scout Movement: official web–site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://scout.org>.

Наші автори

- АВЕРІНА О. І.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- АНДРУЩЕНКО Т. І.** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри етики та естетики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- БЕСЛЮБНЯК О. О.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- БЕХ В. П.** – доктор філософських наук, завідувач кафедри управління та євроінтеграції, професор, перший проректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України
- БЕХ Ю. В.** – кандидат філософських наук, докторант кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Бойчук М. А.** – кандидат політичних наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова
- ГАЛУШКО К. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ДІДУХ Г. Я.** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ДУБЧАК Л. С.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного та кримінального права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- СМЕЛЬЯНЕНКО Є. О.** – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Запорізького національного технічного університету
- ЖИЖКО Т. А.** – кандидат педагогічних наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

-
- КАЛІНІЧЕНКО М. М.** – кандидат політичних наук, генеральний директор Черкаської обласної телерадіокомпанії “Рось”
- КОНОВАЛОВА С. О.** – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- КРОХМАЛЬ Н. В.** – кандидат філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- КУРГАН Я. М.** – кандидат політичних наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ЛАВРИНЕНКО В. Г.** – кандидат філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ЛАЦИБА М. В.** – керівник програм Українського незалежного центру політичних досліджень, редактор журналу “Громадянське суспільство”
- МИРОШНИЧЕНКО С. А.** – старший викладач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- МИХАЙЛІЧЕНКО М. В.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- НАЙЧУК А. В.** – кандидат філософських наук, докторант кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- НЕСТЕРЕНКО Г. О.** – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- НЕСТЕРЕНКО Є. А.** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ПАТИНОК О. П.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри галузевої психології та психології управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ПОЛЩУК Ю. Й.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

-
- ПРУДИВУС Л. І.** – викладач кафедри менеджменту та інноваційних технологій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- РЯБЕКА О. Г.** – Народний депутат України, член партії Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”
- СЕМЕНЕНКО Л. М.** – кандидат філософських наук, заступник директора Корсунь-Шевченківського педучилища імені Т. Г. Шевченка
- СНІГУР І. Й.** – кандидат юридичних наук, головний науковий консультант Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України
- СОЛОНЕНКО І. М.** – директор Європейської програми Міжнародного фонду “Відродження”
- ХОРОЛЬСЬКИЙ Р. Б.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
- ЧИЖЕВСЬКА О. М.** – викладач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- ШАПОВАЛОВА Н. В.** – експерт-аналітик Міжнародного центру перспективних досліджень
- ЩЕРБАКОВА Ю. Е.** – викладач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
-----------------	---

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ЧИННИКА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	9
---	----------

1.1. Термінологічне підґрунтя аналізу впливу громадських організацій на демократизацію суспільства (<i>В. П. Бех, М. А. Бойчук</i>)	9
---	---

1.2. Світоглядно–ідеологічні основи дослідження місця і ролі громадських організацій у демократизації суспільства (<i>В. П. Бех, О. Г. Рябека</i>)	42
--	----

1.3. Методологічні основи дослідження місця і ролі громадських організацій у демократизації суспільства (<i>В. П. Бех, О. Г. Рябека</i>)	65
--	----

1.4. Головні напрями і продукти теоретичного аналізу місця і ролі громадських організацій в демократизації суспільства (<i>В. П. Бех, Г. О. Нестеренко</i>)	83
---	----

РОЗДІЛ 2

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ І УЧАСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРИЙНЯТТІ ДЕРЖАВНИХ РІШЕНЬ	90
--	-----------

2.1. Критерії періодизації історії формування і участі громадських організацій у прийнятті державних рішень (<i>Н. В. Крохмаль, С. А. Мирошниченко</i>)	90
---	----

2.2. Етапи розвитку громадських організацій у світовому і українському просторі (<i>Н. В. Крохмаль</i>)	96
---	----

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСНО–МЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ..... 152

- 3.1. Діяльнісна природа громадянської активності
(*Є. О. Ємельяненко*) 153
- 3.2. Ментальні засади участі громадян у реалізації влади
(*О. П. Патинок*) 177
- 3.3. Українська ментальність
як фактор формування громадянського суспільства
(*О. П. Патинок, Л. М. Семененко*)..... 185

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК НОСІЙ ВЛАДИ ТА ЇЇ НОРМАТИВНО–ПРАВОВИЙ СТАТУС 197

- 4.1. Законодавче поле діяльності
вітчизняних громадських організацій
(*Л. С. Дубчак, К. Ю. Галушко*)..... 197
- 4.2. Законодавче поле діяльності
закордонних громадських організацій
(*І. Й. Снігур*) 226
- 4.3. Законодавче поле діяльності
міжнародних громадських організацій
(*Л. І. Прудивус*)..... 240

РОЗДІЛ 5

СФЕРИ РЕАЛІЗАЦІЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ..... 250

- 5.1. Наддержавна сфера діяльності громадських організацій..... 251
- 5.1.1. Громадські організації в Європейському Союзі
(*В. Г. Лавриненко*)..... 251
- 5.1.2. Громадянське суспільство в угоді
про асоціацію між Україною та ЄС (*І. М. Солоненко,
Р. Б. Хорольський, Н. В. Шаповалова, М. В. Лацуба*) 258
- 5.2. Діяльність громадських організацій
в економічній сфері окремої країни
(*С. О. Коновалова*) 291

5.3. Громадські організації в політичній сфері країни (<i>Я. М. Курган, А. В. Найчук</i>)	325
5.4. Правозахисна активність громадських організацій (<i>О. М. Чижевська, Т. А. Жижко</i>)	347
5.5. Діяльність громадських організацій у соціокультурній сфері (<i>О. І. Аверіна, М. М. Калініченко</i>)	371
5.6. Роль громадських організацій в саморегуляції духовної сфери суспільства (<i>Т. І. Андрущенко, Ю. В. Бех</i>)	391
5.7. Природоохоронна сфера діяльності громадських організацій (<i>Ю. Е. Щербакова</i>)	415
5.8. Діяльність молодіжних громадських організацій як складова процесу демократизації суспільства (<i>Ю.Й. Поліщук</i>)	441

РОЗДІЛ 6

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	469
6.1. Типологія громадських організацій (<i>О. О. Бєслюбняк</i>)	470
6.2. Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції (<i>З. О. Гаркавенко</i>)	497

РОЗДІЛ 7

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	518
7.1. Зміст основних етапів функціонування механізму реалізації влади громадських організацій (<i>Г. О. Нестеренко, Г. Я. Дідух</i>)	519
7.2. Політична участь як основна форма реалізації влади громадських організацій (<i>Г. О. Нестеренко, Г. Я. Дідух</i>)	550

7.3. Роль громадянської освіти і виховання в розбудові механізму реалізації влади громадських організацій (<i>М. В. Михайліченко</i>)	574
---	-----

РОЗДІЛ 8

КРИТЕРІЙНА БАЗА ОЦІНКИ МІРИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СПІЛЬНОТИ ЗАВДЯКИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	593
---	------------

8.1. Особистісний вимір оцінки розгортання процесів демократизації під впливом громадських організацій (<i>Г. О. Нестеренко</i>)	594
--	-----

8.2. Сформованість мережі громадських організацій як комплексний критерій суспільного виміру оцінки демократизації (<i>Є. А. Нестеренко</i>)	612
--	-----

ВИСНОВКИ

СИСТЕМА ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ПРОДУКТ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (<i>В. П. Бех, Г. О. Нестеренко</i>)	624
--	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	634
---------------------------------	-----

НАШІ АВТОРИ.....	673
------------------	-----

Наукове видання

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ДИСКУРСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Монографія

*За науковою редакцією доктора філософських наук,
професора В. П. Беха*

Доробок Наукової школи
**“НООСОЦІОГЕНЕЗ, САМООРГАНІЗАЦІЯ
ТА САМОРЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ”**

Відповідальні редактори – *Л. Л. Макаренко, Г. О. Нестеренко*
Технічні редактори – *Т. С. Меркулова, Л. М. Прокопець*
Художнє оформлення – *Л. Л. Макаренко*
Обкладинка – *Т. М. Ветраченко*

Підписано до друку *25 грудня 2010 р.*
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. аркушів 42,62. Облік видав арк. 34,02. Наклад 300.
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002
(044) 239–30–85